

УДК 159.9:502/504(075.8)

ББК 88.4я73+20.1я73

С 45

*Затверджено Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів вищих навчальних закладів
(лист № 1/11-1748 від 05.02.2014 р.)*

Рецензенти:

Моляко В.О. – дійсний член академії Національної академії педагогічних наук України, доктор психологічних наук, професор інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України

Панок В.Г. – доктор психологічних наук, професор директор Українського науково-методичного центру практичної психології та соціальної роботи

Сараєва Н.М. – доктор психологічних наук, професор Забайкальського державного університету (Росія)

Скребець В.О.

С 45 Екологічна психологія: підручник / В.О. Скребець, І.І. Шлімакова. – К. : Видавничий дім «Слово», 2014. – 456 с.

ISBN 978-966-194-180-8

Підручник вперше в Україні презентує сучасні наукові знання нової прикладної галузі психології – екологічної психології. Розкриваються методологічні основи, базові поняття, феноменологія і зміст, форми прояву екопсихологічних явищ у теоретичному плані, обговорюються основні положення в організації практичних і семінарських занять у вищій школі та науково-дослідницькій роботі студентів. Відповідно з цим підручник структурований: теоретичні основи екологічної психології, екопсихологічний практикум, екопсихологічний діагностичний інструментарій.

Якщо врахувати, що кожна тема з основ екологічної психології закінчується тестовим блоком перевірки засвоєних знань, а частина екопсихологічного практикуму ретельно задає аудиторну, позааудиторну самостійну роботу студента з навчальним матеріалом, то підручник в цілому можна використовувати як у навчальному процесі денної форми, так і в індивідуальному, екстернатному чи дистанційному навчанні.

Для студентів вищих навчальних закладів психологічних і непсихологічних спеціальностей, усіх, хто цікавиться проблемами екологічної психології.

© Скребець В.О., Шлімакова І.І., 2014

© Видавничий Дім «Слово», 2014

ЗМІСТ

ВСТУП.....	9
------------	---

ЧАСТИНА 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Розділ 1. Екологічна психологія як наука

1.1. Людська життєдіяльність та екологія

§ 1. Сучасна екологія в контексті сталого розвитку й виживання	13
--	----

§ 2. Стародавні витоки екопсихологічних ідей.....	15
---	----

1.2. Наукові передумови сучасної екологічної психології: психологічна екологія, психологія навколишнього середовища, екологічна психологія

§ 1. Психологічна екологія.....	17
---------------------------------	----

§ 2. Загальні положення психології навколишнього середовища	20
---	----

§ 3. Гносеологічні принципи психології навколишнього середовища.....	21
--	----

1.3. Екологічна психологія

§ 1. Загальні уявлення екологічної психології в українському підході.....	23
---	----

§ 2. Визначення, предмет і задачі екологічної психології.....	26
---	----

§ 3. Теоретичні засади компліцит-концептуального підходу в українській екологічній психології.....	27
--	----

§ 4. Визначення екологічної психології у російському підході.....	29
---	----

<i>Резюме</i>	31
---------------------	----

<i>Блок контролю теоретичних знань до розділу 1</i>	33
---	----

Розділ 2. Методологічні основи екологічної психології

2.1. Основні положення методології екологічної психології як науки

§ 1. Загальні положення та специфіка методології екологічної психології.....	38
--	----

§ 2. Методологія екологічної психології: визначення понять та критерії пізнання.....	39
--	----

§ 3. Обґрунтування виокремлення екологічної психології в самостійну наукову дисципліну.....	41
---	----

§ 4. Об'єкт і предмет екологічної психології як методологічна проблема.....	44
---	----

2.2. Методологічний базис екологічної психології

§ 1. Методологічні принципи екологічної психології.....	45
---	----

§ 2. Проблема методу в екологічній психології.....	47
--	----

§ 3. Основні напрями екологічної психології.....	48
--	----

2.3. Методологічні відмінності російської та української екологічної психології

§ 1. Основи методології в російській екологічній психології.....	50
--	----

§ 2. Методологія екологічної психології в Україні.....	53
--	----

§ 3. Пошуки сучасної екопсихологічної методології: компліцит-концептуальний підхід.....	55
---	----

<i>Резюме</i>	60
<i>Блок контролю теоретичних знань до розділу 2</i>	62

Розділ 3. Середовище як категорія екологічної психології

3.1. Психологія просторового середовища	
§ 1. Уявлення середовища в психології та наукові підходи до його вивчення.....	67
§ 2. Психологічні прояви просторового середовища.....	69
§ 3. Види, критерії та ознаки просторового середовища.....	70
§ 4. Екопсихологічне уявлення «навколишнього простору».....	73
§ 5. Типи просторових середовищ.....	74
3.2. Психологія життєвого середовища	
§ 1. Життєве середовище: визначення та критерії.....	75
§ 2. Поділ життєвого середовища за ознаками прородно-штучного співвідношення.....	78
3.3. Психологія навколишнього середовища	
§ 1. Визначення поняття навколишнє середовище та його різновиди.....	79
§ 2. Типи навколишніх середовищ за критерієм взаємодії людини з довкіллям.....	81
§ 3. Рівні організації навколишнього середовища.....	83
§ 4. Межі і символіка навколишнього середовища.....	85
<i>Резюме</i>	88
<i>Блок контролю теоретичних знань до розділу 3</i>	92

Розділ 4. Свідомість – як одна з основних категорій екологічної психології

4.1. Сутність і структура свідомості в загальній психології	
§ 1. Теоретичні положення діяльнісного підходу в психології до визначення свідомості.....	97
§ 2. Значення і сенси як структурні складові свідомості.....	98
4.2. Екологічна свідомість: визначення поняття змісту і форм прояву	
§ 1. Визначення поняття екологічна свідомість.....	100
§ 2. Види і форми прояву екологічної свідомості.....	101
§ 3. Властивості екологічної свідомості.....	104
4.3. Прояви екологічної свідомості у поведінці та діяльності людини	
§ 1. Поняття екологічної дієздатності людини.....	110
§ 2. Екопсихологічні диспозиції.....	112
4.4. Характеристика екологічної свідомості за ознаками екодиспозиційних ставлень людини до дійсності	
§ 1. Індиферентна екодиспозиція або свідомість байдужого, відстороненого, ставлення до довкілля.....	113
§ 2. Совмісійна екодиспозиція або свідомість залежності, слабковартісності.....	115
§ 3. Совметральна екодиспозиція або екологічна свідомість зверхнього над природою, домінантного типу.....	115
§ 4. Несеситивна екодиспозиція	

<i>або екологічна свідомість корисливого, споживацького типу.....</i>	116
§ 5. Колаборативна екодиспозиція	
<i>або екологічна свідомість партнерського типу.....</i>	117
§ 6. Гашенарна екодиспозиція	
<i>або екологічна свідомість імпульсивно-агресивного типу з ознаками нанесення шкоди, псування.....</i>	118
4.5. Екологічна спрямованість особистості та екопсихологічна атрибутивність	
§ 1. Особистісні сенси та екологічна спрямованість особистості.....	120
§ 2. Екопсихологічна атрибутивність: нормативна й екодевіантна поведінка.....	121
§ 3. Екологічна соціалізація або формування екологічних сенсів.....	124
4.6. Еволюція екологічної свідомості	
§ 1. Екологічна свідомість первісної епохи.....	125
§ 2. Поява засобів виробництва та екологічна свідомість.....	128
§ 3. Екологічна свідомість в епоху античності.....	131
§ 4. Екологічна свідомість в цивілізації Нового часу.....	132
§ 5. Основні тенденції сучасної екологічної свідомості.....	134
Резюме	138
Блок контролю теоретичних знань до розділу 4	144

Розділ 5. Психологічні особливості буденної екологічної свідомості

5.1. Екологічна психологія повсякдення	
§ 1. Роль і значення буденної свідомості у життєдіяльності людини.....	150
§ 2. Психологія повсякдення: визначення поняття та форми прояву. Психологічні ознаки повсякдення.....	153
§ 3. Характерні психологічні властивості повсякдення.....	157
§ 4. Форми прояву та визначення буденної екологічної свідомості.....	162
§ 5. Категорія здорового глузду буденної екологічної свідомості	165
Резюме	172
Блок контролю теоретичних знань до розділу 5	176

Розділ 6. Природничо-культурологічні складові екологічної психології українців

6.1. Ментальне середовище в українському етносі	
§ 1. Духовність, культура і спосіб життя в екопсихологічному контексті.....	180
§ 2. Культурологічна та еко-ціннісна обумовленість екологічної свідомості.....	183
§ 3. Визначення та екопсихологічна сутність українського менталітету.....	184
§ 4. Природничі контури українського національного характеру.....	187
6.2. Явище натуралізації екологічної свідомості українців	
§ 1. Природничі витоки української народної творчості.....	188
§ 2. Натуралізації екологічної свідомості українців.....	191
§ 3. Натуралістичні образи у ставленнях українців до природи.....	192
6.3. Екопсихологічна сутність соціетальної психіки українців	
§ 1. Визначення соціетальної психіки. Етнокультурний досвід як психологічний резерв адаптації.....	197

§ 2. Адаптивні прояви психіки українців за характерною для них властивістю інтроверсії.....	200
§ 3. Раціональність як адаптивна функція української ментальності.....	201
§ 4. Екстернальний вектор локусу контролю українців.....	203
§ 5. Екзекутивність (інтуїтивно-наївна простота) українців.....	205
§ 6. Геопсихологічні корені екологічної психології українців.....	206
Резюме	208
Блок контролю теоретичних знань до розділу 6	211

Розділ 7. Психологічні механізми адаптації до екстремально змінених умов існування

7.1. Адаптація свідомості та психологічні її механізми

§ 1. Поняття екологічної катастрофи. Природні та антропогенні екологічні катастрофи.....	215
§ 2. Поняття психологічної адаптації в ситуації життєвої кризи та екстремальності.....	218
§ 3. Екопсихологічний негативізм в адаптації до екстремально зміненого життєвого середовища.....	222
§ 4. Екопсихологічний інфантилізм в адаптації до кризово змінених умов існування.....	225
§ 5. Екопсихологічна дефнесія (глухота) як чинник дезадаптації екологічної свідомості.....	227

7.2. Механізми саморегуляції та етапи адаптації екологічної свідомості

§ 1. Актуалізація складових психічної саморегуляції в процесах адаптації.....	229
§ 2. Динаміка або етапність розвитку рефлексивних механізмів саморегуляції в умовах поставарійного дистресу.....	232

Резюме	234
Блок контролю теоретичних знань до розділу 7	237

Розділ 8. Еколого-психологічна експертиза

8. 1. Загальні уявлення про екологічну експертизу, її предмет, задачі та види

§ 1. Зміст та правовий статус екологічної експертизи.....	241
§ 2. Державна та громадська екологічна експертиза.....	242

8 2. Еколого-психологічна експертиза – загальні положення

§ 1. Визначення та обґрунтування екопсихологічної експертизи.....	244
§ 2. Екопсихологічна експертиза: методологія і методика	
2.2.1. Принципи екопсихологічної експертизи та її місце в державній екологічній експертизі.....	245
2.2.2. Об'єкт, предмет, організація, зміст і задачі екопсихологічної експертизи.....	247
2.2.3. Можливості впровадження еколого-психологічної експертизи.....	249
2.2.4. Критерії еколого-психологічної експертизи.....	251

Резюме	255
Блок контролю теоретичних знань до розділу 8	258

Розділ 9. Екологічна освіта і виховання

9.1. Зміст і підходи до вирішення проблем екологічної освіти

§ 1. Актуальність, мета і завдання сучасної екологічної освіти.....	264
§ 2. Історія розвитку екологічної освіти.....	268
§ 3. Сучасні тенденції та протиріччя на шляху розвитку екологічної освіти.....	272
§ 4. Еколого-психологічні особливості екологічної освіти.....	275

9.2. Проблеми екологічного виховання та можливості їх екопсихологічного вирішення

§ 1. Основні підходи, мета, завдання екологічного виховання.....	276
§ 2. Взаємозв'язок екологічної освіти та виховання.....	280
§ 3. Компліцит-концептуальний підхід в екологічній освіті й вихованні.....	283

Резюме.....287

Блок контролю теоретичних знань до розділу 9.....290

ЧАСТИНА 2. ЕКОПСИХОЛОГІЧНИЙ ПРАКТИКУМ

Сигнальні символи.....295

Вступний коментар.....296

Розділ 1. Екологічна психологія як наука

Позааудиторна робота.....300

Аудиторна робота.....303

Рекомендована література306

Розділ 2. Методологічні основи екологічної психології

Позааудиторна робота.....308

Аудиторна робота.....311

Рекомендована література314

Розділ 3. Середовище як категорія екологічної психології

Позааудиторна робота.....316

Аудиторна робота.....319

Рекомендована література322

Розділ 4. Свідомість – як одна з основних категорій екологічної психології

Позааудиторна робота.....324

Аудиторна робота.....327

Рекомендована література332

Розділ 5. Психологічні особливості буденної екологічної свідомості

Позааудиторна робота.....324

Аудиторна робота.....336

Рекомендована література340

Розділ 6. Природничо-культурологічні складові екологічної психології українців

Позааудиторна робота.....342

Аудиторна робота.....344

Рекомендована література.....347

Розділ 7. Психологічні механізми адаптації до екстремально змінених умов існування

Позааудиторна робота.....	348
Аудиторна робота.....	351
<i>Рекомендована література</i>	354

Розділ 8. Еколого-психологічна експертиза

Позааудиторна робота.....	356
Аудиторна робота.....	358
<i>Рекомендована література</i>	363

Розділ 9. Екологічна освіта і виховання

Позааудиторна робота.....	364
Аудиторна робота.....	366
<i>Рекомендована література</i>	369

Еколого-психологічний тренінг.....	372
Рекомендації по підготовці підсумкової роботи.....	378

ЧАСТИНА 3. ЕКОПСИХОЛОГІЧНИЙ ДІАГНОСТИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ

Методика «Незавершені речення екологічного спрямування» В.О. Скребця.....	380
Тест «Екоціннісні диспозиції» (ТЕД-М25) В.О. Скребця.....	391
Методика діагностики складових буденної свідомості («Здоровий глузд, мораль і право») В.О. Скребця.....	399
Методика діагностики інтенсивності суб'єктивного ставлення до природи «Натурафіл» С.Д. Дерябо, В.А. Ясвіна.....	411
Вербальна асоціативна методика діагностики екологічних установок особистості «ЕЗОП» С.Д. Дерябо, В.А. Ясвіна.....	416
Методика діагностики мотивації взаємодії з природою «Альтернатива» В.А. Ясвіна.....	419
Методика самооцінки екологічної компетентності Д.С. Єрмакова.....	421
Опитувальник екологічних установок «ЕкО 30» І.В. Кряж.....	423
Опитувальник екоцентричної і антропоцентричної установок ставлення до оточуючого середовища (ЕААТЕ) С.Томпсона, М.Бартона (в адаптації І.В. Кряж, К.А.Андроннікової).....	424
Методика «Нова екологічна парадигма» (НЕП) Р.Данлопа, К.Ван Ліра, А.Мертінг, Р.Джонса (в адаптації І.В. Кряж).....	426
Післяслово.....	429
Предметний покажчик.....	431

ВСТУП

Що відомо широкому загалу про екологічну психологію? Неспеціалісти відносять її до екології, а спеціалісти-психологи з відповіддю здебільшого не квапляться. Коротко і напів-жартома ми відповідаємо, що екологія – це те, що є об'єктивного у довкіллі, а екологічна психологія – це довкілля, екологія, яка є в голові, у свідомості людей. Об'єктивне в суб'єктивному – це можуть бути дуже різні речі: не завжди реальний стан справ об'єктивної дійсності однозначно відтворюється людською психікою. Виникає запитання: а що важливіше – об'єктивне чи суб'єктивне, як наприклад, дійсна зараженість місцевості радіацією, чи боязнь через це, навіть за відсутності радіаційного забруднення? До того ж, розгляд одного й того явища з різних позицій дає різні уявлення.

Підійшовши до гори, ми її сприймаємо, пізнаємо, вивчаємо з однієї точки, і вона здається нам такою як є. Відійшовши в сторону метрів на 200-300, вона вже нам відкривається іншими своїми якостями. Піднявшись на вершину, та сама гора, але вона у нашому сприйнятті буде іншою. Що змінилося? Ясно, що не гора, а наше її сприйняття, наше уявлення про неї.

Ми зазвичай традиційно і стереотипно сприймаємо дійсність, але ж вона може бути й іншою, особливо в нашому уявленні чи розумінні. Ми звикли до того, що реалії буття, природні ресурси, як і здобутки та набуття цивілізації – усе це для нас, усього цього багато (вистачить на всіх), усе це безмежне та спрямоване на користь людини. А те, що усе це може бути й по-іншому (не тільки для нас, або й зовсім не для нас призначене), нас це мало бентежить, ми про це часто навіть не думаємо. Бо воно не торкається себе особисто, в усякому разі, зараз. Саме в цьому заключається компліцитність (причетність) або непричетність нашої екологічної свідомості. Саме це й вивчає екологічна психологія.

Екологічна психологія – практично, зовсім нова наука для нашої країни. Фактично, лише з початку 90-х років минулого століття з'являються розмови і де-інде публікації масової преси (газети, популярні журнали), які

почали використовувати у своїх назвах чи текстах ці слова: «екологічна психологія», «екологічна свідомість», «екологічна ментальність», «без психології немає екології» тощо. Буденна практика стала випереджати наукове осмислення даного явища. Здебільшого приводом для цього був Чорнобиль, від трагічної події якого пройшло на той момент якихось 5 років. Потрібний був певний час і рівень розвитку суспільства для того, щоб нова наука з'явилася, привернула до себе увагу і завоювала гідне місце для свого існування.

У 1997 році на замовлення МАУП з'явився у нас в Україні перший навчальний посібник російською мовою «Экологическая психология» кишенькового формату (щоби був зручним для студентів-заочників). Він був невеличкий, але очікуваний, адже екологічну психологію Міносвіти вводить у різнопрофільні ВНЗ України (медичні, будівельні, технічні, педагогічні та ін.), як обов'язковий курс. Згодом відкривається науково-дослідницька лабораторія екологічної психології в Інституті психології ім. Г.С.Костюка в Києві, стали регулярно проводитися наукові конференції з означеної проблематики – процес розвитку розпочався. Втім, цей процес ніяк не можна вважати закінченим. Він все ще продовжується, і продовжуватиметься досить довго – поки не з'явиться нове покоління екологічних психологів, дослідників і практиків.

Даний підручник – спроба внести посильний внесок до впорядкування цієї роботи. Він побудований у жанрі монографічного навчального джерела. Це не наукова монографія, але і не просто курс лекцій. Це – особливого типу підручник. У ньому відібрані з багатьох тепер уже науково перевірених вітчизняних і зарубіжних праць ті матеріали, що показали і виправдали себе, виявилися «працюючими» науковими підходами в теорії і практиці екологічної психології. Водночас, підручник забезпечений достатньою кількістю задач практичного спрямування, реальних екологічних прикладів, творчих студентських робіт, ессе, словникових узагальнень що полегшують засвоєння теоретичного знання.

Даний підручник написаний відповідно до програми дисципліни «Екологічна психологія», що читається в Чернігівському національному педуніверситеті. Мета курсу – закласти у студентів основи знань з усвідомлення взаємодії людини і довкілля через розуміння впливів життєвого середовища на людину, як і людини на довкілля та саму себе, переживання цих впливів та відповідних ставлень.

Найважливіші завдання курсу:

- дати уявлення про значимість психологічної складової у вирішенні екологічних проблем сучасності;
- ознайомити з типами та видами рефлексії людської діяльності у ставленнях і втручаннях в навколишнє середовище (імпліцит- експліцитність екологічної свідомості);
- дати уявлення екологічної атрибутивності (нормативності) екологічної взаємодії людини з довкіллям, розкрити сутність екопсихологічних диспозицій;
- показати значимість категорії причетності (компліцитності) людини до її життєвого оточення у здійсненні екоатрибутивності її поведінки і діяльності;
- ознайомити із можливостями екологічної психології як прикладної сфери психологічного знання (психологічна допомога постраждалим у разі аварій чи катастроф, екопсихологічна експертиза, екологічна освіта і виховання);
- розвинути у студентів екологічне мислення при вирішенні практичних завдань у різних видах екологічної взаємодії з оточуючим середовищем.

Підручник, з нашої точки зору, повинен вміщувати фундаментальні наукові знання, спроможні формувати світоглядні установки суб'єктів навчання з актуальних проблем сучасності у відповідній сфері суспільної практики. Як теоретична основа курсу виступають фундаментальні природничонаукові, загальнопсихологічні і соціально-біологічні дисципліни. Курс носить інтегрально-прикладний характер. Написаний підручник у контексті

компліцит-концептуального підходу, який щойно складається в українській екологічній психології.

Це підручник для серйозної роботи, для планомірного і поетапного вивчення та засвоєння основних положень сучасної екологічної психології як ґрунтовної науки. Відповідно, він забезпечений необхідним для цього апаратом. Підручник підпорядкований авторській програмі з курсу "Екологічна психологія», що читається для студентів-психологів педагогічного університету. Кожен розділ розпочинається зі своєї «анотації» до даної теми, а завершується основними підсумками й узагальненнями до даного розділу. Розділи забезпечені запитаннями для самостійної перевірки засвоєного, матеріалами для практичної роботи, коротким списком літератури, що рекомендується при вивченні курсу.

За цією книгою стоять ось уже майже 20 років теоретичної, викладацької і дослідницької роботи авторів у сфері практичної та екологічної психології. Ми щиро сподіваємося на те, що цей підручник знайде свого вдячного вітчизняного студента, а викладач, що веде дисципліну, знайде для себе дещо нове і корисне. Але ще більше хочеться вірити в те, що ця навчальна книга спонукає читача на подальше, ще глибше, вже самостійне вивчення екологічної психології.

Розділи 1 – 8 написані В.О. Скребцем. Розділ 9 і практичні заняття написані І.І. Шлімаковою. Враховуючи, що стаж викладання дисципліни в університетах України налічує близько 20 років і читачеві запропонований перший підручник, автори із зацікавленням розумінням і увагою віднесуться до всіх конструктивних зауважень і пропозицій, що витікають як із змісту підручника, так і з практики викладання дисципліни, а також із прикладної та науково-дослідної роботи в області екологічної психології.

З повагою

Василь Скребець
доктор психологічних наук, професор
Ірина Шлімакова
кандидат психологічних наук, доцент

ЧАСТИНА I

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

РОЗДІЛ 1.

ЕКОЛОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ ЯК НАУКА

Існування людської цивілізації могло б бути безкінечним, проте історія попередніх (Шумерської, Вавілонської) продемонструвала їх загибель через нехтування законами розвитку Природи і надмірну її експлуатацію. Як не дивно, але історія повторюється в нашій цивілізації – людський розум, науковий і технологічний прогрес так само спрямовані на корисливе виснаження тієї самої Природи з відомим уже прогнозом кінця Світу.

Застереження проти цього містяться ще в ідеях древніх філософів і мислителів, підтримуються вони і сучасними науково-натуралістичними вченнями, але ставлення людства до Природи радикально не змінюється. У науковому плані є розуміння того, що треба змінювати людську свідомість, бо в цьому вбачається єдиний порятунок. Але ніхто не знає як це зробити.

1.1. Людська життєдіяльність та екологія

§ 1. Сучасна екологія в контексті сталого розвитку й виживання

Життя людини й розвиток суспільства ґрунтуються на виробничій праці. Людська праця завжди проявляла тенденцію до вдосконалення за необхідності забезпечення все більших і більших потреб безперервно зростаючої чисельності людської популяції. Але і в цьому є свої протиріччя – нарощування одного чинника викликає зменшення іншого.

Близько 3-х тисяч літ ще до нової ери міські суспільства на Близькому Сході, в Північній Африці та в Середземномор'ї були центрами економічного процвітання. Розквіт був досягнутий за рахунок хижацької експлуатації земельно-ресурсної бази, що, врешті-решт зумовило крах даних суспільних систем.

Ще раніше, близько 7 тис. років до н.е. території великих Шумерського і Вавілонського царств відзначалися високопродуктивними лісами і луками.

Але з часом майстерно прокладені іригаційні канали, що забезпечували багатство цих цивілізацій, поступово замулювалися в результаті зносу і змиву ґрунтів в умовах вирубки лісів і деградації пасовищ. Вже до 3-го тисячоліття до нашої ери велика частина цих колись квітучих земель перетворилася на безплідні пустелі, які і до цього часу займають значну частину сучасної території Ірану та Іраку.

Антропогенна деградація природи у поєднанні з кліматичними змінами, періодичними засухами, а також серією загарбницьких воєн врешті-решт, довершили загибель Шумерської і Вавілонської цивілізацій. Візьмемо ближчі до нас часи.

Рання індустріалізація ознаменувалася переходом від дрібного ручного кустарного до крупного машинного промислового виробництва.

Гужовий транспорт, плуги на кінній тязі і парусні судна були замінені паровозами і пароплавами, що працюють на вугіллі, а пізніше легковими і вантажними автомобілями, тракторами, що працюють на рідкому паливі.

Всього за декілька десятиліть ці винаходи перетворили примітивні агровиробництва у помітно урбанізовані ранні індустріальні суспільства. Поява цих суспільств, так само як і подальший їх розвиток, пов'язані з винаходом способів збільшувати кількість енергії на душу населення.

Разом з численними перевагами, притаманними індустріальним суспільствам, для них є характерним як виникнення нових, так і загострення вже існуючих екологічних і ресурсних проблем. Загрозливі добробуту людини проблеми можна поділити на:

- локальні – забруднення підземних вод токсичними речовинами;
- регіональні – пошкодження лісів і деградація озер в результаті атмосферних випадань забруднювачів;
- глобальні – можливі кліматичні зміни унаслідок збільшення вмісту вуглекислого газу та інших газоподібних речовин в атмосфері, а також виснаження озонового шару.

Індустріалізація значно збільшила владу людей над природою і в той же час зменшила чисельність населення, що живе в безпосередньому контакті з нею. В результаті цього люди, особливо в промислово розвинених країнах, ще більше впевнилися в тому, що їх призначення полягає у підкоренні природи. Нагадаємо, що точно такі ж причини привели до загибелі стародавніх цивілізацій.

Вчені стверджують, що, поки ми, люди, не навчимося отримувати уроки з минулого досвіду природокористування і не почнемо застосовувати наші знання і технології задля співпраці з природою, ми приречені повторювати старі помилки. Поки зберігатиметься подібне світобачення, продовжуватимуть руйнуватися і системи життєзабезпечення Землі.

Тому не випадково у ХХ столітті нашої ери з'являється концепція сталого розвитку і виживання, яка спрямована на зміну вектору рефлексії сучасної нам цивілізації, зміну світогляду і свідомості людей, всього людства в цілому і кожної окремої людини, зокрема.

§ 2 Стародавні витoki екопсихологічних ідей

Родоначальником вчення про залежності розвитку людського суспільства та природних умов його оточення можна вважати Гіпократу, який у своїй знаменитій книзі «О воздухах, водах и местностях» писав про прямий зв'язок стану здоров'я населення, клімату і успіху в лікуванні.

У трактатах Платона містяться ледве чи не перші вказівки на негативні наслідки дій людини на оточуюче середовище, зокрема, на вирубку лісів, що викликає зубожіння ріллі і виснаження природних вод. У Платона міститься також застереження про можливості спопеління людьми всієї землі, тобто глобальної екологічної катастрофи. Ще більш послідовним у своєму розумінні взаємодії суспільства і природи був Арістотель, який вважав, що люди повинні вести своє господарство, набувати державних благ у згоді з нею.

У Стародавньому світі з'явилися і перші нормативні акти про охорону навколишнього середовища. Так, один із законів про охорону лісів був прийнятий у Стародавньому Вавілоні.

Особливий інтерес представляє учення Конфуція, згідно якого, благополуччя людства і природи, їх майбутнє є нерозривними частинами єдиного цілого.

У Європі лише в епоху Реформації набули поширення ідеї природного детермінізму. Вперше їх систематичний виклад здійснив Ж. Боден (XVI ст.). Надалі на розвиток розуміння взаємодії природи і суспільства здійснила книга Монтеск'є «Про дух законів», де автор зробив спробу обґрунтувати вплив клімату на людину і суспільство. У працях французьких натуралістів (Ж. Бюфон, Ж. Ламарк) висловлювалися теоретичні погляди на еволюцію органічного світу, взаємодію людини і місця її існування. По-суті, скрізь тут ідеться про взаємодію і взаємний вплив людини та її прородного оточення.

Вперше термін *"екологічна психологія"*, на думку психолога з Естонії М. Раудсепя (1983.), з'явився у німецького психолога Роджера Баркета наприкінці 1949 року. Його розуміння предмету цієї дисципліни обмежувалося вивченням зв'язку повсякденної побутової поведінки людей і середовища на молярному рівні, тобто стійких поведінкових явищ, характерних для даного місця проживання. Таке розуміння екопсихології сьогодні представляється надмірно вузьким.

З екологічною психологією в даний час відбувається подібне тому, що відбулося у свій час з екологією. Екологія, введена 100 років тому Ернстом Геккелем (1834 - 1919) – німецьким біологом-еволюціоністом, як вузька галузь біологічної науки, що вивчає умови еволюції окремих видів організмів у навколишньому середовищі, розширилася за останній час до розгалуженої, інтеграційної, міждисциплінарної системи знань про людину і світ.

1.2. Наукові передумови сучасної екологічної психології: психологічна екологія, психологія навколишнього середовища, екологічна психологія

Предмет екологічної психології досить важко визначати через два базових поняття, екологія з одного боку, і психологія – з іншого.

У даний час термін «екологічна психологія» використовується для позначення ряду досить різних напрямів, що відрізняються між собою, але застосовуються як синонімічні: «психологічна екологія», «психологія навколишнього середовища», «екологічна психологія».

Термінологічна розбіжність не означає відсутності самостійного предмету, своїх завдань і методологічних особливостей у кожного з означених напрямів.

Екологічна психологія виникає і розвивається та розглядається на стику психології й екології у методологічному контексті психологічної науки. Основні підходи, які стали фундаментом екологічної психології: 1) психологічна екологія, пов'язана з екологічним баченням в психології; 2) психологія навколишнього середовища, яку тепер (за сучасних умов) можна розглядати у складі екологічної психології та 3) психологія життєвого середовища, яка вказує на більш широке коло питань, ніж тільки природа.

§ 1. Психологічна екологія

Цей напрям досліджень в психологічній науці вивчає дію екологічних чинників на психіку людини.

В середині 50-х років ХХ століття в психології прийшло усвідомлення того, що існуюча «лабораторна психологія» не може дати повного уявлення про поведінку людини в реальному світі, через відсутність урахування всіх чинників, що визначають її існування в природних умовах.

Екологічний підхід в психології – це напрям в теорії соціального навчання, який традиційно розглядає розвиток людської особистості у сфері її взаємодії з соціальним середовищем (Венгер, 2006). Даний напрям

пов'язують з такими іменами як К. Левін і Дж. Гібсон. Висхідним положенням цього підходу є уявлення про те, що людина реально живе не у «фізичному світі», а в «екологічному світі». «Фізичний світ» – це реальність, яку вивчають та описують фізика, біологія, хімія, інші, здебільшого, природничі науки. Вони фіксують реальну дійсність об'єктивними вимірюваннями. «Екологічний світ» – це той світ, який можна бачити, чути, відчувати, нюхати і так далі. Це той світ, який представлений у психологічному вимірі, тобто психічному відтворенні, він суб'єктивний, хоча і «знятий» з об'єктивного. Він може бути іншим, ніж, власне, об'єктивний.

Екологічний підхід в психології (Ecological approach), основоположником якого був американський психолог Дж. Гібсон (J. Gibson), почав формуватися наприкінці 60-х років в США. Для цього напрямку істотним положенням є вивчення психічних процесів людини в природних умовах її існування та з урахуванням цих умов. Пам'ять, мислення чи сприйняття існують не взагалі і десь відокремлено, а конкретно в тих чи тих ситуаціях, залежностях і впливах, у конкретних життєвих опосередкуваннях.

Вивчення в психологічній екології дії на людину комплексних чи компенсаторних чинників за конкретних умов життєдіяльності показують складний і опосередкований характер впливів на психіку людини екологічних чинників. При цьому, важливо зауважити, що дослідження психологічної екології проводяться з використанням саме екологічного, а не психологічного методологічного апарату. Віднесення таких досліджень до психологічної екології буде зрозумілим на такому контрастному прикладі: у психологічній екології вивчається вплив радіаційного фону на психіку людини, а не радіаційна фобія, що є вже предметом, власне, психологічних дисциплін.

Завдання психологічної екології полягають у виділенні найбільш значущих для психіки людини екологічних чинників, вивчення їх дії на психічне здоров'я і поведінку людини з психофізіологічної, біологічної чи біопсихічної точки зору.

У психологічної екології є й свої методологічні особливості. Для аналізу взаємодії людини з «екологічним світом» розроблена спеціальна методологія, коли дослідник абстрагується від об'єктів, що не є значущими для життєдіяльності і розглядає тільки ті з них, взаємодія яких і створює реальне, «екологічне» (а не «фізичне») середовище, вивчає функціонування психіки в природних, «екологічних» умовах.

Принциповим в екологічному підході Дж. Гібсона є уявлення про те, що «суб'єкт» і «навколишній світ» є взаємно доповнюючими системами і одна без іншої немислимі: світ, в якому реально діє суб'єкт, існує сам по собі, у своєму «в-собі-і-для-себе-бутті», незалежно від наявності суб'єкта (С.Д. Дерябо, 1999).

Для опису «екологічного світу» Дж. Гібсоном створена суб'єктивована система категорій і понять. Наприклад, в «екологічному світі» не існує таких категорій, як мікрон чи молекула, а відстані в ньому вимірюються не в міліметрах чи кілометрах, а в суб'єктивних уявленнях розмірів тих чи інших об'єктів (від найдрібніших комах до найвищих гір і найдальших дерев, видимих на горизонті), з якими реально тільки і стикається суб'єкт. В «екологічному світі» не існує мікросекунд і тисячоліть: його часовий діапазон (від секунд до сотень і тисяч років) – час протікання реальних подій. Тимчасовою одиницею в «екологічному світі» є «подія», що триває секундами, хвилинами, годинами чи роками. Вони (події, або реалії, що відносяться до «екологічного світу») не обов'язково мають безпосередньо сприймаються суб'єктом, а можуть уявлятися чи осмислюватися ним.

«Екологічний світ» має свою ієрархічну будову: мілкі елементи навколишнього світу вбудовані у більші, які, у свою чергу, – в ще більші і так до безкінечності. Наприклад, аркуш паперу вбудований у дерево, дерево вбудоване в ліс, ліс у територію чи ландшафт і так далі. Аналогічно короточасні події вбудовані у більш тривалі – студентський період потрапляє у вік юнацтва, юнацтво проходить в період реформування

українського суспільства, реформування включене в часовий період розширення меж світової спільноти і т.д.

§ 2. Загальні положення психології навколишнього середовища

На рубежі 80-х років ХХ століття розрізнені дослідження психологічних аспектів взаємодії людини з середовищем об'єднуються в рамках нового напрямку, який отримав назву «Психологія навколишнього середовища» (Environmental Psychology). У 1982 р. в Едінбурзі була прийнята перша міжнародна програма досліджень у цій сфері.

Основні питання психології навколишнього середовища, визначені наступним чином:

- 1) вивчення просторового пізнання (environmental cognition);
- 2) дослідження просторової поведінки (environmental behaviour);
- 3) сприйняття якості середовища (environmental assessment);
- 4) реакції людини на взаємодію з навколишнім середовищем і стрес, що виникає у зв'язку з цим (environmental stress).

Психологія навколишнього середовища вивчає три важливих напрями.

1. Психологія середовища, середовищних впливів на психіку та поведінку людини природних і таких антропогенних середовищних чинників та умов, які мають психологічно атрибутивний характер. Наприклад, «агресивність» інформаційного середовища або «психологічна напруженість» освітнього середовища.

2. Охорона навколишнього середовища.

3. Екстремальна психологія, яка займається теорією і практикою критичних психічних станів від напруженості міжособистісної взаємодії до стихійних і техногенних катастроф, а також відносно людей, що працюють в екстремальному середовищі, наприклад, під водою, в космосі, під землею, в повітрі і тому подібне.

В психології навколишнього середовища виділяють дві найважливіші методологічні особливості:

- а) системний розгляд людини і навколишнього середовища (узятих у їх цілісності) як єдиної системи;
- б) уявлення про те, що середовище найістотнішим чином впливає на поведінку людини: навіть у реакціях різних людей на ідентичний середовищний вплив можна констатувати більше загального, ніж різного.

Психологія навколишнього середовища принципово відрізняється від психологічної екології. По-перше, в психологічній екології взаємодія людини з середовищем розглядається, в основному, з психофізіологічної (або біологічної, екологічної) точки зору, а в психології навколишнього середовища – саме з психологічної. По-друге, в психологічній екології розглядається вплив на психіку окремих екологічних чинників, а психологія навколишнього середовища вивчає середовище як систему і не тільки по відношенню до природи, а з урахуванням усіх чинників, пов'язаних з психологією реалій сприйняття і переживань довкілля (зокрема, просторових: скупченість людей, замкнутість приміщення і тому подібне, або часових: заповненість періоду очікувань, «пустий час» який передуює події) що взагалі не розглядається в психологічній екології.

§ 3. Гносеологічні принципи психології навколишнього середовища

Основні положення психології навколишнього середовища формулюються у наступних принципах пізнання.

1. *Умовність просторових меж.* Природне середовище не має визначених, жорстко фіксованих меж у часі і просторі. Межі усередині природного середовища створює сама людина, фіксує і застосовує їх у відповідності до завдань чи характеру своєї діяльності; наприклад, мандрівник, оглядаючи невідому долину, прагне подумки провести її межі. Для цього він може використовувати пагорби, річку, кромку лісу чи інші особливості рельєфу. Але ці межі існують лише в його суб'єктивному сприйнятті: адже, до прикладу, для місцевого жителя вони можуть бути абсолютно іншими, аніж для туриста.

2. *Інтегральність, відчуттєва полімодальність.* Природне середовище одночасно відтворюється усіма органами чуття. Коли людина в лісі слухає спів солов'я, вона водночас бачить лісовий пейзаж, вдихає запах рослинності лісу, відчуває подих свіжого повітря, споглядає дерева, сонячні промінці і таке інше. Комплексне сприйняття принципово відрізняється від прослуховування магнітофонної стрічки із записом «чистого солов'їного співу».

3. *Діяльнісна опосередкованість.* Сприйняття природного середовища обумовлене характером діяльності, а сенсорна інформація, що поступає від одних і тих же його об'єктів може ставати або головною, або другорядною. Наприклад, «кремезний дуб»: для лісоруба це буде, у першу чергу, «кремезний» (багато пиломатеріалу), а потім вже – «дуб»; для грибника, – насамперед, «дуб» (оскільки саме під дубами можна знайти купу білих грибів), і лише потім вже – «кремезний».

4. *Соціальна обумовленість.* Кожен елемент природного середовища, разом з фізичними і хімічними характеристиками, наділений ще і соціальними значеннями, в яких зафіксований суспільний досвід взаємодії з природою. Люди, дитинство яких пройшло на березі моря і в лісі по-різному будуть сприймати і переживати ці природні об'єкти.

5. *Залежність від умов і досвіду соціалізації.* Сприйняття природи, як середовища, багато в чому зумовлена тим періодом у розвитку людської свідомості, коли людина максимальною мірою була пов'язана, з одного боку, зі своїм родом, плем'ям, а з іншого – з природою, що її оточує. У зв'язку з цим навколишнє природне середовище структурується на основі опозиції: «свій» – «чужий» («батьківщина» – «чужина», «рідна природа»). Для людини, що виросла в оточенні беріз і переїхала в інший район, де по-сусідству сосновий ліс, тривалий час сприймає його «чужим», оскільки цей край – «їхній», а не «мій» (не «наш»).

6. *Фігура і фон.* У сприйнятті природного середовища велику роль відіграє опозиція зіставлення «центр – периферія». «Центр» має значно

більшу цінність, ніж «периферія». Мандрівники прагнуть до «серця пустелі», до полюса – «пупа Землі», «маківки гори» і т. д. Слід зауважити, що ніякого реального «центру» у природному середовищі, як такому, не існує. Наприклад, нульовий Грінвічський меридіан є «нульовим» тільки тому, що в той час, коли він був встановлений, Європа (а конкретно, Англія) була «центром світу».

7. Цілісність сприйняття природи, як життєвого середовища. Ця особливість є найважливішою. Природне середовище сприймається завжди цілісно, але разом з тим і вибірково.

До основних завдань психології навколишнього середовища, як і сучасної екологічної психології, відноситься вивчення взаємозв'язків між змінними складовими середовища і різними психологічними характеристиками людини, її поведінкою та діяльністю.

1.3. Екологічна психологія

§ 1. Загальні уявлення екологічної психології в українському підході

У вітчизняній науці екологічна психологія почала формуватися на початку 90-х років на тлі усвідомлення того, що екологічну кризу неможливо подолати без зміни традиційної екологічної свідомості людей.

Екологічна проблема лише наполовину є тим, що вимірюється об'єктивно показниками приборів та аналізів. Інша половина складається з психологічних, тобто суб'єктивних ознак, значущих переживань людей, їх настроїв і занепокоєнь, надій і сподівань, спрямованих в екологічну площину. Це означає, що екологічна проблема значною мірою зводиться до змісту та якості екологічної свідомості, а це є предметом екологічної психології.

Екологічна психологія - це наука, яка вивчає характер та особливості психологічних впливів з боку природного, соціального та антропогенного

оточення, а також внутрішнього середовища самої людини (В.О. Скребець, 2007).

Це не просто відображення середовища органами чуття, з чим має справу загальна психологія (відчуття, сприйняття і т.п.), це не поведінка та діяльність, які включені в соціальну взаємодію, і не просто ставлення до оточення – це вплив середовища, який викликає зміни комплексного характеру – від емоцій та настроїв до мотивів діяльності та спрямувань, ціннісних орієнтацій, вчинків, поведінки в цілому.

Предметом екологічної психології виступає ментальна карта світу в суб'єктивному виразі разом з внутрішнім «простором» переживань, роздумів, образ, розчарувань, тривог, надій, очікувань побоювань та ін. Але, якщо фізичний, хімічний, біологічний і навіть соціальний вплив оточуючого середовища на людину, здебільшого, майже очевидний, то психологічний вплив людини на саму себе ми часто навіть не помічаємо.

Суб'єктивна картина світу — це предмет екологічної психології. Є речі, які існують об'єктивно, і є в них друге життя — суб'єктивне. І цих "других" життів у кожного предмета та явища суб'єктивна кількість – скільки людей, стільки у кожній речі і своїх життів.

Візьмемо, до прикладу, слово "дім" – житло. Це узагальнена форма поняття, де живуть. І в залежності від можливостей, потреб у ньому, середовищних, кліматичних, географічних умов, інших обставин житлом може стати печера, хатина, особняк, квартира, вілла, котедж та ін. Отже, дім, як конкретна фізична будівля, існує об'єктивно і це - екологія, а дім, який є в голові, в уявленні людини, – це поняття екопсихологічне. І якщо це наше житло, то ми будемо почувати себе вдома і в хатині, і в царській палаті, і в скромній двокімнатній квартирі.

Простір квартири, як тільки в неї вселяється людина, починає діяти на неї. Меблі та інтер'єр квартири завжди психологічно впливають на людей, але особливо ми схильні до цього в той час, коли ця обстановка знаходить особистісний психологічний сенс, суб'єктивну значимість. Після робочого

дня, після вуличної метушні, після тривалого відрядження повертаючись додому, людина розслаблюється, знімає з себе тягар психологічного захисту. В цей час простір житла, соціальний простір сім'ї, рідне, близьке та людяне оточення справляє дуже сильний відновлюючий вплив. Але якщо інтер'єр не «до душі», а щоб «не гірше, ніж у інших», якщо в сім'ї нервозні, грубі, сухі стосунки, то людина, коли розслабиться, зніме з себе психологічний захист, нібито опиняється у пастці: все негативне звалюється на неї, вражає та напружує її психіку. Безлад у квартирі – це і показник, і ознака, і причина невлаштованості в сімейному житті. На Сході є повір'я, що якщо кімната не вимита, то в її кутках обов'язково оселиться диявол і буде заважати людям нормально там жити. В цьому є глибокий екопсихологічний зміст і люди прибирають своє житло.

Отже, людина завжди намагається впорядкувати або переробити середовище свого проживання так, щоб воно її максимально влаштовувало психологічно.

Але тут постає питання: а де межа і якісна норма в уявленні «влаштовувала психологічно»? А хіба наукові розробки ядерної енергії або штучних водосховищ в районах гідроелектростанцій, плани поворотів північних річок, освоєння цілинних земель, могутні хімічні гіганти – все це хіба не спрямоване на те, щоб середовище максимально задовольняло потреби людини? Весь парадокс і є у тому, що подібні втручання людини в природне середовище продиктовані виключно добрими намірами. Але природа не захотіла розуміти наших «добрих» починань і стала виправляти, компенсувати наші до неї «поправки» відповідними гримасами. Де стався «збій», які поняття не зістикувалися в екології з психологією? Або психології з екологією?

Абстрактно відповідь на поверхні: споживацька психологія не є екологічною, тому вона й виявилася неадекватною природним явищам.

Екологічна психологія – новий науковий напрямок, який складається в умовах загостреної екологічної кризи кінця XX початку XXI століття на

основі інтеграції наукових знань суміжних гуманітарних дисциплін і носить поки що фрагментарно-описовий характер та вже сьогодні вимагає теоретичного осмислення, концептуального опрацювання у складі людської свідомості.

§ 2. Визначення, предмет і задачі екологічної психології

Екологічна психологія – це самостійний напрямок психологічної науки, який вивчає характер та особливості психологічних впливів на свідомість (індивідуальну чи суспільну), своєрідний вплив на психіку природного, штучного та соціального оточення, а також внутрішнього стану самої людини. Цим визначенням упроваджуються три основні поняття: **свідомість** (будемо говорити екологічна свідомість); **середовище** (природне, штучне, соціальне та внутрішнє, ендогенне); **психологічні впливи** (як односторонній вплив середовища на свідомість, так і їх зворотні впливи).

Отже, **предметом екологічної психології** треба визнати не саму по собі свідомість (це предмет загальної психології), а саме екопсихологічний її зміст в контексті взаємодії людини з середовищем, в активних їх взаємостосунках, взаємозв'язках та взаємовпливах. Іншими словами, предметом екологічної психології виступає не стільки психічне відтворення життєвого середовища органами чуття і не просто емоційне ставлення до відтворюваного, скільки взаємодія усього цього, яка тягне за собою глибинно психологічні зміни комплексного характеру: від емоцій, почуттів і настроїв до мотивів діяльності та ціннісних орієнтацій, прагнень людей по відношенню до особистісно значущих екологічних реалій. Таким чином, предметом екологічної психології стає **категорія значущих переживань** людини чи людей з приводу екологічної дійсності. Поняття значущих переживань вперше в психології поставлено Ф.В. Басіним в дискусії радянських психологів початку 70-х років. Це поняття увійшло в психологічну науку і стало розглядатися у зв'язку з особистісними сенсами, запровадженими в психологію теорією діяльності, ціннісними орієнтаціями,

установками, іншими категоріями спрямованості особистості, що виражають внутрішню основу *ставлення* людей до дійсності, що також входить до предмету екологічної психології.

Об'єктом дослідження *екологічної психології* є сама людина та групи людей. Не природа й не оточуюче середовище стає в центр уваги екологічної психології, а те, що займає її розум і почуття, її переживання з приводу екологічної дійсності, вона сама в своєму життєвому ставленні до середовища. Об'єкт екологічної психології потрібно шукати не зовні людини, а в ній самій, в її почуттях, думках та переживаннях, в її свідомості та підсвідомості.

Основні *завдання екологічної психології* зводяться до вивчення, розробки та впровадження засобів і методів екологічної корекції екологічної свідомості у напрямі опосередкування екоатрибутивної поведінки і діяльності: психолого-інформаційних екологічних технологій, психолого-педагогічних екологічних технологій, психолого-адміністративних та ін. екологічних рішень.

Не тільки оточуюче середовище людина схильна «психологізувати», але створюючи уявлення-образи, людина співвідносить їх зі станом власної душі. Як правило, і тут образи не знаходять тотожних узгоджень. А це вже психічна напруга, тривога, стрес.

Екологічна психологія покликана вирішувати завдання узгодження екологічної сутності в психологічному плані індивідуальної і суспільної свідомості на рівні особистісних сенсів. Екологічна психологія, вирішуючи свої практичні завдання, покликана сприяти становленню та розвитку екологічної свідомості людей.

§ 3. Теоретичні засади компліцит-концептуального підходу в українській екологічній психології

В екологічній психології ключовим поняттям є екологічна свідомість. Ми будемо її розглядати спеціально, але попередньо треба зауважити, що

екологічна свідомість не може бути ідеологізованою або політизованою. Вона може бути, чи не бути. При наявності свідомості взагалі, екологічної свідомості може і не бути. Її треба формувати.

Єдність поглядів планетарної екологічної свідомості пояснюється тим, що коренями своїми вона сягає в біологічну природу людини. Домінанта соціального в походженні людини, з побоювань критики біологізаторства витіснила на задній план природну її сутність. Природного, біологічного, буквально живого в людині, ми ніби-то стали соромитися і, якщо не заперечували його, то і не сприймали серйозно, відправляли на периферію свідомості, залишали у тіні. І навіть там, де цей факт не обійти, ми намагалися говорити про біологічне в людині, як про щось незначне, майже принизливе. Саме так ми тлумачили проблему потреб людини, коли біологічні потреби відносили до нижчих, в той час як серед вищих обговорювали соціальні, духовні, інтелектуальні, культурні.

Екологічна психологія – це та сфера духовного життя людини, яка зберігає важливе значення біологічної потреби у підтримці, збереженні та відтворенні самого життя як окремої людини, так і людства в цілому. Спочатку треба жити, а потім можна говорити про життя людське, навпаки не буває. Щоб зрозуміти цю просту істину людству знадобилося стати перед неминучою загрозою самому життю (Чорнобильська катастрофа), тільки після цього людство стало проявляти збентеженість і тривогу. Людина і людство відчули свою причетність до того, що відбувається в докільлі.

Але це ще не екологічна свідомість дійсно глобального, ноосферного розуміння небезпеки, це ще не є «почуття природи». Сьогодні це переважно лише усвідомлення загрози. Тільки тепер, коли втрачена впевненість, людина замислилась, але вона ще може наробити багато лиха, якщо не послідує застереженням екологічної психології – проявляти свою включеність, а не відстороненість чи споглядальність до всього того, що здійснюється навколо.

Не тільки екологічний світогляд нам потрібен, важливо сформувані причетну до реалій дійсності екологічну свідомість. Це спеціальна і вкрай

необхідна робота, це окреме завдання екологічної психології. Мало знати, хоча гнозис, знання вже є коренем екологічної свідомості: виділення потрібного знання, усвідомлення власного розуміння. Особистісна включеність (компліцитність) екологічної свідомості є суттєво значимою її ознакою для того, щоб розпорядитися актуальним сприйняттям дійсності задля досягнення сприятливого результату підтримки, збереження й розвитку себе і довкілля. Іншими словами, основним призначенням екологічної психології є створення відповідних компліцит-концептуальних технологій вирішення конкретних проблем суспільної практики в екологічному їх спрямуванні.

§ 4. Визначення екологічної психології у російському підході

Дещо інше бачення предмету і завдань екологічної психології ми знаходимо у російських колег. Російські вчені вважають, що ключовою проблемою екологічної психології є дослідження індивідуальної і групової екологічної свідомості, де під *екологічною свідомістю* розуміється сукупність екологічних уявлень, існуючого ставлення до природи, а також відповідних стратегій і технологій взаємодії з нею. Предметом дослідження в російській екологічній психології є екологічна свідомість, що розглядається в соціогенетичному, онтогенетичному і функціональному аспектах. Питання про компліцитність (причетність) екологічної свідомості навіть не ставиться.

Формування екологічної психології, як самостійної галузі, в російському підході методологічно обумовлено тим, що «світ природи» займає, в певному значенні, проміжне положення між «світом речей» і «світом людей».

На думку російських екопсихологів, взаємодії з природними об'єктами притаманні такі особливості й закономірності, які не можуть виявлятися, коли людина стикається з «речами». Вважається, що для адекватного опису й аналізу взаємодії людини з природними об'єктами достатньо концептуального і понятійного апарату загальної психології, а в інших –

необхідне залучення апарату соціальної психології, психології особистості і так далі.

Російські вчені виділяють наступні принципові положення екологічної психології.

1. У взаємодії «людина-природа» основними положеннями є такі:

- взаємодія людини тільки зі світом природи; зауважимо, що українське бачення більш широке – ми розглядаємо цю взаємодію не тільки в природничому контексті, а й у соціальному, антропогенному та внутрішньому середовищі самої людини;
- російські колеги не переносять антропогенне середовище у площину екологічної психології;

2. При дослідженні природи наголошуються акценти:

- в російській екологічній психології екологія розглядається як «світ природи», тобто як сукупність конкретних природних об'єктів і природних комплексів узятих в їх одиничності і неповторності.

Серед спрямувань екологічної психології у предметну площину росіянами виділяється чотири основних напрями досліджень:

- 1) екологічна свідомість в цілому;
- 2) екологічні уявлення;
- 3) суб'єктивне ставлення до природи;
- 4) стратегії і технології взаємодії з нею.

Перед екологічною психологією стоїть, як вважають російські екологічні психологи, **шість основних завдань:**

1) Аналіз розвитку екологічної свідомості в процесі соціогенезу. Аналізується екологічна свідомість в цілому на різних історичних періодах розвитку людства, розглядається характерна специфіка відносин взаємодії людини з природою.

2) Розробка типології екологічної свідомості як індивідуальної, так і суспільної, що історично склалися, аналізується структура екологічних уявлень, розглядається якісна специфіка суб'єктивного ставлення індивіда до

природи, створюється психологічна характеристика різних типів ставлень до природи. При вирішенні цієї задачі екологічна психологія використовує результати досліджень по історії, культурології, філософії, соціології, психології та ін.

3) Аналіз розвитку екологічної свідомості у процесі онтогенезу, розвитку індивідуальної екологічної свідомості протягом життєвого періоду людини, Це – уявлення про природу і взаємозв'язки людини з природою, образ і місце природи в образі світу особистості, розвиток суб'єктивного ставлення до природи на кожному віковому етапі.

4) Аналіз механізмів формування і функціонування екологічних уявлень, в яких особлива увага приділяється дослідженню стимулів, що отримуються людиною від природних об'єктів. Досліджуються екологічні установки різних перцептивних феноменів (явищ ідентифікації, емпатії по відношенню до природних об'єктів), механізми сприйняття природних об'єктів як суб'єктів, їх впливи на особистість.

5) Аналіз індивідуальної і групової специфіки екологічної психології. Вивчаються особливості екологічної свідомості в різних соціально-професійних групах. Визначаються особливості суб'єктивного ставлення до природи, стратегії і технології взаємодії з природою.

6) Розробка принципів і методів діагностики екологічної свідомості – екологічної психодіагностики – для вивчення системи екологічних уявлень, суб'єктивного ставлення до природи, як і стратегій та технологій взаємодії з природою.

Резюме

В даний час термін «екологічна психологія» широко застосовується в науковій літературі для позначення ряду близьких науково-дослідних напрямів. Але вони є не тотожно близькими науковими областями вивчення міждисциплінарного наукового напрямку досліджень: психологічної екології, психології навколишнього середовища, екологічного підходу в психології і

екологічної психології. Кожна з цих галузей має самостійні предмети досліджень, свої завдання і методологічні особливості.

Предметом дослідження в екологічній психології є екологічна свідомість, що розглядається в соціогенетичному, онтогенетичному, філогенетичному і функціональному аспектах. Тут українські і російські методологічні установки вчених у цілому збігаються. Але українська екопсихологія не обмежується дослідженням тільки свідомості, вона залучає до вивчення й впливи середовища (як зовнішні, так і внутрішні – екзогенні й ендогенні) та вводить до предмету екологічної психології значущі переживання і ставлення.

Екологічна психологія характеризується двома основними методологічними особливостями, що відрізняють її від близьких областей досліджень: по-перше, в ній розглядається взаємодія людини з усім оточуючим середовищем (український підхід) або тільки з природою, а не зі всім навколишнім середовищем (російський екопсихологічний підхід), по-друге, об'єктом досліджень є не «природне середовище», а «світ природи» (за російським методологічним конструктом). Об'єктом дослідження екологічної психології в українській методології є сама людина та групи людей. Не природа й не оточуюче середовище, в якому проходить життя людини, стає в центр уваги екологічної психології, і не само по собі екологічне уявлення (за російським підходом) а те, що займає її розум і почуття, її *переживання з приводу екологічної дійсності*, вона сама в своєму життєвому середовищі (український підхід).

В екологічній психології існують чотири основні напрями досліджень, але й вони різні у визначеннях українських та російських вчених-екопсихологів. У російській науці вбачаються актуальними проблеми:

- екологічної свідомості в цілому;
- екологічних уявлень;
- суб'єктивного відношення до природи;
- стратегій і технологій взаємодії з нею.

Українськими вченими визначаються як пріоритетні проблеми:

- психології впливу;
- значущих переживань;
- психології ставлень;
- екоатрибутивність поведінки і діяльності людей, тобто екопсихологічне спрямування людської свідомості (її компліцитність, як причетність особистості до екологічної дійсності). Знову ж таки, не тільки по відношенню до природи, а й до більш широкого довкілля, як і до внутрішнього середовища самої людини.

Перед екологічною психологією постають завдання, які також по-різному визначаються в Україні та Росії. Основні завдання екологічної психології на думку українських екологічних психологів зводяться до вивчення, розробки та впровадження засобів і методів екологічної корекції, спрямуванні розвитку психічних явищ компліцитної екологічної свідомості у напрямі опосередкування екоатрибутивної поведінки і діяльності.

Російські екопсихологи зводять завдання екологічної психології до:

1) створення типології, аналізу розвитку екологічної свідомості в процесі соціогенезу й онтогенезу, 2) вивчення механізмів формування і функціонування, індивідуальної та групової специфіки екологічної свідомості, 3) розробки принципів і методів її діагностики, які вирішуються в рамках кожного з чотирьох напрямів досліджень, а також 4) завдання вивчення функцій, які можуть здійснювати взаємодію людини зі світом природи.

Блок контролю теоретичних знань до розділу 1

Для закріплення і перевірки засвоєного матеріалу пропонується 25 контрольних запитань, на які дається 82 альтернативні відповіді, з них 25 правильних.

1. Розвиток цивілізацій пов'язаний з науково-технічним прогресом, поглибленням пізнання, вдосконаленням технологій, більш повним використанням природних ресурсів. Екологічна криза безпосередньо спричиняється:

- а) науково-технічним розвитком суспільства;
- б) нарощуванням пізнавального потенціалу людства;
- в) вдосконаленням засобів виробництва;
- г) безмежним використанням природних систем і ресурсів.

2. Антропогенну деградацію природного довкілля ще можна призупинити за рахунок:

- а) зниження темпів індустріального розвитку суспільства;
- б) нарощування аграрного сектору виробництва;
- в) уникнення наукового пізнання природних явищ і процесів;
- г) принципової зміни ставлення до природи.

3. Стурбованість хижацьким (корисливим) ставленням до природи появилася:

- а) з появою екологічних ідей Ернста Геккеля (близько 100 років тому назад);
- б) з появою сучасних глобальних екологічних катастроф і катаклізмів (Чорнобиль, наводнення, засухи, зміна клімату);
- в) з давніх часів, задовго до нової ери сучасної цивілізації.

4. Психологічна екологія, екологічна психологія, психологія навколишнього середовища – це є поняттєві категорії:

- а) зовсім різні, такі, що не мають між собою нічого спільного;
- б) що являють собою витoki наукового пізнання щодо розвитку ідей екології;
- в) які представляють собою наукові передумови сучасних еколого-психологічних ідей;
- г) завдяки яким позначаються відповідні течії або науково-теоретичні підходи в екології.

5. Психологічна екологія – це:

- а) психологічне розуміння та пояснення екології (змістовно – це предмет екології);
- б) екологічне тлумачення психології (змістовно – предмет психології).

6. Психологія навколишнього середовища – це є:

- а) розділ психології, який вивчає зовнішнє середовище, його фізичні властивості (шум, колір, запах, вологість);
- б) розділ екології, що розглядає людину у біологічному контексті її природного довкілля;
- в) системний аналіз взаємодії людини і її життєвого оточення в людському сприйнятті, уявленні і переживанні;
- г) вивчення навколишнього середовища з боку шкідливих його чинників (хімічне, транспортне, радіаційне та ін. забруднення).

7. Екологічна психологія вивчає:

- а) екологію у приборних вимірах та аналізах;
- б) відображення середовища органами чуття;
- в) відношення до природного оточення;
- г) переживання довкілля і впливи середовища на психіку.

8. Відомо, що термін «екологія» походить від грецького ΟΙΚΟΣ, що в буквальному перекладі означає «дім», «оточення», «середовище». Отже дім, будинок, де живе людина, коли виступає в якості конкретної фізичної будівлі (хатина, особняк, квартира, котедж), то ще поняття набуває:

- а) екологічного сенсу;
- б) екопсихологічного сенсу.

9. Як правильно буде сказати: екологічна психологія вивчає впливи на психіку:

- а) природного середовища;
- б) штучного(людиною створеного) тобто антропогенного середовища;
- в) соціального середовища;
- г) внутрішнього середовища;
- д) усіх з названих видів середовища;
- е) усіх окрім внутрішнього.

10. Об'єктом вивчення екологічної психології є:

- а) довкілля у широкому розумінні слова;
- б) безпосереднє життєве середовище людини чи групи людей;
- в) сама людина та група людей у їх відношеннях з довкіллям.

11. Предметом екологічної психології виступають:

- а) впливи середовища у значущих переживаннях;
- б) суспільно значимі екологічні цінності;
- в) рефлексія чи уявлення стану довкілля.

12. Найважливішими завданнями екологічної психології є вивчення, розробка та випровадження:

- а) роз'яснювальних засобів проти безмірного споживання людьми природних ресурсів;
- б) методів і технологій корекції та спрямування екологічної свідомості;
- в) психологічний супровід адміністративних, господарських, інвестиційних та інших рішень і проектів щодо екології.

13. Як правильно сказати? Екологічна свідомість може бути:

- а) політизованою;
- б) ідеалізованою;
- в) моралізованою;
- г) може бути або не бути.

14. Екологічна свідомість:

- а) є від народження, успадковується;
- б) формується прижиттєво;
- в) навіюється природними стихіями і катастрофами.

15. Світоглядна основа планетарної екологічної свідомості своїми коренями сягає:

- а) біологічної природи людини;
- б) соціальної сутності людини;
- в) культурно-історичних витоків суспільства;
- г) релігійних поглядів культових сповідань.

16. Чим викликана актуальність і поява нового наукового напрямку – екологічної психології?

- а) Чорнобильською екотехнічною катастрофою;
- б) потужними природними катаклізмами: буревії, наводнення, посухи, цунамі і т.ін.;
- в) глобальною екологічною кризою планетарного рівня;
- г) культурою цивілізації.

17. Позиція людей, людства і цивілізації в цілому, що полягає у підтримці та відновленні порушеного балансу в природі за рахунок обмежень та інновацій у суспільно-виробничій практиці, називається:

- а) біоцентричним підходом в екології;
- б) антропоцентричним підходом;
- в) природоцентричним підходом.

18. В екологічному контексті змістовна спрямованість людської свідомості визначається домінантами:

- а) біологічної природи в людині;
- б) соціальних і культурних інтересів;
- в) духовних та інтелектуальних пріоритетів.

19. Метою і кінцевим результатом екологічної просвіти і виховання є:

- а) екологічні знання, уміння й навички взаємодії людини з природним середовищем;
- б) занепокоєність кризовим станом природних систем;
- в) формування компліцитності (причетності, активної включеності) свідомості, поведінки і діяльності людини у навколишнє середовище.

20. Інвайронментальний (середовищний) підхід в екологічній психології Заходу своєрідно продовжується у слов'янській екопсихологічній науці. Якщо порівнювати російський та український підходи в екологічній психології, то вони:

- а) ідентичні за розглядом об'єкту і предмету екологічної психології;
- б) відрізняються, адже кожен з них має самостійний предмет досліджень;
- в) зводяться до основних положень середовищної психології, як і в західній екологічній психології.

21. Екопсихологічне вивчення взаємодії людини з широким (а не тільки природним) середовищем характерне для:

- а) російської екологічної психології;
- б) української екопсихології.

22. Екологія як «світ природи» (сукупність конкретних лише природних об'єктів і комплексів) розглядається в екологічній психології:

- а) українського науково-теоретичного підходу;
- б) російського методологічного підходу.

23. Екологічні уявлення виокремлюються від екологічної свідомості в окремий напрям досліджень:

- а) українською екологічною психологією;
- б) російською екопсихологією.

24. Комплекс предметних питань: психологія впливу, значущі переживання, психологія ставлень, екоатрибутивність (доцільність поведінки і діяльності – є дослідницьким полем) екологічної психології:

- а) українського підходу;
- б) російського підходу;
- в) українського, російського і західноєвропейського підходів.

25. Західноєвропейський, російський та український підходи в екологічній психології є:

- а) протирічливими;
- б) взаємодоповнюючими;
- в) взагалі не сумісними.

РОЗДІЛ 2.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

У кожній науці, окрім загальної, філософської парадигми, є ще і своя власна методологія. Конкретна (предметна, дисциплінарна, галузева) методологія потрібна для того, щоб досягати найбільш точного і конкретного розуміння та пояснення саме тих явищ, що вивчає дана наука, щоб не дублювати вже відоме, зрозуміле, раніш вивчене. Необхідною, хоча і недостатньою, умовою оформлення або виокремлення наукового напрямку, як самостійного в науці, є чітке виокремлення предмету досліджень, позначення його меж і задач.

2.1. Основні положення методології екологічної психології як науки

§ 1. Загальні положення та специфіка методології екологічної психології

Методологія, як вчення про принципи побудови форм і способів наукового пізнання, складає філософську основу, базис будь-якої науки і передбачає теоретичну визначеність у сфері (предметі), методах та поясненнях реалій і явищ, які вивчаються. Методологія екологічної психології включається у загальний план психологічної науки, доповнюючи і вточнюючи, розширюючи її пізнавальні можливості.

Визначення проблеми, об'єкту досліджень і предмету, характеристика задач, уточнення термінології, формулювання гіпотез, як правило, здійснюється на основі «родової» дисципліни (психології). Інший шлях – емпіричний. На основі вивчення окремих явищ, форм та проявів, ознак і властивостей предмету накопичується певний обсяг інформації, який уточнюється, впорядковується, а потім теоретично узагальнюється, оформляється методологічно.

Складність самих екопсихологічних явищ, їх неоднозначність і багатоплановість породжують необхідність міждисциплінарного підходу до них. Оскільки в предметі екопсихологічних явищ поєднуються тіло, розум і емоції, то і вивчення їх потребує комплексного поєднання сучасних наукових знань з біології і фізіології, медицини, нейро- і психофізіології, власне

психології, філософії, соціології, педагогіки та ін. А з урахуванням того, що найважливішим емпіричним об'єктом екологічної психології виступають особливості репрезентації природи і більш широкого довкілля, а також внутрішнього простору людини, у свідомості особистості, то вирішення практичних задач формування причетності людини до свого довкілля запобігають, переважно, до психологічних методів впливу.

Методологічні проблеми еколого-психологічних досліджень в даний період характеризуються переходом від збору і накопичення окремих емпіричних фактів до їх упорядкування і систематизації, розробки методів, опрацювання принципів, розкриття закономірностей досліджуваної сфери, визначення місця даного напрямку в системі наук. Нарешті, методологія науки це її ідейні позиції, спрямування і зміст досліджень.

§ 2. Методологія екологічної психології: визначення понять та критерії пізнання

Методологія – це система принципів і способів побудови теоретичної і практичної діяльності, вчення про систему, філософська рефлексія логічно правильних доказових способів одержання значимих результатів.

За словами Г.П. Щедровицького, методологом дослідник стає тільки тому, що змушений зробити вже існуючі наукові теорії для того, щоб створити певну нову систему науки, яка влаштувала б його у вирішенні поставлених практичних задач (Г.П. Щедровицький, 1999).

Методологія в екологічній психології має визначати філософію розуміння та пояснення явищ психіки стосовно їх екологічного спрямування, знаходити способи вирішення проблеми впливу, переведення того, що відоме в особистісне, значиме (компліцитне), дійове і доцільне як для людини, так і для природи, більш широкого довкілля взагалі.

Методологічною основою екологічної психології може бути філософія діалектично детермінованого методу пізнання. Ця методологія має відповідати загальним критеріям науковості та принципам пізнання в

психології. Факти, що досліджуються, за критеріями науковості повинні відповідати наступним ознакам:

- *відтворюваності*, яка перевіряється повторними спостереженнями і вимірами без втрати сутнісних властивостей явища;
- *виводимості*, коли первинні і похідні, характеристики явищ, фактів, феноменів можна одержувати шляхом логічних висновків;
- *перевіряємост* - підтвердження встановлених закономірностей у контрольних вимірах;
- *можливості прогнозувань та узагальнень*, як передбачення якостей екопсихологічних явищ у їх динаміці, розвитку та видозмінах;
- *математичне опосередкування* - в обґрунтуваннях, висновках та узагальненнях екопсихологічні матеріали мають бути доступними для математичного виразу й аналізу;
- *практичної корисності* знання та доцільності його застосування у тих чи інших суспільно-виробничих або дослідницьких технологіях.

Окрім вказаних загальнонаукових критеріїв, методологія екологічної психології дотримується ще й основних принципів пізнання в психології:

- *детермінізм* - залежність екопсихологічних явищ від умов і факторів, що їх породжують, мається на увазі як дія «зовнішніх причин через внутрішні умови» (С.Л. Рубінштейн), так і прояв “внутрішнього через зовнішнє” (О.М. Леонтьєв);
- *єдність психіки і діяльності* - психічне відтворення екологічної реальності здійснюється в діяльності; через діяльність воно доступне для пізнання;
- *розвиток*, як закономірна зміна психічних явищ, що проявляється кількісними і якісними структурно-функціональними перетвореннями;
- *системно-структурний аналіз* - врахування сукупних і стійких зв'язків між сутнісними компонентами екопсихологічного явища, що забезпечують його цілісність та собітотожність.

§ 3. Обґрунтування виокремлення екологічної психології в самостійну наукову дисципліну

Актуальність і необхідність виникнення екологічної психології знаходиться на «поверхні» сучасного життя, яке здійснюється тепер в екологічно кризовому світі.

Але чи є готовність науки до вирішення означених проблем? Так, наука завжди готова відповідати на актуальні запити суспільства, інша справа – чи готове суспільство обмежувати власні гедоністичні потреби задля науково обґрунтованої, невидимої у повсякденні, але гострої проблеми збереження життя на планеті? Проте, і до цього сприйняття має готувати суспільство саме наука, розробляючи відповідні інформаційні, педагогічні, екопсихологічні технології формування й розвитку екоатрибутивної поведінки і діяльності людей в індивідуальних та у масових їх проявах (це один з напрямів екологічної психології).

Поява екологічної психології – явище не випадкове.

По-перше, потреби розвитку суспільства поставили задачу вивчення закономірностей взаємодії людини і довкілля, як і задачу соціального управління з урахуванням цих закономірностей.

По-друге, виявилось, що успішно вирішити дану проблему лише шляхом екологічного просвітництва неможливо.

По-третьє, постало питання про людське розуміння, насамперед, складних і порушених процесів екобіоценозів у геолітарному масштабі.

І нарешті, узагальненою, *четвертою*, вимогою проблеми взаємодії людини з довкіллям за теперішніх умов є потреба створення принципово нового *ставлення* до життєвого середовища, природоцентричного його спрямування за рахунок обмежень та інновацій у суспільно-виробничій практиці.

Закономірності, що вивчаються екологічною психологією, є пецифічними і своєрідними, вони не вивчаються іншими науками. Тут варто зауважити, що виробнича діяльність людей у зв'язку з екологічними процесами вже

тривалий час вивчається такими дисциплінами, як екологія, екоправо, екологія людини, соціальна екологія вже не кажучи про географію, геодезію, інші наукові сфери, однак ні одна з цих дисциплін не спроможна вирішувати проблему толерантної взаємодії цивілізації та її вітасфери з урахуванням розглянутих, власне, психологічних особливостей проблеми, зумовлених усім ходом розвитку людства на планеті Земля. Це пояснюється тим, що вказані дисципліни являються суто антропологічними. Для натурсвітоглядного зрушення свідомості і вирішення кризових проблем екології потрібна нова, синтетична наука, яка асимілювала б у собі дані й можливості еколога-гуманітарних, суспільних і психолого-педагогічних наук, зокрема, наукових знань еколога-психологічної орієнтації, а точніше – екологічної психології.

І, нарешті, основна проблема, що передбачає вияв або взагалі наявність предмета нового наукового напрямку досліджень, без цього ніяка галузь знань не може розглядатися як наука.

У вітчизняній екологічній психології виокремилися дві позиції, два підходи до вивчення й аналізу предмету досліджень (позначимо спочатку ці підходи за іменами їх авторів). Але у принципових питаннях вони тотожні. І перший методологічний підхід (В.О. Скребець) і другий (Ю.М. Швалб) розглядають впливи середовища на психіку людей, як і зворотні впливи. Тільки акценти в них розставлені дещо по-різному:

- у першому випадку з'ясовуються закономірності екологічної свідомості в екзогенних (зовнішніх) та ендогенних (внутрішніх) впливах (психічних станів, інтра- та інтерпсихічних залежностей психіки) у контексті середовищної взаємодії людини з широким життєвим довкіллям;

- у другому випадку наголос робиться на розкритті закономірностей довкілля, психологічних опосередкувань життєдіяльності людини системними якостями середовища. Звичайно і тут життєве середовище розглядається у площині його усвідомлення, як суб'єктивна, а не об'єктивна реальність. Але це не «суб'єктивізація» природи, як у росіян, а суб'єктивна

сутність об'єктивного світу, скоріш, як у Дж. Гібсона, - екологічного, а не фізичного світу в усвідомленні і пізнанні.

Очевидно, що обидва акценти у методологічних підходах не протирічливі. Вони лише доповнюють і уточнюють наукові знання предмета дослідження з різних позицій, приймаючи за основу один і той же об'єкт аналізу – екологічну свідомість.

Слід зауважити, що у даний період екологічна психологія в Україні, як і в колишніх державах СРСР, переживає початковий етап і є слабо диференційованою. Разом з тим, останнім часом досить наполегливо розробляються теоретичні і методологічні проблеми екологічної психології з урахуванням сучасних реалій життя.

За проведеним нами контент-аналізом українських екопсихологічних досліджень було з'ясовано, що майже половина з них (49,2%) спрямовані на вивчення феноменів екологічної свідомості, третя частина (30,8%) вивчає середовище, як детермінанту психічних впливів, інші явища психіки в екопсихологічному контексті піднімаються дослідженнями приблизно однаково (психічні процеси – 10,8%, психічні стани – 16,9%, екстремальні ситуації і катастрофи – 12,3% і. т. д.). Близько третини досліджень носять теоретико-аналітичний характер пошуку, постановки проблем, виокремлення та обґрунтування екопсихологічної проекції явища чи факту.

До речі, наведений кількісний контент-аналіз показав, що розподіл уваги українських дослідників між цими двома методологічними акцентами виявився однаковим: екзогенні акценти – 30,8%, ендогенні – сукупно складають також 30,8% публікацій. Отже предмет екопсихологічних досліджень є специфічний і навіть диференційований.

Проте, така наука останнім часом стала розвиватися і в нашій державі. На сучасному етапі екологічна психологія оформляється і методологічно, і предметно та займає самостійну сферу у психологічному пізнанні світу.

§ 4. Об'єкт і предмет екологічної психології як методологічна проблема

Відомо, що основною біологічною функцією психіки є орієнтування живої істоти (зокрема, людини) в реальних і динамічних умовах життєдіяльності, яке можливе через здійснення трьох психічних активів: сприйняття дійсності, переробки (аналізу) інформації, відповідної дії.

Окреслюється ряд ключових понять, які забезпечують адаптацію і виживання живих істот: умови існування, орієнтування в них, активність взаємодії з ними. Це означає, що умови існування – екологія, у широкому розумінні слова, і є основою буття. А тому психічні функції *орієнтування* та *активна взаємодія* у життєвому середовищі повинні виступати основними *об'єктами* будь-якого екопсихологічного дослідження.

Предметом же екопсихологічного дослідження у кожному конкретному випадку буде щось своє в залежності від прояву орієнтування чи активної взаємодії людини з довкіллям. *Саме у предметі дослідження фіксується екопсихологічний зміст.* Предмет дослідження буде екопсихологічним, якщо явища, що вивчаються не стільки з позицій загальних детермінацій, закономірностей і зв'язків, скільки з наголосом на виявлення усвідомлюваної значущості для людини (орієнтування, оцінювання, взаємодія), з урахуванням особистісної залученості, причетності до них, або *компліцинтарності* свідомості.

Отже, предметом екологічної психології можна вважати вивчення закономірностей *взаємовпливів* людини і широкого життєвого середовища. Маються на увазі впливи прямі і зворотні, як і самовпливи на емоційно-вольові, сенсоціннісні й мотиваційні структури особистості та відповідні групові норми, результатами яких має стати *екоатрибутивна* (екологічно доцільна) *диспозиційність* поведінки і діяльності. Переживання і ставлення є психологічними механізмами відповідних до них екоатрибутивних диспозицій.

Формуючи певні екодиспозиції, можна попередньо передбачати причини і наслідки екологічної поведінки людини або цілих груп, категорій

населення. Екопсихологічні диспозиції, як конструктивно фіксовані установки, формуються поступово і не тільки шляхом спрямованої учбово-виховної роботи, але й за допомогою закріплення поширених у суспільстві ідей, принципів, традицій. Завдяки переведенню їх з категорії «відомих» у зміст звичок і нахилів, намірів, готовності оцінювати дійсність певним чином і ставитися до явищ, подій чи цінностей зазделегідь визначеним реагуванням, *екодиспозиції* набувають особливого значення в екологічній психології.

2.2. Методологічний базис екологічної психології

§ 1. Методологічні принципи екологічної психології

Методологічними принципами екологічної психології можуть бути: системний підхід; гуманістичне спрямування; позитивізм установок; принцип співробітництва; принцип еколого-антропогенної єдності.

Принцип системного підходу в екопсихології означає усвідомлення цілісності «я» і «не-я» сутностей, поєднання фізичного, біологічного, соціального, культурного і психічного чинників у їх комплексних впливах на забезпечення життя людини та людства в цілому. Системність в екопсихології передбачає також формування й розвиток екологічно доцільної, екоатрибутивної поведінки і діяльності. Це означає, що в екологічній соціалізації, екологічній освіті і вихованні необхідно запобігати не тільки до когнітивних (інформаційно-просвітницьких) методів впливу на світоглядні установки людей, а й до інших, нетрадиційних, наукових і народних засобів впливу на психоемоційну, аттенційну та імажинативну сфери особистості.

Принцип гуманістичного спрямування полягає в тому, що у будь-яких фізичних, віртуальних чи психологічних впливах на середовище (зовнішнє чи внутрішнє) мають усвідомлюватися наслідки втручання. Будь-які не продумані чи не вивірені, не обґрунтовані експериментування, а тим більше пустощі, пограбування чи насилля над природою не допустимі. Гуманне спрямування психологічних впливів передбачає не владність, не острах і

навіть не байдужість, а глибоку співпрацю і спорідненість з природою біологічною, соціальною, антропогенною.

Принцип позитивізму установок. Цей принцип можна виразити російським афоризмом «у природи нет плохой погоды». В екологічній практиці розвиваються фіксовані установки. Тут важливо не втрачати оптимізму. Оптимістичний настрій змінює не тільки суб'єктивну, але й об'єктивну картину світу, а головне, змінює наше ставлення до цього самого світу. Земляни мають повірити, що нинішня наша цивілізація виявиться мудрішою кризових попередніх і перебудує своє ставлення, перш за все, до матінки-природи.

Принцип співробітництва. Звичайно, природа не може повноправно бути віднесеною до суб'єкта у повному розумінні цього слова. Адже, суб'єкт, за визначенням, — це носій предметно-практичної діяльності і пізнання (індивід або соціальна група), джерело активності, спрямованої на об'єкт.

Та все ж природа проявляє активність, хоч і не рефлексивну, а тому з нею можна і треба взаємодіяти: сприяти (скажімо, розчищенням джерелець, лісів, річок), оберігати (заповідні зони), любити й отримувати насолоду, здоров'я (відпочинок на природі), лікуватися (збирання трав і плодів), допомагати (розсадження молоді порослі, відродження зниклих видів флори і фауни), економно використовувати її ресурси та сприяти їх відновленню.

Саме це ми відносимо до співробітництва з природою. Воно здійснюється або не здійснюється з власної волі людини. Її ніхто на це не спонукає і не принуждає. Тільки людська мораль і совість та ще внутрішня потреба спроможні викликати співробітництво у взаємодії з природою. Саме така взаємодія стає екоатрибутивною (екологічно доцільною) поведінкою.

Принцип еколого-антропогенної єдності. Спорідненість людського буття з природною, як і з соціальною його сутністю, не викликає заперечень навіть у неосвіченої людини. Буденна практика, повсякденні спостереження вказують на залежність людини від геопланетарних і космічних процесів, які асоціюються з тим самим поняттям природи.

Людина не відноситься до природи чи екології а є природною й екологічною істотою. Вона свідомістю своєю відірвалася від природи й екології можливо тому, що людині важко у своїй буденній рефлексії співвіднести масштаби природи і власного людського єства, а може через те, що явища природи нагадують про себе здебільшого відстрочено у часі, а може причина у «малості» своєї свідомості. Не відстороненість людини від екології, а єдність цих понять бере в основу екологічна психологія, як принцип. Тому нагадування і спонукання людської свідомості до рефлексії власної причетності в природі, невідємності одного від іншого є основною задачею екологічного виховання.

§ 2. Проблема методу в екологічній психології

Це – особлива проблема. Методи екопсихологічного дослідження розглядаються як формувальні та поділяються на три категорії: 1) *діагностичні*, 2) методи *актуалізації й стимулювання* свідомості та особистості, що мають наближати людську причетність до природи та 3) *методи психологічного впливу* і зворотного зв'язку.

Діагностичні методи можуть бути самими різними – від власне екопсихологічних до соціально - і загально-психологічних. Усі вони рефлексуються людьми і відповідним чином на них впливають.

Методи актуалізації і стимулювання створюють певні очікування чи готовність діяти певним чином, зайняти визначену позицію, прийняти рішення. Вони можуть бути організованими у вигляді тематичних обговорень, провокаційних запитань, імітаційних ігор та ін., можуть бути описовими або проєктивними.

Методи психологічного впливу спрямовані на формування фіксованих екологічних установок позитивного змісту.

На сьогодні існує дефіцит власне екопсихологічних методик. Екологічний психолог, розробляючи у відповідності до поставлених задач програму емпіричної роботи, часто виявляється перед необхідністю або

модифікувати відомі психологічні методики, або винаходити оригінальний методичний інструментарій.

§ 3. Основні напрями сучасної екологічної психології

Досить важливою у методологічному плані є задача визначення напрямів, за якими проводяться екопсихологічні дослідження. У даний час можна виділити два основних напрями – *теоретичні і прикладні* дослідження. Задачею теоретичних робіт є опрацювання методологічних основ екологічної психології, розробка логічної структури екологічної психології, як науки, тобто з'ясування і включення її науково-теоретичного підґрунтя, принципів, законів, методів.

До прикладних досліджень слід віднести ті, які орієнтовані на використання отриманих даних у практичній екологічній діяльності людей. Вони можуть поділятися за рівнями гнозису на *описові і технологічні*. Перші, здебільшого, намагаються описати, конкретизувати, зрозуміти, проаналізувати екопсихологічне явище, константувати його, з'ясувати прояви чи властивості, визначити місце й роль у певній сфері суспільної практики. Основна мета тут – пізнання задля впровадження, хоча задача на впровадження може і не ставитися. На початковій стадії розвитку науки переважна більшість екопсихологічних досліджень має характер саме такого описово-прикладного значення.

Більш зрілими і більш корисними є ті прикладні дослідження, що ставлять за мету застосування певних технологій впливу на екопсихологічні явища - інформаційні технології корегування переконань, формування здорового способу життя, відмова від шкідливих звичок або підготовка населення України до вступу в Європейський Союз, прийняття рішення на самовдосконалення, формування еколого-економічної культури підприємця тощо. Таких робіт ще замало. Звичайно, будь-яка із названих проблем має як теоретичний, так і прикладний характер.

Окрім описаного рівневого принципу здійснюється виокремлення напрямів за критерієм академічності екопсихологічних досліджень. Тут можна виділити *предметні напрями* за критерієм задач, що вирішуються дослідженнями. Серед них на сьогодні вже визначилися:

1. Екопсихологічні проблеми екологічної свідомості (назвемо лише деякі з них):
 - а) вивчення механізмів формування та функціонування екологічної свідомості: властивості, прояви, ознаки;
 - б) розробка типологічних моделей екологічної свідомості;
 - в) аналіз розвитку екологічної свідомості в онто-, філогенезі та у процесі соціогенезу(соціалізації):
 - г) дослідження індивідуальної та групової специфіки екологічної свідомості.
2. Психологічні особливості взаємодії людини з довкіллям у тому числі адаптація до змінених умов існування.
3. Вивчення середовища як детермінуючого чинника екопсихологічних впливів.
4. Психічні процеси в екопсихологічному контексті.
5. Психічні стани в екопсихологічній площині.
6. Внутрішньоособистісні залежності і впливи (інтрапсихічні явища екологічної психології).
7. Міжособистісні взаємодії і впливи (екопсихологічні явища в інтерпсихічних проекціях).
8. Екологічна психологія екстремальних ситуацій і катастроф.
9. Експериментальні дослідження інших механізмів психіки (процесів цілеутворення, ціннісних орієнтацій, мотивацій та ін.) в екопсихологічних опосередкуваннях.
10. Технології впливу, формування і корекції екопсихологічних явищ і феноменів.

Цілком природно і закономірно, що напрями досліджень будуть уточнюватись, доповнюватися, розмежовуватися чи (і) об'єднуватися самим ходом розвитку екопсихологічної науки і практики. У будь-якому випадку при виборі критеріїв класифікації екопсихологічних напрямів досліджень повинні застосовуватися два основних правила: 1) напрям має бути визначеним, конкретним, практичним або теоретичним і 2) для нього повинні бути окресленими способи одержання і застосування результатів дослідження.

2.3. Методологічні відмінності російської та української екологічної психології

§ 1. Основи методології в російській екологічній психології

Висхідним методологічним кредо російської екологічної психології стало вчення про ноосферу В.І. Вернадського, який передбачав, що вплив людини на природу росте настільки швидко, що скоро настане той час, коли саме людина перетвориться в основну геологічну силу формування і функціонування оболонки Землі. Біосфера перейде у свій новий стан, у сферу розуму – ноосферу. Розвиток оточуючого середовища і людського суспільства здійснюватиметься нерозривно (невіддільно), розпочнеться їх коеволюція (сумісна еволюція, в якій неможливе верховенство інтересів однієї із сторін).

Конкретизуючи ці ідеї, російські вчені С.Д. Дерябо та В.А. Ясвін (1996) залучають так звану універсальну етику (Г.Торо, М. Ганді, А. Швейцер), яка зіграла безумовну роль у подоланні поглядів на природу, як на простий об'єкт людських маніпуляцій. Універсальна етика не проводить розмежування між цінністю людини й іншими живими істотами – життя комахи так само цінне, як і життя людини. Іншими словами, представники природи такі ж повноправні суб'єкти, як і людина (дане положення, до речі, знайшло свій розвиток і в ідеях українських дослідників, зокрема, О.Грезе, 2006).

Найважливіший постулат російської екологічної психології полягає у необхідності поширення сфери дії людської етики на все природне. Як стверджують ті ж автори, останнім часом ідеї універсальної етики знаходять все більше прихильників різних країн серед учених в різних сферах науки (наприклад, О.Леопольд – відомий еколог США, російський культуролог Г.Д.Гачев, філософ В.Хесле в Німеччині та ін.). Вони вважають, що на природу не можна дивитися тільки як на матеріал, сировину для виробничої праці, а оточуюче середовище не можна сприймати утилітарно-егоїстично, як підходять до неї у сфері виробництва, техніки чи в точних науках. Природу треба сприймати як самоцінність і розуміти її як суб'єкт життєдіяльності. Це шлях суб'єктивації природи, усього природного, органічного і неорганічного її єства.

У наш час ситуація змінюється. З'являється усе більше передумов для зміни загального рівня свідомості у бік духовно-морального розвитку. Аксіологічний аналіз концепцій розвитку цивілізації дозволив визначити в якості домінанти нової цивілізаційної парадигми екологічну культуру, цінності якої протилежні цінностям сучасного споживацького суспільства. Аксіологічний підхід протиставляється технократичній логіці, у відповідності з якою взаємодія людини з природою будується на принципі суб'єкт-об'єктних взаємин.

І це є досить природно та зрозуміло, тому що відправною методологічною основою для сучасних наук про природу і про людину, як і раніше, залишається гносеологічна постановка питання. Суб'єкт (людина) і об'єкт (природа) початково знаходяться у логічному протиставленні: суб'єкт – об'єкт, буття - свідомість і т.ін. Людина, як суб'єкт життєдіяльності, може тільки або впливати на природу-об'єкт, або сприймати протидію від неї. Проте, завжди людина – вища ланка у розвитку природи. Це, як уже говорилося, лежить в основі антропоцентричного уявлення про взаємодію людини і природного середовища. У відповідності до такого світогляду природа розглядається тільки як середовище, призначене для існування

людини й людства, що досить легко допускає і навіть зумовлює, з одного боку, споживацьке ставлення до природи, а з іншого – охоронне і бережливе ставлення до неї (задля своїх же інтересів).

Існує, як ми вже бачили, й інше розуміння цієї взаємодії, що отримало назву біоцентризму, або природоцентризму.

Російські екопсихологи, здається, намагаються знайти серединне тлумачення такої взаємодії. Розуміння природи як суб'єкта передбачає онтологічну форму її природного буття. У такому разі і людина і природа – сутнісно є суб'єкти, тобто носії узагальнених, універсальних закономірностей саморозвитку природи, у тому числі й людини, як загальноприродного (а не тільки біологічного чи соціального) явища. Тоді стає зрозумілим, що питання збереження Землі від технологічних впливів людської цивілізації знаходиться не у відмові від техногенних технологій як таких, а в тому, щоб їх використання не протирічило вказаним загальноприродним, універсальним закономірностям розвитку природи. Тому поняття природи, що визначається як «усе суще, увесь світ у багатогранності його форм» досить часто використовується росіянами при обговоренні предмету і методів екологічної психології, як і при виборі суб'єктів пізнання.

Визначаючи поняття природи у цьому його сенсі, неважко помітити, що можлива інша (на відміну від антропо-, чи біоцентричної) парадигма в аналізі взаємин в системі «людина-природа». Початкове розуміння природи як універсальної, всесущої підстави різноманіття природних форм буття корінним чином змінює сенс взаємин людини і природи і, відповідно, сенс екопсихологічної та навіть екологічної теорії. Адже людина і природа у цьому випадку вже не протиставляються одне одному, як розділені сутності. Навпаки, людина початково розглядається як частина природи, яка реалізує в своєму самоздійсненні загальні (єдині) закономірності, що забезпечують самореалізацію природи в цілому, адже вона активно діє, саморозвивається.

Здавалося б, на перший погляд, хороша і здорова та, в цілому, продуктивна ідея природної єдності людини і її довкілля, але як досягти такого розуміння вказаної єдності? Росіяни пропонують метод «суб'єктивації» природних об'єктів, проте, це не більше, ніж метафора. Людина й людство сучасної цивілізації віками звикали від природи отримувати свою користь, брати її багатства, задовольняти свої все зростаючі потреби. А тепер свідомо треба від цього відмовитись? Чи якимось по-іншому зрівноважити вказані полюси, заявити свою єдність з природою на рівних? І не брати, не експлуатувати природу.

Українська екологічна психологія намагається зрозуміти власне психологічну сутність екологічної свідомості, її закономірності і форми прояву за методологією компліцит-концептуального підходу.

§ 2. Методологія екологічної психології в Україні

Сутнісно теперішній стан справ такий, що в екопсихологічних дослідженнях переважно фіксуються, констатуються, висвітлюються або фокусуються факти екопсихологічної реальності, але мало ще вони пояснюються чи розкриваються механізмами психіки, недостатньо тлумачаться навіть гіпотетично. Окрім того, сьогодні проглядається нечіткість і навіть розмитість меж у визначеннях предмету та об'єкту екопсихологічних досліджень – нерідко екопсихологічний зміст підмінюється загально – чи соціально-психологічним, набуває сенсу вікової, педагогічної, спортивної, інших галузевих розділів психології, втрачаючи власне екопсихологічний контекст. До речі, такий же стан справ і в російській екологічній психології. В екопсихологічному дослідженні є своя специфіка.

Якщо у дослідженні вивчаються, наприклад, психологічні особливості сприйняття учителя учнем, то це є предмет соціальної психології (соціальна перцепція), але, якщо у такому ж дослідженні ставиться наголос на виявленні впливу вчителя на їх взаємодію, успішність навчання, бажання чи готовність

наслідувати манери, культуру вчителя (те, що учнем глибоко переживається, включає учня у певні цінності, викликає конкретні почуття і ставлення, залучає до певних дій і т. п.), то предмет такого дослідження зводиться до екопсихологічного.

Інший приклад. Якщо у дослідженні ставиться задача вивчати психологічну залежність успішності навчання учнів від сімейних, житлово-гігієнічних умов, добробуту родини і т. ін. то це входить до предмету загальної психології. Але коли вивчається зв'язок наявності-відсутності власного життєвого простору (окремої кімнати) з тими чи іншими проявами моральної поведінки, соціальної активності або тієї ж навчальної діяльності, то у даному випадку предметом дослідження буде екопсихологічний контекст. Чому? Бо сконкретизована в предметі умова життєдіяльності (власна кімната), наявність якої вивчається у впливах значущих переживань, самооцінок і ставлень, прямо та опосередковано відтворює компліцитність (причетність) учнівської свідомості, тобто залученість дитини до „дорослого”, „зрілого”, „незакріпаченого” ставлення до себе і до реального світу. Іншими словами, один і той же об'єкт дослідження може вивчатися за різними предметними спрямуваннями: з позицій загальної психології, соціальної, педагогічної, інженерної і т. д., але може вивчатися і з позицій екологічної психології.

Специфіка екопсихологічного дослідження полягає у віднаходженні в предметі, а значить в задачах і методах, особистісно-значущого компоненту, індивідуальної залученості, компліцитності свідомості суб'єкта життєдіяльності. До речі, предмет екопсихологічного дослідження варто орієнтувати на його власну специфіку через врахування загальних закономірностей, які вже відомі в інших сферах психологічного знання, як то: в загальній, віковій, соціальній психології, чи, скажімо, в юридичній, інженерній психології, психології праці, психології управління, патопсихології та ін. Аналітичний огляд і постановка проблеми має здійснюватися саме на підґрунті цих чи інших галузевих (прикладних і

фундаментальних) психологічних знань. Бути екологічним психологом – означає мати досить широкий психологічний світогляд. Виконувати екопсихологічне дослідження – означає поглиблювати відоме або породжувати, віднаходити нове (зокрема, ставлення, переживання, впливи) в особистісних проєкціях відомого знання про явище, а нерідко – знаходити нове у загальному плані та лише після цього опрацьовувати в екопсихологічному контексті.

Екологічний психолог працює на рівні фено-ментального (такого, який нам відкривається психічно) чуттєвого, мисленнєвого чи уявного образу світу. Тут, безумовно, враховується категорія суб'єктивної картини світу повною мірою, як вона розроблена в загальній теорії психології, але ця категорія конкретизується до індивідуально-варіативних емоційно-мисленнєвих форм прояву. Тому в екологічній психології доречно застосування дедуктивного принципу пізнання психіки від загального (відомого) до конкретного, від закономірностей до реальних впливів. Цим шляхом здійснюються пошуки методології в українській екологічній психології.

Очевидно, що в період переходу від збору окремих емпіричних фактів до їх впорядкування і систематизації, виділення об'єкту і предмету досліджень, застосування методів їх вивчення, розкриття закономірностей у сфері явищ, що досліджуються, як і для встановлення місця даного напрямку досліджень в системі наук попередньо необхідно чітко визначитися з основами методології.

§ 3. Пошуки сучасної екопсихологічної методології: компліцит-концептуальний підхід

В межах компліцит-концептуального підходу розглядається два варіанти екологічно детермінованої поведінки: економативна (вона ж *екоатрибутивна*, екологічно адекватна, доцільна) та екодеструктивна (екодистрибутивна, екологічно неадекватна). Ключовим чинником, що

пояснює направленість екодетермінованої поведінки, виступає **компліцитність** свідомості (екологічна його причетність), яка проявляється у формі переживання власної залученості до екологічних подій і явищ, переживання особистісної участі в процесах світу природи, внутрішнього світу самої людини, довкілля взагалі (антропогенного, соціального, культурного). Саме з компліцитністю пов'язується особисте відношення людини до свого оточення, реалій і цінностей екології, саме вона адекватно реалізується в умовах значимих подій.

Схильність суб'єкта діяти тим чи іншим чином визначає екологічну **дієспроможність** особистості та виражається різними рівнями: 1) імпліцитно на рівні настроєностей, установок, упередженостей; 2) експліцитно на соціальному рівні (у спілкуванні, професійній діяльності, у життєвій позиції, світогляді, переконаннях); 3) на рівні повсякденної практики (поведінкові стереотипи, спосіб життя, стиль поведінки).

Для пояснення стійких способів дій, що реалізують ті чи інші особистісні екосмисли, вводиться поняття **екологічної диспозиції** як потенційної і латентної форми діяльності. Емпіричним шляхом було виділено шість базових екодиспозицій, які реалізуються в діях по відношенню до природного, соціального та антропогенного оточення, як і внутрішнього середовища людини: колаборативна (співробітництво), несесітивна (споживальницька), індіферентна (відсторонена), совмісійна (залежна), совметральна (зверхня, підкоряюча) та гашенарна (нанесення шкоди). Якщо колаборативна диспозиція є найбільш екоатрибутивною, то всі інші тією чи іншою мірою виступають екодистрибутивними формами прояву екологічної свідомості.

Серед проявів компліцитності найбільш виразливими є: екоорієнтація «я-самості», натуралізація і турботливість. В основі цих феноменів лежить переживання своєї єдності з природним середовищем, суб'єкт-суб'єктне ставлення до його сутності в цілому та окремих компонентів, зокрема. Можна вважати, що завдяки такому переживанню для суб'єкта розкривається

(або актуалізується) екологічний сенс процесів, подій і явищ дійсності, а екологічно релевантні дії набувають смислових відтінків у взаємодії з природним чи антропогенним оточенням, соціальним світом, внутрішнім середовищем самої людини. Екологічні смисли такого змісту і спрямування складають основу атрибутивних екодиспозицій, що здійснюються у різних формах проекологічної поведінки. Компліцит-концептуальний підхід пропонує продуктивну модель для цілеспрямованого формування екоатрибутивних диспозицій, як готовності до екологічно доцільної поведінки (що вперше успішно було перевірено у дисертаційному дослідженні І.І. Шлімакової).

Системність, як ознака компліцитності, передбачає включеність «я-самості» в оточення як в єдину систему, як в одне гармонійне ціле. Саме таке включення, узгоджує збалансованість своєї присутності і належності докільцю та ще відчуття усього цього, як єдиної системи, доставляє людині задоволення, позитивні емоційні відчуття, радість.

Концептуально за висхідними положеннями компліцитність свідомості треба розглядати в контексті системного підходу. Компліцитність передбачає уявлення про системи і системність в організації світу.

Я-образ від виокремленої «я-самості» має включитися, органічно втілюватися в ту чи іншу структурну одиницю системи (природної, соціальної чи антропогенної) і відчувати себе при цьому не тільки в складі, а й у функціонуванні цієї системи. Якщо стосовно групи, то не біля неї і не осторонь, а в ній самій з активною роллю і комунікативною взаємодією, якщо стосовно присадибної ділянки, то не тільки знаходитись на ній, а з нею жити – сприяти її рослинності, плодороддю, естетизму, як і іншим процесам соціо-біологічного функціонування. Якщо в лісі, то не просто походити, подихати чи полюбуватись, а прибрати, щось підправити, налаштувати простір, на співзвуччя собі, як і себе природно вписуючи у цей простір, не порушуючи біологічних в ньому циклів та процесів. Не складно збагнути, що сухі сучки на деревах чи обламані гілки, завали доречно розчистити,

прибрати, а листяний чи хвойний покрив краще не чіпати, бо він зберігає вологу для коренів і утворює свої біоценози – мікроорганізми, жучки, комахи.

Можна, звичайно, наводити порядок у довкіллі з чиеїсь волі, наказу чи трудових обов'язків, але це не прояв компліцитності, компліцитність – це коли є рух душі, власна потреба, бажання, внутрішня необхідність, коли це відчувається й усвідомлюється, коли є внутрішнє чуття єдності, ніби органічної цілісності себе і свого оточення, коли це все в уявленні людини є як одна нероздільна система.

Уявлення системи, як принципу організації світу і як принципу його пізнання, передбачає ієрархічну побудову самих систем. Це означає, що будь-який об'єкт чи суб'єкт реальної дійсності являє собою систему, яка функціонує за власними механізмами і закономірностями, але вона входить в іншу більш узагальнену систему: людина – це складна система (в якій можна виділити її підсистеми – центральну нервову, коронарну, імунну та ін.), але вона входить у ще більш складну систему – суспільство, етнос, культуру, політику тощо. Важливо зрозуміти закономірності і взаємодії окремих компонентів системи та їх цільове призначення.

Стосовно компліцитності екологічної свідомості особливого значення набуває цільове призначення систем, які розглядаються.

Будемо вважати, що людина з її психікою і свідомістю є складна біосоціальна система, яка включена у систему більш високого порядку й організації – її життєве середовище (природне, соціальне, штучно нею створене довкілля). Для спрощення розглянемо лише одну лінію міжсистемної взаємодії – «людина-природа».

Як людина, так і природа у своєму функціонуванні переслідують одне цільове призначення – здійснення життєдіяльності, хоча вже тут за основною метою і функціонуванням ці системи розходяться. Людина здійснює свою життєдіяльність, активно втручаючись у навколишнє середовище (у тому числі й у природу), привласнює природу, використовує її у своїх інтересах.

Природа у цьому відношенні виступає як об'єкт життєдіяльності людини і функціонує згідно власних закономірностей.

Людина й у цьому випадку проявляє причетність свого ставлення до природи, але вектор цієї причетності інший – цілі її однобоко корисливі. Людина «втерлась у довіру» до природи (пізнала її закони) та розробила потужні важелі втручання (науково-технічний прогрес) і безбожно її експлуатує. Таке поведження людства (як природної підсистеми) руйнує більш узагальнену природну систему, мета якої зберігати рівновагу, розвиток і збалансованість усіх своїх підсистем і системи в цілому. Очевидно, що утворене цільове протиріччя потребує корекції – цільовий вектор людської компліцитності треба різко змінювати з метою наближення його до природного – гармонійного, збалансованого і сталого розвитку.

Системно-цільовий аналіз компліцитності тісно пов'язаний з функціональним. Як відомо, система завжди носить функціональний характер (функція системи – це вироблення певного її результату). Функціональний аналіз антропо-природної системи передбачає розкриття внутрішніх і зовнішніх її механізмів, компліцитності внутрішньої і зовнішньої. Внутрішньої – в уявленні, усвідомленні, зовнішньої – у поведінці, діяльності, діях, вчинках. Звичайно, зовнішня – є проявом внутрішньої, ментальної.

Стосовно внутрішньої компліцитності, то ми її уже торкнулися відносно вектору цільового спрямування. Компліцитність, як причетність свідомості до явищ дійсності, може бути векторно односторонньою, упередженою, егоїстично спрямованою (як у наведеному прикладі) або адекватною, атрибутивною, біологічно доцільною, тобто такою, яка потрібна у будь-якій окремо взятій ситуації – підпорядкованою закономірностям розвитку всієї природи.

Людина проявляє зацікавленість, включеність, компліцитність до справи і для того, щоби через цю причетність увійти в довіру і винести з цього власну користь. До цього уподобилося і людство у взаємодії з природою.

Проте, в екопсихологічній площині нас цікавить іншого роду причетність, навіть використання цього терміну знадобилося, щоб виразити протилежне його семантичне значення – байдужості, відстороненості, індиферентності.

У звичайній взаємодії з довкіллям ми здебільшого не надаємо йому значення, якщо воно безпосередньо не торкається наших інтересів. Безкорислого для себе ставлення до широкого нашого оточення та ще й спрямованого на його підтримку, впорядкування, оберігання рідко можна побачити. Саме ця функціонально-адаптивна якість людського ставлення до навколишнього середовища, в якому проглядаються риси включеного, як свого власного, усвідомлення довкілля і називається спеціальним терміном «компліцитність» або причетність людської свідомості до явищ дійсності. Цю якісну ознаку екологічної свідомості і варто формувати можливостями і засобами екологічної психології.

Компліцитність пояснює актуальне ставлення до життєвого середовища, що відповідає вимогам екоатрибутивної поведінки і діяльності, проте у більш широкому контексті екозберігаючої поведінки, у контексті споживання екологічних ресурсів у цілому, питання про роль екологічної компліцитності і її звязку з екосмислами споживальницької психології залишається не опрацьованим і потребує подальших досліджень.

Резюме

Методологія – це вчення, філософська основа, теоретична визначеність у сфері принципів побудови наукового пізнання, та методів, форм і способів пояснення реалій дійсності. Загально визначеною філософською теорією пізнання, або, як ми говоримо, загальною методологією для екологічної психології слугує філософія діалектично детермінованого методу пізнання.

Методологія екологічної психології – це фундаментальна її сфера, яка пояснює екологію проявами психічних явищ людини, доповнює і розширює психологію, збагачує розуміння сутності психічного екологічним матеріалом, створює теорію психологічного в реальних екологічних умовах людського

буття. За відсутності попередньої методології екологічної психології вона створюється з моменту зародження, поступово накопичуючи власний емпіричний матеріал, залучаючи методологічні принципи суміжних і споріднених наук, осмислюючи та адаптуючи їх, а також розробляючи власні теоретичні положення і методичні підходи для вирішення проблем свого предмету досліджень.

Запорукою створення адекватної методології екологічної психології, як самостійного наукового напрямку, є філософська основа пізнання і міжпредметні зв'язки. Логіка предмету пізнання в екологічній психології плине до таких наук як біологія, фізіологія, медицина, філософія, психологія, екологія та ін. Найважливішим теоретичним конструктом, або об'єктом екологічної психології, як і її методологічним осередком, є психіка, зокрема, свідомість людини.

Основою методології екологічної психології може бути філософія універсальної етики, теорія діяльнісного підходу в психології, компліцит-концептуальний підхід в екології.

Критерії науковості (відтворювальність, перевіряємість, можливості прогнозувань, практична корисність наукового знання) беруться в основу екопсихологічних досліджень, як загальні методологічні принципи. Інша категорія ознак, таких як єдність психіки і діяльності, системно-структурний аналіз, детермінізм і принцип розвитку, в методології екологічної психології відносяться до методологічних засад науковості психологічного знання. У визначенні об'єкта екологічної психології провідну роль відіграють наукові положення про психічні функції орієнтування та активної взаємодії людини в її життєвому середовищі.

Предметом екопсихологічних досліджень можуть бути різні питання, але тільки за умови що вони проектуються у площину: 1) усвідомлюваних чи неусвідомлюваних значущих переживань стосовно орієнтування, оцінювання та взаємодії людини з довкіллям чи внутрішнім середовищем; 2) взаємовпливів людини широкого життєвого середовища людини чи

суспільства; 3) ставлень чи поведінкових диспозицій причетності людини по відношенню до життєвого середовища. Методологічно показовою у цьому відношенні є еволюція екологічної свідомості людства від появи первісних общин до наших днів, яка засвідчує поступове формування антропоцентричності і споживацької психології нашої цивілізації.

Особливої уваги у вирішенні практичних задач екологічної психології у методологічному контексті заслуговує категорія впливу.

Екологічна психологія визначила власні методологічні принципи, до яких відносяться: систематичність, гуманістичне спрямування, позитивізм установок, співробітництво в екології, еколого-антропогенна єдність.

Проблема методу і діагностичних методик в екологічній психології є, взагалі, мало вирішеною. Методи екопсихологічного дослідження поділяються на діагностичні, методи актуалізації і стимулювання та методи психологічного впливу.

В екологічній психології виділяється ряд змістовних напрямів: теоретичні, предметні, прикладні. Хоча до теоретичних (методологічних, фундаментальних) можна віднести й предметні, разом з тим, предметні дослідження можуть бути водночас і прикладними, і навіть фундаментальними.

Методологічні проблеми в екологічній психології є надзвичайно важливими. Саме від їх вирішення залежить, в якому напрямі, за якими підходами буде розвиватися новий науковий напрям. До прикладу, методологічні підходи, що складаються в українській і російській екологічній психології дещо відрізняються, але сутнісно не є протирічливими, їх можна розглядати як такі, що доповнюють один одного.

Блок контролю теоретичних знань до розділу 2

Для закріплення і перевірки засвоєного матеріалу пропонується 26 контрольних запитань, на які дається 103 альтернативні відповіді, з них 45 правильних.

1. Методологія – це (3 правильні відповіді):

- а) філософське вчення про людину і природу;
- б) вчення про принципи побудови форми і способів наукового пізнання;
- в) філософська основа, базис будь-якої науки;
- г) теорія навчання і передачі досвіду попередніх поколінь;
- д) теоретична визначеність у сфері (предметі) методах та поясненні реалій і явищ, які визначаються.

2. Методологія екологічної психології – це фундаментальна її сфера, яка (4 правильні відповіді):

- а) будує екологію на ґрунті психології, деє навіть підмінює екологію психологією;
- б) пояснює екологію проявами психологічних явищ людини;
- в) доповнює і розширює психологію, збагачує розуміння сутності психічного екологічним матеріалом;
- г) створює теорію психічного в реальних екологічних умовах людського буття.
- д) наповнює екологію людським чинником, значимим її усвідомленням.

3. За відсутності попередньої методології екологічної психології вона створюється з моменту її зародження (відповіді не обмежуються):

- а) поступово накопичуючи власний емпіричний матеріал;
- б) залучаючи методологічні принципи суміжних і споріднених наук, осмислюючи та адаптуючи їх;
- в) розробляючи теоретичні положення і методичні підходи для вирішення проблем свого предмету досліджень.

4. Запорукою створення адекватної методології екологічної психології, як самостійного наукового напрямку, є:

- а) автореферат вчених, що її розробляють;
- б) вираженість суспільної потреби в ній;
- в) філософська основа пізнання і міжпредметні зв'язки.

5. Логіка предмету пізнання в екологічній психології плине до таких наук як (відмітити 5 найважливіших):

- а) географія; г) математика; ж) фізіологічні і медичні науки;
- б) біологія; д) філософія; з) астрономія; й) археологія;
- в) хімія; є) історія; і) психологія; к) екологія.

6. Найважливішим теоретичним конструктом, або об'єктом екологічної психології, як і її методологічним осередком є:

- а) усе живе на Землі (рослини, тварини, людина);
- б) людина у всіх її проявах (фізична, біологічна і психічна сутність);
- в) психіка, зокрема, свідомість людини;

г) науково-технічний прогрес людства.

7. Особливої уваги у вирішенні практичних задач екологічної психології у методологічному контексті заслуговує категорія:

- а) сприйняття; в) настороженості;
- б) прогнозування; г) впливу.

8. У кожній науці, окрім загальної, філософської парадигми, є ще і своя власна методологія. Навіщо потрібна конкретна (предметна, дисциплінарна, галузева) методологія? (2 правильні відповіді):

- а) щоб досягати найбільш точного і конкретного розуміння та пояснення саме тих явищ, що вивчає дана наука;
- б) щоб виокремитися з-поміж інших наук;
- в) щоб відкрити простір для наукових пошуків науковців;
- г) щоб не дублювати вже відоме, зрозуміле, раніш вивчене.

9. Загально вивченою філософською теорією пізнання, або, як ми говоримо, загальною методологією для екологічної психології слугує:

- а) теорія універсализму сиперетики;
- б) східна філософія трансцендентності;
- в) філософія діалектично детермінованого методу пізнання.

10. Основою методології екологічної психології може бути (в правильні відповіді):

- а) теорія діяльнісного підходу в психології;
- б) компліцит-концептуальний підхід в психології;
- в) теоретичні підходи інтелектуалізму;
- г) культурно-історична концепція розвитку психіки;
- д) гештальт теорія цілісності перцептивних процесів;
- є) філософія універсальної етики.

11. Такі ознаки дослідження як: відтворювальність, перевіряємість, можливості прогнозувань, практична користь наукового знання – це є:

- а) принципи пізнання взагалі;
- б) критерії науковості;
- в) ознаки креативності.

12. Інша категорія ознак, таких як: єдність психіки і діяльності, системно-структурний аналіз, детермінізм і принцип розвитку, в методології екологічної психології - відносяться:

- а) когнітивних принципів пізнання природи;
- б) теоретичних основ наукового узагальнення;
- в) критерії в науковості психологічного знання;
- г) властивостей наукового гнозису.

13. Необхідною, хоча і недостатньою, умовою оформлення або виокремлення наукового напрямку, як самостійного в науці є:

- а) зацікавленість провідних науковців даної сфери знання; наявність фактів, спостережень, емпіричних матеріалів;
- б) наявність фактів спостережень, емпіричних матеріалів;

- в) чітке виокремлення предмету досліджень, позначення його меж і задач;
- г) узгодженість позицій наукових шкіл і теоретичних течій.

14. У визначенні об'єкта екологічної психології провідну роль відіграють наукові положення:

- а) про психіку, як функцію мозку відтворюваний реальний світ речей;
- б) про психічні функції орієнтування та активної взаємодії людини в її життєвому середовищі;
- в) про емоційно-гедонистичну спрямованість людини у задоволенні вітальних потреб вживання.

15. Предметом екопсихологічних досліджень може бути маса питань, але тільки за умови що вони проектуються у площину (3 правильних відповіді):

- а) відтворення (проекції, рефлексії) об'єктивної та суб'єктивної дійсності (зовнішньої чи внутрішньої, природної, антропогенної чи соціальної, реальної чи віртуальної);
- б) усвідомлюваних чи неусвідомлюваних значущих переживань стосовно орієнтування, оцінювання та взаємодії людини з дозвіллям чи внутрішнім середовищем;
- в) взаємовпливів людини широкого життєвого середовища людини чи суспільства;
- г) емоційно-вольових проявів зусиль у громадській, виробничій чи екологічній діяльності;
- д) ставлень чи поведінкових диспозицій причетності людини по відношенню до життєвого середовища;
- е) досліджень та аналізу об'єктивного стану природного середовища.

16. Коли людина бореться, відстоює, «вбиває фінанси, захищає певний екологічний проект, то таку діяльність (як і дослідження цього процесу), згідно методології екологічної психології, треба донести до сфери (2 правильні відповіді):

- а) загальної екології; в) екологічної психології; д) соціальної екології;
- б) загальної психології; г) соціальної психології.

17. Стихійне повернення мешканців у відселені «радіаційні зони», рідні і пустинні екологічно небезпечні села для подальшого свого проживання – це явище (1 правильна відповідь):

- а) екологічне; в) громадянське;
- б) екопсихологічне; г) соціальне.

18. Систематичність, гуманістичне спрямування, позитивізм установок, співробітництво в екології, еколого-антропогенне єдність – це є:

- а) основні завдання екологічної психології;
- б) методи і засоби екопсихологічної роботи;
- в) очікування і кінцеві цілі еколого-психологічних досягнень;
- г) методологічні принципи екологічної психології.

19. Проблема методу і діагностичних методик в екологічній психології є:

- а) є вирішеною; в) практично є не вирішеною;

б) вирішена частково;
загальною психодіагностикою.

г) взагалі не є проблемою, бо komponується

20. Методи екопсихологічного дослідження поділяються на 3 категорії (3 відповіді):

а) діагностичні;	г) актуалізації і стимулювання;
б) проєктивні;	д) психологічного впливу;
в) прогностичні;	є) фіксованих установок.

21. В екологічній психології виділяється ряд змістовних напрямів: теоретичні, предметні, прикладні. Чи можна віднести до теоретичних (методологічних, фундаментальних) предметні – з вивчення екологічної свідомості, середовища, впливів, експериментальних ситуацій, масових явищ і т. ін.?

- а) так; б) ні.

22. Чи можуть предметні дослідження бути водночас і прикладними?

- а) так; б) ні.

23. Позиція людей і людства, що полягає у підтримці та відновленні порушеного в природі балансу за рахунок обмежень та технологічно - виробничих інновацій відноситься до:

- а) біоцентричного підходу в екології;
б) антропоцентричного підходу;
в) природно центричного підходу.

24. Принцип суб'єктивації природних об'єктів на основі філософії універсальної етики – методологічний підхід:

- а) української екологічної психології;
б) російської екопсихології.

25. Принцип компліцитності людини до природних явищ і об'єктів на основі філософії системного підходу – методологічне кредо:

- а) української екологічної психології;
б) російської екопсихології.

26. Методологічні підходи, що складаються в українській і російській екологічній психології є:

- а) діаметрально протилежними;
б) незалежними за своєю сутністю кожен сам по собі;
в) сутнісно не протирічливими, їх можна розглядати як такі, що доповнюють один одного.

РОЗДІЛ 3.

СЕРЕДОВИЩЕ ЯК КАТЕГОРІЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Середовище в психології розглядається як простір. Тому в екопсихологічному контексті доцільно говорити про психологію просторового середовища: життєвий простір, навколишній простір, внутрішній простір і т. ін. Хоча слово «середовище» звичніше використовувати і в екологічній психології, ніж слово «простір» тому тут користуються поняттям своєрідного комбінування - просторове середовище.

Психологія життєвого середовища, як більш загальний напрям екологічної психології, включає психологію навколишнього середовища. Середовище існує не саме по собі, а тільки з людиною і по відношенню до людини.

3.1. Психологія просторового середовища

§ 1. Уявлення середовища в психології та наукові підходи до його вивчення

Ставлення людини до світу є надзвичайно складним психологічним явищем, у якому поєднується внутрішня цілісність і своєрідність переживань та ставлень до умов і чинників життєдіяльності.

Навколишнім середовищем стає не тільки природне оточення, але і кімната чи квартира, в якій живе людина, і під'їзд, будинок, двір, вулиця, мікрорайон, поселення і так далі, аж до Земної півкулі і Світового простору. Якісну визначеність системі «людина - середовище» задає міра суб'єктивної активності і особистісної включеності її у довкілля. В межах середовищного (інвайронментального) підходу було сформульовано дві провідні ідеї.

По-перше, є просте і зрозуміле для кожної людини поняття «екологія» - це її оточуюче середовище, без якого життя немислиме, а значить його треба оберігати. Навколишній світ і є будинок, в якому живе людина, житимуть її діти, і про який люди, звичайно, мають піклуватися.

По-друге, це ідея екологічності, або функціональної спрямованості як самого навколишнього середовища, так і ставлення до нього, близька до ідеї наповнення довкілля відповідним змістом (функцією) - уявленням про комфорт, турботу, благополуччя, затишок і т.ін.

Термін «навколишнє середовище» має бути спрямований у психологічну площину.

Середовище в психології розглядається як простір. Тому в екопсихологічному контексті доцільно говорити про психологію просторового середовища: життєвий простір, навколишній простір, внутрішній простір і т. ін. Хоча слово «середовище» звичніше використовувати і в екологічній психології, ніж слово «простір» тому тут користуються поняттям своєрідного комбінування - просторове середовище.

Комплекс просторово-середовищних проблем вивчався у різних напрямках психології. Наприклад, наприкінці 60-х років минулого століття в біхевіоризмі Р. Баркером (Barker, 1968) була розроблена концепція «місця поведінки», в рамках якої він виділив основні характеристики просторової організації у здійсненні людської активності:

а) мимовільність виникнення та протікання поведінкових дій (без зовнішнього втручання). Це свого роду ситуативна зумовленість людської активності;

б) просторово-часова локалізація поведінки і діяльності;

в) чіткість відокремлення внутрішніх процесів і зовнішніх феноменів людської активності.

У 70-і роки питаннями формування образу просторового оточення у людей займалася когнітивна психологія. Подальший розвиток психології просторового середовища йшов у таких напрямках психології, як неофрейдизм, когнітивна психологія і гуманістична психологія. За радянських часів значний внесок у розробку ідей психології просторового середовища на прикладі житлового простору внесли М.Е. Хейдметс (1989) та інші естонські психологи.

Серед різних підходів до вивчення взаємин людини і просторового середовища можна позначити вивчення просторової поведінки, сприйняття якості навколишнього середовища, процесів просторового пізнання і мислення, персонології середовища і тому подібне.

§ 2. Психологічні прояви просторового середовища

Дії людини в просторовому середовищі ділять на *несвідомі* (дистанція, орієнтація, персональний простір) і *свідомі*, або цілеспрямовані (територіальність і персоналізація).

Під «*територіальністю*» розуміють «явище, коли людина фіксує якийсь простір, визначає норми поведінки в ньому, здійснює контроль над *ним* (Г.А.Ковальов, Ю.Г. Абрамова, 1996). По І.Альтману (Altman, 1975), територіальність передбачає механізми регуляції кордонів між собою та іншими, включає персоналізацію і позначення власного місця або об'єкта, а в оточенні, ще як і повідомлення про «володіння» простором.

За мірою *фіксованості територіальності* може бути *трьох типів*:

- *фіксований простір*, в якому поведінка людини жорстко визначена;
- *напівфіксований простір*, коли у людини є певна свобода у виборі своїх просторових дій;
- *нефіксований* (неформальний) простір, для якого характерна наявність у індивіда максимальної свободи у виборі своїх дій.

Під «*персоналізацією середовища*» розуміється *індивідуальна його структуризація* людиною. Саме персоналізація виражає індивідуальність людини в просторових стосунках, її індивідуальну унікальність. Вважається, що *такий спосіб суб'єктивної організації середовища є загальним* і має місце там, де людина взаємодіє з іншими людьми. Неможливість персоналізувати середовище призводить до появи відчуття відчуженості від себе і, як наслідок, до відчуття незахищеності, невпевненості. Персоналізацію просторового середовища пов'язують з такими її якостями, як відкритість і замкнутість. Персоналізація і володіння мають на меті регулювати соціальну інтеракцію.

Поняття територіальності припускає, що просторове середовище виступає як об'єкт, яким управляють і який контролюють. Можна навести приклади про дистанціювання від інших людей на зупинці. Коли ми підходимо на зупинку міського транспорту, де стоять люди, ми не

наближаємося до них впритул, а витримуємо певну дистанцію, за якої зручно себе відчуваємо.

У випадку з персоналізацією просторового середовища відбувається опредметнення («матеріалізація») в просторі людиною своєї індивідуальності, ототожнення індивідом частини простору, довкілля, з самим собою, з власною особистістю. Інакше кажучи – здійснюється наділення частини простору тією суб'єктною сутністю, яка властива даному індивіду. У своєму просторі ми, зазвичай, розставляємо свої речі на власне уподобання буде це на роботі, у побуті чи на відпочинку.

Розкриваючи феномен персоналізації людиною просторового середовища, Г.М.Андрєєва (2000) підкреслює, що *життєве середовище виступає для суб'єкта засобом ідентифікації особистості з місцем її перебування і життєдіяльності*. Для цього вона використовує такі поняття, як середовищна ідентичність, ідентифікація суб'єкта з середовищем і тому подібне.

§ 3. Види, критерії та ознаки просторового середовища

Необхідно уточнити поняття простору і середовища, оскільки досить часто зустрічається їх використання як синонімів, наприклад, освітній простір і освітнє середовище.

За критеріями психології сприйняття **простір** навколишнього світу, точніше його просторовість, може розглядатися у трьох вимірах: *абсолютний, відносний і віртуальний простір*.

1. **Абсолютний простір** розглядається по аналогії з тим, як він вивчається у фізиці Ньютона. Образно кажучи, таким простором є якесь вмістилище (порожнеча), ознаки і прояви якого не залежать від властивостей об'єктів, що заповнюють цей простір, як і від особливостей спостерігача. Таке розуміння простору як об'єкта сприйняття є початковою (фізикальною) підставою для психології сприйняття в уявленнях В.Вундта, І.М. Сеченова, С.Л.Рубінштейна та інших представників класичної психології. Подібне

розуміння простору є основоположним, коли мова йде про впливи чинників просторового середовища (умов) на стани і функціонування психіки людини взагалі. Простір у цьому випадку виступає у вигляді окремого (як в психофізиці) чинника, що впливає на психіку людини чи підпорядковується якійсь закономірності.

2. *Відносний простір асоціюється з аналогією його уявлень у фізиці Ейнштейна. Його властивості визначаються особливостями об'єктів, що його заповнюють та особливостями сприймаючого суб'єкта.* Таке розуміння простору є відправним для гештальтпсихології і напрямів психології сприйняття в рамках феноменологічного підходу.

3. Але простір розглядають ще й у ментальній площині, як *продукт не безпосереднього, не тілесного, сенсорного просторового сприйняття, а віртуально, в якому реалізована можливість психічного породження просторових відчуттів, а значить уявно створену просторовість навколишнього світу.*

У попередніх двох позиціях простір представлений у вигляді просторових властивостей і відношень, які відтворені у свідомості з реальної дійсності і які з цієї причини можуть бути використані для опису сукупності середовищних умов, що забезпечують можливість діяти тим або іншим чином. Але ця можливість відноситься саме до *можливості діяти* на підставі вже сприйнятих, вже відтворених органами чуття просторових властивостей і відношень навколишнього середовища. Це той простір, який досліджується Дж. Гібсоном як місце існування. Отже, у *просторовості можливостей діяти* можна виділити три спрямування:

а) у сенсі місця існування, як об'єктивно заданої умови життєдіяльності;

б) цілеспрямованого перетворення;

в) ідентифікації себе і гармонізації з оточенням.

Простір, як можливість породження просторовості, якої немає явно і яка ґрунтується не на безпосередньо відчуттєвому рівні сприйняття – це вже сприйняття не реального, а уявного, ментального, віртуального простору.

Усі ці розуміння простору *просторове середовище розглядають як об'єкт цілеспрямованого перетворення*. Це одна з функціональних ознак просторового середовища.

За функціональними ознаками, життєвий простір поділяють на 3 різновиди. Серед них: 1) простір, як *місце існування*, 2) як *об'єкт цілеспрямованого перетворення*, 3) як *простір певних можливостей*.

Простір як *екологічне середовище* або *місце існування* (екологічний підхід до сприйняття Дж. Гібсона). Відмовляючись від фізикального опису простору, як об'єкта сприйняття, Дж. Гібсон постулював простір як такий, що предстає перед «очима тварини» в природних, екологічно заданих умовах життєдіяльності. У цьому випадку простір описується: 1) як екологічно зумовлений конкретним біологічним видом живої істоти і 2) як даність просторових властивостей і відношень (поверхонь, компоновок, текстур), що забезпечують можливість тих або інших дій або, навпаки, не дозволяють здійснювати дії, еволюційно і функціонально притаманні даному виду живої істоти.

Простір, як *об'єкт цілеспрямованого перетворення* виявляється, наприклад, в:

- а) перестановці меблів у власному помешканні для зміни свого емоційного стану чи задоволення іншої потреби;
- б) проектуванні архітектурного середовища, паркового ландшафту;
- в) організації просторового буття людини, що забезпечує гармонійну взаємодію з навколишнім світом.

Коли говорять про просторове середовище, як *простір певних можливостей*, то мають на увазі можливості того, що вже існує (відтворено у свідомості індивіда) або може існувати (хоч може і не бути відтвореним), породженим віртуально, але воно може надавати чи відкривати певні

можливості для дій, життєдіяльності взагалі або виживання. Місце існування, як екопсихологічне поняття, завжди відносне, оскільки воно має розглядатися тільки стосовно можливостей даної живої істоти здійснювати свою життєдіяльність, тобто по відношенню до тих способів сприйняття і дій (по перетворенню просторових взаємин), якими вона володіє (згідно еволюції виду – комаха має свої можливості, мавпа – свої, а людина - свої).

§ 4. Екопсихологічне уявлення «навколишнього простору»

У всіх трьох вищезгаданих проявах «простору» для людини воно виступає як психологічна *даність*, тобто як ті властивості навколишнього світу (навколишнього середовища), які вже відтворені, *вичленувані* свідомістю з різноманіття просторових, часових, енергетичних, інших об'єктивних властивостей і відношень навколишнього світу.

«Навколишній простір» - це даність усіх просторових властивостей і відношень (абсолютних, відносних, віртуальних, що структуровані психікою живої істоти тим або іншим чином.

«Навколишній простір»- це його властивості, умови для функціонування живої істоти і його можливості для задоволення потреб і розвитку. Поняття «навколишнє середовище» передбачає включення до розгляду:

- 1) властивостей оточення та умов, які можливі для життя;*
 - 2) середовищних умов. Проте, вони включають не всі просторові властивості і відношення, а лише ті, які відповідають функціональному діапазону природно заданого їх значення, що сформувалися в життєдіяльності людини (або іншої живої істоти) у процесі її еволюції.*
- Помилково буде вважати, що просторове середовище людини включає будь-які існуючі просторові явища, властивості чи ставлення до них, з якими має справу, наприклад, квантова механіка (діапазон ультразвукових хвиль чи радіаційні випромінювання), бо вони знаходяться за межами просторово-*

наочних відчуттів, в межах яких сформувалася і продовжує розвиватися людська популяція.

3) *просторового середовища*. Об'єднуючи поняття «середовище» як позначення умов існування та діяльності людини, і поняття «простір» як позначення об'єкту сприймання людиною просторової складової цих умов, можна дійти висновку, що терміном «**просторове середовище**» слід позначати сукупність реально чи уявно відтворюваних властивостей і відношень життєвого середовища, яке надає ті або інші можливості для задоволення потреб людини в просторовому сприйнятті, просторових діях і поведінці.

§ 5. Типи просторових середовищ

В екологічній психології прийнято розглядати наступні *типи просторових середовищ*:

- *природне середовище* (природний ландшафт, рослини, тварини, усе живе й неживе природне довкілля);

- *антропогенне середовище* (міська архітектурна, будівлі, шкільна, житлова, побутова інфраструктура);

- *соціальне середовище* (малі і великі групи, соціальні, родинні, трудові чи етнічні спільноти, громадські об'єднання людей, суспільство);

- *екологічне середовище* місце існування, що забезпечує кожному виду живих істот свій комплекс можливостей для життєдіяльності;

- *інформаційно-віртуальне середовище*, яке надає можливості не тільки його спостерігати, сприймати і навіть діяти в ньому, але, що важливіше, безпосередньо змінювати його просторові параметри, характеристики і властивості;

- *внутрішнє (інтрапсихічне, ендогенне) середовище* – це весь внутрішній світ людини чи тварини (від суб'єктивних відчуттів і сприймань до переживань, очікувань і сподівань).

Про всі типи просторового середовища можна говорити як про наочні, оскільки простір у кожному випадку визначається сукупністю наочних,

відчуттєвих, усіх сенсорних, аналітико-синтетичних чи уявних сприймань і відношень. Тому використовують поняття **просторово-наочні середовища**. Їх просторовість *не існує* сама по собі *відокремлено від людини*, абстрактно. Просторовість середовища задається *способами сприйняття спостерігача та способами дій*, які опредметнюються у просторових властивостях психіки. Засоби сприйняття і способи опредметнення дій представляють сукупність операційних *можливостей* для здійснення тих або інших поведінкових можливостей конкретної живої істоти у відповідному просторі.

Отже, у функціональному плані під поняттям **просторове середовище** розуміється як сукупність просторово-наочних властивостей і відношень навколишнього середовища, які можуть мати узвичаєно-природний або антропогенний характер функціонування, що забезпечує людині можливість її просторових рухів, дій і поведінки в цілому. Цим визначенням уточнюється попереднє визначення. А саме, до просторового середовища відносяться, з одного боку, об'єктивні умови існування, а з іншого, суб'єктивне його відтворення (образне, психічне), що сукупно враховує можливості еволюційно сформованих у конкретного виду живих істот способи дії у своєму довкіллі.

3.2. Психологія життєвого середовища

§1. Життєве середовище: визначення та критерії

Психологія життєвого середовища, як більш загальний напрям екологічної психології, включає психологію навколишнього середовища.

Актуальність цього напрямку екологічної психології обумовлена:

- 1) недостатньою вивченістю впливу на психічні стани і свідомість людини життєвого середовища (як навколишнього, зовнішнього, так і внутрішнього);
- 2) досить часто спостерігається невідповідність антропогенного (зокрема, побутового, виробничого, сімейного) просторового середовища природі людини і розвитку її психіки;

3) нерідко має місце неадекватність поведінки і діяльності людей у зовнішньому середовищі та по відношенню до самої себе.

Навіть у цих сферах, що позначають середовище, – це усе різні середовища: навколишнє середовище, життєве середовище, оточуюче середовище, антропогенне чи соціальне середовище, довкілля, а є ще й внутрішнє середовище.

На сьогодні соціальна екологія, як і екологічна психологія, здебільшого використовує поняття *навколишнє середовище*, таким, як воно сформувалося в біології. Але ці види середовищ нерідко сплутуються, не відрізняються, ідентифікуються. Науково і фактично їх треба розводити.

Так, в біологічному словнику Н.Ф.Реймерс дає визначення: «*Середовище, життєве середовище* – це всі тіла і явища (природні й антропогенні), з якими організм знаходиться у прямих або непрямих взаємостосунках. І далі автор уточнює: *оточуюче людину середовище* – вся сукупність природних і соціальних умов, в яких живе людина. Є й інші визначення.

В енциклопедичному словнику по соціології В.О. Матусевич дає поняття про середовище: за його тлумаченням *середовище* – є «... *все те, що оточує* предмет, рослину, тварину або людину і *впливає* на них безпосередньо або опосередковано». Отже, *до середовища відносять широке довкілля, життєво значимі природні і соціальні умови, які прямо чи опосередковано впливають на суб'єкта життєдіяльності.*

У цьому визначенні є два принципово значимих моменти.

1. *До поняття середовища вводяться* всі елементи навколишнього світу *за ознакою прямих або непрямих зв'язків і відношень*. Очевидно, що не можна до безкінечності розширювати саме поняття навколишнього середовища, інакше воно перетвориться на Неосяжний Всесвіт.

В екопсихологічному підході *Ю.М. Швалб*, наприклад, *вважає*, що в життєвому середовищі необхідно виділяти *тільки ті чинники середовища, які*

прямо включаються до сфери життєдіяльності людини, як фактори, що мають безпосереднє відношення до способів організації життя людини. Більше того, це повинні бути такі чинники, взаємодія з якими носить досить стійкий, довготривалий і, що принципово, значимий, усвідомлюваний характер.

2. В приведених визначеннях життєвого середовища *вводиться істотний критерій, а саме критерій впливу, дії на людину*. Отже істотними ознаками життєвого середовища є: безпосереднє його відношення до життя людини і ті чи ті впливи на людину.

В понятті життєве середовище, з екопсихологічної точки зору, важливим є включення до сфери життєдіяльності людини, причому так, щоб його чинники безпосередньо впливали на організацію способу життя.

Виходячи з наведених аргументувань, Ю.М. Швалбом вводиться ряд додаткових критеріїв визначення поняття життєвого «середовища». Для екопсихологічного підходу значущими будуть тільки ті чинники, які:

- 1) усвідомлюються як значущі умови життєдіяльності;
- 2) приводять до змін у способах дії або організації життєвих умов.

Тільки за цих додаткових умов людина і зовнішні чинники довкілля утворюють систему, де всі елементи набувають визначеності та проявляють взаємозалежності.

Виходячи з цього, пропонується робоче визначення поняття ***"життєвого середовища" як системи усвідомлюваних умов існування, що здійснюють безпосередній вплив на способи організації життєдіяльності людей.***

Конкретизація поняття «навколишнє середовище» здійснюється через форми організації життєдіяльності людей або, як похідну категорію – способу життя. Взагалі цей принцип не новий, він застосовується і в інших науках. Так, в соціології класифікуються середовища за рівнями соціальної організованості, у діяльнісному психологічному підході - за провідними типами діяльності і т.д.

Системи життєзабезпечення повинні максимально усвідомлюватися

людьми як значущі умови своєї життєдіяльності. А це означає, що за основними системами життєзабезпечення середовищні сфери можна представити як основні види життєвих середовищ.

При визначенні *різновидів життєвих середовищ* важливо враховувати ряд істотних *принципів*:

1) кожен вид середовища повинен відповідати *системним ознакам*, тобто функціонувати як самодостатня система життєзабезпечення;

2) кожен вид життєвого середовища має бути *пов'язаним з іншими* і саме характер їх зв'язків визначатиме простір життєдіяльності особистості;

3) по відношенню до кожного виду життєвого середовища у людей складаються відносно *стійкі форми організації життєдіяльності*, які і створюють цілісний *спосіб життя*, як окремої особистості, так і соціальних груп.

§ 2. Поділ життєвого середовища за ознаками прородно-штучного співвідношення

Кожен з видів життєвого середовища окреслюється *дихотомією систем за ознакою штучне – природне*. Таку дихотомію складають: *сфера природно-ландшафтних умов життя людини, як початково природна система і сфера культури, як максимально виражена штучна система*.

З цієї точки зору людина є скоріш не біосоціальною істотою, а «оприродненою культурою» (або «окультуреним природним еством»). При розгляді систем життєзабезпечення в дихотомії середовища *штучне/природне* за ознакою їх змістовного наповнення, Ю.М. Швалбом виділяється **чотири типи систем**. З них дві системи (*природно-ландшафтних умов і сфера культури*) є провідними, домінуючими в існуванні людини, а дві інші (*сфери освіти і побуту*) - механізмами, що забезпечують їх трансляцію, відтворення і стійкість, – виживання людини взагалі. Це основні, або очевидні складові, у системах життєзабезпечення особистості. Не менш важливими складовими є й *похідні системи життєзабезпечення*, що ґрунтуються на *взаємостосунках* особистості з іншими людьми та реалізуються в різних формах суспільної

практики.

Похідні (або вторинні) прояви умов життєвості утворюватиме дихотомія: *сфери міжособистісних стосунків людини, як первинно природної системи і сфери соціальних взаємин, як прояв штучної системи.*

Сфера соціальних ставлень «надбудовується» на очевидні (первинні) середовищні сфери міжособистісних стосунків, утворюючи інфраструктуру життєдіяльності індивіда і суспільства.

Сфери соціальних відношень і міжособистісних взаємин також взаємодіють і взаємоперетинаються. Ці взаємозв'язки виникають не прямо, а опосередковано, через дві додаткові системи. З одного боку, це система професійної діяльності, з іншого боку – інформаційна система.

Сфера професійної діяльності є формою взаємодії особистості та соціуму. Сфера професійної діяльності початково є чимось зовнішнім і заданим для індивіда іззовні, але ж мірою входження в неї відбувається своєрідне «оприроднення» і вона стає сферою самоідентифікації і самореалізації особистості.

Інформаційна сфера, навпаки, виникає на основі природних процесів спілкування і, формалізуючись, стає виявом соціальних стосунків.

Таким чином, виділяється *вісім* основних *сфер* життєдіяльності людини (8 життєвих середовищ), які можуть бути представлені як основні типи екопсихологічних сфер існування. Кожна сфера виділяється за *провідною системною ознакою штучне/природне середовище* і за *додатковою ознакою ставлення /стосунки*. Кожна сфера відносно самостійна, але вони можуть бути згруповані у відповідні смислові конструкти.

3.3. Психологія навколишнього середовища

§ 1. Визначення поняття навколишнє середовище та його різновиди

Як уже було з'ясовано, середовище не існує само по собі. Воно може існувати лише стосовно суб'єкта. Часто поряд з поняттям «середовище»

використовують тотожне йому поняття "навколишнє середовище" або «оточуюче середовище». Це означає, що воно обов'язково передбачає того, кого воно оточує.

Якщо життєве середовище – це система внутрішніх та зовнішніх факторів, які мають безпосередній вплив на спосіб існування, і з якою даний індивід може взаємодіяти, то *навколишнє середовище* – це оточуючий простір живої істоти, який хоч і не має прямого відношення до підтримання життя, але є необхідним у плані його організації, умов, де здійснюється життєдіяльність.

Взявши за основу дане визначення, навколишнє середовище можна поділити на природне і штучне, що створене людиною для свого життєзабезпечення.

Природне середовище – це таке середовище, яке не створювалось та не перетворювалось людиною, яке існує саме по собі, функціонує за власними законами і не потребує зовнішнього впливу для його підтримки.

Наприклад, дикі ліси або луки не потребують поливу, добрив, додаткових насаджень тощо. Вони здатні до саморозвитку та самовідтворення.

Штучне середовище – це таке середовище, яке повністю створене людиною і, у зв'язку з цим, потребує зовнішньої підтримки; воно існує за законами, заданими людиною.

До штучного середовища належать архітектурні споруди, будівлі, приміщення, інформаційне середовище, а також плоди мистецької діяльності – живопис, скульптура, музика, поезія та ін.

Часто неможливо той або інший тип середовища однозначно характеризувати як штучний або природний. Наприклад, орошувальний канал або так зване «штучне водосховище» - вони містять елементи як штучного, так і природного середовища. Або лісопосадки, здичавілі насадження, занедбані сади чи парки. У зв'язку з цим виникла необхідність

введення таких понять, як «природно-штучне середовище» та «штучно-природне середовище».

До природно-штучного середовища належить такий тип природного середовища, в якому здійснювалося перетворююче втручання людини. Це, наприклад, лісопаркова зона, або озеро та місцевість навколо нього, що перетворені на зону відпочинку, а також іригаційний канал.

У свою чергу, природно-штучне середовище з часом може перетворитись на штучно-природне середовище, якщо його не підтримувати ззовні. У цьому напрямі, наприклад, може змінитися штучне озеро або водосховище, сад або парк, за якими перестали доглядати і які з часом повертаються до природного стану.

Отже, *до штучно-природного середовища* належить такий тип середовища, в якому припинено втручання людини і яке з часом починає повертатися до природного стану.

Якщо дані типи навколишнього середовища представити у вигляді безперервного ряду, то вони мають розміститись на прямій так: навколишнє середовище: природне; природно-штучне; штучно-природне; штучне.

§ 2. Типи навколишніх середовищ за критерієм взаємодії людини з довкіллям

Середовище, як було уже сказано, існує не саме по собі, а тільки з людиною і по відношенню до людини. Зрозуміло, що в окремій людині, як і в людства уцілому, можуть складатися досить різноманітні та різнопланові стосунки з середовищем.

*За критерієм взаємодії і взаємовпливів людини та середовища, Ю.М. Швалб розглядає такі **типи навколишнього середовища**:*

1. Середовище як фактор існування індивіда.
2. Середовище як умова існування індивіда.
3. Середовище як засіб існування індивіда.
4. Середовище як матеріал існування індивіда.

Середовище як фактор існування індивіда. Воно здійснює вплив на людину, а людина на нього не може вплинути. Таке середовище некореговане, некероване і неконтрольоване. У такому разі саме середовище задає тон і зміни в організації способів життя людей. Для дорослої людини це є середовище, яке оточує її під час природних або антропогенних катастроф чи соціальних криз. Для дитини майже всі типи середовища є фактором існування, оскільки вона ще не здатна ні контролювати середовище, ні впливати на нього, чи якоюсь мірою видозмінювати умови свого існування.

Середовище як умова існування індивіда - сукупність наявних чинників, що піддаються контролю, але мають низький рівень керованості чи й зовсім не піддаються регулюванню. Ми приймаємо середовище як уже задану умову свого існування, де можна спостерігати активне пристосування людини до середовища. Прикладами такого середовища можуть бути: подвір'я багатоповерхового будинку, шосейна дорога та інші місця загального користування, а також складні, але не катастрофічні природні умови – гірська місцевість, заболоченість, оточення лісу.

Середовище як засіб існування індивіда. Цим середовищем людина може управляти і розвивати його, влаштовувати на свій розсуд. Якщо людина докладає зусиль у керуванні цим типом середовища, то воно буде розвиватись. Прикладом такого середовища може бути сім'я, власний будинок, дача, сад, город, інтер'єр свого помешкання і т.п. На даному рівні відносин людина оволодіває середовищем та створює способи впливу на нього.

Середовище як матеріал існування індивіда. Сюди відноситься матеріальне середовище, яке людина використовує для задоволення власних потреб. Це – речі, одяг, матеріальні продукти, природні ресурси. Воно, зазвичай, кероване людиною, їй підвладне, доступне для втручання. Саме цим воно звабливе для активних маніпуляцій з ним, іноді без врахування самоцінності цього середовища чи його окремих об'єктів.

Тип навколишнього середовища значною мірою задає особливості і характер включення та втручання людини у середовище.

Найпродуктивнішим та найбільш відчутним включенням індивіда у довкілля є використання середовища як умови існування (найближче оточення), а також засобу існування індивіда (матеріальна основа життя) в межах штучно-природного середовища.

§ 3. Рівні організації навколишнього середовища

В теорії екологічної психології виділяють різні *рівні організації навколишнього середовища: мікро-, мезо- та макросередовище.*

Рівень матеріального мікросередовища характеризується тим, що всі його компоненти та фактори реально або потенційно може перетворювати окрема людина або мала контактна група. Під потенційною можливістю розуміють наявність у суб'єкта вмінь, здібностей, коштів, знань для вирішення такого завдання. Середовище у своїй квартирі або у своїй кімнаті у своєму кутку в кімнаті: переставити меблі, поставити квіти, розвісити картини, змінити шпалери.

До об'єктів матеріального мікросередовища належать житлові та службові приміщення, місця проведення дозвілля, які обслуговуються невеликими групами людей, присадибні ділянки, власні транспортні засоби та ін., а також частина природно-штучного середовища, яку здатна перетворювати одна людина або мала група, створюючи, наприклад, штучні ставки для розведення риби, або засновуючи парниково-типилині господарства.

Отже, до типу матеріального *мікросередовища* відносяться середовища: *житлове; побутове; мобільне; виробниче; навчальне; рекреаційне.*

Рівень мезосередовища є другим рівнем організації довкілля, де більшість його об'єктів і компонентів реально або потенційно здатні перетворювати великі офіційні групи – організації. Раніше вважалося, що

окремі люди та малі групи лише пристосовуються до мезосередовища. Але сьогодні, у зв'язку з активізацією підприємницької діяльності, ми можемо бачити, як окремі люди та невеличкі організації змінюють вигляд перших поверхів будинків, частини вулиці, що прилягає до будинку та вносять інші зміни до мезосередовища.

Об'єктами мезосередовища є міські вулиці, квартали, райони міста, великі підприємства і земельні угіддя, природні ландшафти, що охороняються і контролюються спеціально створеними з цією метою організаціями. Мезосередовище складається із сукупності населених пунктів, виробничих площ, транспортних артерій, земель, що обробляються, і природних ландшафтів, що охороняються.

Найактуальнішими проблемами екологічної психології, пов'язаними з мезосередовищем, є проблеми екології так званих громадських територій, якими користується багато людей, але які не відповідають за їх стан. Слабка розробленість цього кола питань зумовлена тим, що, власне, психологія організацій лише недавно стала предметом наукового дослідження, а екологічна психологія тільки наближається до вирішення цих проблем.

Рівень макросередовища, його ще відносять до природно-географічного, компоненти якого можуть контролювати, оберігати і певною мірою перетворювати держави, державні органи, міжнародні організації, що представляють інтереси як окремих великих регіонів, так і всього людства (ЮНЕСКО, ООН, НАТО, ЄС та ін.).

Найважливішою функцією будь-якої держави в галузі охорони довкілля є формування відповідної екологічної політики. *Екологічна політика – це система принципів охорони та формування оточуючого середовища, яка враховує його природні особливості.*

Надзвичайно важливим питанням екологічної психології є не тільки позначення довкілля, а й орієнтування в ньому. Отже, навколишнє середовище людина для зручності у користуванні не тільки позначає, структурує, але й символізує.

§ 4. Межі і символіка навколишнього середовища

Середовище розмежоване не тільки на географічних, політичних чи економічних картах, а й в автентичному сприйнятті просторово-географічних об'єктів: гори-рівнина; вода-суша; місто-село. Люди знаходять й інші засоби диференціації свого життєвого середовища, застосовуючи такі протиставлення, як центр-периферія; пересічне, або індивідуальне, суспільне і т.д. Людина встановлює межі свого довкілля ще й у відповідності до імпульсів самого середовища.

Якщо оцінювати середовище за кількістю імпульсів, то, з одного боку, воно може бути перенасиченим імпульсами і викликати хаос у сприйманні, як, наприклад, вечірня вулиця великого міста або перенавантажений рекламою вагон метрополітену. З іншого боку, існує абсолютно порожнє середовище, де навіть умовно визначити межі дуже складно. Це пустеля, космічний простір, безкрайні сніги Південного та Північного полюсів Землі. Середовище, що перенасичене імпульсами, може стомлювати людину, робити її дратівливою чи навіть агресивною.

Та все ж, перенасичене середовище впливає на людську психіку не так несприятливо, як абсолютно порожнє або монотонне середовище. Недостатня кількість імпульсів впливає на людину як снотворний засіб. Отже, якщо людина збирається відпочити, то вона може створити собі таке середовище, де буде мінімум імпульсів: вимкне світло, зачинить двері та вікна кімнати, опустить штори, і це матиме позитивні наслідки для стомленої нервової системи. Але, якщо ця людина знаходиться за кермом машини, а машина буде їхати по порожній одноманітній трасі, то така недостатність імпульсів середовища може привести до автокатастрофи.

Будь-яке середовище має як фізичні і хімічні особливості, так і психологічні та символічні значення. Людині характерно наділяти оточуючий світ певними символами, а потім сприймати цей світ за допомогою цих символів.

Будь-який організований простір викликає почуття, асоціації та відповідні ставлення, які у свою чергу, поряд з інформаційним навантаженням, визначають чуттєве сприймання середовища.

Життєвий досвід показує, що середовище може справляти на нас як приємне враження, так і викликати депресію; являтися нам як щось екзотичне чи, навпаки, буденне; воно може спричиняти до дії або спонукати до відпочинку. Саме це і лягає в основу символів. Торкнемося деяких з них.

Відомий американський вчений П.Сміт, автор досліджень про «динаміку урбанізму», розрізняє чотири рівні символізму, що відіграють важливу роль у штучно створеному міському середовищі: *асоціативний символізм; культурологічний символізм; символізм відомого та символізм «архетипу»*.

Асоціативний символізм включає асоціації, завдяки яким людина оцінює значущість певного середовища по-своєму. Активно створюючи власну ментальну карту середовища, людина відсіює велику кількість інформації у такий спосіб, щоб у неї залишилися лише найважливіші об'єкти, як точки опору. Люди в Чернігові позначили для себе «п'ять кутів», бо у цьому місці сходяться 5 доріг. Цей асоціативний символізм виявився зручним і люди ним користуються.

Культурологічний символізм бере свій початок в історії культури і є символізмом об'єктів у загальноприйнятому смислі. Червоний хрест на стіні будівлі нагадує нам, що це – медичний заклад, а хрест на даху будівлі вказує на те, що це християнська споруда. Національний прапор над будівлею, або герб держави, зазвичай, позначають органи державного самоуправління. Серед дорожніх вказівних знаків можна знайти немало прикладів такої символіки: зображення ліжка вказує на готель, виделки й ложки – поблизу їдальня і т.ін. Подібні символи є незмінними і допомагають нам орієнтуватися у середовищі.

Символізм відомого або звично-буденний символізм. Люди можуть створювати постійно діючу символіку свого безпосереднього оточення.

Існують символи Батьківщини, міста, вулиці або кварталу. Коли цей символізм відомого порушується (зноситься певний будинок, зрубується відоме усім дерево, руйнується пам'ятка архітектури), люди сприймають це як загрозу своїй єдності з відомим їм середовищем.

Символізм «архетипу». Традиційно усі стародавні міста починають свій розвиток з центру. Він, як правило, концентрично компонує мережу вулиць, зі зменшенням значення окремих його частин у напрямку до окраїн. Центр міста більше насичений розташуванням установ, торгових точок, закладів відпочинку і розваг. Архітектурні чи історичні споруди знаходяться також здебільшого в центрі. Сприйняття в цьому випадку розглядається не тільки як відтворення у свідомості людини матеріальної структури середовища, але і як активний соціальний процес, що має певну спрямованість і відповідним чином реалізується в поведінці та діяльності, в життєдіяльності місцевих жителів.

В рамках культурологічного підходу архітектурний простір розглядається як «універсальний битійний синтез». Переживання архітектурного простору обіймає собою як би зв'язаність *трьох різних просторів*: заповнені фізичні простори будівель міста, простори навколишньої природи і простори індивідуальної та колективної поведінки самих людей. Психологічні «властивості архітектурного простору кожної людини» обумовлені не тільки кількістю і розмірністю простору, в якому вона живе, але і можливістю розвитку соціальної чи творчої активності.

Питання психології сприйняття архітектурного середовища розроблялися в різних психологічних і філософських школах. Як приклад можна привести *теорію екзистенційного простору*, яку, спираючись на роботи М.Хайдеггера і Ж.Піаже, розробив норвезький архітектор К. Норберг-Шульц. Згідно цієї теорії, пропонується таке розуміння простору, яке зводить проблему взаємодії людини і середовища до конкретизації цього середовища, як системи образів її частин, необхідних людині для орієнтації в довкіллі.

Людина не просто споглядає світ, але осягає різні його пласти, що є продуктом нашої уяви, діяльнійшої мотивації і минулого досвіду.

Виходячи з основних положень операційного мислення Ж. Піаже, К. Норберг-Шульц виділяє п'ять «концепцій простору»:

- екзистенційний (буттєвий) простір (житлова атмосфера існування);
- прагматичний простір фізичного оточення;
- перцептивний простір актуальної (сьогохвилинної) орієнтації;
- пізнавальний простір фізичного світу;
- абстрактний простір чистих логічних відношень.

Сам К. Норберг-Шульц вважає, що в цю ієрархію слід включати ще й аспект художнього простору, який розміщується десь поряд з пізнавальним і називається експресивним простором.

Не зупиняючись ретельно на цій теорії, підкреслимо ще два важливих моменти. По-перше, К. Норберг-Шульц трактує процес сприйняття простору як такий, що формується протягом усього життя людини. По-друге, власне архітектурне середовище розглядається ним як конкретизація життєвого простору. Це означає, що просторові властивості і відношення архітектурного середовища, як і просторово-наочного середовища в цілому, виступають для людини не тільки як об'єкт сприйняття, але і як психологічний засіб особистісного самовираження, персоналізації та ідентифікації.

Окрім матеріального середовища у життєвому просторі людини існує багато інших нематеріального походження середовищ, серед яких соціальне, культурне, інформаційне, освітнє та ін. Проте, ми їх спеціально розглядати не будемо, будемо лише торкатися у відповідних контекстах.

Резюме

Екологія, як наука, вивчає взаємовідношення живих організмів між собою і з природним їх середовищем. У психології і в екологічній психології, зокрема, середовище вивчається як простір: життєвий простір, навколишній простір, внутрішній простір, хоча використовується і

термінологічне словосполучення «просторове середовище», «життєве середовище», «внутрішнє середовище» та ін. У недиференційованому застосуванні цих понять ми втрачаємо їх специфічність, але у буденному сприйманні вони, здебільшого, використовуються як синонімічні.

Поняття «середовище» в інвайронментальному (середовищному) підході визначається як оточення людини і її внутрішній світ, що доступні для активності та особистісної включеності у взаємодію.

Суб'єктивна організація середовища передбачає його рефлексію за ознаками територіальності, просторовості, персоналізації.

Поняття «територія», «середовище», «простір» в екологічній психології розглядаються як близькі за значеннями конструкти, але у різних контекстах вони набувають специфічних смислових відтінків, а тому вони різні.

Територіальність означає активну взаємодію живої істоти зі своїм середовищем завдяки позначенню свого місця в середовищі, регуляції кордонів, володінню простором, контролю над ним. Територіальність передбачає фіксованість середовища. Принцип просторової фіксації території полягає у відносній свободі або жорсткості вибору індивідом своїх просторових дій та поведінки в цілому. Звідси слідує три типи фіксованого територіального простору – фіксований, напівфіксований та нефіксований простір.

Персоналізація, як одна з форм і способів суб'єктивної організації середовища, означає опредметнення людиною в просторі своєї індивідуальності, ототожнення доквілля з собою, власною особистістю, суб'єктивною сутністю конкретної особи. Це досягається за рахунок відчуття просторової спорідненості і комфортності, захищеності і впевненості, гармонійності з оточенням. Персоналізація, як фіксована територія, дозволяє індивіду ідентифікувати себе з місцем життєдіяльності та вільно, на свій розсуд, розпоряджатися територією.

Простір, як місце існування, в екологічній психології розглядається

у якості фізичного, екологічного і психологічного чинника. За критерієм психології сприйняття та залежності від наповненості просторових відчуттів простір розглядається у трьох вимірах: абсолютний, відносний і віртуальний. Простір, як певна порожнеча, характеризує абсолютний простір. В залежності від ознак і властивостей наповнення та особливостей сприймаючого суб'єкта характеризується відносний простір. Як продукт несенсорного, не безпосереднього, не тілесного, а ментального просторового сприйняття та відповідних відчуттів складає категорію віртуального простору.

За принципом екологічності просторовість поділяється в залежності від можливостей породження сприйняття, відчуття простору і можливостей діяти в ньому.

Відповідно до цих критеріїв розглядаються функціональні ознаки життєвого простору, до яких відносяться просторові різновиди: як місце існування, як об'єкт цілеспрямованого перетворення, як простір певних можливостей. Отже, в екопсихологічному контексті простір вивчається: як об'єктивно задані місце й умови життєдіяльності, можливості ідентифікації себе й відчуття гармонізації з оточенням та можливості й міру цілеспрямованих перетворювальних впливів.

Якщо середовище – це об'єктивна субстанція (умови існування), «простір» – категорія суб'єктивна (психічне сприйняття цих умов), то «просторове середовище» – є, з одного боку, об'єктивне (біологічне, соціальне, інформаційне), з іншого, суб'єктивне (образне відтворення) можливостей життєвого середовища (умов існування) у здійсненні життєдіяльності. Але не всі умови просторового середовища (просторові властивості і відношення) включаються до змісту екопсихологічної категорії «життєвого середовища», а лише ті, які сформувалися в процесі еволюції конкретного виду живих істот.

До поняття «життєве середовище» включаються ті чинники середовища, які безпосередньо і прямо задіяні у сферу життєдіяльності,

усвідомлюються як значимі в організації життя, більше того, – мають безпосереднє відношення і здійснюють свій вплив на організацію і спосіб життя.

Різновиди життєвого середовища характеризуються: способом життя (стійкою формою організації життєдіяльності), системністю ознак самодостатності життєзабезпечення, характером зв'язків з іншими системами життєздійснення. Отже, життєве середовище – це система внутрішніх і зовнішніх факторів, які мають безпосередній вплив на спосіб існування і з якою даний індивід може взаємодіяти.

Таким чином, навколишнє середовище являє собою широке оточення суб'єкта життєдіяльності, що поєднує в собі усі вище означені його типи і форми прояву – просторовість, територіальність, персоналізацію, включеність яких забезпечують життя, поведінку і діяльність, спосіб життєздійснення у відповідності до еволюції конкретного виду живих істот.

Навколишнє оточення, як життєве середовище, поділяється за різними ознаками і критеріями:

- за походженням (природне, штучне, прородно-штучне, штучно-природне);
- за показником взаємодії (як фактор, як умова, як засіб і як матеріал існування суб'єкта життєдіяльності);
- за рівнями організації (мікро-, мезо- та макросередовище).

Навколишнє середовище, докільля, як життєве середовище, людьми розмежовується та символізується:

- за критеріями особистісного співвіднесення (своє, чуже, далеке-близьке, внутрішнє-зовнішнє);
- за ознаками суспільно-побутової та господарської діяльності (географічний, політичний, економічний простір, або виробнича зона, спальні райони і т. п.);

- за ландшафтно-географічними ознаками (рівнина, гори, вода, суша, степ, ліс та ін.);
- за критерієм значимості (центр-периферія, пересічний, рекреаційний простір, суспільна чи індивідуальна, приватна територія);
- за інформаційною насиченістю (перенасичене, монотонне, порожнє);
- за символікою асоціацій (смысловий, культурологічний, буденний символізм, символи відомого, архетипу, екзистенційності).

Окрім матеріального зовнішнього середовища в екологічній психології вивчаються й інші види середовищ – внутрішнє, соціальне, освітнє, інформаційне, культурне. Деякі з них можна поєднувати у споріднені типи, але усі вони потребують спеціальних екопсихологічних досліджень.

Блок контролю теоретичних знань до розділу 3

Для закріплення і перевірки засвоєного матеріалу пропонується 26 контрольних запитань, на які дається 97 альтернативних відповідей, з них 4 правильних.

1. Поняття «середовище» в інвайронментальному (середовищному) підході передбачає :
 - а) природне оточення як умову життя і діяльності людини;
 - б) усе довкілля, що оточує людину – аж до Земної півкулі і Світового простору;
 - в) оточення людини і її внутрішній світ, які доступні для активності та особистісної включеності у взаємодію.
2. Територіальність в екології означає:
 - а) життєвий простір, як умову існування конкретного виду живих істот;
 - б) активну взаємодію живої істоти зі своїм середовищем: позначення власного місця, регуляція кордонів, володіння простором, контроль над ним;
 - в) відповідність життєвого простору вимогам виживання;
 - г) задоволення вітальних потреб у розмноженні і догляді потомства.
3. Виділяють три типи фіксованої територіальності (3 відповіді):
 - а) фіксований простір; в) напівфіксований; д) нефіксований простір
 - б) вітальний простір; г) видовий простір; е) вільна зона.
4. Принцип просторової фіксації території полягає у:
 - а) жорсткості чи свободі вибору своїх просторових дій і поведінки;
 - б) володінні, захисті території від сторонніх втручань;
 - в) оптимальності вибору географічно-кліматичної зони для існування.
5. Такий спосіб суб'єктивної організації середовища (територіальності) у людини як «персоналізація середовища» означає (2 прав. відповіді):
 - а) відчуття просторової спорідненості і комфортності, захищеності і впевненості, гармонійності з оточенням;
 - б) надання території чи місцевості власної символіки, пов'язаної з особистісним, персональним переживанням її значимості для себе і людей;
 - в) опредметнення людиною в просторі своєї індивідуальності, ототожнення довкілля з собою, власною особистістю, суб'єктивною сутністю конкретної особи.
6. У продовження 4-го питання – персоналізація, як фіксована територія, дозволяє людині (2 прав. відповіді):
 - а) вільно, на свій розсуд розпоряджатися територією;
 - б) ідентифікувати себе з місцем життєдіяльності;
 - в) задовольняти власні інтимні потреби, здійснювати потаємні дії, уникати соціальної присутності.
7. Територія, середовище, простір – це поняття:
 - а) абсолютно ідентичні, однакові, синонімічні;

- б) близькі за значенням, але у різних контекстах набувають своїх символічних відтінків;
- в) дуже різні і навіть не співставимі.

8. Простір, як місце існування, в екологічній психології розглядається як чинник (3 прав. відповіді):

- а) суб'єктивний;
- б) фізичний;
- в) екологічний;
- г) психологічний;
- д) астрономічний;
- є) географічний.

9. Простір, як певна порожнеча, без наповнення конкретними ознаками і властивостями – це є:

- а) відносний простір;
- б) абсолютний простір;
- в) віртуальний простір.

10. Як продукт не прямого, не безпосереднього сенсорного сприйняття, а як породження ментальності – це є:

- а) екологічний простір;
- б) віртуальний простір;
- в) історичний простір.

11. В екологічній психології, вслід за Дж.Гібсоном, просторовість поділяють за її проявами: як можливість її сприйняття (породження, відчуття) простору і як можливість діяти. Отже, у просторовості можливостей діяти, простір на сучасному етапі вивчається як (3 прав. відповіді):

- а) субстанція фізичного, економічного і матеріального збагачення особистості;
- б) об'єктивно задані місце й умови життєдіяльності;
- в) арена здійснення і руху історико-географічних подій;
- г) об'єкт цілеспрямованого перетворення;
- д) можливості ідентифікації себе і гармонізації з оточенням.

12. За функціональними ознаками життєвий простір поділяють на 3 різновиди (3 прав. відповіді):

- а) як місце існування;
- б) як об'єкт цілеспрямованого перетворення;
- в) як поле для втілення ідей і життєвих планів;
- г) як простір певних можливостей;
- д) як рекреаційна зона відновлення сил і здоров'я.

13. Повернемося до відповіді на питання 7. Нагадаємо, якщо «середовище» – це об'єктивно (умови існування), «простір» – суб'єктивно (психічне сприйняття цих умов), то «просторове середовище» – є, з одного боку, об'єктивне (біологічне, фізіологічне) та, з іншого – суб'єктивне (образне) відтворення можливостей життєвого середовища (умов існування) у здійсненні життєдіяльності. Звідси виникає запитання: чи усі умови життєвого середовища, просторові його властивості і відношення (які тільки

є у життєвому середовищі) включаються до змісту суб'єктивного сприйняття «просторового середовища»?

- а) так, усі, що є наявними та об'єктивно існують в середовищі;
- б) ні, не всі, а лише ті, які сформувалися в процесі еволюції конкретного виду живих істот.

14. До визначення поняття «життєве середовище» включаються (4 прав. відповіді):

- а) всі елементи, об'єкти, процеси і явища навколишнього світу;
- б) тільки ті чинники середовища, які безпосередньо і прямо включаються у життєдіяльність;
- в) умови середовища, що мають безпосереднє відношення до способів організації життя;
- г) умови і чинники, які здійснюють свій вплив на спосіб життя;
- д) усвідомлюються як значущі в організації життя;
- є) сприймаються як нешкідливі для життя і розвитку.

15. Різновиди життєвих середовищ поділяються за принципами (3 прав. відп.):

- а) системності ознак як самодостатньої основи життєзабезпечення;
- б) характеру зв'язків з іншими системами життєзабезпечення;
- в) відтворюваності етнічних (генетичних) форм буття попередніх поколінь;
- г) способу життя як стійкої форми організації життєдіяльності;
- д) культурно-історичної (генетичної) наступності у продовженні життя майбутніх поколінь.

16. У класифікації вітальних сфер життєвого середовища за ознаками природно-штучного, де у співвідношенні природного і штучного максимально вираженою є штучна система, це:

- а) сфера культури;
- в) соціальна сфера;
- б) освітня система;
- г) інформаційна сфера.

17. У тій же класифікації до початково-природної системи відноситься:

- а) біолого-географічне середовище;
- б) кліматичний пояс;
- в) природно-ландшафтне середовище.

18. Навколишнє середовище складається із відтворюваної та позачуттєвої сфери (фізичного, психічного і духовного світу), живого і неживого початку, яке набуває екопсихологічного сенсу завдяки тому, що:

- а) має пряме і безпосереднє відношення до підтримки життя;
- б) існує незалежно і безвідносно до конкретної людини;
- в) хоч і не має прямого відношення до підтримки життя, але є необхідною умовою в його організації і здійсненні.

19. Середовище, яке функціонує за власними законами, але в ньому здійснювалося перетворювальне втручання людини, відноситься до:

- а) природного середовища;
- в) природно-штучного середовища;
- б) штучного середовища;
- г) штучно-природного середовища.

20. Таке середовище, яке змушує людину приймати ситуацію, звикати до неї, змінювати своє ставлення, а не ситуацію, відноситься до середовища, як:

- а) фактору існування;
- б) принципу існування;
- в) умов існування;
- г) форми існування.

21. Матеріальне середовище, яким людина може керувати й управляти його розвитком (регулює, видозмінює, підтримує) за критерієм взаємодії з ним, відноситься до:

- а) умов існування;
- б) засобу існування;
- в) матеріалу існування.

22. Громадські території (вулиці, квартали, зупинки міського транспорту, як і земельні угіддя, парки та сквери) відносяться до матеріального:

- а) мікросередовища;
- б) мезосередовища;
- в) макросередовища.

23. Побут, спосіб життя, культура належать до категорії:

- а) матеріального середовища;
- б) духовного середовища;
- в) особистого середовища;
- г) соціального середовища.

24. Тип середовища, який максимально належить конкретній людині, сповна регулюється та контролюється нею є:

- а) приватним середовищем;
- б) особистим середовищем;
- в) комунальним середовищем;
- г) інтимним середовищем.

25. Люди у своїй суб'єктивній (ментальній) карті світу поділяють життєвий простір ландшафту міста чи села на певні сегменти, орієнтири, опорні точки. Коли призначають зустріч «на кругу біля танку» або «на п'яти кутах», то при цьому використовують екопсихологічний символізм:

- а) символізм відомого;
- б) асоціативний символізм;
- в) культурологічний символізм;
- г) символізм архетипу.

26. Середовище може справляти на людей як приємне враження, так і неприємні відчуття (роздратування, депресію тощо). Більш несприятливий вплив на людську психіку здійснює:

- а) інформаційно перенасичене середовище;
- б) монотонне (пусте) середовище.

РОЗДІЛ 4. СВІДОМІСТЬ – ЯК ОДНА З ОСНОВНИХ КАТЕГОРІЙ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Екологічно зумовлена поведінка і діяльність реалізується через відчуття, мотиви, інтереси, вчинки, рішення, дії. Основними протиріччями екологічної свідомості є цінності, що відображають подвійність людини як суб'єкта, що протиставляє себе природі, і як суб'єкта, що є нерозривною частиною цієї природи. У просторі екологічної свідомості постійно відбувається зіткнення цих цінностей, результат боротьби яких реалізується у відповідних ставленнях і діях. Найважливішою характеристикою екологічної свідомості є її активність, активна, дієспроможна особистість характеризується її дієдатністю.

4.1. Сутність і структура свідомості в загальній психології

§ 1. Теоретичні положення діяльнісного підходу в психології до визначення свідомості

Ключовим поняттям екологічної психології є поняття екологічної свідомості. Проте, перш, ніж перейти до визначення та характеристики екологічної свідомості, нагадаємо основні уявлення про свідомість у загальній теорії сучасної психології.

Важливим аспектом розгляду свідомості у психології діяльнісного підходу стало її вивчення в контексті єдності буття і свідомості. При співвідношенні свідомості (психіки) і діяльності онтологічно зберігається уявлення провідної ролі діяльності в цій єдності, а в гносеологічному плані категорія свідомості розглядається у прямій залежності від принципу її обумовленості буттям. З одного боку, психічне відображення світу, з іншого боку, активне відношення суб'єкта до цього відображення, а по-третє, співвідношення чуттєвого і логічного відображення до власного «я» і складає сутність свідомості.

На відміну від природної еволюції тварини поведінка людини набуває складного історичного характеру: у діяльності, спрямованій на безпосереднє задоволення потреби, виділяються *спеціальні дії*, які набувають свого сенсу лише у перспективі, відокремлено від конкретики ситуації.

Отже, *виділення з загальної діяльності спеціальних розумових дій*, не спрямованих безпосереднім біологічним мотивом, але *наповнених власним смислом лише при подальшому використанні їх результатів*, вимагає поряд із

знанням про виконувану операцію ще й рефлексію, уявлення, розуміння майбутнього результату даної діяльності, а також адекватного уявлення про свою роль і місце саме у цій діяльності – є сама сутнісна ознака свідомості.

§ 2. Значення і сенси як структурні складові свідомості

У психологічній структурі свідомості виділяють три складові: чуттєву тканину, значення і сенс. Пригадаємо і вточнимо уявлення про значення і сенси.

Значення є однією з найважливіших утворюючих людської свідомості. Під значенням розуміють усю сукупність символічного позначення речей, подій і явищ дійсності, понятійну ємність слова, що засвоюється індивідом в межах визначеної культури. Значення існують надіндивідуально, існують поза межами свідомості окремої особистості, вони існують у суспільній свідомості культури, соціуму, етносу, бо вони *є узагальненими символами буття..* Значення поділяються на предметні й операційні.

Предметне значення – це особлива смислова форма, що пов'язана з узагальненим відображенням у свідомості реальних конструктів дійсності, опанованих людьми у процесі суспільно-історичної практики. Такі смислові конструкти з'являються ще до виникнення власне мови у формі системи *невербальних значень*. Сталу форму вони набувають на більш пізніх етапах розвитку, коли процеси узагальнення й абстрагування стають опосередкованими мовною функцією. Критерієм предметних значень на домовній стадії можуть служити *навички орієнтації в безпосередньому оточенні, навички взаємодії з предметами* відповідно до суспільно закріплених за «ними функціями, тобто поява в дитини власне «людських» дій або операцій у предметній взаємодії. Така опосередкованість значення робить цю категорію тісно пов'язаною з категорією *образу світу*. Зв'язки і відношення між предметами, подіями і явищами, з якими безпосередньо взаємодіє дитина, засвоюються нею і використовуються задовго до того, як вона навчається говорити.

Поряд з розвитком предметних значень формуються операційні значення. На відміну від сенсорних образів операційні образи являють собою структури, що складаються в процесі виконання тієї чи іншої предметної дії. Опанування значеннями фіксується у свідомості відповідними зв'язками й відношеннями. Зрозуміло, що з появою мови вони набувають виразності, осмисленості, чіткості.

Сенси. СENS (його ще можна назвати особистісним смислом), на відміну від значення, виражає особисте, власне відношення суб'єкта до явищ, що усвідомлюються. Якщо під значенням розуміють сутність предмета, співвіднесену з деяким знаком (символом, що його позначає), то під сенсом мають на увазі інтерпретацію цього значення на основі даних колективного і/чи особистого досвіду. Відмінності між значеннями і сенсами полягають у тому, що одні є категоріями суспільного буття (значення), інші – індивідуального існування (сенси).

Значення визначається як сутнісно-системна якість, що наповнюється смислом у слові чи мовному виразі за умов єдності смислоутворюючого контексту. Коли річ, подія чи явище дійсності, як і їх символи будуть безпосередньо пережиті суб'єктом, стануть його конкретним внутрішнім досвідом, тоді вони із загальнолюдської цінності перетворюються в особистісну цінність, стають надбаннями індивідуальної свідомості, живими учасниками значеннєвої сфери особистості; тільки тоді суб'єкт може говорити про них своєю власною мовою (а не мовою енциклопедії чи словника символів). Саме тоді символ почне функціонувати в реальних життєвих зв'язках суб'єкта, стане визначати його відношення до світу. Це і буде власне сенсом для конкретної людини.

Об'єктивоване значення, коли воно переходить у внутрішній, суб'єктивований, особистісний план і набуває індивідуального смислу, стає для цієї людини сенсом.

Людина для свідомого існування в реальному світі, для того, щоб сформувати свій ціннісно-смысловий простір, повинна помістити себе у світ загальнолюдських цінностей.

У такий же спосіб і за такими ж критеріями та закономірностями формується і екологічна свідомість.

4.2. Екологічна свідомість: визначення поняття змісту і форм прояву

§ 1. Визначення поняття екологічна свідомість

Екологічна свідомість – рівень психічного відтворення природного і штучного середовища, свого внутрішнього світу, саморефлексія місця і ролі людини у біологічному, фізичному та хімічному світі, а також самоврегулювання та наповнення цього відтворення екологічним змістом. Екологічній свідомості притаманні всі ознаки усвідомленої діяльності людини взагалі (які ми тільки-но відмітили) з тією лише відмінністю, що ініційована вона екологічним сенсом. Інакше кажучи, екологічна свідомість – то є просто людська свідомість ціннісно спрямована екологічним змістом, який суб'єктивно відчувається і переживається.

Термін «екологічна свідомість» доки-що не має загальноприйнятого визначення.

Найбільш широке розуміння екологічної свідомості передбачає сформовану у вигляді понятійного апарату *систему відношень* людини та її зв'язків із зовнішнім світом, рефлексію (відтворення, розуміння) можливостей і наслідків зміни цих зв'язків в інтересах людини або людства, а також поширення існуючих (уже наявних) концепцій та уявлень про явища і об'єкти природи у їх взаємних зв'язках з людиною (В.І. Медведєв, 2001).

Дане визначення є дуже широким. Щоб уникнути «розмивання» терміну варто зробити одне сутнісне уточнення. Дане визначення дуже близьке до поняття світогляду. Адже світогляд – це узагальнена система поглядів на світ в цілому і своє місце в ньому, іншими словами це є результат діяльності

свідомості, її похідна. Екологічна свідомість є такою категорією, яка формує світоглядну основу людини, але не зводиться до неї.

Якщо поняття свідомості визначати за О.Г. Маклаковим (2000 р.), то екологічну свідомість можна представити, як відтворення об'єктивної реальності в контексті екологічного знання (екологічного відтворення дійсності). Таке визначення екологічної свідомості, звужує її до когнітивної сфери, до екологічного знання.

Тому *екологічна свідомість* у нашому визначенні постає як сукупність чуттєвих та уявних образів, безпосередньо відтворюваних та мисленнєво породжуваних суб'єктивно *значущих переживань* щодо категорій і явищ екологічної дійсності. Такі уявлення безпосередньо наповнюють індивідуальний або суспільний екологічний досвід і детермінують екологічну практику.

§ 2. Види і форми прояву екологічної свідомості

В екологічній свідомості *за критерієм її масштабності*, або *об'єму* можна виділити визначену ієрархію типових форм прояву за спрямуванням:

- *глобальна екологічна свідомість* відображає загальні закони взаємодії людства, біосфери і неживої природи. Глобальна екологічна свідомість презентує світоглядні концепції, характерні даній людині або групі, суспільству. Її основні складові – когнітивні механізми (думки, поняття, висновки).

- *регіональна*, пов'язана з кліматичними і геологічними умовами регіону, де живе і працює людина, чи певна спільнота людей ;

- *локальна екологічна свідомість* формується в процесі безпосередніх контактів з навколишнім середовищем на основі дії локальної екологічної ситуації на людину. Вона відображає благополуччя або дискомфорт умов життя самої людини. Провідна роль у її формуванні, як вважається, належить емоціям.

Видова диференціація екологічної свідомості здійснюється *за ознаками її носіїв*: індивідуальна, масова (групова), суспільна.

Індивідуальна екологічна свідомість не є довільна, вона зумовлена екологічними чинниками, суб'єктивно переломленими крізь призму внутрішнього духовного світу людини. Це є, по-суті, психологічні механізми її *відношень і ставлень* до реалій дійсності: цінності, особистісні сенси, домінуючі установки, соціальні стереотипи, персональні бажання й прагнення, вся різноманітність психічних процесів, особистісних якостей властивостей і станів, що стосуються екологічної дійсності.

У складі *масової* екологічної свідомості можуть проявлятися більш загальні судження, ідеї, уявлення і традиції, які відображають *ставлення* великих соціальних груп або суспільства до явищ і проблем екології. Саме у такому разі йдеться про *категорію значень* екологічної свідомості - коли подія чи явище, проблема набуває екологічного значення в структурі свідомості малих чи великих груп. Оскільки індивідуальні екопсихологічні образи-уявлення створюються, передусім, для здійснення конкретної життєдіяльності та відображатимуть певний спосіб життя, то й *групова* екологічна свідомість сутнісно буде значеннєво проявлятися екологічною сутністю свідомості у способі життя певних людських спільнот. Однак, що характерно, *групова* екологічна свідомість не зводиться до простої арифметичної суми поглядів окремих членів групи, а складає нову якість, властиву всій групі або екопсихологічному її спрямуванню. Окрім своїх, притаманних лише цій групі, екологічних проблем, *групова* екологічна свідомість може виступати й носієм так званих масовидних явищ буденної свідомості.

Масовидні явища екологічної свідомості являють собою однорідні оцінки, співпадаючі установки, прийнятні для спільноти стереотипи та навіяні образи екології чи екологічного лиха, пов'язані з переживаемими психічними станами людей. До масовидних явищ екологічної свідомості відносяться, зокрема, і домінуючі серед населення уявлення про шкідливі наслідки, скажімо, «брудних» виробництв (шкода реальна або вигадана), екологічні настрої (екодисфорії, екоіпохондрії), які на даний час переважаються у

соціальному середовищі. Суспільна думка екологічного спрямування, екосентенції теж, загалом, відносяться до масовидних явищ буденної свідомості. Слід зауважити, що масовидні явища широко вивчаються в психології народів, а також в психології великих груп, але, здебільшого, відносно сфери пропаганди, торгівлі, реклами, соціальних реформ і зовсім не вивчені в області екологічної психології.

Суспільна екологічна свідомість - продукт узагальненого бачення назрілих та слухних екологічних проблем суспільства чи держави загалом. Індивідуальна екологічна свідомість більш конкретна, хоча і не позбавлена узагальнень та внутрішніх суперечностей. Але вона, здебільшого, упереджена й визначена, хоча може бути й амбівалентною (двоїстою або навіть байдужою). Суспільна екологічна свідомість, як правило, знеособлена і виявляється у порівнянні, іноді у протистоянні різних поглядів, позицій, у схваленні, підтримці або запереченні й осуді сформованих суджень, ліній поведінки, норм. Але і суспільна, й індивідуальна екологічна свідомість характеризується *причетністю* до екологічного змісту (екосенсу). Вона є *значеннево причетна*, а отже мотивована, емоційно забарвлена, предметно спрямована, хоча за формами прояву може відрізнятися активністю, або споглядальністю.

При вивченні екологічної свідомості (на відміну від проблеми свідомості в загальній психології) треба мати на увазі, як мінімум, два можливих протиріччя. З одного боку, *всі психологічні прояви екологічної свідомості* тією чи іншою мірою *саморефлексуються*, навіть ті, що знаходяться у сфері підсвідомого, адже виявляють себе у поведінці і діяльності. З іншого боку, – екологічна свідомість на буденному її рівні *може бути позбавлена власного екологічного змісту*, коли фіксуються вчинки, а не результати дій (імпліцитна форма екологічної свідомості). Досить часто у буденній свідомості відбувається зміщення змістоутворюючих мотивів завдяки фіксації результатів на цілях без урахування самих дій, – коли екологічна свідомість безпідставно ототожнюється з будь-якою, скажімо,

господарською, соціальною, виробничою, іншими практичними сферами, з якими вона безпосередньо пов'язана, хоча й не ідентична їм.

Екологічна свідомість по-справжньому реалізується у структурі стосунків людини з оточуючим середовищем, зумовлює та детермінує відповідну поведінку і діяльність на основі саморефлексії (знання свого знання, своїх можливостей, ідентифікації вербального, образного та реального планів), саморегуляції і корекції.

§ 3. Властивості екологічної свідомості

Екологічна свідомість має соціокультурний і натуралістичний характер, формується філогенетично, закріплюється в культурно-історичному досвіді людства й засвоюється індивідуально у процесі онтогенетичного розвитку, як і більш пізньої соціалізації. Індивідуальна екологічна свідомість доповнюється ще й суб'єктивною практикою екологічної взаємодії конкретної людини з довкіллям.

У структурі екологічної свідомості знаходяться як чуттєві, так і раціональні атрибути соціального і культурно-історичного досвіду (соціальна регламентація, орудійна й знаково-символічна опосередкованість), суб'єктивна належність (індивідуальний онтогенетичний або(і) суспільний досвід свого покоління), спрямованість на предмети та явища екологічної дійсності. Основними психологічними властивостями екологічної свідомості слід вважати: соціальний характер, саморефлексію, внутрішній діалогізм, предметність, натуртрадиціонізм – як і для свідомості взагалі. Між тим, екологічна свідомість проявляє і свої специфічні **властивості**.

За спрямуванням та рівнями саморефлексії екологічна свідомість може бути імпліцитною або експліцитною.

Імпліцитність екологічної свідомості (від лат. *implicito* – сплітаю) визначається прихованістю змісту, непевністю тієї екологічної місткості, яка може бути виявлена лише опосередковано через свої зв'язки з іншими об'єктами або процесами. Імпліцитність екологічної свідомості проявляється:

1) у широкому розумінні слова, як сукупність непевних, неявних та невиведених зовні уявлень людей (групи людей або окремої особи) про зміст і фактори екологічного забруднення, чи екологічної дійсності взагалі;

2) у вузькому розумінні слова, як таке саме нечітке емпіричне уявлення про співвідношення та питомих значення переваги певного екологічно шкідливого фактору по відношенню до інших. Наприклад, алоаферентації чи альтернатурналізації (коли фактор радіації закриває собою шкоду інших забруднювачів). В екологічній свідомості імпліцитно знаходять собі місце багато невідомих, неявних чи незрозумілих фрагментів інформації про середовище, шкідливі його чинники, характер їх дії і таке ін. Вони здебільшого існують у свідомості потенційно, приховано, латентно або, як ми кажемо, імпліцитно. Проте, незалежно від своєї скритності, вони можуть здійснювати реальний вплив на мотиви поведінки, вибір вчинків, спрямованість дій. Імпліцитність екологічної свідомості вивчається переважно з застосуванням проєктивних психодіагностичних засобів.

Експліцитність екологічної свідомості (від лат. *explicito* – розгортаю) передбачає явний, виразливий, розгорнутий текст чи дію, доступні для розуміння і спостереження. Проявляється експліцитність у осмислених програмах, сформульованих концепціях, інформаційних бюлетенях, повідомленнях, наукових матеріалах, тощо, але і в жартах, приказах, прислів'ях, поговірках, інших судженнях екологічного толку і спрямування. Експліцитно екологічна свідомість проявляє свої характерні особливості: ієрархічність екосенсів, оціночність (вираженість загрози), диференційованість (когнітивну складність), реалістичність. Найповніше експліцитно екологічна свідомість розгортається в освітніх програмах, навчальних курсах, підручниках. Окрім експліцитності та імпліцитності екологічній свідомості властива ще й третя якість – компліцитність.

Компліцитність екологічної свідомості (від франц. *complice* – причетний) – залученість, особистісна включеність, уособленість переживання відносно того, що сприймається з доквілля об'єктивно й реально

чи плине від уяви. Компліцитність екологічної свідомості забезпечується суб'єктивною значущістю того, що є у складі імпліцит - експліцитного змісту світосприйняття й формує основу для прийняття рішень, вчинків, окремих дій та діяльності в цілому по відношенню до екологічної дійсності. Ця ознака вводиться як одна з найважливіших характеристик екологічної свідомості. Через неї свідомість і стає екологічною, якщо в ній є причетність, саме суб'єктивно-екологічна її спрямованість. Саме з нею треба працювати, формуючи екологічну свідомість людей, розвивати або прививати таку якість у навчальному процесі, в побуті, на виробництві. Від явної причетності слід відрізнити потенційну, латентну, можливу її форму – релевантність.

Релевантність (від англ. *relevation* – доречність, дотичність, рос. «уместность», що має відношення до справи) екологічної свідомості – це є невиражена, але наявна, хоча й неактуалізована сутність екологічного компоненту у свідомості людини. Але, оскільки ця властивість не є основною, а являється дотичною, то виникає питання – де вона знаходиться для впізнання: у складі свідомості (чуттєва тканина, значення, сенси), світогляду (ідеї, погляди, умонастрої, позиція) чи когнітивної сфери (знання, уявлення, аналітико-мнестична та інтелектуальна діяльність). Проте, спочатку треба окреслити явище.

Якщо йдеться про екологічну релевантність людської свідомості, то мається на увазі не повне її проникнення у цю сферу, а лише дотичність, доречність, наближеність, тобто і не відстороненість (індиферентність), і не абсолютна залученість (компліцитність), а лише сприйнятливість, прихильність, можливо доброзичливість. Треба думати, що така людина займає позицію не екологічну, але у разі виникнення екологічної теми, вона включається, «втягується» в неї (в екологію), стає там доречною. Така людина екологічно релевантна, бо знаходиться ніби на терезах невизначеної рівноваги екологічних сутностей з різними іншими неекологічними сутностями своїх цінностей. У разі сполучення сукупності всіх смисложиттєвих цінностей особистості з екологією, вона стає екологічно

причетною, втягнутою, а поки що вона є дотичною, тобто релевантною, такою, що не чужа цій темі, хоча і не споріднена їй. Як за В.Висоцьким «... и не друг, и не враг, а так...». Це як музикальна релевантність у ставленні до мелодії, пісні, музики. Музика сприймається усіма людьми, але не всі є меломанами. Меломани – причетні, компліцитні, глибоко залучені у той чи інший музичний жанр.

Те саме з екологічною релевантністю. Щоб зрозуміти прояв релевантності, можна продовжити В.Висоцького «...парня в горы бери, тяни...», тобто залучи в ситуацію і побачеш його ставлення, можливості, відношення до справи.

Який вектор, або якого спрямування вона набуде стане зрозуміло через включення людини у відповідне сполучення її цінностей з екологією, тоді вона розкриється своєю релевантністю, наповнить її змістом або дією.

Це те, що зробила І.В. Кряж у своїй докторській дисертації (2013). Вона вивчала «Психологію смислової регуляції екологічно релевантної поведінки», створюючи в експерименті модель динамічної системи смислових конструктів, вводила поряд з екологічними цінностями, виробничі, фінансово-економічні, соціальні, цінності внутрішнього духовного життя та ін. У такий спосіб дослідниця спостерігала динаміку екологічно релевантних дій, яка «проявляється подвійно: через зміну місця вчинку в системі смислових координат (переосмислення вчинку) і через змістовні зміни самих смислових координат (переосмислення мотивів)». Здійснюється трансформація мотиваційних категорій та інтегруючих їх смислових конструктів.

Отже, як з'ясувалося в експерименті, виявляється релевантність на рівні свідомості (мотивація і смислові конструкти). Проте, екологічна релевантність може проявлятися на різних рівнях організації психіки: на рівні свідомості, на особистісних рівнях, на когнітивно-гностичних, і навіть на рівні світогляду. Релевантність піддається регулюванню, зокрема, смислового. Проблема полягає в тому, як спрямувати вектор її

трансформації у площину компліцитності – стійкої і беззаперечної втягнутості, буквально органічної причетності пересічної людини в тему екології.

Екологічна релевантність у кожної людини є і знаходиться вона на рівні значеннєвих структур свідомості, час від часу (а точніше, за певних обставин) переходячи в смислові структури тієї самої свідомості, сягаючи особистісних сенсів. В екологічній психології ведуться пошуки можливостей цілеспрямованого впливу і переведення людської свідомості від релевантності до компліцитності.

Екологічна релевантність проекологічної поведінки задається вектором суб'єктивного критерію певного екологічного спрямування, відповідного зовнішнього чи внутрішнього стимулювання, установки, наміру. Саме тому у вивченні екологічно релевантної поведінки логічно постає проблема смислової регуляції, через призму якої й виокремлюється та чи інша відповідність, релевантність.

У контексті екологічно релевантної поведінки обговорюються внутрішні (особистісні) і зовнішні (ситуативні) чинники екозберігаючої поведінки і регуляції діяльності людини в природному середовищі. До внутрішніх детермінант відносяться аттитюдні утворення: особистісні цінності, світоглядні та соціальні установки, установки стосовно природи, установки на антропогенні екологічні зміни, системні психологічні диспозиції екологічного спрямування, екологічна стурбованість та її психологічні прояви - переживання природного оточення, екологічна ідентичність, екологічна стурбованість. До зовнішніх відноситься осмислення суб'єктом впливу самої ситуації за критерієм екологічної значущості. У формуванні такого критерію важливу роль відіграє переживання своєї належності екологічному оточенню, переживання особистої причетності, що в цілому проявляється відповідними екологічними настройками, проекологічними нормами, екозберігаючими формами поведінки.

Узагальнює та інтегрує внутрішні і зовнішні детермінанти в екологічно релевантній поведінці смислова її регуляція, що являється підґрунтям до розуміння у тому числі й екозберігаючої поведінки.

Введення поняття «смислової регуляції» слугує вектором спрямування екологічно релевантної поведінки суб'єкта життєдіяльності та розглядається у традиції вітчизняної психології, як динамічна смислова система, що забезпечує різні рівні психічної саморегуляції людини.

З метою створення цілісності уявлень про екологічну релевантність поведінки (поведінковий компонент) і свідомої саморегуляції (смислова компонента) концептуально вводиться ще й третій компонент - особистісний (екологічна позиція особистості). Екологічна позиція розглядається, як ставлення, що займає особистість стосовно екологічного оточення, в ракурсі проблем життєзабезпечення (на кшталт екопсихологічної диспозиції особистості). Саме вона визначає смислову динаміку екологічно релевантної поведінки, що проявляється в екозберігаючій або екоруйнівній спрямованості дій, у формі індивідуальних цінностей, смислових конструктів і смислових диспозицій.

Як спеціальна задача на цьому шляху постає проблема вивчення смислової регуляції суб'єктної активності, умов і чинників, критеріїв та показників екологічно релевантної поведінки і діяльності, екологічної свідомості взагалі. Ядром такої інтеграції виступає наукове психологічне осмислення глобальних екологічних змін, зокрема, ставлень людства і окремої людини до природного довкілля на основі нової екологічної парадигми (НЕП). Справа в тому, що життєзабезпечення в сучасному суспільстві осмислюється у формі традиційної домінуючої соціальної парадигми (ДСП), яка виражається в ідеології споживання й індивідуалізму, протистояння людини природному середовищу, посиленні екоруйнівної активності, нарощуванні фінансово-економічних статків людської цивілізації.

З поглибленням антропогенних екологічних змін формується нова екологічна парадигма як розуміння екологічних обмежень та сприяння

відновленню природних процесів, систем і циклів. Нова екологічна парадигма виступає фактором екозберігаючої активності людини й людства.

4.3. Прояви екологічної свідомості у поведінці та діяльності людини

§ 1. Поняття екологічної дієздатності людини

Екологічна дієздатність людини проявляється у спроможності особистості до відповідної дії, до тієї чи іншої екологічної активності. Зрозуміло, що свідомість, у тому числі й екологічну, не можна розглядати поза особистісними проявами людини, тому, що дієздатність реалізується через її особистісний потенціал, який може бути очевидним або тією чи іншою мірою прихованим. Тому екологічну дієздатність можна диференціювати за рівнями вираженості:

- 1) *імпліцитно* у прихованому внутрішньому плані (на рівні схильностей, установок, настроїв, забобонів, пересудів, марновірств тощо);
- 2) *експліцитно* на рівні соціальному (у спілкуванні, організаційній діяльності, у життєвій позиції, світогляді, переконаннях, політичних поглядах)
- 3) *на рівні повсякденної активності (імпліцит-, експліцитно)*, коли свідоме та установчо сприйняте в голові незмінно реалізується діями та вчинками, що безпосередньо впливає на спосіб життя, відтінює стиль поведінки, екологічно його орієнтує.

Перший рівень екологічної дієздатності проявляється у намірах та установках. Оскільки цей рівень дієздатності є імпліцитний (згорнутий, неявний), то вивчати його можна переважно за допомогою спеціальних проєктивних методів.

Другий і третій рівні у своїй сутності відображають екологічний зміст потребово-мотиваційної сфери особистості (вони проявляються експліцитно, явно) та найбільш виразно відтворюють екологічні наміри людей у повсякденній активності, можна вивчати методами спостереження, бесід, інтерв'ю (бо вони розгорнуті і про них можна говорити).

З цього зрозуміло, що до категорії екологічної дієздатності мають безпосереднє відношення уміння та навички екологічних дій і реагування. Але не тільки, її характеризують ще й наміри та установки, що будемо розглядати у зв'язку з екопсихологічними диспозиціями.

Навички екологічної поведінки – це такі структури дій екологічної спрямованості, які здійснюються навіть у відсутності поелементної свідомої регуляції та контролю (адже вони значною мірою стереотипізовані, тому вони більше імпліковані, ніж експліковані). Навички екологічної поведінки формуються шляхом повторення і закріплення в індивідуальному досвіді як перецептивних, інтелектуальних, рухових, автоматизованих форм реагування, так і добре усвідомлюваних екологічних дій, поведінки чи діяльності. Екологічні навички можуть відрізнятися досить чіткими ознаками:

1) **тимчасові навички** – характеризуються переважаючим компонентом звичного, цілісного, але *не частого* у повторюваності екологічного *реагування*: (перцептивного, інтелектуального, рухового, емоційного);

2) **стійкі навички**, які відрізняються *рівнями автоматизованості*:

- заделегідь *стереотипізовані*, тобто мимовільні екологічні дії;

- дії, *близькі до інстинктивних* або навіть рефлексорних;

- *довільно-сформовані* з попереднім усвідомленням компонентів екорациональної поведінки.

3) **навички**, що відрізняються *постійністю* і *рівнями узагальнення*:

- *конкретні*, які орієнтовані на певні досить визначені для особистості вчинки і дії, окремі рішення;

- *унікальні* або ті, що стосуються виключень із загальних правил чи уявлень;

інтегровані, які охоплюють великий клас екологічних дій і вчинків стандартного типу;

- *повні*, як абсолютні та генералізовані позиції у ставленнях чи взаємодії з довкіллям.

Навички формуються як довільно, так і під впливом екологічної освіти та виховання. Тут важливими моментами є досвід, вправи та підкріплення, мотиви, екологічний інсайт та екопсихологічні ініціації. Змістовно екологічна дієздатність характеризується відповідною диспозиційністю екологічної свідомості. Категорія екопсихологічної диспозиції своєю сутністю споріднена з екологічною спрямованістю особистості, але відтворює установчу її форму, а саме, готовність до тієї чи іншої дії.

§ 2. Екопсихологічні диспозиції

Екологічна диспозиція (від лат. *dispono* – розміщувати, розподіляти) – певний план поведінки, спосіб дій відносно екологічно значимих цінностей. Як правило, екодиспозиція є культивованою в процесі виховання якістю особистості. Вона визначає відповідну її спрямованість різної міри вираженості – від явної домінанти до повної відсутності. У випадку її вираженості екодиспозиція конкретного змісту стає діяльністю в її потенційній формі, бо це – схильність, установка, ціннісна орієнтація.

Екопсихологічні диспозиції, як *конструктивно фіксовані установки*, формуються поступово і не тільки шляхом спрямованої учбово-виховної роботи, але й за допомогою поширених у суспільстві ідей. Завдяки переведенню їх з категорії «відомих» у зміст звичок і нахилів, намірів, готовності оцінювати дійсність певним чином і ставитися до явищ, подій чи цінностей зазделегідь визначеним реагуванням, екодиспозиції набувають особливого значення в екологічній психології.

Екодиспозиції проявлялися й раніше. Людина радянського періоду стереотипно займала дві крайності з перевагою тенденції до самозвеличення над природою, підпорядковуючи її своїм інтересам. Позначимо це своєрідним терміном – совметральною екодиспозицією.

Совметральна екодиспозиція (від франц. *soumettre* – підкоряти та лат. *dispositio* – розташування), є готовність, схильність підкоряти природу згідно своїм цілям, потребам, інтересам. Як правило, совметральне ставлення до

природи спонукається та обумовлюється розсудливими й урозумілими намірами, часто маскується гуманними засадами, «обґрунтованими» планами і діями, а врешті-решт обертається згубними та руйнівними наслідками. Той самий Чорнобиль миттєво викликав зворотну по відношенню до совметральної совмісійну екодиспозицію.

Совмісійна екодиспозиція (від франц. *soumission* – підпорядкованість, залежність та лат. *dispositio* – розташування), як схильність підлегло плинути залежності природної стихії, покійно сприймати «обурення» природних законів, систем і циклів. Ця тенденція продиктована від природи біологічною домінантою в сутності самої людини, а також обмеженістю її пізнання.

Проте, окрім совметральної і совмісійної екодиспозиції виділяються, як найбільш поширені, ще й інші: колаборативна (як тенденція до співпраці й захисту довкілля), індиферентна (в основі якої лежить байдужість до оточення), несесітивна (споживацька), гашенарна (яка характеризується зумисним чи мимовільним нанесенням шкоди середовищу). Розкриємо їх зміст, та зауважимо, що для їх діагностики нами спеціально розроблений екопсихологічний тест «Тест екоціннісних диспозицій», який уже більше 20 років використовується у дослідженнях з екологічної психології. Але динамічні зміни суспільного життя, віддалення від реалій соціалізму, як і зміни екологічні та поглиблення знань у сфері екологічної психології викликали необхідність авторської модифікації цієї методики. У третій частині підручника наводиться модифікований ТЕД-М25.

4.4. Характеристика екологічної свідомості за ознаками екодиспозиційних ставлень людини до дійсності

§ 1. Індиферентна екодиспозиція або свідомість байдужого, відстороненого, ставлення до довкілля

Екологія, характер і зміст екологічних зв'язків, їх значущість для людини і суспільства індивідуальною свідомістю відхиляються, розглядаються людиною як такі, що не мають відношення до суб'єкта.

Основною є безвідносна емоційна чи раціональна рефлексія – «мене це не стосується», «моя хата скраю». Свідомість байдужості чи уникнення зустрічається в тих випадках, коли несприятлива екологічна ситуація не позначається безпосередньо на теперішньому благополуччі суб'єкта або суспільства чи навіть сприяє розширенню можливостей задоволення потреб.

У свідомості індиферентності мало заборон, обмежень, домінує байдужість по відношенню до природи і більш широкого довкілля.. Свідомість уникнення екологічних проблем може бути обумовлена малою значущістю ситуації, загальмованістю психічної діяльності, установкою на мінімізацію власних зусиль, боязню відповідальності і т. ін.

Як форми прояву індиферентності екологічної свідомості можуть розглядатися явища констатації, емоціоналізації, раціоналізації, дистанціалізації:

- *констатація*. Ставлення людини до проявів середовища лише на рівні їх називання, позначення, сигніфікації, указування або виділення на зразок визначення. Наприклад, «радіація зашкоджує», «ситуація безвиході» і т.ін.

- *емоціоналізація*. Коли середовищні впливи емоційно переживаються саме у зв'язку з природними явищами чи виплескуються з приводу екологічного лиха, неблагополуччя. Проте це не залучає людину до вирішення проблеми, а лише стимулює до її споглядання.

- *раціоналізація*. Це розум, погляди, тлумачення і судження, світоглядні бачення екологічних явищ і подій в цілому, загальні уявлення про розвиток і функціонування екологічних систем, стан здоров'я живих організмів, можливості виживання і т. ін. Але це незацікавлені мислення і рефлексія що осмислюються безвідносно себе.

– *дистанціалізація*. Людина, зіткнувшись і зрозумівши ту чи іншу шкоду або загрозу, довільно й недовільно намагається зайняти відсторонену від цього позицію, уникає з ними прямого контакту, ухиляється, відмежовується чисто психологічно. Внаслідок цього виникає, утворюється або навіть свідомо формується дистантність, нейтральна позиція, яка згодом

починає домінувати у поведінці і діяльності. Людина ніби сховалася у скорлупу власної психіки, відсторонилася, відмежувалася.

§ 2. Совмісійна екодиспозиція або свідомість залежності, слабковартісності

Основною ознакою свідомості заниженої самовартісності є боязнь екологічних проблем, перебільшення загрозливих людині екологічних ситуацій, тоді як оцінка сприятливих змін або адекватна, навіть дещо занижена.

Провідне місце в екологічній свідомості залежності займає тривожність, що спотворює образ загрози. Високий рівень тривожності зумовлює негативне ставлення до будь-яких змін середовища. Як наслідок, виникає стан фрустрації, відчуття безвиході, катастрофи, краху, що пов'язано з недооцінкою своїх можливостей по самовладанню та управлінню ситуацією. Це характеризується відмовою від пошуку, стереотипізацією дій, втратою віри і будь-якої надії на позитив.

Прогностичний елемент екологічної свідомості совмісійності песимістичний. В поведінці спостерігається схвильованість, хаотичність, незавершеність дій, легкий перебіг на інші стратегії поведінки, залежність від неперевіреної інформації, від балачок, слухів чи здогадок.

Характерним для свідомості залежного типу є поєднання високої тривожності, емоційної нестійкості і високого рівня навіюваності, що налаштовує до маніпулювання цим типом свідомості зі сторони в корисливих цілях. Люди зі свідомістю такого типу складають галасливу екстремістську частину багатьох екологічних рухів.

§ 3. Совметральна екодиспозиція або екологічна свідомість зверхнього над природою, домінантного типу

Вона є протилежною попередній. Від загравання з природними стихіями, людина перейшла до прямого використання, а згодом стала впорядковувати природу у відповідності зі своїми власними інтересами.

З розвитком потужності промислових виробництв і, особливо наукового потенціалу людства, втручання в природу стали носити насильницький характер. Безмірна експлуатація земних надр, побудова штучних споруд, вихід в космос, розщеплення ядра атому, втручання в генетику, розорювання цілинних земель, створення штучних водоймищ, зміна руслів річок – усе це сприяло розвитку і ствердженню відповідних екопсихологічних установок: «людина – цар природи», «володар Всесвіту».

Як форма прояву совметральності може розглядатися *укротизація* (від рос. *укрощать* – підкорювати) - усвідомлений акт підкорення собі і своїй волі або прихоті переважно природних процесів і явищ. Укротизація – тенденція приборкувати, угамовувати, підкоряти природні явища і стихії, як і всілякі оновлення, «поліпшення», перебудови природи за людськими правилами і потребами. Ці дії не обумовлюються генотипом людини взагалі, а є наслідком набутих стереотипів і установок, відповідного виховання, оцінок, способу життя.

Оскільки людина стала відчувати своє верховенство над природою, то її поводження з нею отримало зневажливе ставлення – природа стала нехтуватись. Людина звикла до зверхньої ролі домінування над природою.

§ 4. Несесітивна екодиспозиція або екологічна свідомість корисливого, споживацького типу

При виборі форм екологічної поведінки пріоритет віддається власним інтересам. Екологічна поведінка переслідує чисто егоїстичні цілі, пов'язані із задоволенням своїх потреб, а природа розглядається як джерело забезпечення потреб. Особливістю споживацької екологічної свідомості є відсутність прогностичної складової – тут діє принцип «тут і тепер», «після нас хоч потоп!».

Основною формою прояву несесітивності є чисто прагматичний, утилітарний підхід – *утилітарне ставлення*. Сутність такої екопсихологічної диспозиції зводиться до одного – мати пряму вигоду, користь від взаємодії з зовнішнім світом, природним оточенням, середовищем, довкіллям. Базою

споживацько-хижацької свідомості є деякі вроджені нахили людини до самоствердження і самозвеличення, які повинні забезпечувати постійні запити і домагання. Вираженість цих властивостей обумовлена внутрішніми (властивості особистості) і зовнішніми причинами. Чим нижчий рівень економічного благополуччя особистості або тієї чи іншої суспільноти, групи, населення регіону або навіть держави, тим більше можна спостерігати проявів споживацького відношення до природи.

§ 5. Колаборативна екодиспозиція або екологічна свідомість партнерського типу

Цей тип свідомості визначається узгодженим ставленням до об'єктивної дійсності у відповідності з логікою здорового глузду чи матеріалами наукового аналізу. Орієнтованість на наукові знання лежить в основі свідомості партнерства і співробітництва з довкіллям.

В екологічній свідомості партнерства навколишнє середовище виступає як щось таке, що вимагає турботи і охорони, у певному розумінні рівне людині.

В основі концепції взаємин з природою лежить необхідність дії на користь природи в цілях підтримки її розвитку й функціонування, існування, взаємодії і співпраці, пощадливості у використанні її ресурсів. Такий тип свідомості веде активний пошук зняття суперечностей, альтернативних форм вирішення еколого-економічних проблем. Концепція стратегії співробітництва й розвитку орієнтована на положення – не заборона прогресу, а мінімізація можливої шкоди (обмеження споживання непоновлюваних ресурсів, розробка технологій безвідходного виробництва, створення природо-охоронних зон і т.ін.).

Характерна риса цієї екологічної свідомості є те, що у їй притаманний естетичний компонент. Цей компонент може бути споглядально-емоційним або філософським, але він враховується при розробці й ухваленні рішень стосовно тієї або іншої конкретної екологічної ситуації.

Провідником такого погляду є наукове знання. Однією з особливостей партнерської екологічної свідомості є наявність вираженого прогностичного компоненту, що використовує причинно-наслідкові зв'язки.

Як форму прояву колаборативності можна розглядати *провіденцію* (від англ. *provident* – турботливий) – стурбованість або конкретна опіка, бережне до природи, охоронне ставлення, активні форми підтримки бажаних явищ, спроби виправити створений дисбаланс, зажадати гармонії розвитку, проявити турботу, участь.

§ 6. Гашенарна екодиспозиція або екологічна свідомість імпульсивно-агресивного типу з ознаками нанесення шкоди, псування

Можливо це і не є типовим, але про нього доводиться говорити, оскільки таке ставлення нерідко зустрічається. Полягає воно в тому, що людина, не до кінця розуміючи наслідки таких втручань, де-інде «зриває» свій негативний настрій, заповнює вакуум своєї нудьги, проектує власну агресивність, чи просто забавляється, а в результаті наносить шкоду, вороже ставиться до оточення.

Пошкодження гнізда комах в лісі чи розорення пташиного гнізда, хизування перед іншими. Або завалювання маленького джерельця задля виловлювання з нього риби, пошкодження ставка «електровудочкою», зливання агресивних рідин (кислот, електролітів) або хімічних речовин у природні водоймища, використання запчастин з «чорнобильських зон відчуження». Виламування молодих посаджень для багаття, виривання рідкісних квітів (конвалії, підсніжники), випалювання сухої трави, нецільове використання родючих чорноземів. Пошкодження лавочок на зупинках чи біля будинків, на дитячих майданчиках, розписування стін, парканів і під'їздів, псування ліфтів, подряпування на партах, глумління на цвинтарях. Хаотичне сміттєзбавлення в місцях відпочинку чи на громадських територіях (тротуари, міські сквери), завали пластиковими пляшками, набите скло чи шолуха від погризеного насіння. У соціальній взаємодії непоступливість чи й

пряма агресія, наклепи, інтриги ... перелік можна продовжувати. Це – культура, і перш за все, екологічна культура, а значить, екологічна свідомість. Як форми прояву можуть зустрічатися у вигляді шкодалізації чи навіть вандалізації:

– *шкодалізація* (від укр. *шкода* – вада, псування, збитки). Ця тенденція як така може мати місце за певних обставин. Здебільшого вона виникає спонтанно, ситуативно або під впливом пориву, імпульсу, особистісних акцентуацій. Характеризується вона схильністю до знищення чи потворність, наруга, глум, невинуватого насилля, псування чогось такого, що прямо не може чинити опір. Такі спонтанні дії проявляються, зазвичай, установочно та можуть походити від внутрішнього стану людини: скуки, туги, внутрішньої спустошеності або ж спалаху гніву, агресії, обурення. Людина, що проявляє екопсихологічну шкодалізацію, як правило, не знаходить і для себе відповіді навіщо це робить. Таке трапляється з причин невихованості почуттів, нестриманості, психоемоційної деменції, моральної дефесії, глухоти. Шкодалізація в умовах психологічного дистресу може бути наслідком нервово-психічного виснаження, мотиваційної спустошеності, провокаційно-афективної реакції, інстинкту агресивного самозахисту.

– *вандалізація*. Крайня форма агресивного ставлення людей до природи, антропогенного довкілля чи соціального оточення. Це ворожнеча, спрямована на знищення, усвідомлене насилля над усім сущим. Така форма екодиспозицій є небезпечна своїми наслідками і не тільки по відношенню до жертви вандалізму, але й до суб'єкта, що його здійснює. Останнім часом під впливом супербойовиків з актами насилля і вандалізму, що надходять з телеекранів, посиленням безробіття і безпритульності, жорсткості умов виживання, інших негативних соціальних явищ (алкоголізм, нарко- і токсикоманія) стали зустрічатися такі екодиспозиції і в українському, зокрема, підлітково-юнацькому середовищі. Звичайно, це є і вади натуралістичного, морального, психоемоційного і почуттєвого виховання.

Розглянуті екодиспозиції буденної свідомості знаходяться під впливом здебільшого емоційних чинників, недостатності екологічного досвіду, ситуативних, наївно-інтуїтивних рис особистості.

4.5. Екологічна спрямованість особистості та екопсихологічна атрибутивність

§ 1. Особистісні сенси та екологічна спрямованість особистості

Стійкі наміри, як і навички того чи іншого роду екологічної поведінки і діяльності в довкіллі кумулюють у собі категорію *екологічної спрямованості* особистості. У свою чергу, екологічну дієздатність, як і екологічну спрямованість особистості можна зрозуміти в контексті ціннісних орієнтацій та особистісних сенсів екологічного спрямування.

Поняття "*особистісного сенсу*" означає індивідуалізоване відображення дійсного ставлення особистості до тих об'єктів, заради яких розгортається її діяльність.

Оскільки *особистісні сенси екологічної свідомості* складають ядро ставлення людини до середовища, то важливими їх механізмами будуть новоутворення, що виникають *під впливом установок та цілепокладання*. Вони будуть залежати від властивостей і змісту екологічної свідомості, від екоціннісних її критеріїв і позицій, особистісних сенсів, знань (екологічної освіти), емпіричних уявлень, когнітивної складності і якості суб'єктивних образів довкілля (імплицит-експліцитності), уособлення довкілля, причетності до нього (компліцитності).

Цілеспрямування екологічної свідомості беруть на себе функцію регуляції поведінки за складних умов в екологічній ситуації – непевних очікувань і тривог, відповідальних рішень, екологічних дій або вчинків. У випадках боротьби мотивів намір, як один з проявів цілеспрямування, може виступати в якості вирішального моменту, що передує фазі виконання дій, він може замінювати стадію переходу від цілезваження до безпосереднього

виконання, або збільшувати цю стадію, якщо намір матиме зворотний знак стосовно конкретних цілей життєдіяльності.

Установки, навички, особистісні сенси, цілеспрямовання, цілепокладання і наміри екологічної свідомості, яких ми тільки-но торкнулися, лежать в основі екологічної спрямованості особистості та окремої її якості – екопсихологічної диспозиційності.

Екологічна спрямованість особистості – це сукупність стійких мотивів, що орієнтують діяльність людини в екологічно опосередкованому плані. Екологічна спрямованість особистості характеризується інтересами, схильностями, переконаннями, ідеалами, в яких фіксується екологічний, життєвий сенс людини.

§ 2. Екопсихологічна атрибутивність: нормативна й екодевіантна поведінка

Крізь категорію екологічних диспозицій з урахуванням змісту екологічної спрямованості формується лінія **екоатрибутивної поведінки**. Екодиспозиція, що адекватна біологічним принципам адаптації, то є **екопсихологічна атрибуція**, адже передбачає узгодження, заохочення, підтримку, сприяння природним явищам, а не переробку, підпорядкування їх, проте, і не сліпу покірність. Екологічно зумовлена поведінка або поведінкова екоатрибуція може мати два варіанти: або еконормативна поведінка, або екодевіантна.

Еконормативна поведінка (від лат. *norma* – раціональна основа, точне розпорядження, зразок) – поведінка, в основі якої лежить сукупність правил і вимог доцільної і розумної взаємодії з природним, соціальним та штучним оточенням, навіть в умовах екологічного лиха. По-суті, еконормативна поведінка є екоатрибутивною.

В екологічній психології це поняття зовсім не ординарне. Річ у тім, що поведінка, як форма спрямованої взаємодії живих істот з оточуючим середовищем, опосередковується зовнішньою (руховою) та внутрішньою

(психічною) активністю. Еволюційна теорія Ч.Дарвіна пояснює біологічну сутність пристосувальної поведінки тварин ініційованою впливом середовища, де помітне місце відводиться саме умовам існування. З появою свідомості у людини значно розширюється діапазон регуляції своєї взаємодії з довкіллям. Якісно іншими стають також внутрішньопопуляційні взаємовідносини індивідів, взаємодії між біологічними видами, між суб'єктами та об'єктами життєдіяльності. Пошук первинних витоків гармонії стає обтяжливим і людина шукає, винаходить і здійснює інші правила пристосування – за рахунок використання середовища у своїх інтересах, а точніше, пристосування його до власних потреб.

У зв'язку з цим еконормативна поведінка людини стає у ряд похідних залежностей від девіацій, де з одного боку, зберігається природна схильність до пристосування, а з іншого – на перший план виступає екологічно недетермінована поведінка. Вона у людей здебільшого особистісно обумовлена, опосередкована власними потребами і домаганнями у цих зваженостях. Можливості свідомості незрівнянно більші ніж безпосередні біологічні акти пристосування, саме вони і створюють ілюзію людської могутності. А втім, люди, як відомо, є досить обмеженими у своєму пізнанні та розумі і можуть допускати помилки, переоцінки своїх можливостей, розбіжності вербального і реального планів поведінки, послаблення критичності в реалізації задуманих проєктів і програм, непередбачених наслідків дій, тощо. Оця сама близькість нормотонії та поведінкової девіації і проявляється якраз саме при втручанні в екосистеми. Все це негативно відбивається на першій лінії пристосувальної поведінки та заохочує людину для вироблення відповідних правил і норм, які відігравали б роль орієнтовних засобів у справі врегулювання екологічної поведінки, взаємодії людини і суспільства з оточуючим середовищем. Звідси екологічна законотворчість, екологічна мораль і культура – саме для цього існують принципи екологічної етики і моралі, екологічні санкції і норми, народні звичаї і традиції.

Екодевіантна поведінка (від франц. *deviation* – відхилення) – поведінка, в основі якої спостерігаються риси, що зашкоднують природному середовищу, або собі, іншим людям, довкіллю. Екодевіант – людина з відхиленою від здорового екологічного глузду поведінкою. Не кожна екодевіантна поведінка підпадає під кримінальну відповідальність (руйнування пташиного гнізда, мурашника, зламана гілка або будівництво гідроплотини). Тому екодевіантність здійснює на людину більш згубний вплив, ніж правопорушення своєю безкарністю, байдужістю, халатністю. Внаслідок цього екодевіація закріплює риси екологічної безпечності, нерозумності, хибності, деменції, притупляє моральну свідомість, перешкоджає розвитку емоційного сприйняття, вольової сфери, здорових потреб, та духовних цінностей. У свою чергу, дефіцит вказаних психологічних якостей у розвитку особистості сприяє формуванню психіки девіантного типу. А від цього низький рівень інтелектуальності, незавершеність, або несформованість емоцій, конформність (залежність вчинків і дій від стороннього впливу), відсутність світоглядної позиції, внутрішня протирічливість особистості. Трудно пояснити, але екологічна девіація нерідко узгоджується з непоганими в цілому знаннями моральних норм (ми знаємо, що гілку ламати не можна, а ламаємо і т.д.).

Схоже, що час НТР стер зі свідомості людини–«володаря» саме відчуття своїх біологічних коренів, загальмував переживання сутності означеного явища, знищив у нас психологію екоса. Якщо придивитися, то можна помітити, що у свідомості нашого сучасника природа значиться десь на рівні понять та уявлень, інтелектуальних формоутворень, аналітичних абстракцій, формул, а не власне духовної сутності. Адже так не було раніше. Пояснити – важливо, проте, цим завдання екологічної психології не вичерпуються. Треба знайти шляхи і засоби перетворення уявлень про екологію із зовнішніх, сторонніх, лінгвістичних, абстрактних у внутрішні психологічно значимі, особистісні. Іншими словами, екологічна психологія покликана вирішувати завдання узгодження екологічної сутності в

психологічному плані індивідуальної і суспільної свідомості на рівні особистісних сенсів. Поняття "екологія" з абстрагованого повинно зайняти належний йому глибинно внутрішній психологічний простір людської свідомості. Екологічна психологія, вирішуючи свої практичні завдання, покликана сприяти становленню та розвитку здорової екологічної свідомості людей.

§ 3. Екологічна соціалізація або формування екологічних сенсів

Формування та засвоєння екологічних цінностей проходить складний процес, у якому можна виділити суб'єктивне уособлення екологічних цінностей, спрямоване на створення відповідної когнітивної картини світу.

Суб'єктивізація екологічної свідомості близька за змістом до поняття інтеріоризація (від лат. *interior* – внутрішній) – процес, який в екологічній психології здебільшого нагадує соціалізацію, але це саме привласнення ідей чи цінностей, досвіду переведення доступних у спогляданні фактів зовнішнього середовища, реальних дій, побоювань чи вчинків у внутрішні, ідеальні, образні уявлення, – у суб'єктивну ментальність. Зміст суб'єктивно привласнених і переведених у внутрішній план екопсихологічних уявлень згодом наповнюється власним досвідом і проявляється вочевидь у зовнішній та розгорнутій мові, хоча й без цього дає змогу людині оперувати образами, моделями, схемами, символами екологічних явищ, подій, цінностей.

В уособленні екологічних сенсів проймають участь різні механізми психіки. Важливим чинником уособлення (привласнення сенсів) індивідуальної екологічної свідомості в процесі соціалізації постає суспільний екологічний *настрій* – стан почуттів і думок тих чи інших суспільних груп відносно екологічного стану довкілля чи виниклих екологічних тривог і побоювань. Екологічний настрій групової свідомості це не тільки наймасовіше соціально-психологічне явище, але й одна з найбільш вагомих сил, що орієнтують і спонукають людей до певної діяльності: виробничої, побутової, культурної, просвітницької, страйкової, творчої або руйнівної. Певний екологічний настрій часто поєднує людей на

мітингах та демонстраціях, він здатний захопити і поєднати великі групи людей в один соціальний або політичний, як і екологічний, рух (партія «Зелених», наприклад). До речі, сюди можуть входити як однорідні, так і різні групи чи соціальні прошарки суспільства. Екологічний настрій може проявлятися вираженою природоохоронною спрямованістю, а може бути й цілком визначеним характером та рівнем екологічної напруги (апатія, депресія, обурення, агресія, тощо). Поряд з глобальними або більш-менш значними масовими явищами, екологічний настрій може проявляти й регіональний або локальний (на рівні міста, села, селища) характер. Настрій екопсихологічний емоційно сприяє виразливим сенсо-ціннісним позиціям настільки, наскільки особистість розділяє загальні тенденції психо-емоційної напруги свого населеного пункту (занепад, психоз, безвихідь або впевненість, надія, оптимізм).

Екологічна свідомість як об'єкт дослідження має когнітивні, емоційні і поведінкові складові. Вона формується на основі знань, досвіду і переживань, отриманих в результаті взаємодії з об'єктами зовнішнього світу, а також в процесі самостережень, навчання і аналізу цих знань.

Суспільна практика реальної взаємодії з довкіллям формує відповідну до неї екологічну свідомість.

4.6. Еволюція екологічної свідомості

§ 1. Екологічна свідомість первісної епохи

З еволюційного вчення відомо, що первісна людина мало відрізнялася від високо організованої тварини – мавпи. Проте, у боротьбі за виживання людська істота пішла шляхом організації не тільки сумісної взаємодії, але і суспільної праці. У цьому процесі зростав її пізнавальний потенціал. Його світлом все чіткіше виокремлювалася у свідомості людей категорія «я-стосунків».

Одночасно із зростанням когнітивної (пізнавальної) здатності зростали й потреби, але збільшувалися й можливості впливати на природу, проявляти

незалежність від неї в їх задоволенні. Тим самим людина психологічно стала віддалятися своєю непричетністю від природи, відмежовувалась від неї доки не вийшла на позицію споживання та підкорення природних ресурсів і стихій.

На зорі людства стосунки людини і природи підпорядковувались природним процесам, що відбувалися в ній, підтримувалися на тому рівні аж до появи виробничої праці. Активність людини в той час була спрямована на споживання готових продуктів природи. Життя первісних людей повністю залежало від змін у природному середовищі. Екологічну свідомість цього першого етапу можна охарактеризувати як *міфологічну*, характерною рисою якої є потреба пов'язувати абстрактні духовні сутності в конкретній людській оболонці міфів і легенд.

У досвіді міфології найбільш цікавим для екологічної психології є те, що, не маючи розвиненої свідомості, людина тоді ще не могла відокремлювати себе від оточуючого світу предметів, явищ та інших істот. Вона була у власному уявленні такою ж, як і все інше, тому й намагалася налагодити з довкіллям, тим більше з такою могутньою силою як природа, контакти, за допомогою яких можна було б у разі потреби попросити милостині, віддякувати за заступництво або пригрозити, де це доречно. Отже, це і було первинне, природне бажання жити у мирі та злагоді з природою, яке інтуїтивно вважалося як найбільш доцільне. А для того, щоб опредметити таке бажання, з'являється ідея подібного собі представника з іншого боку - бога, у якій би формі він не виступав, але в образі та подобі своїй.

Уже тут адаптивна сутність біологічного пристосування виходить на психологічну її складову. У цій формі виразу вона ще безпосередньо обслуговує життєдайну сутність за рахунок виключного ступеня причетності свідомості до біологічної своєї функції. Особливий акцент свідомості первісної людини спрямований на самоврегулювання, а саме відношення до природи будувалося на психічному відображенні оточуючого середовища, з одного боку, та психічному відтворенні власної «я-сутності», – з іншого.

Обидва структурних компоненти психічного сприйняття дійсності виступали у свідомості на паритетних підставах. Функція свідомості забезпечувала (обслуговувала) збалансованість, упереджувала неузгодженості, компенсувала втрати, пояснюючи їх власною слабкістю та залежністю. Поведінка і діяльність за цих умов підпорядковувалися природним явищам, а споживання природних ресурсів вважалося даром божим.

Перебуваючи у незнанні стосовно дійсних причин явищ, які спостерігалися, первісна людина вважала, що для того, щоб викликати до життя могутні сили природи, в залежності від яких повністю знаходиться її життя, необхідно наслідувати їм, і що невеличке драматичне видовище, яке вона розігрувала на лісовій галявині, в гірській долині, на пустинній рівнині або на березі моря за допомогою таємної симпатії чи містичного впливу, несподівано буде сприйняте та повторене у більш широких масштабах.

Психологічна природа ритуального дійства полягала в тому, що, поряд з усвідомленням свого інтересу та єдності, злиття з природною подією, людина проявляла в собі й запобігливо-уявне бажання, а нерідко й ілюзорне прагнення оволодіти силами природи. Таке мисленне оволодіння силами природи спонукало подальший розвиток виробничих сил та готувало ґрунт для реалізації таємничих надій і фантазій. У процесі більш чіткого окреслення контурів у відображенні «я» та «не-я» відбувається поступова зміна і ставлення до природи. Хоча первісна людина цього періоду ще й залежить від рясності, багатства, щедрості фітоценозів, міграції ссавців, кліматичних умов, але усвідомлення своєї відмінності від усього цього та необхідність бути впевненою в запасах їжі спонукають її турбуватися про довкілля. Відбувається інстинктивне усвідомлення того, що поголівне знищення тварин підриває основу і впевненість у власному існуванні. Формується прообраз «заповідної справи», коли накладається табу на окремі ділянки біогеоценозів з метою підтримки існуючої чисельності популяції тварин. Такі території стають на якийсь час недоторканими. Ритуали, табу, обряди, магії стають не тільки виразними формами прояву екологічної

свідомості, але й загально визнаними нормами регуляції життєдіяльності родових общин.

Завдяки появі перших знарядь праці, які полегшують процес створення готових продуктів споживання, людина отримала перші свої переваги за рахунок збільшення свободи та почала займати екологічні ніші різного рівня. Якщо чисельність популяції у тваринному світі і первісному дознарядному людському суспільстві загалом залежала від плідності біогеоценозів, то людині з кам'яним знаряддям у передній кінцівці надається можливість не тільки розширювати свій ареал, але й підтримувати, а також збільшувати чисельність популяції.

§ 2. Поява засобів виробництва та екологічна свідомість

На наступній стадії – стадії виробничої економіки людина вже регулює протікання екологічних процесів у біогеоценозах. Із зростанням знань над інтуїцією, раціонального над емоційним, емпіричного над ідеальним посилюється роль психологічної домінанти в самосвідомості, а саме того її компоненту, який відображає власну «Я-сутність». Якщо раніше фіксація оточуючого світу і власного місця у ньому здійснювалася як коливання двох фігур, то тепер оточуючий світ, природа все більше відходить на задній план, у площину фона, фігурою ж стає «Я-самість». Тепер природний об'єкт і «я-сутність» досить чітко різні. Виділення «Я» з «не-Я» та протиставлення їх здійснюється і в стосунках з іншими членами общини, а також неживим світом, локальним місцем заселення та з природними явищами взагалі.

Пізнання сутності предметів дозволяє примушувати природу створювати необхідні продукти, а це означає перенесення психо-соціальної своєї сутності в природне середовище.

Екологічний світогляд первісної людини в епоху неоліту відображає два взаємопов'язаних процеси, які відбуваються в її свідомості: 1) перехід від фетишизму (одухотворення природних явищ) до анімізму (духовної в розумінні емоційно-чуттєвої основи буття) та 2) перехід від теїзму

(залежності від природи) до *героїчної міфології*. Легенда, яка дійшла з давньогрецької міфології про володаря водяних стихій Посейдона і його могутнього брата Зевса, – підтвердження того. Або, наприклад, Орфей лише своїм співом приборкував бурі, грози та диких тварин. У таких легендах і міфах рання людина підіймала символи влади людського інтелекту і творчості над силами та стихіями природи.

Сформована на цей час екологічна свідомість відповідала лише на актуальні питання життєдіяльності і практичної взаємодії з природою. Картина світу складалася з фрагментів знання природних явищ, які спостерігалися, та ще з ілюзорних уявлень. Первісні люди добудовували картину світу, пов'язуючи знання, набуті в практичній діяльності, з елементами міфологічно-ілюзорних традицій. Ця стадія розвитку екологічної свідомості здобула вираз у давніх релігіях, народних віруваннях, прикметах та належала категорійно до *емпірико-ілюзорного типу*.

Змія, наприклад, була не тільки страшною та небезпечною твариною, але й символом зцілення. Тому Асклепій, бог лікування, пов'язаний із змією (нам усім відома емблема, яка збереглася й до наших днів). У храмах Асклепія, античних лікарнях, у підлозі було прикрите каменем заглиблення, де жила змія. У камені знаходилась щілина, до якої люди, котрі прийшли лікуватися, кидали винагороду лікарям. Змія одночасно була й своєрідним «касиром», збирачем дарів лікарні, та символом одужання. Змії приписували також можливість зазирати у майбутнє. Афінська Паллада теж зображалася із змією. Іншим її символом була сова, що втілювала всі таємниці ночі та мудрість.

Подібних прагматичних алегорій у міфотворчій традиції велика кількість. Вони свідчать про те, що спочатку в понятті стародавніх фізичне тіло і його життєдайна духовна субстанція були невіддільні. Але у зв'язку з подальшим розвитком мислення, операцій аналізу і синтезу, абстракції й узагальнення магична субстанція духу переставала ототожнюватися з фізичним тілом і могла існувати окремо. На цій стадії розвитку мислення світ

уявляється однією великою сценою, на якій природні і надприродні істоти стоять десь на одному рівні. Проте давньому суспільству надприродні сили не вважаються чимось недосяжно вищим стосовно людини, адже людина може нагнати на них страх та за допомогою спеціального ритуалу примусити виконувати свою волю.

Боги (в усій їх чисельності) ставали схожими на невидимих чаклунів, які за завісою природних явищ приводять у дію ті ж чари, що і люди-маги у видимій тілесній формі. Антропоморфізм богів зближує їх з людиною, у якій принципи міри, гармонії, впорядкованості, справедливості знаходять риси прекрасного духу, властивого героїчній людині. До того ж, самі боги, прекрасні та величні, могутні герої, діти й нащадки богів самі, досить часто супроти свого бажання, приховують у собі щось грубе, несправедливе, зле. Давня міфологія має багато прикладів тому. Взяти хоча б образ Гери, дружини Зевса. Вона, як і її чоловік, повеліває громом і блискавкою, посилає хмари і дає дощ. Її шанували як берегиню шлюбів, що благословляла жінку під час пологів, а також покровительствувала дітям. Та, проте, не зважаючи на всі свої добрі риси, Гера наділена й недоліками: заздрістю, злістю, жадібністю, – саме такими, як у простих людей.

Легко зрозуміти, що боги древніх уявлялися зовсім не ідеальними, бо людська свідомість шукала в них щось більш надійне та доступне. Поступово формується ідея доброго, сильного, справедливого героя. Такий герой з божественної основи переходить на грішну землю. Такий герой *підпорядковує* своїй волі те, що людині здається несправедливим, що не так влаштовано, як хотілось би. Звичайно, це давало можливість проектуватися й на природні явища. Тим більше, що ведення господарства, обробка землі, скотарство та полювання змушувало людей втручатися в природу. Це стадія героїки екологічної свідомості, першої, метафорично, – «підліткової» проби силової гри з природою. Цьому є підтвердження і в словах великого мислителя давнини Арістотеля: «Деякі стверджують, що ніщо не відбувалося випадково, але для всього є якась причина. Мистецтво в одних випадках

завершує те, що природа не в змозі завершити, а в інших наслідує її». Отже, «завершити те, що природа не в змозі завершити», тобто активно, ззовні, проти волі самої природи, довершити її, втрутитися в неї – скоріше, ця теза, використовувалась задовго до Арістотеля і, напевно, що така спрямованість людської свідомості збереглася та зміцнилася в античній цивілізації.

§ 3. Екологічна свідомість в епоху античності

Відомо, що розвиток суспільного життя сприяв утворенню античної держави. У міру розвитку виробничих сил і зростання суперечностей між виробниками (рабами) та суспільними відносинами (відчуження раба від продукту його праці) відбувається перехід до феодального ладу суспільства. З цим переходом змінюється не тільки ставлення до знарядь праці, але й до тієї частини природи, яка опинилася у сфері діяльності людини. Змінюються погляди у ставленні до природи, окреслюється дистанція між розумінням сутності речей і практикою.

У середні віки природа, як і людина, визнавалися творінням бога-всевишнього, а разом з цим уявно розділялася духовна основа та природна сутність людини. До речі, остання за тих часів зневажалася, особливо у плотських проявах. Якщо в античний період природа виступала реальним, дійсним об'єктом, то в епоху Середньовіччя вона стає символом божества, з одного боку, й засобом задоволення потреб людини, з іншого боку. У цьому велику роль, на одному рівні з надбаннями античності, відіграла Біблія. У ній говориться: «...піти заволодіти землею, яку Господь Бог ваш дасть вам та заволодієте нею, та будете жити на ній», (П'ятикнижжя. Вип. Московської патріархії, 1976.-1372 с.)

Розуміння природи буденною свідомістю базувалося на пасивному пристосуванні до її проявів, а це свідчить лише про емпіричне спостереження процесів довкілля. Наука того періоду носила споглядальницький характер і не вирішувала прикладних завдань.

Але вже на етапі феодального розвитку суспільства свідомість акцентується на тому, що природні ресурси ще мало освоєні та використані, а виробництво досягло достатньо високого рівня, щоб споживати їх більшою мірою. Головним чином у теологічних концепціях звучало, що людина стає активним суб'єктом у природі, а природа – будівельний матеріал у руках бога і людини. З цих установок виходили дії людей, а суспільство все активніше і в зростаючих кількостях привласнювало природний продукт. Особливо активним став цей процес в епоху промислового росту виробництва.

§ 4. Екологічна свідомість в цивілізації Нового часу

Розвиток виробництва з самого початку йшов шляхом об'єднання його в єдину цілісну систему. Природа в тогочасній свідомості уявлялася у вигляді величезного самоврегульованого організму, як матеріальний субстрат суспільного споживання. Ми тільки-но відмітили, що до цього часу, в античній цивілізації, розуміння природи буденною свідомістю базувалося на пасивному пристосуванні до її проявів, а це свідчить лише про емпіричне спостереження процесів довкілля. Наука, нагадаємо й наголосимо, в античності носила споглядальницький характер і не вирішувала виробничих завдань. Природа у тогочасній свідомості уявлялася у вигляді величезного самоврегульованого організму, як матеріальний субстрат суспільного споживання. Тепер же, суспільство по-іншому дивиться на природу, до того ж, стає і власником могутнього знаряддя експлуатації природи – мануфактури.

У процесі росту могутності засобів і знарядь праці збільшується активність людини в натиску на природу й незабаром своїм наступом почне наближатися до глобальних процесів, які відбуваються в ній. Природа тепер сприймається у вигляді абстракції і починає усвідомлюватися як найдоступніший матеріальний та потенційно багатий, міцний, а то й безмежний субстрат. Такі уявлення відтворюються у суспільній свідомості та все наполегливіше пробивають собі *шлях ідеї панування людини над*

природою. Само собою стало усвідомлюватися, що людині призначена активна, перетворююча роль, а природі – пасивна в розумінні невичерпного джерела ресурсів.

У філософії Нового часу відбувається переборення споглядальницького ставлення людини до природи та розвиток ідей творчо-практичного підходу до неї. Найбільш чітко і однозначно це озвучується у відомого філософа тих часів Ф. Бекона. У такому, наприклад, висловлюванні: «Пізнання причин та сутнісних сил усіх речей, а також розширення *володарювання людини над природою* до тих пір, доки все не стане для неї можливим». Так бачив головну мету розвитку сучасного йому суспільства відомий англійський філософ, засновник загалом дослідницьких наук Новітнього часу. Ведучи боротьбу за наукове пізнання світу, він наголошував, що «істинна філософія» повинна мати «практичний» характер і будуватися на основі аналізу явищ природи та дотримання у своїх висновках показників досвіду. Ідеологами такого ж підходу були Р.Декарт та Г.Бокль. Існували й інші погляди, що виходили із протилежних переконань, тобто концепції залежності людини від природи (Гольбах, Ж.-Ж.Руссо), однак перших було більше і доводи їх сприймалися як більш переконливі.

Б.Франклін, відомий просвітник і філософ Америки XVIII століття, припускав, що «неможливо уявити собі ту висоту, якої досягне влада людини над матерією через тисячу років». Або ось ще одна філософська точка зору: виходячи з можливостей людини доволіно ставити перед собою цілі, людина, за Кантом, виступає як «титолований володар природи».

Відразу видно, як змінюється ставлення до природи, яка від партнера і мистецьких споглядань перетворюється в жертву цивілізації, адже людина висувається на перший і зверхній план по відношенню до природи. Проте, продовжимо приглядатися до ідеологів того часу...

В одному з основних принципів філософії природи Гегеля – сприйняття природи як способу самопрояву ідеї (у якій класики марксизму вбачали раціональне зерно) - у містичній, прихованій формі закладена ідея

закономірного процесу підкорення природи людиною. Чи не звідси радянський ідеологічний принцип теоретичного і практичного перетворення сутнісних сил природи з метою їх постійного та спрямованого вдосконалення і використання?

З ідейного декартівського та гегеліанського напуття – пізнання природної сутності – реформаторська, втручальницька діяльність людини не зупиняється, а навіть входить до проблематики окремої сфери наукового знання – природознавства. Як бачимо, у вигляді предмету деформаторської активності людини природа вперше починає виступати саме в філософії Гегеля.

Філософська антропология Л.Фейербаха наполягала на первинності природи стосовно свідомості. Для нього культура в цілому, «яка оволодіє природою лише за допомогою природи, тобто за допомогою природних засобів», тому «...над природою можливо господарювати тільки шляхом покірності їй». К.Маркс, аналізуючи антропологічне розуміння людини Л.Фейербахом, додав і уточнив його положення тим, що, впливаючи і перетворюючи природне оточення, людина змінює власну природу.

Навіть з цього поверхневого огляду філософських ідей виходить, що бурхливий розвиток виробничих сил на початку індустріальної ери зумовив і специфічний вираз екологічної свідомості, де центральне місце зайняла психологічна установка інтенсивного перетворення природного середовища. Саме ця ідея найбільш яскраво втілилася у філософських течіях та системах значних філософських напрямків епохи індустріалізації.

§ 5. Основні тенденції сучасної екологічної свідомості

Епоха новітньої історії розвитку цивілізації з її бурхливим зростанням промислово-енергетичного потенціалу дала потужний поштовх еквівалентний могутності атомного вибуху) наступу людства на природу.

Потреба людини у задоволенні своїх всезростаючих потреб при тій самій її природній безсилості скинула з рахунків усі гальмуючі обмеження у

спрямуванні до самоствердження над природою. Соціальне розшарування форм господарювання в межах окресленого капіталістичним і соціалістичним укладами лише підливало масла у запалений процес людського мозку – досягати переваги. Переваги за будь-яку ціну, переваги над усім. Найбільш придатним об'єктом, де можна було б без особливих зусиль потішити болісно-честолюбне почуття владарювання, людина обрала природу, свій рідний дім. Стали приборкуватися річки, злочинно експлуатуватися надра, підкорятися космічні далі. Але й цього виявилось замало.

Здобувши ілюзорну перевагу над материнською природою, людині, як виявилось, потрібно мати ще не менш ілюзорну перевагу над самою людиною, над власною природою. Для цього знадобилося безцеремонне і досить грубе втручання в інтимні процеси природних явищ, повернути їх назад, перетворити в енергію атомної бомби, в засіб хімічного та фізичного знищення усього живого.

Екологічна свідомість, як домінуючими ідеологіями, філософськими підходами так і теоретичними концепціями, на цьому етапі відрізняється хворобливим, шизофреноподібним абстрагуванням, роздвоєнням та дереалізацією. Через це людство вже у ХХ ст. втратило контроль над тим, що саме робить. Абстрагування, як теоретичний злет людської думки, досягло неймовірної висоти. Та навряд чи міг колись передбачати американський дослідник і державний діяч часів феодального рабства Бенджамін Франклін, що людина досягне такої влади над матерією лише за якихось 100-150 років. Навряд чи той самий Б.Франклін, який стояв у витоків пізнання законів електрики, міг збагнути, що, стверджуючись у своїй владі над природою, людина здатна буде поставити на межу загибелі не тільки матеріальну, але й усю живу природу на Землі, й не через тисячу років, а всього через 200 (Чорнобильська катастрофа).

Роздвоєння екологічної свідомості відбулося не раптово. Воно готувалося еволюцією світоглядних позицій, практично всім досвідом минулих поколінь. І ми це показали попереднім аналізом 3 того моменту, як

людина стала споживати і використовувати природу, усвідомлювати необхідність розумного використання природних стихій, вона пояснювала це шляхетними намірами. Колись вона не розуміла, що втручатися в не їй відведені екологічні ніші не можна, а коли стала це усвідомлювати, то завжди намагалася пояснити собі, обґрунтувати, тим самим своєрідно компенсувати у власній самосвідомості нанесену природі шкоду, удаючись здебільшого до «гуманних» цінностей. І діяла у більшості випадків згідно з власними інтересами, а не інтересами природи.

Навіть пізнання природних явищ знадобилося їй для того, щоб приборкувати природу, а не сприяти балансу зваженості, природної доцільності, гармонії в ній. Разом та одночасно з цим у свідомості людей ініціювалися ідеї правильності, справедливості, гуманності екосовметральних (насильницьких) ставлень до природи. Особливого розквіту ці екосовметральні настанови знайшли свою руйнівну силу в радянський період, а грандіозні масштаби роздвоєння екологічної свідомості чітко вбачаються у резолюціях та постановах ЦК КПРС, урядових рішеннях Радянського Союзу. Саме це знайшло втілення в величезних будівництвах і грандіозних проектах століття. І прикро, що все це подавалось під блюзнірським гаслом «на благо народу», для його добробуту, задля перспектив і прогресу людства.

На ґрунті роздвоєння екологічної свідомості зростало згубне ставлення до навколишнього середовища. Практичні дії та глобальні втручання в екобіоценози економічно і соціально «обґрунтовувалися», «моделювалися», «прораховувалися». Психологічно створювалась атмосфера когнітивного дисонансу, в якому штучно, для впевненості «науково» надбудовувалась перевага компенсаторної аргументації. Компенсаторна функція втручання у природу висувалася як головна, необхідна, єдина та доцільна як для людини, її життя, так і для прогресу. Послідовна і системна акцентуація (однобоке зосередження) на останньому, як абсолютна і безапеляційна точка зору, поступово стирала і врешті стерла грані дійства компенсації настільки, що

почала сприйматися реальною істиною. У підсумку дійсна реальність в екологічній свідомості виявилася дереалізованою, знайшла риси патогенної спрямованості та через звичку стала нормою.

Як не дивно, факт дійсно парадоксальний, і виявився він в тому, що з найбільш вагомих причин насильства над природою і перетворення екології в одну з глобальних проблем людства є повна і загальна перемога сучасного наукового мислення, тріумф сучасної науки, так званого «науково-технічного прогресу». Норми і правила наукового підходу до природи та життя, хоч і склалися до XVII-XVIII ст.ст., однак проникли в усі сфери людської життєдіяльності тільки на початку XX ст., а до його кінця стали основними формами світорозуміння та сприймання не тільки зовнішнього світу, а й самої людини.

Методологічною парадигмою сучасного наукового мислення є чисто аналітичний підхід. Сучасна наука намагається все розкласти на складові частини, незалежні елементи та визначити їх у якості об'єктивних і самодостатніх. Сама людина у науковій картині світу поставлена на одному рівні з іншими матеріальними об'єктами. Людина стала об'єктом наукового аналізу, таким, як і будь-яке інше явище природи. До того ж, людина виявилася «науково» анатомованою на складові, окремі системи – фізіологічні, соціальні, біохімічні, психологічні. У свою чергу психологія перестала бути наукою про душу і перетворилася на науку про процеси, властивості і стани у вигляді відчуттів та інших явищ. Навіть у цій галузі людського пізнання, як бачимо, спостерігається тенденція до аналізу та використання домінанти логічного, раціоналізації всього існуючого. Наука, у тому числі й психологічна, віддалилася від людини, внаслідок чого втратила в масовому уявленні сутність унікальності, емоційно-чутливої та раціональної, біо-соціальної цілісності. Відходячи від внутрішнього світу і особистих проблем людини, наука опинилася не тільки далеко від особистості, але й сприяла відчуженню людської свідомості від природної своєї основи, свідомості від природи взагалі.

Наука стала особливо помітним чинником відчуження, поєднавшись з промисловим виробництвом. Науково-технічна революція і прогрес, приносячи людям неоціненну користь, одночасно приховують у собі ту силу, що реалізує процес руйнування людини. Наукова організація праці, технічна база і енергооснащеність виробництва, жорстка його орієнтація на вузьку спеціалізацію є не що інше, як спланована установка на використання людини, використання часткове, свідомо прагматичне використання чітко заданої якоїсь певної функції.

Особистість у цьому випадку, її цілісність та різнобічність науково-технічному процесу не потрібна. Людина перетворюється на часткову функцію, запрограмований компонент системи, об'єкт найрізноманітніших маніпуляцій. Пов'язане з науково-технічним прогресом постійне прагнення до технократизації виробництва, як і природи, науки, освіти, культури, веде до розвитку і поширення так званого «технократичного мислення».

Під технократичним мисленням розуміють таке мислення, світоглядною основою якого є примат засобу над метою, індивідуалізованої потреби над сенсом і загальнолюдськими цінностями, символа над буттям, техніки (у тому числі й психотехніки) над людиною та її цінностями. Це судження, яким не властиві розум та мудрість. Для технократичного мислення не існує категорій моральності, совісті, людських почуттів, переживань, гідності. Технократичне мислення протистоїть мисленню гуманістичному, категоріям культури, сенсу, моралі.

Екологічна психологія з першої появи її ідей завжди намагалася формувати гуманістичне мислення і світогляд людей, зважене ставлення до природи, розуміння і підтримку її процесів, систем і циклів.

Резюме

У вивченні екологічної свідомості методологічно доцільно використовувати розуміння свідомості, яке склалося в загальній теорії психології. У дослідженнях проблем свідомості вітчизняна психологія

дотримується методології діяльнісного підходу. Свідомість – це специфічна форма життєдіяльності людини, продукт її взаємин з об'єктивною дійсністю.

За визначенням, свідомість людини – це є спеціальна розумова дія, що не зумовлена безпосереднім біологічним мотивом, але набуває смислу через уявлення про майбутній (пролонгований) результат та розуміння своєї ролі й місця в його досягненні. Сутнісно свідомість здійснюється наступними основними компонентами: а) психічним відтворенням зовнішнього світу (психічні процеси); б) активним відношенням суб'єкта до цього відображення (переживання і ставлення); в) чуттєвим і логічним співставленням відображеної дійсності по відношенню до власного «я» (суб'єкт-об'єктні співвідношення). Найсуттєвішими характерними проявами свідомості є: здійснення сукупної симультанності усіх психічних процесів (відчуття, сприйняття, пам'ять, уява, мислення і т.д.); виразне виділенні суб'єкта і об'єкта сприйняття («я» і «не-я» сутності); віднесення суб'єкта до предмету психологічної перцепції; створення суцільного потоку психічних станів, включаючи і стани емоцій та почуттів.

Прояви свідомості підтримуються людською мовою. Психологічною наукою розглядається три найбільш істотні ознаки мови, які мають безпосереднє відношення до функціонування й розвитку свідомості. Мова позначає предмети, явища, події, абстрагує сутнісні ознаки речей і явищ, передає суспільно-історичний досвід.

У психологічній структурі свідомості виділяють 3 складові: чуттєву тканину, значення і смисли. Категорія значень розглядається як особлива смислова форма свідомості, що полягає в узагальненні та в абстрагуванні сутнісних ознак предметів, дій, відношень, чи явищ та віднесенні їх до певних понять, категорій, мовних символів, тощо. До форм узагальненої, суспільної, безособової, категорії свідомості відносяться значення. Тоді, коли предметна річ, подія чи явище дійсності, як і їх символи, безпосередньо переживаються суб'єктом, стають його конкретним досвідом, набувають

особистісної цінності, виступають надбанням індивідуальної свідомості вони стають сенсами або смислами людської свідомості.

Активний, особистісно спрямований характер формування суб'єктивних сенсів свідомості відбувається завдяки особистих переживань, власних відношень і ставлень та особистісних включень у реальний світ речей, подій і явищ дійсності. (Пізніше ми назвемо цю якість екологічної свідомості причетністю).

Використовуючи цей загальноприйнятий теоретичний поняттєвий апарат, ми визначаємо екологічну свідомість як рівень психічного відтворення природного і штучного середовища, свого внутрішнього світу, саморефлексію місця і ролі людини у біологічному, фізичному та хімічному світі, а також самоврегулювання та наповнення цього відтворення екологічним змістом. Екологічній свідомості притаманні всі ознаки людської свідомості з тією лише особливістю, що ініційована вона екологічним змістом. Іншими словами, екологічна свідомість відрізняється від свідомості взагалі спрямуваннями, змістовними наповненнями.

На відміну від проблем свідомості в загальній психології, прояви екологічної свідомості мають свої особливості. Дві з них є найбільш характерними саме для екологічної свідомості: 1) при фіксації результатів на цілях діяльності, без урахування сенсів дій та операцій, смислоутворюючі мотиви можуть зміщуватися з екологічних на господарські, соціальні, виробничі чи якісь інші.

До властивостей екологічної свідомості відносяться: імпліцитність, експліцитність, релевантність та компліцитність.

. Коли в екологічній свідомості фактори середовища, довкілля чи шкідливих його чинників виступають неявно, смутно, скритно, або ж потенційно, приховано, латентно, то йдеться про імпліцитну екологічну свідомість. Експліцитність екологічної свідомості – це розгорнутість, явність екосенсів. Виражена особистісна залученість людини до проблем екології, її включеність, переживання за стан справ того, що сприймається чи уявляється

із докільця, коли людині це болить, не байдуже, а варте уваги і дії – все це характеризує компліцитну екологічну свідомість.

Наявність стійких екологічно орієнтованих цілей і мотивів, інтересів, схильностей, переконань, ідеалів характеризують екологічну спрямованість особистості. Вона значною мірою зумовлена екологічною диспозиційністю свідомості. Екологічна диспозиція особистості – це певний план поведінки, готовність до визначеного способу дій відносно тих або інших екологічно значимих цінностей. Схильності, установки, ціннісні орієнтації стають діяльністю у потенційній формі, тобто екопсихологічними диспозиціями, завдяки психологічним механізмам усвідомленого переведення «знаємого» у зміст звичок і нахилів, внутрішньої готовності оцінювати дійсність, ставитись до екологічних явищ, подій і цінностей заздалегідь визначеним реагуванням; Екопсихологічні диспозиції, як конструктивно фіксовані установки, формуються шляхом цілеспрямованої навчально-виховної і просвітницької роботи, відповідних впливів засобів масової комунікації і поширених у суспільстві ідей.

В екологічній психології виокремилося ряд екодиспозицій (совметральна, совмісійна, колаборативна, несесітивна, індіферентна, гашенарна), хоча їх перелік і якісні відмінності можуть розширюватись.

Деякі з цих диспозицій по відношенню до природи носять негативний, інші позитивний характер, індіферентна – вказує на відсторонену позицію. Проте, ситуація, за якої ставлення до природи, докільця чи до себе є адекватне біологічним принципам адаптації і сприяння їх розвитку є екопсихологічною атрибуцією. Поведінка, в основі якої лежить невинуватене нанесення шкоди докільцю (руйнування пташиного гнізда, мурашника, царапання на парті і т. п.) характеризує екодевіантну поведінку (звичайно, в екологічній психології розглядається й еконормативна поведінка).

Людина – істота природна за походженням і організацією життя, вона завжди взаємодіяла з природним своїм оточенням. Ця взаємодія не відрізнялася стабільністю. Періоди рівноваги – лише часткові випадки або перехідні

моменти у процесі взаємодії людини з природою. Але якщо до появи людини зміна однієї рівноваги іншою обумовлювалася лише природними якостями, то з появою людини вступають у взаємодію ще й так звані антропогенні чинники. Первісна людина мало відрізнялася від високо організованої тварини – мавпи. Проте, у боротьбі за виживання людська істота пішла шляхом організації не тільки сумісної взаємодії, але і суспільної праці. У цьому процесі зростав її пізнавальний потенціал.

По мірі збільшення (зростання) когнітивної (або пізнавальної) здатності людина віддалялася від природи, на що вказують її ставлення і взаємодії в її життєвому середовищі. Ці ставлення постійно і динамічно змінювалися та еволюціонували одновекторно – від залежності до панування.

Характерною ознакою міфологічного етапу розвитку екологічної свідомості є те, що людина тих часів не відокремлювала себе від оточуючого світу, предметів, речей, явищ та інших живих істот. На первинному етапі розвитку людини виділення в свідомості «Я-сутності» і сутності середовища будувалося на принципі рівноправності, паритету, урівноваження взаємодії людини і природи.

Більш чітке виокремлення в свідомості первісної людини категорій «я» та «не-я» сутностей призводить до небажання залежати від милостиней природи, вона намагається створювати потрібне своєю працею, а не брати готовим від природи. В екопсихологічному контексті поява перших знарядь праці дала можливість людині отримувати перші свої переваги у довкіллі, розширювати свій ареол та збільшувати численність популяції.

Із зростанням знань, нарощуванням у свідомості раціонального та емпіричного на стадії виробничої діяльності людини природа відходить на задній план, а в центр уваги стає «я-самість» (людина – центральна фігура, а природа – фон). Етап «героїчної міфології» екологічної свідомості є показовим у цьому плані і символізує потребу та бажання володарювати над природою. Етап «емпірично-ілюзорного типу» екологічної свідомості вказує на спробу порівнятися з природою, виступати з нею на одному рівні. Етап

підміни ідеї бога ідеєю доброго, сильного і справедливого героя (стадія «героїки» екологічної свідомості в епоху Античності) – це є спроби силової гри з природою.

В епоху Середньовіччя екологічна свідомість розглядається як засіб задоволення потреб людини, який треба споживати у все більших масштабах.

В період індустріально-мануфактурного виробництва екологічна свідомість, зокрема, у творах видатних філософів того часу спрямовується у площину панування людини над природою. В епоху новітньої цивілізації і науково-технічного прогресу екологічна свідомість характеризується надзвичайно інтенсивними намаганнями досягати переваг над природою. Дещо дивна річ, не культурно-історичними надбаннями високотехнологічної та ефективної переробки природних ресурсів і не науково-обгуртованим ставленням до балансування природних можливостей з потребами розвитку цивілізації, людство сучасності продовжує стверджуватись над природою силовими і грабіжницькими методами.

Підсумовуючи, слід зауважити, що включеність свідомості людини в екологічну тематику, як і виділені екодиспозиції, наявні у людини ті чи інші екологічні сенси (незважаючи на спрямованість цих включень – позитивних, екозберігаючих чи руйнівних, споживацьких, корисливих або навіть відсторонених, байдужих – усе це характеризує і включає до свого змісту поняття екопсихологічної релевантності людської свідомості. Екологічна релевантність – явище екологічної свідомості, що позначає наявність екологічного сенсу в уявленнях, установках чи поведінці і діяльності незалежно від того, яким він (екосенс) є за спрямуванням (позитивним чи негативним). Релевантність – це присутність, відповідність, наявність того, про що йдеться, це свого роду екологічна валідність свідомості.

Блок контролю теоретичних знань до розділу 4

Для закріплення і перевірки засвоєного матеріалу пропонується 38 контрольних запитань, на які дається 106 альтернативних відповідей, з них 37 правильних.

1. У вивченні проблем свідомості вітчизняна психологія дотримується методології:

- а) гуманістичного підходу;
- б) онтологічного підходу;
- в) діяльнісного підходу;
- г) гносеологічного підходу.

2. Наступні 3 компоненти: 1) психічне відображення зовнішнього світу; 2) активне відношення суб'єкта до цього відображення; 3) співвідношення чуттєвого і логічного відображення до власного «я» це – є:

- а) сутність свідомості;
- б) структура свідомості;
- в) умови виникнення і прояву свідомості.

3. За визначенням найсуттєвіша ознака (найважливіший критерій) свідомості людини – це:

- а) спеціальна розумова дія, що набуває смислу через уявлення про майбутній (пролонгований) результат та розуміння своєї ролі й місця в його досягненні;
- б) внутрішнє відчуття, яке характеризується добросовісним виконанням прийнятих зобов'язань, де є розуміння власного «я» у здійсненні спільних дій.
- в) особливий «рух душі», що полягає в готовності брати на себе відповідальність за провини інших, не переслідуючи власної вигоди;
- г) адекватне орієнтування у просторі і часі.

4. Назвати (вибрати) три найбільш істотні ознаки мови, які мають безпосереднє відношення до функціонування й розвитку свідомості (3 відп. із 7 наведених):

- а) позначає предмети, явища, події;
- б) формує уявлення світу взагалі;
- в) абстрагує сутнісні ознаки речей і явищ;
- г) узгоджує дії і вчинки людей;
- д) передає суспільно-історичний досвід;
- є) координує рухи і дії окремої людини;
- ж) виступає основою психічного розвитку взагалі.

5. Найсуттєвіші характерні прояви свідомості полягають у (відібрати 4 з 8):

- а) концентрації уваги на об'єкті усвідомлення, що проявляє особливу її зосередженість, фокусування психічної активності;
- б) здійсненні сукупної симультанності усіх психічних процесів (відчуття, сприйняття, пам'ять, уява, мислення і т.д.);
- в) виразному виділенні суб'єкта і об'єкта сприйняття («я» і «не я»);
- г) персоналізації сутності відтворення об'єктивної реальності;
- д) вибірковості ставлень до об'єктивної дійсності;

- є) віднесенні суб'єкта до предмету психологічної перцепції;
- ж) фрагментарно-емоційній включенності суб'єкта в ситуацію життєдіяльності;
- з) створенні суцільного потоку психічних станів, включаючи і стани емоцій та почуттів.

6. У психологічній структурі свідомості виділяють 3 складові, 3 структурні одиниці (3 відповіді):

- а) категорія емоцій;
- в) сукупність знань;
- д) значення;
- ж) установки;
- б) чуттєва тканина;
- г) світогляд;
- є) смисли;
- з) воля.

7. Категорія значень розглядається як особлива смислова форма свідомості, що полягає (1 прав відп.):

- а) у виділенні та, буквально, позначенні предметів і явищ тими чи іншими умовними символами, словами, поняттями;
- б) в узагальненні та в абстрагуванні сутнісних ознак предметів, дій, відношень, чи явищ та віднесенні їх до певних понять, категорій, мовних символів, тощо;
- в) в усвідомленні значущості (вагомості, важливості) для людини тих чи інших конкретних речей, подій, вчинків.

8. До форм узагальненої, суспільної, безособової, категорії свідомості відносяться:

- а) значення;
- в) набуті уміння і навички;
- б) сенси;
- г) задатки і здібності.

9. Тоді, коли предметна річ, подія чи явище дійсності, як і їх символи, безпосередньо переживаються суб'єктом, стають його конкретним досвідом, набувають особистісної цінності, виступають надбанням індивідуальної свідомості, вони є:

- а) значеннями;
- в) ціннісними орієнтаціями;
- б) сенсами;
- г) відповідними диспозиціями.

10. Активний, особистісно спрямований характер формування суб'єктивних сенсів свідомості відбувається завдяки:

- а) осмислень та узагальнень дійсності;
- б) особистих переживань;
- в) власних відношень і ставлень;
- г) особистісних включень (причетності).

11. Екологічна свідомість відрізняється від свідомості взагалі:

- а) психологічними механізмами і закономірностями функціонування;
- б) спрямуваннями, змістовними наповненнями;
- в) ментальними типажами рефлексії й узагальнення дійсності.

12. На відміну від проблем свідомості в загальній психології, прояви екологічної свідомості мають свої особливості. Дві з них є найбільш характерними саме для екологічної свідомості:

- а) усі без винятку психічні явища з довкілля осмислюються;

б) усі прояви екологічної свідомості (у тому числі й підсвідомі) проявляються у поведінці і діяльності, стають диспозиційними;

в) при домінантності екосенсів, значеннева сфера екологічної свідомості може бути відсутньою;

г) при фіксації результатів на цілях діяльності, без урахування сенсів дій та операцій, смислоутворюючі мотиви можуть зміщуватися з екологічних на господарські, соціальні, виробничі чи якісь інші.

13. До властивостей екологічної свідомості відносяться (3 прав. відп. з 6):

а) екоцентричність;	г) імпліцитність;
б) біоцентричність;	д) компліцитність;
в) анатропоцентричність;	є) експліцитність.

14. Коли в екологічній свідомості фактори середовища, довкілля чи шкідливих його чинників виступають неявно, смутно, скритно, або ж потенційно, приховано, латентно, то йдеться про екологічну свідомість:

а) концентричну;	г) біоцентричну;
б) імпліцитну;	д) експліцитну;
в) компліцитну	є) антропоцентричну.

15. Виражена особистісна залученість людини до проблем екології, її включеність, переживання за стан справ того, що сприймається чи уявляється із довкілля, коли людині це болить, не байдуже, а варте уваги і дії – все це характеризує екологічну свідомість:

а) екоцентричну;	г) біоцентричну;
б) імпліцитну;	д) експліцитну;
в) компліцитну;	є) антропоцентричну.

16. Експліцитність екологічної свідомості – це:

- а) прихованість змісту;
- б) причетність до екологічних сенсів;
- в) розгорнутість, явність екосенсів;
- г) зацікавленість у збереженні довкілля;
- д) нехтування екологічними цінностями.

17. Коли характеризують людину з боку стійких екологічно орієнтованих цілей і мотивів, інтересів, схильностей, переконань, ідеалів, то мають на увазі:

- а) екологічну дієдатність людини;
- б) екологічну спрямованість особистості.

18. Екологічна диспозиція особистості – це:

а) певний план поведінки, готовність до визначеного способу дій відносно тих або інших екологічно значимих цінностей;

б) чітке уявлення екологічних проблем свого довкілля та своєї ролі у їх вирішенні;

в) опозиція, протест, внутрішнє несприйняття тих чи інших заходів, зовнішніх дій, що можуть нашкодити довкіллю.

19. Схильність підкоряти природу відповідно до своїх інтересів і цілей, тенденція до самозвеличення над природою, то є:

- а) совметральна екодиспозиція;
- б) совмісійна екодиспозиція.

20. Екопсихологічні диспозиції, як конструктивно фіксовані установки, формуються шляхом:

- а) цілеспрямованої навчально-виховної і просвітницької роботи;
- б) відповідних впливів засобів масової комунікації і поширених у суспільстві ідей;
- в) розгортання природних задатків і здібностей, закладених в людині від народження;
- г) віри людей у справедливість і Всевишнього.

21. Схильності, установки, ціннісні орієнтації стають діяльністю у потенційній формі, тобто екопсихологічними диспозиціями, завдяки психологічним механізмам (1 прав. відповідь):

- а) навіюваності і примусу, зовнішніх вимог, покарань, штрафів;
- б) усвідомленого переведення «знаємого» у зміст звичок і нахилів, внутрішньої готовності оцінювати дійсність, ставитись до екологічних явищ, подій і цінностей заздалегідь визначеним реагуванням;
- в) ситуативної (навіть одноразової) включеності у події екологічного змісту.

22. Екопсихологічна атрибуція – це (1 прав. відповідь):

- а) ситуація, за якої є наявна екологічність в уявленні, поведінці чи діяльності людини або певної спільноти без урахування валентності ставлення (позитивне, негативне чи амбівалентне);
- б) ситуація, за якої ставлення до природи, довкілля чи до себе є адекватне біологічним принципам адаптації і сприяння їх розвитку;
- в) ситуація, за якої людина самостверджується у своєму екологічному просторі.

23. Екопсихологічна релевантність свідомості полягає у:

- а) включеності свідомості людини в екологічну тематику, тобто у певній позиції, наявності у людини тих чи інших екологічних сенсів (незважаючи на спрямованість цих включень – позитивних, екозберігаючих чи руйнівних, споживацьких, корисливих і т. ін.);
- б) зацікавленості до збереження довкілля, явній чи неявній екологічній стурбованості, відповідному до цього мисленні;
- в) самоактуалізації та самореалізації людини, власного «Я» у певних об'єктах чи явищах екології, здебільшого позитивно-тональної символіки (смерч, міцний оріх, грім та ін).

24. Поведінка, в основі якої лежить невинуватене нанесення шкоди довкіллю (руйнування пташиного гнізда, мурашника, царапання на парті і т. п.) це є:

- а) совметральна екодиспозиція;
- б) прихована внутрішня агресивність;
- в) екодевіантна поведінка;
- г) антропоцентрична екодиспозиція.

25. Екосентенції (приказки, поговірки, прислів'я), екологічні домінанти, натуралізація та інші такого роду явища є прояви:

- а) екодиспозицій свідомості взагалі;

- б) бюджетної екологічної свідомості;
- в) еконормативної поведінки особистості.

26. У поцесі еволюції пізнавальна спроможність первісної людини зростала в залежності від розвитку (2 правильні відповіді з 4):

- а) біоценозів життєвого середовища;
- б) сумісної взаємодії в общині;
- в) приватної власності;
- г) суспільної праці.

27. По мірі збільшення (зростання) когнітивної (або пізнавальної) здатності людина:

- а) наближалася до природи;
- б) віддалялася від неї;
- в) становилася байдужою до природи.

28. Характерною ознакою міфологічного етапу розвитку екологічної свідомості є те, що людина тих часів:

- а) глибоко переживала за потомство, продовження роду;
- б) жила ілюзіями і уповала на Всевишнього;
- в) не відокремлювала себе від оточуючого світу, предметів, речей, явищ та інших живих істот.

29. На первинному етапі розвитку людини виділення в свідомості «Я-сутності» і сутності середовища будувалося на:

- а) принципах споживання дарів природи;
- б) рівноправності, паритету, рівновазі;
- в) страху і залежності від природних стихій.

30. Більш чітке виокремлення у свідомості первісної людини категорії «Я» та «Не-я» сутностей призводить до:

- а) більш шанобливого, турботливого ставлення до довкілля;
- б) необхідності бути впевненою у собі, верховодити в природі;
- в) небажання залежати від милостині природи (створювати потрібне своєю працею, а не брати готовим від природи);
- г) появи мови, як засобу комунікації.

31. В екопсихологічному контексті поява перших знарядь праці дала можливість людині (2 правильні відповіді):

- а) бути незалежною від природи;
- б) отримати перші свої переваги у довкіллі;
- в) спонукатися до насолод життям, усіляких задовольень;
- г) розширювати свій ареол та збільшувати численність популяцій.

32. Із зростанням знань, раціонального та емпіричного у свідомості на стадії виробничої діяльності людини:

- а) посилюється інтерес до природи;
- б) посилюється інтерес до власної сутності;
- в) здійснюється саморефлексія «я-самості» у природній площині;

- г) природа відходить на задній план, а в центр уваги стає «я-самість» (людина – центральна фігура, а природа – фон);
- д) природа встає в центр світосприймання, а людина – її складова.

33. Етап героїчної міфології «екологічної свідомості» символізує:

- а) зростання пізнавального інтересу до природних явищ;
- б) розвиток уяви і мислення взагалі;
- в) потребу і бажання володарювати над природою.

34. Етап «емпірично-ілюзорного типу» екологічної свідомості вказує на:

- а) спробу порівнятися з природою, виступати з нею на одному рівні;
- б) наблизити уявлення божественної сили до власного образу і подоби;
- в) підняти людину до рівня богів.

35. Етап підміни ідеї Бога ідеєю доброго, сильного і справедливого героя (стадія «героїки» екологічної свідомості в епоху Античності) – це:

- а) прояв синтезу комбінування попередніх етапів: уяви й мислення етапу «героїчної міфології» та самозвеличення етапу «емпірично-ілюзорної» свідомості;
- б) бажання незалежності від природних стихій;
- в) спроби силової гри з природою.

36. В епоху Середньовіччя екологічна свідомість розглядає природу як:

- а) духовну субстанцію, на корисливе використання природи накладалося табу, аж до інквізиції;
- б) засіб задоволення потреб людини, який треба споживати у все більших масштабах;
- в) філософську категорію теологічних (божественних, культових) вчень.

37. В період індустріально-мануфактурного виробництва екологічна свідомість (наприклад у творах видатних філософів того часу) спрямовується у площину:

- а) помірного й заощадливого використання природних ресурсів;
- б) віднаходження гармонії і порядку, відповідного комфорту людини в природному середовищі;
- в) панування людини над природою.

38. В епоху новітньої цивілізації і науково-технічного прогресу екологічна свідомість характеризується:

- а) культурно-історичним надбанням високотехнологічної та ефективної переробки природних ресурсів;
- б) патогенним запаленням мозку досягати переваги над природою;
- в) науково-обгуртованим ставленням до балансування природних можливостей і потреб у розвитку сучасної цивілізації.

РОЗДІЛ 5.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ БУДЕННОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ

Характерною особливістю екологічної психології є те, що вона покликана працювати переважно з широким загалом людей на рівні їх повсякденного життя. Тому розглядаючи спеціальні питання цієї наукової, як і навчальної дисципліни, доречно орієнтуватися на сучасні уявлення про повсякденність та її прояви у буденній свідомості та здоровому глузді.

5.1. Екологічна психологія повсякдення

§ 1. Роль і значення буденної свідомості у життєдіяльності людини

Буденну свідомість прийнято розглядати психологічним феноменом повсякдення. В епоху реформаторських перетворень у всіх напрямках суспільного життя відслідковується досить стабільна тенденція зміщення дослідницьких робіт з теоретичних рівнів у площину практичної життєдіяльності людини, тобто у сферу буденної свідомості. Особливо це стосується екологічної психології, яка має орієнтуватися здебільшого на широкий людський загал, на повсякдення, на рівень буденної свідомості.

Популярність буденної свідомості як у нас в країні, так і за її межами в життєвих сферах суспільної свідомості привела, на думку деяких дослідників, до несподіваних трансформацій цих сфер. Суспільна свідомість трансформувалася в такі форми, як парapolітика, квазімораль, квазірелігію, квазінауку. Справа дійшла до того, що прихильники буденної свідомості і критики класичної та сучасної науки стали наділяти її всіма ознаками і статусом науки, підкреслюючи при цьому той факт, що буденній свідомості притаманні більш високі ідеали і форми пізнання.

Цьому, звичайно, були й об'єктивні підстави. Несприятливий стан в економіці, екології, політиці, геополітиці, ігнорування з боку властей конституційних прав людини все більше призводять до масових страйків, протестів, занепокоєнь і хвилювань не тільки в нашій країні але й у всьому світовому просторі. Усі ці процеси, осмислення їх причин і очікуваних перспектив їх подальшого розвитку, знайшли своє відтворення на рівні буденної свідомості і тих гасел та закликів, з якими люди виходять на площі і

вулиці. Такий стан справ, поряд з іншими (кризовими) причинами академічного плану, змушує вчених дивитися на феномен «буденної свідомості» з нових позицій, звернутися до нього безпосередньо, досліджувати більш глибоко і ґрунтовно як його конкретно-історичні форми, природу і сутність, так і оцінювати його потенційні можливості та історичні перспективи.

В екопсихологічній площині роль буденної свідомості дещо інша. Якщо у повсякденній суспільній практиці буденна свідомість є досить помітною, то у варішенні екологічних проблем вона, за винятком окремих громадських рухів, не є дійовою. Буденна свідомість стає екологічно релевантною (І.В. Кряж, 2013) лише у зв'язку з якоюсь неординарною природною подією, антропогенною чи техногенною катастрофою. Проблеми екології, у тому числі й екологічної кризи, люди мало обговорюють «на кухні», торкаються у приватних або приятельських бесідах, мало розмірковують наодинці. Звідси й активність громадян у захисті довкілля не відрізняється ініціативністю, наполегливістю, послідовністю. Хоча це є не менш важливою проблемою життєзабезпечення, ніж захворювання, робота, економіка, політика, право. Немає такого розуміння у широкому повсякденні, а якщо і є десь на розсудковому рівні, то у глибинні шари значущого, зацікавленого, причетного ставлення буденної свідомості у повсякденні це не проникає. Тому екологічна психологія має працювати з буденною свідомістю, екологічний психолог повинен її знати і розуміти.

Історичний екскурс в проблему буденної свідомості показав, що у вітчизняній філософській науці осмислення проблеми буденної свідомості розпочинається з 1960 років і проходить ряд етапів. У період з 60-х по 70-ті роки ХХ століття буденна свідомість протиставлялася науковій свідомості реалізуючи тим самим певну теоретичну паралель «буденна свідомість – наукова свідомість». Ставлячи знак тотожності між масовою свідомістю, суспільною психологією і буденною свідомістю ряд дослідників (Б.А.Грушин, 1967; Т.І. Ойзерман, 1967; В.П. Уледов, 1968; Т.А. Кузьміна, 1970; Тугаринова 1971; І.О. Чудинов 1973; В.А. Штоф 1972 та ін.) з марксистських позицій визначали своєрідні антиномії (суперечності) буденної свідомості у формі таких

протиставлень як: «теоретичне-практичне», «когнітивне-ціннісне», «систематизоване - несистематизоване». Загальною для даного періоду дослідження була тенденція до негативного оцінювання феномену «буденна свідомість», конкретизуючи його через такі характеристики і оцінки як помилковість, обмеженість, негативність, антагоністичність, практичність, наївність, життєвість, ілюзорність, міфологічність.

Другим етапом дослідження буденної свідомості став період з 1980-х по 1990-і роки, де на перший план виходить практика здорового глузду, виступаючи своєрідним протиставленням офіційній ідеологічній доктрині. Вступаючи, поки що боязко, в дискусію з принципами, традиціями і догмами марксистско-ленінської філософії, крен в дослідницькій практиці буденної свідомості робиться у бік психології, в межах якої, як вітчизняні, так і зарубіжні вчені, намагаються зрозуміти сутність феномену «свідомість» як форми прояву, психіки і, взагалі, всієї духовної сфери людини. Дослідженню буденної свідомості в цей період присвячені роботи таких вчених як Л.Г. Гусякова, 1985; В.А. Черняк, 1985; К.Т. Таліпов, В.А. Черняк, 1985; Л.Я. Гозман, 1987; В.Г.Федотова, 1992; В.Н. Горелова, 1993; Л.І. Насонова, 1997; Є.В. Улибіна, 1998 та ін. Основним досягненням цього етапу стало розкриття обмеженості розгляду буденної свідомості в площині пізнавальної функції навколишнього світу. Набули висвітлення в дослідницькій практиці буденної свідомості такі сторони життєдіяльності суб'єкта, як естетична, етична, політична, етнічна, практична та ін.

В період з 1990 по 2000 роки у філософській періодиці і монографіях все частіше стали з'являтися спроби дослідників додати буденній свідомості самостійний науковий статус зі своєю структурою, історією, законами існування і формування (Б.Я. Пукшанский, 1987; М.Єміронов, 2002). У методологічних дослідженнях феномену «буденна свідомість» відбувається взаємопроникнення психологічних і філософських підходів до цього явища. В переліку нових напрямів дослідження буденної свідомості, особливо в цей період, виділяється проблема співвідношення міфотворчості і буденної

свідомості. (В.В. Дашевский, 1997; С.П. Щавелєв, 2004; С.Московічі, 2007; Р. Барт, 2008). Буденна свідомість у філософії і політології ототожнювалася з національно-етичною і масово-психологічною свідомістю, до функцій яких входило відтворення гострих, актуальних, соціально-важливих сфер буття нації, етносу і культури, як культурно-історичних утворень.

Як своєрідна підсумкова складова філософського рівня аналізу буденної свідомості на цьому етапі була запропонована диференціація форм суспільної свідомості за двома рівнями: буденним рівнем свідомості (у повсякденному житті) і теоретичний рівень свідомості. Принциповою відмінністю буденної свідомості від теоретичної виступало те, що в останній (теоретичній) разом з описом суспільного буття розглядаються, з'ясовуються, пояснюються ще і ті причини та детермінанти, закони, за якими вона формується та функціонує. На рівні ж буденної свідомості йдеться про поверхнєве, первинне розуміння і конструювання навколишнього світу, але водночас, про глибинну якість відтворення в буденній свідомості суспільного буття, при цьому причини, як і детермінуючі чинники, випадають з поля рефлексії суб'єкта. Було встановлено, що складовими буденної свідомості виступають потреби, інтереси, системи цінностей, установок. Найважливішими елементами буденної свідомості також є, побудовані на основі певної системи цінностей, стереотипні уявлення, норми, зразки поведінки, звичаї і традиції. Нарешті, істотним елементом буденної свідомості є емоційні прояви - складна гама відчуттів, настроїв, особливостей темпераменту, емоційно-вольових устремлінь і детермінованих ними форм прояву свідомості в образах, звуках, фарбах, сукупність яких складає повсякденну практику.

§ 2. Психологія повсякдення: визначення поняття та форми прояву. Психологічні ознаки повсякдення

Повсякденне життя – це вияв цілісного світу, який є безпосередньою реальністю, що оточує і включає до себе кожну людину, сприймається та пояснюється людьми і має для них суб'єктивну значущість. Можна сказати,

що життя – це суцільна повсякденність. Але це і світ, що створюється в уявленнях, думках, спогадах і діях людей, світ, що переживається людьми як реальна дійсність. Тут немає ніяких посередників окрім самої людини. Для кожної людини повсякдення своє, власне, проте воно власне та загальне для всіх людей однієї спільноти. Хоча воно і не ділиться на певні частини для кожної людини окремо, не сегментується, а лишається загальним для всіх, однак кожен, хто включений у повсякдення організовує його по-своєму, розуміючи, що й у іншої людини воно водночас і загальне, й індивідуальне.

Серед безлічі реальностей існує одна, реальність *par excellence*, та що є. Це – реальність повсякденного життя. Напруженість свідомості, активність психіки найбільш висока саме у повсякденному житті, адже людина з нього не виключається ні на мить, де вона б не була, чим не займалася – вона є носієм своєї повсякденності, тобто остання накладається на свідомість людини найбільш сильно, постійно і глибоко.

Реальність повсякденного життя не є хаосом, випадковістю чи метушнею, це – *впорядкована реальність*. Її події, явища, як і предметний світ вже систематизовані в зразках, які задаються незалежно від людської участі і які накладаються на наше її розуміння. Реальність повсякденного життя виявляється тим, що вона вже *об'єктивована*, тобто *конституйована порядком об'єктів*, що були позначені як об'єкти задовго до «моєї» появи в житті. Мова, що використовується у повсякденному житті, постійно надає людині необхідні об'єктивування і встановлює порядок, в межах якого набувають розуміння і значення, і ці об'єктивування, і саме повсякденне життя.

Реальність повсякденного життя *організовується у часі і просторі* навколо «моєї персони та мого фізичного тіла». Це «тут і тепер» – у фокусі моєї уваги до повсякденного життя належить його реальність, (*realissimum*) моєї свідомості. Реальність повсякденного життя, проте, не вичерпується цією безпосередньою присутністю, але охоплює і ті феномени, які не дані «тут і тепер». Це означає, що людина сприймає повсякденне життя залежно

від ступеня просторової і часової наближеності або віддаленості від конкретних реалій своєї життєдіяльності. Найближчою до людини є та зона повсякденного життя, яка безпосередньо доступна її фізичній взаємодії. Ця зона включає світ, що знаходиться в межах прямої досяжності, світ, в якому людина безпосередньо може здійснювати свою активність так, щоб видозмінювати саму реальність.

Реальність повсякденного життя представляється людині як *інтерсуб'єктний світ*, який вона розділяє з іншими людьми. Саме завдяки інтерсуб'єктності повсякденне життя наповнюється соціальним смислом, адже світ повсякденного життя такий же реальний для інших, як і для конкретної людини. Дійсно, в повсякденному житті людина не може існувати без постійної взаємодії та спілкування з іншими людьми. Але найважливіше полягає в тому, що людина знає, що існує постійна *відповідність між своїми значеннями і значеннями інших* у цьому світі, що у них є загальне розуміння цієї реальності. Буденне знання — це знання, яке розділяється з іншими людьми у звичайній, звичній та самоочевидній реальності повсякденного життя.

Реальність повсякденного життя, як дійсність, має *безпосереднє* для всіх людей *розуміння*. Вона не вимагає ніякої додаткової перевірки понад те, що вона просто існує. Вона існує як безпосередня, самоочевидна і непереборна фактичність. Людина знає, що ця дійсність реальна. Якщо і можуть виникати сумніви в реальності фактичної дійсності, людина утримується від них, оскільки живе повсякденним життям згідно *заведеному порядку*. Така стриманість від сумнівів (чи викликів, протестів) настільки виражена і звично стійка для повсякдення, що, *для того, щоб відмовитися від неї*, як того хотілося б людині у конкретний час, чи за певних обставин, скажімо, під впливом теоретичних або релігійних роздумів, *людина мала б проявити* вчинок або *різку світоглядну зміну*. Без прямої потреби в цьому людина, зазвичай, цього не робить, а приймає для себе все, як є. Тому правильно буде сказати, що світ повсякденного життя *декларує себе*, ніби

нав'язує, і якщо індивід захоче кинути виклик цій декларації, то повинен докласти немало зусиль, перш за все, по відношенню до себе.

Оскільки звичний *порядок повсякденного життя безперервний*, то і *сприймається* він як *непроблематичний* до тих пір, доки з виникненням проблеми не уривається його послідовне функціонування.

Світ повсякденного життя має *просторову і часову структури*. *Просторова структура має соціальний вимір*, завдяки тому факту, що зона взаємодії окремої людини перетинається із зонами активності інших людей. Набагато важливішою є часова структура. *Темпоральність — це властивість, притаманна свідомості*. Потік свідомості завжди впорядкований в часі. Інтерсуб'єктність повсякденного життя теж має темпоральний вимір. *У світі повсякденного життя є свій інтерсуб'єктний доступний для сприйняття стандартний час*. Стандартний час можна зрозуміти як *перетин циклів життєвого часу конкретної людини та існуючого в суспільстві календаря*, що ґрунтується на вікових фазах людського життя, внутрішнього досвіду людини і змін, що виникають з плином часу. Старше покоління людей і молодь завжди дещо по-різному сприймають реалії повсякдення, але ці відмінності певною мірою узгоджуються.

Реальність повсякденного життя містить *схеми типізації*, на мові яких можливе розуміння і спілкування з іншими. Важливим аспектом сприйняття інших у повсякденному житті є *безпосередність контактів та опосередованність їх переживаннями*.

Соціальна структура – це вся сума типізацій і створених за їх допомогою зразків взаємодії, *що повторюються*.

Реальність повсякденного життя не просто повна об'єктивацій, вона і можлива лише завдяки ним.

Особливою і дуже важливою ознакою об'єктивацій є *процес позначення (сигніфікації)*, тобто людська свідомість позначає світ системою знаків. Знак відрізняється від інших об'єктивацій своєю явною інтенційованістю бути показником суб'єктивних значень. Така знакова символіка, що позначає

суб'єктивні значення (треба думати, особистісні сенси), стає суб'єктивно доступною іншим людям, з якими ми розділяємо нашу загальну реальність. Інструментальне і сигніфікативне використання таких об'єктивацій тісно переплетені.

Знаки і знакові системи є засобами об'єктивацій в тому смислі, що вони об'єктивно доступні іншим людям незважаючи на суб'єктивні їх відмінності.

Загальні об'єктивації повсякденного життя підтримуються, головним чином, *за допомогою лінгвістичних позначень*. До того ж, повсякденне життя – це життя, яке я розділяю з іншими за допомогою мови. Розуміння мови істотно для розуміння реальності повсякденного життя. Мова може стати об'єктивним сховищем величезної різноманітності накопичених значень, життєвого досвіду, які можна зберігти в часі і передати наступним поколінням.

Мова також типізує «мої» переживання і досвід, дозволяючи розподіляти їх на більш широкі категорії, *в термінах яких вони набувають значень не тільки для мене, але і для інших людей*. В міру того, як мова типізує досвід, він становиться анонімним або культурно-історичним.

§ 3. Характерні психологічні властивості повсякдення

У різних формах прояву повсякдення наявні соціальні стереотипії, культурно-історичні, географічні умови, устрій життя людей, звичні способи їх сприйняття, дій, інтерпретацій життєвих подій і явищ. Все це знаходить своє значення в організації повсякдення. Серед помітних *властивостей організації повсякденного життя* є: інституалізація, хабітуалізація, седіментація, ортоскопічність та ін.

Інституціоналізація. Людина займає особливе місце у тваринному світі. На відміну від інших вищих ссавців, у неї немає потужної форми інстинктивного пристосування до конкретного виду життєвого середовища,

тобто в організації навколишнього середовища вона не керується чисто інстинктами.

Відомо, що всі вищі тварини наділені відтворенням світу і рефлексією. Вони знають середовище, в якому живуть, своє місце в стаді або зграї. Вони можуть спільно захищати сім'ю або стаю, можуть навіть допомагати члену зграї, вони орієнтуються в тому, що добре для їх ближнього, а що є погано.

Людина наділена не тільки більш високою розвинутою рефлексією, але й усвідомленням відтворюваного, специфічною здатністю до абстракції, що дозволяє розрізняти і впізнавати все, що відбувається не тільки зовні, але й усередині її самості. Людина здатна до більш високої форми абстракції, яка дозволяє їй оцінювати свою спроможність до саморефлексії в тій мірі, в якій вона її використовує. Вона може висловлювати свою здатність не тільки відображати, але і впізнавати, до того ж, людина розуміє те, що відображає, усвідомлює все це.

Між рефлексією і усвідомленням є істотна відмінність, хоча в нашій мові межа між цими термінами досить розмита. Усвідомлювання – це рефлексія і розуміння того, що відбувається в свідомості або що відбувається в нас, коли ми свідомі. Таке усвідомлювання перетворюється на перцепцію, відтворювальне та ще особово зацікавлене мислення.

У порівнянні з людиною, інші високоорганізовані тварини набагато більше залежать від можливостей та обмежень безпосереднього географічного простору. У цьому проявляється *біологічно фіксована залежність тварин* від навколишнього середовища – *інстинктуальність*. У цьому відношенні всі *тварини*, окрім людей, і як види, і як індивіди *живуть у закритих просторових системах*, що зумовлені біологічними можливостями пристосування окремих видів (хто в норі, а хто на дереві і т.д.). Тварини досить жорстко прив'язані до свого оточення, і цей зв'язок характеризується силою інстинкту, притаманного для представників конкретного виду.

Взаємозв'язок *людини* з її життєвим середовищем, навпаки, *характеризується відкритістю світу*. На відміну від інстинктуальності

життєвого простору у тварин, у людини *життєвий простір інституціоналізується*. Взаємозв'язки людини з навколишнім середовищем організуються людиною за допомогою певних інституцій. Звичайно, це дозволяє людині займатися різними видами діяльності і по-різному влаштовувати свій життєвий простір, що не може бути поясненим тільки біологічними процесами. Тут є значні впливи соціальної сутності людини – *вона розподіляє себе і свої життєдіяльнісні плани у відповідності до нею створених суспільних інститутів* (управління, праці, відпочинку і т.д.). У неї є спроможність влаштовувати середовище на свій розсуд.

Правда, при цьому людина не винаходить щоразу і завжди якісь нові оригінальні варіанти облаштування власного простору, а дотримується тих чи інших узагальнених стандартів, уже відомих типових способів діяти, хай і в різних умовах, але в узагальненні однаково (створюється приблизно однаковий устрій життя і в горах, і в степу, високі або, скажімо, повні люди не створюють спеціально для себе якогось специфічного природного екстер'єру). *Людина у повсякденні пристосовується до наявних природно-географічних умов. А з іншого боку, перевлаштовує їх, організовує по-своєму, надає їм значення певних інституцій*, тобто впорядковує і типізує не тільки середовище, а й способи своїх дій у ньому, соціальні сфери життєдіяльності, надаючи їм стабільної і зрозумілої для всіх символіки. Під інституціоналізацією *розуміють спеціальну організацію значимих сфер повсякдення, через які людська поведінка набуває ознак впорядкованості і соціальної чи ціннісно-сислової визначеності*.

Хабітуалізація (узвичаювання). Будь-яка людська діяльність піддається хабітуалізації (тобто узвичаюванню, опривычиванию – *рос.*). Дія чи певна робота, яка часто повторюється та стає зразком, згодом може бути відтвореною її виконавцем усвідомлено і з економією зусиль, як той чи інший стандарт. Виконується за звичкою. Крім того, хабітуалізація означає, що дану дію можна буде знову вчинити у майбутньому тим же самим способом і з тим же практичним зусиллям. Це торкається діяльності як у

соціальної сфері, так і в практичній чи психологічній. Навіть ізольований індивід на пустинному острові здійснює свою діяльність за звичним зразком. Іншими словами, навіть наодинці людина знаходиться в полоні звичних дій, які вона виконує. Це є одна з ознак повсякденного життя.

Але навіть дії, що стали звичними, зберігають для індивіда свій неоднозначний характер, хоча значення, які вони містять, включаються як рутинні в загальний контекст досвіду і способів поведінки. Вони суб'єктивно вважаються узвичайненими, самі собою зрозумілими, і за їх наявності, сприяють людині в буденному житті, побуті і поза ним (громадському житті, праці, на дозвіллі і т.д.) думати, вирішувати питання і діяти. Важливим психологічним результатом хабітуалізації являється зменшення варіантів різних виборів, що створює економію сил і засобів в ситуаційному орієнтуванні. Наприклад, хоча, в принципі, може існувати багато способів проектування і будівництва огорожі двору в сільському помешканні, в процесі хабітуалізації вони зводяться до одного – поставити забор з доступних матеріалів та за конструкцією як у інших. Це звільняє людину від пошуку “безлічі рішень”, приносячи психологічне і фізичне від цього полегшення.

Хабітуалізація передбачає напрям і спеціалізацію діяльності, яких бракує біологічному апарату людини, полегшуючи тим самим акумуляцію напруги від додаткових цілеспрямованих пошуків. За умови стандартного, відносно стабільного протікання людської діяльності у повсякденні людина прагне здійснювати її з мінімальними нервово-психічними затратами та в найкоротші терміни. Хабітуалізація звільняє енергію для інших, більш складних рішень у тих випадках, коли це дійсно буде необхідним. Іншими словами, задній план узвичаювання діяльності надає можливості передньому плану для обдумувань та інновацій. Ми робимо за звичкою, що вже стало таким, а над новими планами дій розмірковуємо. Скільки таких хабітуалізацій у повсякденні і як вони проявляються – предмет спеціальних екопсихологічних досліджень.

Седіментация (осідання досвіду). У повсякденні людина включається у велику множину подій і явищ, зустрічається з масою предметних форм, взаємодіє з самими різними ситуаціями. Але не все з названого залишається в нашій пам'яті, вона у нас вибіркова, селективна. Лише невелика частина людського досвіду зберігається у свідомості. Зберігається у свідомості той досвід, який стає усталеним, таким, що відклався певними значеннями уявлень, зв'язків, ставлень і відношень, важливими для життя конструктами емоційних вражень, значень і смислів, тобто седіментованим, застиглим у пам'яті зліпком визначальних сутностей свідомості. Седіментация – осадок. До тих пір, поки не відбулося такої седіментации попереднього, індивід не може додати до свого досвіду нові значення з тієї ж сфери. Седіментаций у буденній свідомості може бути багато: і в предметній взаємодії у світі речей, і в ситуативній сфері подій, і в суспільній практиці.

Інтерсуб'єктна седіментация також відбувається у тому випадку, коли декількох індивідів об'єднують загальні сенси, а їх досвід поєднується в загальне бачення смислу життя чи цінності предмету, явища, події. Коли все це перевірено і підтверджено практикою, воно седіментується, осідає. Такі значення і сенси седіментують, осідають у свідомості та набувають особистісних сенсів, оцінних критеріїв, психологічних, моральних, правових чи інших орієнтирів. Інтерсуб'єктну седіментацию справді можна назвати соціальною, лише коли вона об'єктивувалася в знаковій системі (знаково-символічній, лінгвістичній) і коли з'являється можливість повторних об'єктивувань загального досвіду. Ймовірно, лише тоді цей досвід можна передавати від одного покоління іншому, від однієї спільноти – іншій.

Ортоскопічність (правильність). Буде це буденне (життєве) уявлення про світ, чи науково-поняттєве, – і те й інше зацікавлене в його правильності, відповідності, адекватності до реалій дійсності. Це не менш важливо у повсякденні. Інакше людина буде дезорієнтована у своїй життєвій практиці. Звичайно, тут спрацьовують усі закони сприймання і соціальної перцепції, які вивчаються в загальній та соціальній психології. Але вони

написані для «абстрактної» свідомості. А нас у даному випадку цікавить буденна екологічна свідомість. Певно, що тут є своя специфіка, як своя буде специфіка у рефлексивній науковій свідомості, чи, скажімо, в правовій, економічній, моральній та ін., але жодна з них не повинна у повсякденні спотворювати дійсність.

Якщо у науковій свідомості незалежно від сфери її належності, критеріями достовірності є наукові знання й експерименти, то у буденної свідомості немає цих потужних важелів для перевірки достовірності або правильності уявлень чи суджень, тому вона запобігає до критеріїв здорового глузду. Буденна екологічна свідомість зацікавлена у правильності (ортоскопічності) відтворення й осмислення реалій дійсності і запобігає до власних критеріїв визначення цієї правильності. Найбільш важливим та інтимно присутнім у кожного психічно здорового носія буденної свідомості є здоровий глузд. Тому спеціально зупинимось на цій категорії людської свідомості, але попередньо окреслимо саме поняття буденної свідомості.

§ 4. Форми прояву та визначення буденної екологічної свідомості

З урахуванням вище розглянутих психологічних механізмів і впливів повсякдення складається буденна екологічна свідомість. За нових умов існування вона будує або перетворює своєрідну *когнітивну карту довкілля* (від лат. *cognitio* – знання, пізнання) – образ просторового уявлення, який створюється та видозмінюється внаслідок активної взаємодії людини з життєвим середовищем. Когнітивна карта або суб'єктивна картина світу, образ-уявлення довкілля, що складається у свідомості людини, також залишаються зовсім не вивченою в екологічному контексті. Однак, цілком очевидно, що екологічна картина світу в когнітивних структурах свідомості не є знеособленою, незацікавленою, абсолютно об'єктивованою, вона суб'єктивується та відходить у площину глибинних аmodalьних структур самосвідомості. «Опредметнення» когнітивної картини довкілля

здійснюється, передусім, крізь призму особистісних сенсів екологічної свідомості.

У складі буденної свідомості людей окрім психологічної сутності, реальної дійсності, стилю та образу життєдіяльності, так чи інакше існує ще й екологічна сутність тієї ж дійсності, або *екологія* (від грець. *oikos* – житло та *logos* – учення) – уявлення про закономірності зв'язку живих організмів з оточуючою дійсністю. Як відомо, центральною категорією екології є поняття екосистеми, яке склалося в процесі довготривалої еволюції у самій природі. Екосистема постійно і весь час перебуває у динамічному балансуванні біологічного з неорганічним та сама є важливим регулятором екологічної рівноваги. Буденна свідомість, як правило, не особливо вникає у закономірності цієї рівноваги, проте стихійно-руйнівний підхід в екології, який набув надто поширених форм совметральності у радянський період, гостро поставив проблему зважених стосунків суспільства до природи, окреслив необхідність збагнути межу розумного втручання людини у природні ресурси, водяні басейни, космос, інші сфери навколишнього середовища в цілому. Це вже поняття екологічної психології, якщо розглядати їх в індивідуальному значенні, у їх суб'єктивному бутті.

Екологічна основа, з одного боку, і психологічна – з іншого, відтворюючись у свідомості людей, складають осяжний екопсихологічний простір. Зміст такого простору наповнюється власними людськими сенсами, що заґрунтовує екологічним смислом свідомість, передусім, буденну. Коли йдеться про екологічну свідомість широкого формату, то, звісно мають на увазі, передусім, буденну свідомість, як найбільш поширену і багатоемну. Визначимо її.

Буденна свідомість – переважно емпіричний рівень відображення зовнішнього світу. Відображення це в екологічній буденній свідомості формується на підґрунті емпіричного (практичного, побутового) пізнання явищ та включає в себе сукупність почуттів і переживань, емоцій і уявлень, в яких відтворюється ставлення людей до тієї чи іншої форми свого буття. У

буденній екологічній свідомості можуть існувати окремі ідеї та уявлення, поняття аналітичного й абстрагованого плану, але переважно пов'язані вони з усією повнотою конкретики суспільного, групового й особистісного досвіду людей саме у взаємодії з довкіллям. Адже буденна свідомість являє собою сукупність уявлень, знань, позицій, установок, думок, стереотипів, збудованих на безпосередній повсякденній практиці людей. Для буденної свідомості притаманне і наукове пізнання світу, проте, останнє не наповнює його виключно своїм змістом. На рівні буденної свідомості інколи запобігають до наукових даних, але й вони сприймаються та використовуються не системно, а як факти – не більше. З цього стає зрозумілою помилковість, іноді поверхневність, іноді на диво точна інтуїтивність, наївність, видима логічність та переконливість суджень, що створюються на рівні буденної свідомості. Буденна свідомість задовольняє людину у сфері побутового, буденного, повсякденного життя й виступає у звичайних умовах як достатній еквівалент задоволення пізнавальної потреби.

Слід визнати, у буденній екологічній свідомості є багато раціонального, що багаторазово фіксувалося і закріплювалось у здійсненні характерних зв'язків та отримувало відображення в логічних схемах, поглядах, а більш глибинно, у традиціях, міфах, народній мудрості. Але на відміну від наукового пізнання світу, буденна свідомість може фіксувати у тому числі й ілюзорні, зовнішні, неіснуючі ознаки дійсності та сприяти збереженню і поширенню пересудів, марновірств, оманів і помилок. Буденна свідомість хоча й не проникає глибоко в існуючі зв'язки, а все ж має можливість робити висновки, які задовольняють повсякденну практику. Реалізується буденна свідомість у вигляді відчуттів, емоційних переживань, побутових, господарських та інших уявлень здебільшого, поверхневих суджень очевидного сенсу. Орієнтується вона переважно на критерії здорового глузду, що складаються із сукупності загальноприйнятих, інколи неусвідомлених, але доцільних засобів осмислення та оцінки природних, соціальних та інших явищ.

Отже, *буденна свідомість* – це звичайна людська свідомість емпіричного (практичного, побутового, «життєвського») відтворення дійсності, основою, базисом ортоскопічності (правильності) якого є здоровий глузд.

§ 5. Категорія здорового глузду буденної екологічної свідомості

Як категорія буденної свідомості, *здоровий глузд* складає значущі, необхідні людині у її повсякденному житті *набуття* емпіричного та історично доступного *досвіду*. У буденній свідомості на рівні здорового екологічного глузду відображаються уявлення, що стосуються взаємодії людей з природою і більш широким довкіллям – екосентенції, відчуття екозахищеності або еконезахищеності, різного роду екодомінанти, натуралізації та ін.

Для нашого розгляду поняття «екологія», «психологія», «екодиспозиції», «буденна свідомість» і її «здоровий глузд» та інші залучені до предмету екологічної психології поняття є надто важливими, оскільки являють собою джерела, з яких дістає свої витoki екологічна свідомість пересічного населення у повсякденні. Співвідношення цих понять та предметні їх впливи на формування буденної свідомості – важлива сфера у дослідженні особливостей екологічної свідомості у контексті екологічної психології.

За філософськими уявленнями реальність повсякдення представляється двома вимірами свідомості: її *душевно-духовною сферою* (буттєвання) – така сама реальність, як і друга її складова – *емпірично-речове функціонування* (побутування). Отже «бути» (я єсьм) і «здійснювати буття» (функціонувати у повсякденні) є симультанні категорії людського буття, що змістовно відрізняються сутнісними ознаками свідомості. Якщо у першому випадку, здебільшого, йдеться про душевно-духовний зміст людського існування, то у другому – мають на увазі предметно-емпіричне наповнення життєдіяльності, зрештою, того самого буття і досвіду людини. У свідомості реальне буття «не

розплавляється в суцільній нерозрізненості» цих складових, а набуває форм сумірності по відношенню до іншого буття. Занурюючись у свій власний душевний досвід, ми виявляємо свою *причетність* до реалій, які перевищують нас і мають духовну природу.

Предметно-емпіричне повсякдення в побутових осмисленнях людей фоново інтоноване духовним, у ньому завжди присутня глибока таємничість культурно-історичного досвіду, адже функціонально воно є свого роду «екраном» душевного, його опертям в емпіричному бутті. Душевно-психічне у даному контексті виступає як основа духовного, культурно-історичного, ментального.

Завдяки цьому вся глибина світу повсякденності (вічно повторюване коло турбот, напружено-рутинна праця, орієнтація на корисність, схематизм повсякденного життя) у здоровому глузді набуває душевного й духовного сенсу, надаючи йому цілісності, розумної впорядкованості.

Отже, здоровий глузд – поняття досить складне і визначальне, особливо у повсякденні та суспільно-екологічній практиці. За його допомогою людина орієнтується у довікллі, приймає рішення, діє. Саме здоровий глузд оцінює вчинки, приймає норми, виробляє власні стандарти, санкціонує уявлення як про себе, так і про все на світі. Його роль і значення у поведінці та діяльності людей важко переоцінити, бо саме він, здоровий глузд, є основою душевно-духовного буття, предметно-речового буттювання, суспільної та екологічної практики. Здоровий глузд – це компас, який дозволяє людині проходити її життєвий шлях. Прийнято вважати, що в основі його лежить: 1) розсудок, який використовує сенсорне сприйняття та 2) емоційність почуттів в межах набутого власного досвіду людини.

Здоровий глузд легко довіряє своєму досвіду і досить скептичний до чужого досвіду, особливо, якщо останній не перевіряється у власному його розумінні. Він дуже обережний щодо будь-яких позаемпіричних, чуттєво-рефлексивних фактів, що не вкладаються у світ повсякдення, але саме через орієнтацію на очевидне і спрощене він у складі буденної свідомості може

приймати на віру загадковості, містифікації, забобони та сприяти збереженню й поширенню пересудів, марновірств, оманів і помилок.

Змістовно здоровий глузд проникається особистісними сенсами людини, індивідуалізовано відтворює реальні відношення особистості до дійсності. У здоровому глузді сконцентровуються особистісні сенси, які опосередковують усвідомлення “значень” предметного світу «для мене», «для власного Я». Здоровий глузд *a priori* уже збагачений попереднім досвідом, як позаособистісними знаннями про світ, включає уявлення про явища, предметні речі, дії і вчинки, поняття норм, ролей, цінностей, ідеалів.

У складі здорового глузду (або в ньому, як в одній із форм прояву) особистісні сенси детермінують *ставлення* людини до світу в залежності від її віку, розвитку, соціального статусу, але і в залежності від її потреб, емоцій, фіксованих установок. Проте, здоровий глузд іде далі особистісних сенсів, він уособлює та деперсоніфікує (орієнтує на об’єктивні «значення») емпірику сприйняття дійсності, тим самим визначає суб’єктивне ставлення, яке у свою чергу лягає в основу сенсоутворювальних мотивів. Здоровий глузд ніби звіряє та узгоджує об’єктивно наявне з суб’єктивно ціннісним (буттєвості з буттям або душевно-духовне з предметно-речовим) і, тим самим, визначає їх адекватність у контексті конкретної ситуації. Тому здоровий глузд, як правило, «значеннєво» виявляється в одному знаменнику для більшості людей конкретної культурно-історичної спільноти, хоча й може нести індивідуально-особистісне забарвлення.

Проявляється здоровий глузд, зазвичай, у судженнях, поясненнях, інтерпретаціях, але й у діях, настановах, очікуваннях, вчинках. Для суб’єкта він не завжди повністю відкритий, не до кінця усвідомлений, «живий» (без заготовок або й з ними), динамічний. Його доцільніше було б називати на просто «здоровий глузд», а «логіка здорового глузду», бо слово «логіка» вказує на пошуковість прийомів і способів доведення суджень, їх вироблення і застосування. У здоровому глузді проявляється вся повнота аналітико-синтетичної діяльності людського мислення.

Як думка відноситься до мислення, так і «глузд» (що називається «здоровим») відноситься до логіки. Засоби логіки у здоровому глузді, безумовно, наявні, але він цілковито не зводиться до логіки і розсудку.

У філософсько-психологічному контексті значне місце при тлумаченні здорового глузду відводиться розсудку. Уже говорилося про те, що завдяки здоровому глузду вся ноуменальна глибина світу повсякденності зберігає себе у душевному й духовному, надаючи йому змісту власне доцільної визначальності. Але ж за умови, що розсудок використовує усе багатство сенсорних сприйнятів та емоційність почуттів в межах набутого емпіричного досвіду. Тут втручається два поняття: емпірика і досвід, хоча вони і поєднуються в одному – *«емпіричному досвіді»*.

Поняття «емпіричного» більш складне, ніж «досвід» і використовується як у вузькому, так і в широкому значенні. Вузьке значення емпіричного зводиться до інформації, яку ми отримуємо через органи чуття, це так звані «чуттєві дані», «дані спостереження». В широкому розумінні поняття «емпіричного» є таке, що може перевірятися експериментально, дослідно. З цього уявлення емпіричне з'являється в досвіді, який сягає за межі емпіричного (хоча там є у наявності) – досвід духовно-практичного освоєння дійсності: емпіричний досвід є лише частина життєвого досвіду людини.

Мислення у здоровому глузді може виявлятися по-різному. Чисте мислення виникає лише у відсутності емоцій і почуттів. У такому разі здійснюються логічні операції: порівняння, конкретизації, узагальнення, класифікації і т.д. Іншими словами, розумові операції можуть успішно протікати і тоді, коли вони не торкаються почуттів. Таке мислення називають розсудком.

Відомо, що думка, може стати джерелом нескінченних форм, фігур і відношень, нових варіантів і комбінацій, але якщо її поєднати з людськими емоціями, сприйняттями і прямими враженнями, тобто спробувати мислити емоційно, включеним чином, то вона (думка) набуває життєвого відтінку. В

цьому є велике психологічне значення – через емоцію в розсудок включається особистість, її власні ціннісно-сміслові структури. Тоді розсудкове мислення наповнюється конкретним людським смислом і знаходить нову якість, яка називається розумом.

Тоді, коли в усвідомлюванні поєднуються почуття (емоції і ставлення людини), зваженість відчуттів, рухів і мислення, у буденній свідомості проявляється здоровий глузд.

З огляду на сказане, зрозуміло, що здоровий глузд окрім розсудку залучає та узгоджує у світобаченні людини серце і розум, почуття й розсудок, реальне й те, що плине від уяви, матеріальне і духовне. Тому він є виміром реального образу людського життя, де інтегрується світ речей, подій і явищ, світ причинно-наслідкової залежності і свободи, доцільності й випадковості (якщо для буденної свідомості, то на рівнях очевидностей). На цих рівнях здоровому глузду у свідомості *при-відкрита* буттєва істина, *про-ступає* світло розуміння, *про-никає* сенс життя, *пере-ходить* душа в моральність, злагоду, внутрішню гармонію. Зрештою, набуває духовної сенсовності.

Поняття «здоровий глузд» має ще й іншу складову (не тільки це «здоровий», а ще й «глузд» – «смысл»). У цьому значенні здоровий глузд як би вписує людину, її поведінку і діяльність в реальний світ речей, подій і явищ або у її досвід. Звісно, що не розумно ігнорувати ті самі тіла й об'єкти, події і явища, які мають власну логіку і сутності, свої залежності і впливи. Тут необхідна розсудковість, уміння враховувати і розраховувати, стимулювати себе і стримувати, уникати чи впливати. Звичайно, що все це “робота” розуму й розсудку.

Логіка здорового глузду не дозволяє людині цілком і повністю підпорядковувати світ суб'єктності вимогам і сенсам уречевленої дійсності, а з іншого боку, не допускає, щоб суб'єктність повністю ігнорувала вимоги емпіричного світу. Здоровий глузд враховує не тільки предметність об'єктивних реалій дійсності, що наявні в досвіді людини а й реалізує її ставлення: *включеність* людини у світ речей, подій, суспільних явищ,

здійснює таку конгруентність на взаємо-узгоджених умовах духовності людини й екології життєвого її середовища, навіть не розчленяючи їх. Адже цей процес лишається у свідомості, здебільшого, не розгорнутим, а імпліцитним, згорнутим, скритним.

Духовна сфера особистості не обмежується інтелектуальною діяльністю людини, а включає ще й контекст культури, світоглядні імперативи, безкінечну гаму зв'язків і взаємних стосунків суб'єкта з іншими людьми, як і спроби усвідомлення свого місця й ролі у реальному світі і за його межами. Одними із сутнісних складових духовності є: психологічний склад світобачення, етнічна ментальність, типаж національного характеру, моральні почуття, інші складові і чинники.

Впорядковує розсудок у здоровому глузді почуття і розум. Розсудок в межах здорового глузду має розумно співвідносити своєю дією ту чи іншу моральну норму, моральне почуття.

Мораль – це нормативна форма суспільної свідомості і вид соціальних стосунків (зокрема, моральних, етичних, правових). Іншими словами, регуляція людських дій і вчинків у суспільній практиці здійснюється за допомогою моральних норм. Здоровий глузд співвідносить поведінку і діяльність з тими чи іншими моральними нормами та оцінює їх привселюдно, у суцільному, в соціумі, де вони (ці норми) склалися. На відміну від правових норм, виконання моральних вимог санкціонується лише формами духовного впливу (суспільної оцінки, осуду, визнання, зневаги і т.п.), адже ціннісне обґрунтування, що в них міститься, надходить від загальнолюдських уявлень добра і зла, правди, справедливості, честі, совісті.

Найближчою до здорового глузду морально-почуттєвою нормою є совість, як поняття моральної свідомості, бо вона є не що інше, як переконаність людини в тому, що є добро, а що зло. Совість, як моральне почуття, слугує цензором свідомості щодо етичності ставлень і дій людини, її моральної відповідальності за свої вчинки і поведінку в цілому. Якщо вона (совість) безпосередньо лягає в основу здорового глузду людини, то вона

(совість) стає усвідомлюваним виразом особистості здійснювати моральний самоконтроль, самостійно формувати для себе моральні обов'язки, вимагати від себе їх виконання, адекватно самооцінювати власні бажання, дії, вчинки. Певно, можна сказати, що розсудок підтриманий і наповнений моральними почуттями і є здоровий глузд. Очевидно, що здоровий глузд у кожній людині є інтегрований образ її розуму, органічно вплетеного в особливий лад душевно-духовного світу, власний досвід якого залучає особистість до істини, правди, добра, краси, гармонії. На підставі наведеного аналізу можна схематично окреслити структуру категорії здорового глузду психологічно (рис.1)

Як видно з рисунку 1, *здоровий глузд* людини знаходиться у складі її психічної сфери, зокрема, моральної, екологічної, суспільної і т.д. свідомості. Своїми зв'язками *особистісних сенсів*, змісту *духовно-душевного життя* та *емпіричного досвіду* він запобігає до розсудкової діяльності, яка у свою чергу *підтримується розумом та почуттями*. За участі чуттєвості і розуму розсудкова діяльність, як спосіб осягнення дійсності, забезпечує особистості адекватність суджень, вчинків і дій. У такий спосіб здоровий глузд набуває сенсовності у складі буденної свідомості через сукупність загальноприйнятих, інколи неусвідомлюваних, але доцільних засобів відтворення дійсності.

Функціонально здоровий глузд, як і психіка загалом, має динамічний вияв, характерну мозаїку властивостей та ознак, що забезпечують орієнтування людини у довкіллі. Саме у здоровому глузді реалізуються функціональні можливості психіки, що спрямовані на пошуки доцільних форм реагування на зміни довкілля. Адекватність, як і доцільність реагування пов'язані з безпосереднім відтворенням, психічною рефлексією сприйнятого, переживанням та активним включенням суб'єкта в об'єктивну сферу реалій життя. У такому розумінні функціональних проявів здорового глузду важливого значення набувають психологічні механізми *уособлення* образів світу через відповідні *переживання* дійсності.

Прийнявши до уваги попередні науково-теоретичні положення екологічної психології, можна перейти до з'ясування сутності і форм прояву екологічної свідомості в реаліях сучасного життя.

Рис.1. Схема структурних складових поняття “здоровий глузд”

Резюме

Сучасні реалії життя такі, що потребують прямої і безпосередньої участі адміністративних органів, промислово-виробничих кіл, наукових організацій і широких мас населення у вирішенні суспільно-політичних проблем, збереження довкілля, призупинення глобальної екологічної кризи.

Найбільш вагомою силою у вирішенні екологічних проблем є громадськість, пересічні жителі планети, які є носіями буденної свідомості. Буденна свідомість здебільшого пов'язується з повсякденням.

Екологія, як і все повсякдення (оточення, середовище, довкілля) задається ще до появи людини на світ. Воно об'єктивоване, впорядковане, і конституційоване своїм порядком речей. Проте воно, декларуючи себе (накладаючись на свідомість людини і створюючи власну ментальну карту світу), суб'єктивується, організовується в межах найближчої просторово-часової досяжності, в якій людина безпосередньо може здійснювати свою активність. Людина включається у повсякдення (саме в таке, яке воно є), приймає його та з самого початку видозмінює під свої потреби. Перш за все, людина вступає в інтерсуб'єктну взаємодію з іншими людьми і привласнює загальну для всіх значеннєву символіку світу. Сигніфікаціям піддаються не тільки об'єктивні реалії, а й стосунки і переживання, способи взаємодії, форми організації світу.

Повсякдення – це безпосередня реальність здійснення щоденної людської практики у всій різноманітності життя, включаючи міжперсональні взаємини, духовність, дії, предмети, явища, події та інші процеси реальної та уявної дійсності, але загальної для всіх і для кожної конкретної людини.

До основних *ознак* повсякдення можна віднести: *а) об'єктивованість*, яка задана попереднім порядком ще до народження людини; *б) впорядкованість і систематизованість* реалій життя, що дістаються від попередніх поколінь; *в) організованість у часі і просторі*, що проявляється усвідомленням уже існуючого порядку по відношенню до себе; *г) декларативність* полягає в тому, що світ реалій повсякдення, весь, який він є, нав'язує себе людині, а людина його приймає; *д) мовна сигніфікація* як позначення реалій повсякдення словами та засвоєння значень, закріплених за ними; *є) безпосередність і довірливість* -повсякдення сприймається як безпосередня, самоочевидна і непереборна фактичність; *ж) безперервність і непроблематичність* означає, що заведений порядок сприймається таким,

який він є – без доведень і перевірок; з) *інтерсуб'єктність та значеннєва спорідненість* полягає в тому, що реальність повсякдення розділяється з іншими на основі всіма однаково прийнятих значень; і) *типізація* як узагальнення і схеми значеннєвих типізацій близьких або споріднених переживань і ставлень до об'єктів повсякдення, які складають основу для їх однакового розуміння собою й іншими, як і типових форм взаємодії з ними.

У формах прояву повсякдення на рівні свідомості людей досить виразливо втілюються: ландшафтно-географічні умови місця проживання, культурно-історичні та етнічні традиції, соціальні стереотипи, устрій та спосіб життя людей, особливості сприйняття та інтерпретації ними життєвих подій і явищ.

До *властивостей* повсякдення відносяться 4 категорії: інституціоналізація, хабітуалізація, седіментація, ортоскопічність.

Інституціоналізація означає визначеність і наділення різних сфер повсякденного життя (в побуті, праці, відпочинку) за допомогою *створення спеціальних* суспільних закладів, установ, організацій, тобто *суспільних інститутів* праці, виховання, організації дозвілля і т. ін.

Узвичаювання реалій повсякдення, які часто повторюються, як і сприйняття та ставлення до них, *за звичним зразком*, задля економії сил і засобів ситуаційного орієнтування називається *хабітуалізацією*.

Седіментація, як властивість повсякдення, полягає у перевіреному і підтверженому практикою, що набуває особистісних сенсів, оцінних критеріїв, певних норм чи орієнтирів, об'єктивується у знаковій системі, *осідає* в загальний досвід і актуалізується у схожих повторних ситуаціях.

Ортоскопічність передбачає *правильність*, відповідність, адекватність реалій дійсності в уявленнях повсякдення з орієнтацією на критерії здорового глузду. Ознаки, властивості і форми прояву повсякдення значною мірою зумовлюють рівні розвитку й особливості буденної свідомості.

Буденна свідомість – за природою, просто звичайна людська свідомість, емпіричне (практичне, побутове) але не примітивне, психічне

відтворення дійсності якої здійснюється з виділенням «я» і «не-я» сутностей та формуванням уявлень про віддалені результати і способи дій. Це відтворення включає сукупність переживань, емоцій та уявлень, через які складаються ставлення людини до конкретики усіх форм буття, у тому числі й до повсякдення. Основою, психологічно базовою властивістю буденної свідомості, що забезпечує правильність, адекватність сприйняття й орієнтування в реальній дійсності, є здоровий глузд.

Здоровий глузд є психологічною категорією буденної свідомості. Здоровий глузд – це емпірично набутий індивідуальний досвід, що включає й культурно-історичні надбання по оцінюванню та орієнтуванню в реаліях дійсності. Складниками здорового глузду є: а) емпірично-сенсорне, чуттєво-рефлексивне сприйняття; б) аналітико-синтетична діяльність розсудку, як мисленнєвих прийомів і засобів у доведенні суджень (логіка); в) емоції, почуття і переживання, що надають розсудковій діяльності ознак розуму та особистісної включеності; г) особистісні сенси, що опосередковують усвідомлення «значень» для себе та спрямовують ставлення людини.

Впорядковують розсудок у здоровому глузді почуття і розум. Це означає, що розсудок для того, щоб набути ознак розуму у тому ж глузді має запобігати до моральних норм, що закріплені у суспільній свідомості та функціонують у соціальних стосунках.

Мислення, людська думка набувають життєвого відтінку, як це є у здоровому глузді, (а не просто абстрагованому судженні) за умов коли вона є строго логічно вибудувана, аргументована і доказова та коли вона поєднана з людськими емоціями, сприйняттями і враженнями, тобто, коли через емоцію в розсудок включається особистість з її переживаннями і ставленнями.

Вираз «логіка здорового глузду» означає, що сам здоровий глузд для суб'єкта не є готовим, повністю відкритим та до кінця усвідомленим, а знаходиться в динаміці пошуку потрібних суджень та їх аргументувань. Термін «здоровий глузд», як поєднання понять «здоровий» (правильний,

відповідний, адекватний сутності речей або явищ, що оцінюються) та «глузд» (смысл, сенс), можна розглядати тільки стосовно людини. Безвідносно людської психіки він просто не існує, адже змісли і сенси можуть бути тільки у складі людської свідомості.

Блок контролю теоретичних знань до розділу 5

Для закріплення і перевірки засвоєного матеріалу пропонується 20 контрольних запитань, на які дається 82 альтернативні відповіді, з них 40 правильних.

1. У таких сферах життєдіяльності, як суспільно-політичні акції, громадсько-екологічні рухи, збереження довкілля, призупинення екологічної кризи, необхідна пряма і безпосередня участь:

- а) адміністративних органів;
- б) промислово-виробничих кіл;
- в) наукових організацій;
- г) широких мас населення;
- д) усіх із названих учасників суспільного життя.

2. Буденна свідомість здебільшого пов'язується з:

- а) культурою і мистецтвом;
- б) спортивною діяльністю;
- в) повсякденням;
- г) охороною здоров'я.

3. Повсякдення – це:

а) щоденні турботи про виживання;

б) безпосередня реальність здійснення щоденної людської активності у всій різноманітності життя, включаючи міжперсональні взаємини, духовність, дії, предмети, явища, події та інші процеси дійсності (реальної та уявної, але загальної для всіх і конкретної для кожної людини);

в) побутова сфера життя людини, яка не включає виробничої, творчої, професійно-фахової, мистецької, філософської та інших спеціальних сфер, тобто обмежується лише побутом.

4. До основних *ознак* повсякдення можна віднести (9 відповідей з наведених 18):

- а) об'єктивованість* (задана попереднім порядком ще до народження людини);
- б) суб'єктивованість* (людина будує реалії повсякденності на свій розсуд);
- в) випадковість і хаотичність*, що потребують від людини наведення порядку у світосприйнятті повсякдення;
- г) впорядкованість і систематизованість* реалій життя, що дістаються від попередніх поколінь;
- д) розпорошеність, фрагментарність* реалій повсякдення, які людина для себе свідомо і спеціально приводить у власні уявлення, схеми, угруповання, системи;
- є) організованість у часі і просторі* (людина тільки усвідомлює цей порядок по відношенню до себе);
- ж) декларативність* (світ реалій повсякдення, весь, який він є, нав'язує себе людині, а людина його приймає);
- з) інтенційованість і селективність* (людина засвоює реалії повсякдення цілеспрямовано і вибірково);
- і) інтуїтивність* (підсвідоме осягнення дійсності з відчуттям співзвучності собі);
- й) мовна сигніфікативність* (позначення реалій повсякдення словами, засвоєння значень, закріплення за ними);

- к) *сумнівність*, яка викликає у людини бажання вточнювати і перевіряти реалії повсякдення;
- л) *безпосередність і довірливість* (повсякдення сприймається як безпосередня, самоочевидна і непереборна фактичність);
- м) *безперервність і непроблематичність* (заведений порядок сприймається таким, який він є – без доведень і перевірок);
- н) *пошуковість* (до кожного об'єкта повсякдення є упередженість, не завжди є узгодженість з власними потребами, а тому потребує від людини у його засвоєнні відповідного аналізу й вивчення);
- о) *інтерсуб'єктність та значеннева спорідненість* (реальність повсякдення розділяється з іншими на основі всіма однаково прийнятих значень);
- п) *емпіричність* (у кожної людини свій власний досвід взаємодії з реаліями повсякдення, а тому він не співставляється, а потребує емпіричних узгоджень);
- р) *неструктурованість* (уся місткість реалій повсякденного життя сприймається і засвоюється суцільно, без диференціацій та узагальнень, у будь-якій послідовності взаємодії з ними);
- с) *типізація* (узагальнення і схеми значенневих типізацій, близьких або споріднених переживань і ставлень до об'єктів повсякдення складають основу для їх однакового розуміння собою й іншими, як і типових форм взаємодії з ними).

5. У **формах прояву** повсякдення на рівні свідомості людей досить виразливо проявляються (5 прав. відповідей):

- а) самооцінки і рівні домагань;
- б) соціальні стереотипи;
- в) культурно-історичні та етнічні традиції;
- г) ландшафтно-географічні умови місця проживання;
- д) характерологічні особливості суб'єкта життєдіяльності;
- е) устрій та спосіб життя людей;
- ж) особливості сприйняття та інтерпретації життєвих подій і явищ.

6. До **властивостей** повсякдення відносяться (4 прав. відповіді):

- а) інституціалізація;
- б) сегменталізація;
- в) конкретизація;
- г) хабітуалізація;
- д) седіментація;
- е) психологізація;
- ж) ортоскопічність.

7. **Визначеність і наділення** різних сфер повсякденного життя (в побуті, праці, відпочинку) за допомогою створення спеціальних суспільних закладів, установ, організацій – це є:

- а) сегменталізація;
- б) інституціоналізація.

8. **Узвичаювання** реалій повсякдення, які часто повторюються, як і сприйняття та ставлення до них за звичним зразком, задля економії сил і засобів ситуаційного орієнтування- це є:

- а) хабітуалізація;
- б) конкретизація.

9. **Перевірене і підтвержене** практикою, що набуває особистісних сенсів, оцінних критеріїв, певних норм чи орієнтирів, об'єктивується у знаковій

системі, осідає в загальний досвід і актуалізується у схожих повторних ситуаціях – це є:

- а) психологізація;
- б) седіментація.

10. Правильність, відповідність, адекватність до реалій дійсності в уявленнях повсякдення з орієнтацією на критерії здорового глузду називається:

- а) ортоскопічністю;
- б) конкретизацією.

11. Буденна свідомість – це (3 прав. відповіді):

- а) за природою, просто звичайна людська свідомість;
- б) спрощена, переломлена крізь призму повсякденної, побутової практики, тому дещо примітивна форма свідомості;
- в) емпіричне (практичне, побутове) але не примітивне психічне відтворення дійсності з виділенням «я» і «не-я» сутностей та формуванням уявлень про віддалені результати і способи дій;
- г) сукупність переживань, емоцій та уявлень, в яких здійснюється ставлення людини до конкретики усіх форм буття, у тому числі й до повсякдення.

12. Основою, психологічним базисом ортоскопічності (правильності, адекватності) буденної свідомості є (1 прав. відповідь):

- а) природна довірливість людини;
- б) експериментування, перевірки, уточнення фактів як у науковому пізнанні;
- в) критерії здорового глузду;
- г) судження більш досвідчених, мудрих людей, авторитетів.

13. Здоровий глузд – це:

- а) емпірично набутий індивідуальний досвід, що включає й культурно-історичні надбання по оцінюванню та орієнтуванню в реаліях дійсності;
- б) «колективне надсвідоме» (по К.Юнгу) своєї етнічної культури;
- в) спеціальні аналітичні судження на встановлення істинності.

14. Складниками здорового глузду є (4 прав. відповіді):

- а) асоціативно-оцінне споглядання з висновками;
- б) емпірично-сенсорне, чуттєво-рефлексивне сприйняття;
- в) аналітико-синтетична діяльність розсудку, як мисленневих прийомів і засобів у доведенні суджень (логіка);
- г) емоції, почуття і переживання, що надають розсудковій діяльності ознак розуму та особистісної включеності;
- д) ціннісні орієнтації та оцінки корисності або шкідливості сприйнятого;
- є) особистісні сенси, що опосередковують усвідомлення «значень» для себе та спрямовують ставлення людини.

15. Мислення, людська думка набуває життєвого відтінку, як це є у здоровому глузді, (а не просто абстрагованого судження) за умов (2 прав. відповіді):

- а) коли вона є строго логічно вибудована, аргументована і доказова;

- б) коли вона поєднана з людськими емоціями, сприйняттями і враженнями (тобто, коли через емоцію в розсудок включається особистість з її переживаннями і ставленнями);
- в) коли вона визначає основні життєві інтереси людини.

16. Вираз «логіка здорового глузду» означає:

- а) що сам здоровий глузд для суб'єкта не є готовим, повністю відкритим та до кінця усвідомленим, а знаходиться в динаміці пошуку потрібних суджень та їх аргументувань;
- б) логічну (мисленнєву) основу умовисновків (і ніяких там емоцій), глибока раціональність суджень і їх доведень;
- в) що сам «здоровий глузд» використовується у спори чи діалозі як доказ істинності.

17. Якщо термін «здоровий глузд», як поєднання понять «здоровий» (правильний, відповідний, адекватний сутності речей або явищ, що оцінюються) та «глузд» (смысл, сенс), розглядати безвідносно людини, то:

- а) термін втрачає себе, бо змісли і сенси можуть бути тільки у людини (у складі свідомості);
- б) термін зберігає себе, адже він використовує внутрішню логіку зв'язків і закономірностей речей, явищ чи подій, які оцінюються.

18. Чи можна категорію «здорового глузду» звести до поняття «досвіду», адже в ньому є іємпірично-сенсорна складова, і розумові та емоційні надбаня, і особистісні чинники?

- а) так;
- б) ні.

19. Впорядковує розсудок у здоровому глузді почуття і розум. Це означає, що розсудок для того, щоб набути ознак розуму у тому ж глузді має запобігати до:

- а) знань з тієї сфери, яка розглядається здоровим глуздом;
- б) практичного випробування того, що оцінюється;
- в) моральних норм, що закріплені у суспільній свідомості та функціонують у соціальних стосунках.
- г) власного досвіду взаємодії з тим колом речей, котрі розглядаються здоровим глуздом.

20. Здоровий глузд є:

- а) психологічною категорією буденної свідомості;
- б) світоглядною категорією людського мислення;
- в) філософською категорією узагальненого умовисновку.

РОЗДІЛ 6.

ПРИРОДНИЧО-КУЛЬТОРОЛОГІЧНІ ТА СОЦІЕТАЛЬНІ СКЛАДОВІ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ УКРАЇНЦІВ

Сфера екологічних інтересів надзвичайно широка. Вона включає світоглядні, пізнавальні, етичні, естетичні, моральні, релігійні та інші сфери. І все це складає екологічну духовність. Щоб визначитися у понятті екологічної духовності, треба звернутися до соціальної сутності суспільного буття. А в ньому духовне життя не зводиться до сфери свідомості, адже духовне життя наповнює і усвідомлені, і під-, або напівсвідомі потяги та поділяється на три великі сфери: світ почуттів, світ думок і світ людської волі.

6.1. Ментальне середовище в українському етносі

§ 1. Духовність, культура і спосіб життя в екопсихологічному контексті

Змістом екологічної діяльності не тільки забезпечується формування й розвиток свідомості, але й розкривається *духовно-практична* діяльність. Втілення екологічних цінностей у людську свідомість формує світогляд, а завдяки світоглядним настановам здійснюється суспільна діяльність.

Соціально-сутнісною стороною екологічної діяльності в суспільстві є те, що вона реалізується, перш за все, окремими людьми (вченими, педагогами, художниками, політиками та ін.). Інакше кажучи, вона відображає спеціалізоване виробництво, хоча екологічна діяльність притаманна і широким народним масам (обряди, фольклор, народна медицина та ін.).

У характеристиці екологічних інтересів важливо враховувати складність та багатогранність духовних цінностей. Духовний зміст людини – у багатстві її духовних інтересів. Це, насамперед, широта мислення, глибина емоційних переживань, спрямованість вольових зусиль на здійснення прогресивних ідеалів. Рівень розвитку екологічних інтересів особистості не зводиться до підвищення освіти та збагачення екологічної обізнаності. Звичайно, усе це важливо, але недостатньо. Найголовніше полягає у тому, як екологічні інтереси реалізуються в основних видах соціальної діяльності, в суспільно-корисній роботі, творчій праці, життєдіяльності взагалі.

Між людьми весь час здійснюється процес «психологічного осмосу», а протікає він між нами і оточуючим середовищем. Це психологічне

середовище К. Юнг (1991) назвав «колективним надсвідомим», але не визначив його чітко. Лише В.І. Вернадський своїм поняттям «колективного розуму», «ноосфери» окреслює ту частину психічного, яка формується і здійснюється у складі суспільної свідомості. Кожна людина, яка проживає у тому чи іншому суспільстві, запобігає до спілкування як з іншими людьми, так і з «аурою» суспільної свідомості.

Людина з моменту свого народження перебуває у світі культури. У цьому світі накопичений і зафіксований загальнолюдський досвід. Способи його фіксації самі різні: це і феномени суспільної свідомості: вірування, традиції, установки, культурні пріоритети і т.ін.; це і багатство символіки та міфології; це предмети мистецтва і тексти; це і мовні значення, поняття, знання і навіть фіксовані уміння і т.д. і т.п.

За визначенням поняття **культура** походить від латинського *cultura* (обробіток, догляд, поліпшення), яке означало обробку ґрунту, культивування землі. Потім це слово стало вживатися у словосполученнях, що означали певний розвиток, пов'язаний з правилами поведінки, набуттям знань, удосконаленням мови та ін. Пізніше під цим терміном розуміли високий рівень просвіти, вихованості, освіченості людини. На сучасному етапі розвитку досить актуальними є такі змістовні поняття, як агротехнічна, виробнича і технологічна культура, у сфері духовних цінностей все більшої ваги набуває екологічна культура.

Людина - суб'єкт культури: у своїй діяльності, вчинках, думках і переживаннях вона спирається на загальнолюдські духовні і моральні цінності. Культуру можна розглядати, як онтологічні корені, що живлять і зрощують особистість, забезпечують людину зразками і засобами вирішення особистісних задач. Свідомість людини розвивається усередині культурного цілого, у якому кристалізований досвід діяльності, спілкування і світосприймання. Людині необхідно не тільки засвоїти цей досвід, але і перетворити на його основі свої природні можливості і здібності так, щоб

відбулося «друге народження» - народження свого власного психічного змісту.

Проблеми *способу життя* невід'ємно пов'язані з поняттям природи. Відомо, що самореалізація людини здійснюється різними формами діяльності, сукупність яких складає поняття способу життя. Життєдіяльність є ключове слово у понятті «спосіб життя». Яка життєдіяльність людей, такі й вони самі, такою буде і їх свідомість. Те, що люди собою являють, цілком співпадає з їх виробництвом, з тим, що і як вони створюють, що і як споживають. Але у життєдіяльності людей окрім матеріальної опосередкованості, важливо бачити й зворотну залежність матеріальних здобутків від особистісного впливу самих виробників, їх свідомостей, здібностей, світогляду, виховання, культури, способу життя взагалі. Виходячи зі сказаного, «*спосіб життя*» можна визначити, як сукупність стійких, типових для даного суспільства (індивідів, соціальних груп, класів або суспільства в цілому) видів життєдіяльності, що проявляється, як певна форма їх побуту, праці та виробництва, поведінки і дій у всіх сферах життя (економічній, політичній, духовній, суспільній, природоохоронній та ін.).

Таким чином, спосіб життя і культура характеризують людську діяльність і визначаються нею; обумовлені способом життєдіяльності даного суспільства та пронизують усі її сфери. Вони мають багато загальних характерних рис, бо в кінцевому рахунку виходять на людину, природу, гуманізацію особистості та суспільних відносин. Але, якщо спосіб життя – уся сукупність проявів людської діяльності, то культура розглядає діяльність людей як реалізацію та самореалізацію, втілення творчого потенціалу людей і людства у всіх їх різноманітних формах.

Якісну визначеність способу життя і культури можна зрозуміти у соціально-психологічному, екологічному та історичному контексті. Новий спосіб виробництва, нові суспільні відносини, змінені екологічні умови, принципово нові цілі розвитку суспільства створюють можливості

виникнення і нового способу життя, формування нового типу культури, нової свідомості людей.

Екологічний контекст означених понять супроводить їх сутнісно з середини, оскільки людина і способом життя, і культурою своєю орієнтована в довкілля, незважати на яке просто неможливо. Тому *екологічну культуру* можна визначити як своєрідний спосіб життя, природничий сенс свідомості, в якому органічно поєднуються потреби, цінності та навички поведінки у відповідності до екологічної дійсності. Це спосіб та міра взаємодії з довкіллям на засадах інтеграції загальнолюдського досвіду по збереженню природного, соціального і штучного оточення, синтез високого розуміння, сприйняття та дії у відповідальному ставленні до довкілля на засадах духовності і гуманізму. Екологічна культура проявляється і здійснюється відповідним способом життя.

§ 2. Культурологічна та еко-ціннісна обумовленість екологічної свідомості

Окрім функціональних і процесійних психологічних складових у свідомості людей є результуюча категорія – *ціннісні орієнтації*. Це якраз і є те, що має відношення до ядра у понятті «культура». Культура завжди складається з ціннісного матеріалу (духовного, пізнавального, ідеального чи матеріального, екологічного у складі свідомості), але обов'язково причетного до сенсоутворювальних особистісних структур, тих, що мають відношення до самовиразу людини як самості.

Самосвідомість людини – це саморефлексія нею себе самої, свого ставлення до природи, штучного середовища, культури, суспільства, своїх дій та вчинків, своїх думок, переживань, інших психічних якостей і явищ власного «Я». Між іншим, категорія суб'єктивного ставлення у людській свідомості, яка безпосередньо приймає участь у формуванні переживань, сама є складною як по змісту, так і за будовою. Сукупність її змістовно-динамічних ланок у взаємозв'язку та взаємодії забезпечують ті чи інші

переживання, ставлення до сприйнятого і вже потім саморефлексію та саморегуляцію поведінки і діяльності.

Разом з тим, свідомість визначається суспільним буттям людини, культурою суспільства. Свідомість, таким чином, має соціо-культурний характер. Вона формувалася філогенетично протягом всієї історії людства, під впливом надіндивідуальних соціальних чинників, які склалися в процесі суспільної практики та виробничої діяльності.

Свідомість об'єктивується у формах матеріальної і духовної культури людства, закріплюється в соціальних стереотипах, створює ментальність.

§ 3. Визначення та екопсихологічна сутність українського менталітету

Ментальність не тільки *спрямовує колективні автоматизми* та поєднує *архетипні утворення*, не тільки впорядковує внутрішній світ людей у відповідності з домінуючими в суспільстві ціннісними уявленнями, а й *поєднує свідомість індивіда з колективною свідомістю*, детермінує поведінку людей в конкретній культурно-історичній системі координат.

Терміном «ментальність» визначають соціально-психічні явища, тому можна говорити про ментальність, притаманну певній етнокультурі, властивій певному етносу. Ментальність *визначає духовне життя людей у масштабах епохи та культури*, тобто їх суб'єктивні уявлення, вірування, установки, напрямок думок, манеру почуттів, стереотипи сприйняття і поведінки, *стандартні способи вирішення різноманітних життєвих проблем* тощо. Ментальність репрезентує смисловий контекст певної епохи і культури, а також смислові утворення особистості. **Ментальність це така система образів та уявлень, яка функціонує саме як об'єктивна реальність.** Вона *моделює не тільки напрямок думок, але і створює мотиваційно-смислові орієнтири самосвідомості.*

При визначенні поняття «ментальність» або «менталітет» слід виходити з того, що *ця категорія суспільної свідомості характеризує саме*

специфіку психологічного відтворення зовнішнього світу, а також особливості типового реагування достатньо великої спільноти людей. Менталітет, хоча і є явищем розумового надіндивідуального походження, але не зводиться до категорії суспільної свідомості, а лише характеризує певну особливість цієї свідомості. Слід сказати, що ментальність поряд з усвідомлюваними компонентами передбачає поєднання неусвідомлених проявів, або(і) посилення на них, як на колективну підсвідому орієнтацію.

Таким чином, ментальність є важливим екопсихологічним феноменом, адже сама вона виступає інтегральною етнопсихологічною ознакою. Ментальність, як етнопсихологічний феномен, сама стає результатом прояву етносуб'єктами своєї духовної сутності. Разом з тим *етнічна ментальність має напівусвідомлений характер і сприймається* дослідниками й "сторонніми спостерігачами" як «дух етносу», «душа народу», як те, що робить цей етнос відмінним від інших, помітним серед інших, як специфічне "обличчя" конкретної етнічної спільноти, що полегшує його упізнання.

Питання про співвідношення природних та культурних факторів при формуванні етнічної ментальності давно привертало увагу наукових досліджень. Відомо, що *географічні та природні умови значно впливають на соціальний і етнокультурний зміст ментального уявлення навколишнього середовища*, але має місце і зворотний вплив.

Специфіка української ментальності – це результат спільної дії природних, культурних та соціально-психологічних факторів, результат конкретних історичних надбань українського народу, результат відображення специфіки взаємодії українців з оточуючими природними та географічними умовами існування, як і співіснування з іншими народами. *Природні впливи на український менталітет надто значні.* Саме природа зумовлює велику кількість обрядів та обрядових свят. *Специфіка української ментальності визначається специфікою їх опорних елементів – значень, смислів, образів, асоціацій.* Аналіз асоціативних реакцій українців дає

підстави для висновку про велику питому вагу в них *образів рідної природи та внутрішнього світу людини*.

Природна детермінація української ментальності проявляється і через *розвинуте образне мислення українців*. Будь-які явища оточуючого середовища усвідомлюються за допомогою певних «посередників». Для українців такими «посередниками» є *сонце, земля, дощ, дерева, рослини, вода, річки, тварини* тощо.

Природні особливості України знайшли своє відображення у різних жанрах народної творчості. В українському фольклорі міститься цілий ряд стійких рослинних і тваринних образів, *які стали символом певних людських якостей чи стосунків* (лелека – символ щастя, сокіл – символ свободи, барвінок – символ молодості та щасливого шлюбу, явір – символ краси й кохання тощо). Широко відомі своїми символічними значеннями *калина, терен, рута-м'ята, мальва, любисток, тополя, верба* та інші природні об'єкти. Природа впливає на формування української ментальності саме за допомогою таких та інших природно заданих символів. Тому важливими чинниками української етнокультури є *природничого походження народні традиції, норми поведінки, цінності, ідеї, а також звичаї, обряди, ритуали*. Основними екопсихологічними функціями української етнокультури є *природнича за змістом етнічна соціалізація* індивіда, трансляція культурно-історичного досвіду та етнокультурної інформації.

Розвиток української ментальності традиційно і віками здійснювався у складі екологічного спрямування тематики, створювався за умов змістовної орієнтації індивідуальної і суспільної свідомості на людину, націю, духовну культуру, загальнолюдські інтереси, морально-етичні та естетичні цінності.

Отже, у самому загальному плані *ментальність може бути визначена як певна, характерна для конкретної культури специфіка психічного життя, світосприйняття та соціального буття, обумовлених усією сукупністю життєдіяльності* – економічної, політичної, культурної, екопсихологічної

тощо. Таке розуміння певною мірою перехресується з поняттям "національний характер".

§ 4. Природничі контури українського національного характеру

Національний характер – це притаманний представникам даної нації склад основних особистісних рис, система домінуючих в етносі уявлень, установок, спрямувань, вірувань, ціннісних орієнтацій, умонастроїв тощо.

Природа пов'язана з етнічною ментальністю через етнокультурну традицію. Духовна національна культура (звичаї, норми поведінки та спілкування, вірування) як і національно детерміновані об'єкти матеріальної культури, – є джерела екологічної психології українського народу, його національного характеру. В культурі відтворюються особливості народних і соціальних, історичних умов існування етносу. В ній закладені народні уявлення про долю, щастя, волю, систему цінностей, образів, символів, що відображаються у самосвідомості людини специфічними асоціативними зв'язками і типологіями.

Основними природно зумовленими характеристиками українського національного характеру є: господарський індивідуалізм, загострене почуття власності, прагнення урізноманітнювати навколишнє середовище, працелюбність, доброзичливість, чутливість, лагідність, інтроверсія, волелюбність, розвинуте образне мислення. З іншого боку, найважливішими *культурнозумовленими характеристиками українського національного характеру є:* розвинута духовність, емоційність, пісенність, терпеливість, толерантність до загрози, демократизм, естетизм побуту й обрядовості, сентиментальність, відсутність нахилів до насильства. У цьому відношенні *український національний характер зумовлений культурно-історичними факторами:* мінливості вдачі, поведінкової гнучкості, запобігливості. Разом з тим, коли досліджуються механізми передачі рис національного характеру, відмічаються *надійність і спокійна зосередженість, спостережливість, терпеливість.*

Безумовно, висока українська емоційність, чутливість та ліризм, що виявляються, зокрема, у естетизмі народного життя і обрядовості, у артистизмі вдачі, у прославленій пісенності та своєрідному м'якому гуморі – це природний дар, що визначає людяність і є основою привабливості.

Але сила емоційного мрійництва може зменшувати роль раціонально-вольової компоненти психіки, що надає нерішучості, інколи невизначеності українців. Замість дійової активної боротьби за оптимальне розв'язання наболілих громадсько-політичних, екологічних, соціальних та культурних проблем, український характер дозволяє людині пірнути до самої глибини своєї страждалої душі, втопитися у гірких своїх настроях і притихнути, як явір над водою.

На відміну від європейця, що, за словами Г.Ніцше, наче «стріла» у «вічність» виборює безсмерття, здобуваючи скарби оформленої модерної культури, *українець, часто-густо, сповнений спокоєм неминучості та покірністю долі.*

6.2. Явище натуралізації екологічної свідомості українців

§ 1. Природничі витоки української народної творчості

Щоб створити безпечні умови свого існування протягом усієї давньої історії наш народ намагався жити у злагоді з природою. Це досягалося переважно за рахунок духовних принципів природокористування і застосування природничих знань у якості мотиваційної основи дій і прийняття практичних рішень.

В українському менталітеті склався архетип ставлення людини до природи, як до бітьківського, рідного, чогось близького і потаємного. Це передбачало як діалог з природою, так і сходження до її мудрості, нагромадження прикладних знань, які допомагали людям жити і виживати.

Народні пісні, легенди, оповіді, замовляння, харчові і лікарські народні рецепти становлять цінний матеріал як для вивчення історії народних

вірувань, народної духовної культури, так для розуміння етнічної екологічної психології.

Тепер, коли людство почало уважніше вдивлятися у світ природи і свій власний внутрішній світ, намагаючись повернутися до стану цілісності і єдності з природою, все більший інтерес викликають історичні витoki, які склали екологічний менталітет українського народу за часів попередніх поколінь.

Отже, надбання давньої мудрості, архаїчної культурної традиції становлять інтерес для нас не лише як історична пам'ятка, а також як матеріал для вивчення стародавнього народного екологічного мислення, мови, усної поезії, екологічного світобачення, пізнання того, що виходить за межі сучасного знання, що допоможе збагнути майбутнє через розуміння минулого.

Не є таємницею, що вірування та повір'я, як основа світоглядних уявлень людей та найважливіша складова їх духовного життя, до останнього часу або залишалася поза увагою науковців, або ж описувалася ними однобічно. За радянських часів ставлення до них було переважно негативним – як до пережиткових явищ культури. Постулатом вважався відомий вислів Ф.Енгельса про те, що релігійні вірування – не що інше, як фантастичні образи у головах людей тих зовнішніх сил, котрі панують над ними у їхньому повсякденному житті. Ця в цілому вірна теза, у більшості наукових досліджень досить часто гіпертрофувалась, що призводило до звуження, а то і зневажання величезного екологічного сенсу народних вірувань і повір'їв. Адже усі міфологічні та демонологічні уявлення, магичні обряди і ритуали не тільки пов'язані з релігійною сферою – вони, як правило, водночас відтворювали також багатий міжпоколінний досвід людей, а часом і їх споконвічні прагнення. Вже одне це зобов'язує пильніше придивитися до цього феномену, який відіграв неабияку роль у розвитку духовності народу.

Проте є й інший, не менш важливий аспект цього інтересу – суто екологічний, а точніше екопсихологічний. Народні вірування, образи та

уявлення вбирали в себе усе різномаїття життєстверджувальних ідей, що панували у різні епохи, постійно вдосконалювались та збагачувались. Механізм їх взаємозв'язків суто психологічний: залежно від об'єктивних умов у системі сподівань та уявлень могли формуватися і відтворюватися архаїчні нашарування, з'являтися іншоетнічні запозичення, конфесійні елементи та ін. Якщо спробувати простежити усі ці сенсоутворення, можна прочитати не тільки історичну долю України, а й духовність, екологічну свідомість її народу.

Аналіз різночасових ідей, втілених у народні вірування, виявляє, насамперед, історичні зв'язки тих слов'янських племен, що колись проживали на території України, з іншими народами, дещо прояснюючи складну проблему екогенезу національної самосвідомості. Як наслідок цього, система екологічних уявлень українців виявилася надзвичайно строкатою та складалася з цілого ряду регіональних варіантів (поліський варіант, подільський, карпатський, середньонаддніпрянській і т.д.). Розкриття різноманітних нашарувань у системі світоглядних екологічних уявлень та вірувань українців дає підстави для розуміння глибинної основи їх походження: стародавньої, слов'янської та первісної, індоєвропейської. Вся міфологія і демонологія українців переважно слов'янська і за персонажами богів, і за структурою демонів, і за природою алегоричних уявлень, і за характером зв'язків з типом господарства та екологічною дійсністю. У цій системі значне місце посідають повір'я про тварин, повір'я пов'язані з рослинами і природними явищами, повір'я, які прямо пов'язані з екологією.

Вивчаючи витоки народної творчості можна говорити, що симптоматичним для них є те, що там майже завжди присутній контекст, який сьогодні ми називаємо екологічним. Обожнюванням природи, співчуттям їй, як і почуттям провини перед природою пронизаний практично весь український народний епос. Життя у «відповідності з природою» завжди на Україні вважалося добродійним та гідним людини.

§ 2. Натуралізації екологічної свідомості українців

Екологічна свідомість наших предків в українському народному епосі набуває ознак *натуралізації*, тобто *схильності до співставлення, порівняння, ідентифікації, соціального і духовного життя з явищами природи*. Завдяки натуралізації, шляхом причинно-наслідкового або аналогового узагальнення особистості чи її якості можуть бути віднесеними до якогось класу природних явищ (кажуть «дуб-дубом», коли мають за мету підкреслити низький рівень особистості, «в'юн», коли хочуть підкреслити вертлявість людини, «ясне сонечко» – бажання образно виразити своє позитивне ставлення до людини і т.д.)

Натуралізація може бути й *парціальною* (наприклад, «у нього металеві нерви»). І в тому, і в іншому разі натуралізація є продуктом аналітико-синтетичної роботи мислення. У створенні узагальнень, класифікації, в ототожненні типових проявів людини з явищами природного середовища вгадується намір не відокремлюватись від біологічної своєї сутності, а бути нею. Алегорії такого змісту можуть переходити у здобуток суспільної свідомості (*екосентенції*, або, простіше, – *приказки, приповітки, прислів'я*), чи існувати в індивідуальній свідомості, не здобувши рівня соціальних стереотипів.

Кожен може згадати, скільки ми робимо такого роду натуралізацій у повсякденні, а потім навіть дивуємось, як гарно це у нас вийшло. *Психологічна природа натуралізацій* буденної свідомості *вказує на їх екологічну залученість, природничну причетність*, а коренями своїми вони прямують до емоційно-когнітивних, чи умовних, символіко-знакових проявів «*я-відношення*» людини до природного свого оточення. Завдяки саме відношенню через алегорію емоційних зв'язків натуралізація реалізує процес поєднання себе з якимось явищем природи (ми кажемо «пора золотої осені», або «квітуча весна», ототожнюючи людину певного віку, маючи на увазі юнацтво чи зрілість).

Склалося так, що натуралізація створює і зворотне явище бачити у природних явищах продовження себе, «олюднення природи» (весною «земля дише», взимку – «одягає кожух» та ін.). Через натуралізацію люди схильні також наділяти себе тими природними якостями, якими не володіють і метафорично переносяться в інші площини свого природного буття (учню, який замислився та відволікся від уроку, роблять зауваження: «Не літай у хмарах, повернись на землю»).

Натуралізації різного змісту й призначення, коли являються доречними та доцільними, породжують прагнення людей до частого їх використання. І тоді, коли вони стають досить поширеними, набувають нової якості, створюють так звані приказки, прислів'я, іншими словами, стають змістовними *екосентенціями* (від грец. *oikos* – середовище та франц. *sentense* – *приказка*). Прикладами таких стереотипізованих екосентенцій-натуралізацій можуть бути вирази: «міцний горішок», «швидкий як смерч», «кришталєво чистий», або приказки типу «ведмежа послуга», «телячі ніжності» та ін. З точки зору психології екосентенції – це є узагальнений в культурно-історичному досвіді здоровий глузд відносно біологічної, природної, первісно-натуральної сутності людини.

Не менш яскравими та поширеними зверненнями народної свідомості до природного витоку можуть бути легенди, міфи, оповіді, казки, обрядові пісні, прислів'я, заклинання та інші форми усної творчості українського народу, як і інших народів світу.

§ 3. Натуралістичні образи у ставленнях українців до природи

Із давніх давен у людській пошані була земля. Не було більшого союзника, захисника і друга, ніж земля. Тому в приказках та прислів'ях вона називається матір'ю – вона символ багатства, щедрості, достатку. Образи землі присутні в багатьох народних побажаннях: «Будьте здорові, як вода, а багаті, як земля», або прислів'я: «Земля найбагатша, а вода найсильніша».

Вода у народній свідомості стала своєрідним культом. З особливою ретельністю люди охороняли й прикрашали джерела й криниці, вважаючи їх священними. Завжди вважалося за гріх плювати у воду, говорити непристойності біля води і навіть милуватися собою через її дзеркало – «затягне водяна баба», або чепуритися над водою – «обсяде на щоках віспа». Але тут не залякування, а пошана, повага до води, адже вона повинна бути чистою, і прислів'я про те: «Не плюй в криницю, знадобиться води напитися». А скільки пісень в українській народній творчості про криницю. Біля криниці займається жар кохання, йде залицяння і таке інше, згадаймо хоча б народну пісню «*Розпрягайте, хлопці, коней*». В ній виражена поетична історія з'ясування взаємин і стосунків між юнаком та «дівчинонькою» у коханні. І все біля криниці. Або взяти іншу, не менш улюблену українську народну пісню «*За туманом нічого не видно*». Знову у лірично-пісенній формі розгортається сцена залицяння і приводом його була криниця, спущене відерце, а лейтмотивом – дівоча гордість, чистота стосунків, надія, своєрідне запрошення до поваги і любові.

У наших пращурів панував культ дерева. Ось і тут видно тільки «дуба зеленого». І справді, чільне місце в традиціях українського народу посідає образ дуба, бо втілював він силу та могутність. Як і в багатьох інших народів, у східних слов'ян дуб шанували як оселю і храм вищого божества. У Києві на Володимирській горі язичники вклонялися могутньому дубу в одинадцять обхватів, бо він уособлював богів. Запорізькі козаки збирали військові ради, здійснювали ритуали, просто відпочивали під віковим дубом, який простояв більше 400 років, а зараз, на превеликий жаль, засихає (на думку фахівців не без тиску сучасної екологічної духоти та смороду).

Серед тотемів-дерев особливої шани набула сосна. Під нею влаштовували капища, здійснювали жертвопринесення та тризну. Сосну висаджували на місцях поховання. Природні властивості цього дерева, і як будівельного матеріалу, і як оздоровчого впливу на атмосферу, люди використовували та цінували з давньої пори.

В Україні у пошані завжди була верба. Кажуть у прислів'ї «будь високим як верба, а багатим, як земля». Важко уявити традиційне українське село без верби. Нею обсаджували городи й дороги, греблі і ставки, береги річок, левади, плавні та болота. Верба в полі – це не тільки краєвид, насолода холодку для трударя, але й пристанок для гніздування птахів, схованка звірям. Верба є природним фільтром для води; недаремно люди брали воду для пиття саме під вербою. З верби робили огорожі і скоро обійстя обростало густим плетивом дерев, і ось у пісні: «На городі верба рясна, там стояла дівка красна». Вербу людська свідомість поетично ототожнює з красунею-дівкою, її освячують на "Вербну неділю", букетом з її «котиків» прикрашають оселю, діти майструють з верби весняні свисточки. Отже кажуть "заквітла верба – прийшла весна".

Тополя... В народних піснях з цим деревом порівнюється вродлива струнка дівчина або молода заміжня жінка. Рубання тополі символізує заручини та одруження дівчини.

Відомий казковий мотив обернення дівчини в Тополю використав Т.Г. Шевченко у своїй баладі «Тополя».

У першій половині ХІХ ст. існував обряд «водити тополю», який виконувався на Зелені свята. Тополю зображувала вродлива дівчина, вбрана в стрічки, зелень та квіти. Її водили по селу у супроводі відповідних пісень.

В українському фольклорі одним з найулюбленіших поетичних образів постає калина. Її завжди супроводжує епітет «червона», що символізує жіночу красу, дівочу цноту. Милуючись нею писав про калину Т.Г. Шевченко: *«Зацвіла в долині червона калина, ніби засміялась дівчина-дитина»*.

Калина широко використовувалась у народній обрядовості, зокрема весільній: китицями калини прикривали весільний коровай, калиновим цвітом чи ягодами оздоблювали гільце. Водночас схилена над водою калина нагадує про смуток та журбу.

Гріховним вважалося будувати дім з дерева, пошкодженого блискавицею. Липу вважали захисницею від блискавки і тому її здебільшого садили обабіч дороги, біля господи, біля культових споруд та палаців. Своєрідну символіку одержала й осина, яку саджали поблизу житла, бо вона, як вважалося, відлякує, відганяє нечисту силу. До речі, етичні норми нашого народу забороняли вирубувати без особливої потреби, а тим більше, нищити або вбивати з примхи.

Наші предки вперше у світі почали вирощувати пшеницю, що підтверджують різноманітні римські, грецькі, арабські джерела. Пшениця символізувала повний Місяць, небесну Матір, зубки часнику – фази місяця і т.д. Коло хати кілька тисяч років тому обов'язково саджали чебрець, м'яту, руту, любисток, що свідчило про високий естетичний смак мешканців української землі.

Здавна в Україні дотримувалися звичаю, згідно якого при народженні сина батько висаджував два жолуді, а коли донька – калинове зерня, адже «дуб» чи «явір» уособлював мужність та міць, а «калина» – сімейне щастя.

Взагалі в народі багато рослин і тварин одержали свою символіку та знаки екопсихологічних прикмет: троянда – символ краси; береза – символ жіночності; дуб та клен – мужності; м'ята, рута та лобода – символи дівочтва, жіночої стійкості, розлучення; донник – знак вірності; хміль – непостійності, очерет – двоїстості; полин та кропива – гіркою життя, волошки символізують любов. Серед тварин: голуби – птахи кохання, ластівки – ознаки господарчості, жайворонки – провісники весни, зозуля – передвіщувач довголіття, горлиця – вродлива дівчина, наречена. Звичайно, все не перерахуєш, але усе це є певні форми натуралізації побутової екологічної свідомості.

У традиційних уявленнях українців значне місце відводилося багатому різноманітному світу тварин. Звірі, птахи, плазуни, земноводні, комахи присутні у народних обрядах та іграх, у системі прикмет. Тут є всі підстави

вбачати рудименти давнього культу тварин у поєднанні з пізнішим нашаруванням християнських світоглядних елементів, практичних знань.

На змісті вірувань позначився також вплив реальних властивостей представників тваринного світу – безкорисливих помічників, або злих ворогів людини: гадюка – символ мудрості або посланець чорта, жаба вважалася носієм добра і одночасно уособленням нечистої сили, бджола – символ працьовитості. Вважалося, що бджоли походять з раю. За давніми переконаннями, лише в того водитимуться бджоли, хто від природи наділений врівноваженим характером та доброю вдачею.

Важливе місце в народній уяві займало птаство. Із птахами пов'язані численні прикмети й передбачення, на основі яких робилися спроби прогнозувати успіх у господарській діяльності, благополуччя у родинному житті. Наприклад, ворон – отожднюється з темними силами, а його каркання над хатою віщувало лихо, або смерть; горобець – вважався нечистим птахом (бо шкодив посівам); зозуля – віщувала строки життя, природні явища чи стихійні лиха. У давніх легендах зозулю порівнюють з образом вдови, тому що вона не в'є власного гнізда і не висиджує пташенят. Або існує легенда, за якою зозуля – жінка, яка вбила свого чоловіка, а тепер одинокою літає по лісах та ніколи не знайде собі пари, ластівка – божа пташка, яка віщує добробут, щастя та благополуччя. І, знову ж таки, в усіх цих прикладах ми бачимо «продукт» натуралізації екологічної свідомості, яка набуває схильності співставлення, порівняння, ототожнювання, ідентифікації життя людини з явищами природи, або навпаки.

Питання витоків народної творчості є надзвичайно важливим для розуміння екологічної свідомості українців не стільки своїм прямим значенням, скільки зосередженням причин, які викликають в людині пробудження її природної екопсихологічної основи. Розглядаючи ці питання з точки зору екологічної психології, важливо зазначити саме те, як відбувалося психічне відтворення природного середовища, як формувалася екологічна свідомість наших пращурів. У цьому контексті для нас не менш

значимо було з'ясувати яке місце відводиться культурно-історичному досвіду, національній ментальності, особливим формам екологічного досвіду – натуралізаціям, у життєдіяльності українців на тривалому шляху свого розвитку, аж доки не спіткала наш народ грандіозна техногенна катастрофа.

Звичайно ж цю проблему ми не можемо обійти в екологічній психології, тому наступною темою будемо торкатися адаптації українців до віддалених психологічних наслідків Чорнобильської катастрофи.

6.3. Екопсихологічна сутність соціетальної психіки українців

§ 1. Визначення соціетальної психіки. Етнокультурний досвід як психологічний резерв адаптації

Соціальне оточення, як і процеси, що в ньому здійснюються, у тому числі й реальні події, об'єктивно відбиваються на динаміці розвитку і формування індивідуальної свідомості своїми власними ознаками. Але ж люди запобігають і до тих сенсоцінісних утворень, що склалися попередньо у ході довготривалої історії культурного розвитку етнічної спільноти. Поряд з характерними впливами реального середовища, пошуком адекватних форм пристосування до умов існування, особливо до неординарних життєвих подій, що приймають участь в адаптації, варто відмітити ще й так звані соціетальні складові позаперсонального за походженням менталітету, національної специфіки, етнічної духовності.

Не тільки хронічно затягнута у часі, але й ускладнена тим самим ситуація психологічного дистресу понуждає актуалізацію емпіричного, що накопичилося в етносі культурно-історичного досвіду, крізь призму якого і формуються перші адаптивні реакції.

Буденна свідомість, випробовуючи перші свої кроки, знаходить свої резерви у запобігливому зверненні до неусвідомлюваних форм буття власного історичного минулого, яке підказує варіанти поведінки, критерії та способи оцінок, висновків практичних дій. Якщо у звичних і звичайних умовах існування у людини завжди є потяг до індивідуалізації, то в

екстремальних умовах вона легко піддається бажанню зливатися з чимось великим, ґрунтовним і надійним. Саме таким узагальненим і надійним підґрунтям захисту і сили є народний досвід, що закріплений у надбаннях національної української етнокультури і ментальності.

Історія побуту, взаємодії з природними силами і стихіями, споживання і виробництва, загальної культури етносу закріплюють за ним найбільш дійові та ефективні засоби і форми життєдіяльності, адекватні установки на виживання, рішення. Створені в процесі суспільно-історичної практики вміння, навички, стереотипи, як і соціально-психологічні установки, норми реагування, принципи мислення ще у сиву давнину виступали фоновими в організації життєдіяльності, вибору способу життя, досягнення перспектив, подолання труднощів і перешкод. За К. Юнгом, набутий у поколіннях досвід є цінністю на зразок повітря, яким усі дихають, але яке нікому не належить. Щось подібне ми спостерігаємо і в психічних новоутвореннях екологічної свідомості у складних екстремальних ситуаціях, коли усі дотримуються одних установок хоча й автора у них не знаходиться. Екосоціальна психіка виливається в окрему домінуючу, з якої індивідуальна свідомість черпає сенс певного гатунку, що й допомагає жити, виживати.

Соціум і його окремі представники (практично усі мешканці спільноти) обмінюються між собою набутими цінностями, оцінками і судженнями, думками й спостереженнями, стимулюють тим самим і підтримують таку активність взаємно. У процесі цього обміну здійснюється поступовий розвиток стержньових екоціннісних орієнтацій. Завдяки тому, що індивідуальна варіативність усередині людської спільноти, регіональної чи етнічної групи статистично перебирає велику масу спроб і варіантів на адаптацію, а закріплюється інтегрально в узагальненому досвіді лише вибіркоче, адекватне реагування, то в кінцевому рахунку забезпечується відповідна пристосувальна «вигода» екологічної свідомості загалом і в конкретиці окремої людини зокрема.

Психосоціальний фон адаптації уособлює як мінімум дві лінії впливів: *актуальних*, що надходять від виниклої стресової ситуації та *потенційних*, які надходять від культурно-історичного досвіду і національного менталітету. Останні чинники – це ті, що складаються історично і закріплюються у закономірностях, тенденціях, особливостях етнокультури, менталітету, національного характеру українців. Якщо перша лінія опосередкування адаптогенезу досить очевидна, то друга – латентно скрита від зовнішнього спостереження, вона ніби лишилася в тіні.

У розгляді культурно-історичного фенотипу та етнічних психо-соціальних явищ у науковій літературі запобігають до поняття *соцієтальної психіки*, під якою розуміють позаперсональну систему, що включає не тільки реально відтворюване, але й спадкоємне, що передається наступним поколінням у формі характерних рис регуляції і саморегуляції поведінки та діяльності. Вона складає своєрідну психокультуру даного соціуму.

Соцієтальну психіку модельно зображають за допомогою *трьох* основних *блоків*: властивості (якості), стани і процеси. Кожен блок має свої критеріально окреслені структури:

1. **Властивості:** екстраверсія (інтроверсія), раціональність (ірраціональність), екстернальність (інтернальність), емоційність (прагматичність інтуїтивність (сенсорність), інтенційність (екзекутивність).

2. **Стани** соцієтальної психіки: конвенціональний стан («так треба» або «так»), коригуючий стан («треба не так» або «ні»), хаотичний стан («та не треба» або «інакше»).

3. **Процеси** соцієтальної психіки: ідентифікація, маргіналізація, індивідуалізація, інвестиція, девіація.

Кожна структурна одиниця соцієтальної психіки за походженням відтворює сформовані у глибині віків відношення, установки, типові форми дій, реагувань, переживань.

§ 2. Адаптивні прояви психіки українців за характерною для них властивістю інтроверсії

Дух української ментальності у бінарній дихотомії «екстра–інтроверсії» більш виразно тяжіє до *інтравертованого типу реагування*, орієнтованого на внутрішні тенденції, відповідні до цього судження, потреби, інтереси. Тому люди, що потрапляють у ситуацію екологічного дистресу в Україні, здебільшого *схильні орієнтуватися на власні сили і можливості, свій досвід, свої погляди, ідеї, роздуми, міркування*. Звідси легко зрозуміти масові конфабуляції (беззмістовні філософствування та обговорення), поширені ініціації та експектації (очікування) наміри екологічної свідомості, що походять від ситуативно зумовленої напруженості. Інтернальність суб'єктивної картини світу українців спрямовує особистість на власні уявлення небезпеки, яка осмислюється і вкладається в пояснюючі принципи здорового глузду буденної свідомості.

Коли виявляється, що даний принцип розуміння ситуації, як і орієнтація на самодостатність суджень та оцінок, не виправдовують себе практично, то включаються компенсаторні механізми психологічного захисту: установчі контамінації (змішування, алогізми), когнітивні дисонанси, мотиваційні дегенерації та ін. А враховуючи те, що народи в інтравертованих соціумах зазвичай спокійні, терпеливі, миролюбні і не агресивні, то в ситуації психологічної фрустрації за умов екологічної кризи чи катастрофи українці легко проявляють домінанту уникнення, екопсихологічного ескапізму, несприйнятливості до зовнішнього тиску, певну байдужість, втрату інтересів. Спровокована у такий спосіб апатія на фоні інгібованих установок (стримуваних відчуттями тривоги і страхів) нерідко проявляється в домінантах уникнення, навіть наближаючись до станів екопсихологічного безсилля.

Разом з тим, інтроверсія у поведінці, установках, сенсоутворювальних мотивах, ціннісних орієнтаціях, співзвучна індивідуалізму, підвищеній чутливості сприймань і переживань, узгоджується зі стриманим реагуванням

на раптовість та проявляється надзвичайною чутливістю до небезпеки, яка надходить іззовні. Отож ініціація екологічної свідомості на осягнення таїнства природної стихії через екопсихологічний інсайт боляче відгукується у спокійно–споглядальницькій психології українців. Для українців сприйняття екологічної чи техногенної катастрофи виявляється надто хворобливим, емоційно ранливим, що з повною очевидністю викликає компліцитність їх екологічної свідомості. Вона обертає масову буденну свідомість не тільки в іпостась прямої причетності до природного початку, але й провокує формування захисних реакцій уникнення проблем завдяки всіляким витіснень і натуралізацій. З огляду на споконвічну готовність злиття з природною сутністю, яка завжди культивувалася в українському етносі, хоча й на інших засадах, натуралізації буденної свідомості продовжують формуватися як у повсякденні, так і в умовах ексиремальності.

§ 3. Раціональність як адаптивна функція української ментальності

Бінарна діада "*раціональність – ірраціональність*" в українському менталітеті відтворює здатність соціума до раціонального сприйняття та осмислення докільля, подій і явищ, процесів і проблем, що виникають у реальному життєвому середовищі. Відомо, що подіям і вчинкам завжди передує зміст процесів сприйняття і розуміння очікуваних результатів. Отже, домінуюча установка сприйняття обумовлює не тільки характер активності людей, але і формує підвалини суб'єктивної картини світу в цілому, за участі якої здійснюються основні процеси життєдіяльності, соціалізації, психосоціальної адаптації.

Українську ментальність відносять до *раціональних соціумів*, де панує спрямованість на ретельне і точне, послідовне і завершене світосприйняття (читай, пізнання) явищ і подій процесів, ідей, проблем, фактів. Абстраговані проблеми чи ідеї у ментальності раціонального типу не сприймаються, проте, конкретні речі, до яких свідомість усіляко воліє, розбираються докладно і послідовно, розглядаються та обговорюються з усією повнотою і

ретельністю. Раціональному типу ментальності характерні також ознаки смислової стабільності, прогнозованості у розвитку, соціальної перспективи за умови фіксованої результативності у плинному часі, чіткого виокремлення контурів майбуття.

Крізь призму даної моделі раціональної ментальності українці у критичних чи кризових ситуаціях проявляють потяг до повної і вичерпної інформації про все, що стосується події та їх власного становища в ній. За відсутності об'єктивної, науково обгрунтованої, достовірної інформації буденна свідомість запобігає до емпіричної екоатрибутивності свого власного досвіду, самостійних пошуків і випробувань, спостережень. Та через обмеженості буденної свідомості, недостатність отримуваної інформації засобами побутової філософії у поясненнях дійсності провокується психологічне явище екологічного негативізму, як невмотивованого заперечення свого ставлення до змін екологічної реальності, нерідко стійке протиставлення себе ситуації. Такому явищу індивідуальної психіки сприяють поширені контамінації масової екологічної свідомості: змішування, парадокси, алогізми, інші сенсоціннісні викривлення, які зповна проявляються у складі стихійних конфабуляцій.

З ефектом раціональної перцепції безпосередньо може пов'язуватись екопсихологічна напруга буденної свідомості, яка додатково посилюється упередженим ставленням або загостреною увагою до себе з боку інших людей чи адміністративних органів. Для обивателя очевидно, що декларована зацікавленість держави у збереженні й захисті природного середовища недостатні і мети вони своєї не досягають, але там де і їх немає – провокується здивування й обурення. Подібні протиріччя вибудовують висхідну лінію розвитку від екопсихологічної до соціальної напруги, як і в зворотному напрямі. Така напруга прямо й опосередковано посилює негативні психологічні явища здебільшого у складі масової свідомості, які вже нами окреслені у зв'язку з актуалізацією екстра–інтравертованості. З

урахуванням означених тенденцій визначається і дія локусу суб'єктивного контролю, способів саморегуляції, засобів і форм адаптації.

§ 4. Екстернальний вектор локусу контролю українців

Світоглядний тип *«екстернал–інтернальності»* орієнтує рівень суб'єктивного контролю людей у сферу соціально–психологічних та екологічних реалій, у котрих втілюються типології незалежності, *самостійності та активності української людини* у досягненні власних цілей, особистої відповідальності за те, що коїться, принципів саморегуляції у взаємодії з довкіллям. Вважається, що ця узагальнена характеристика здійснює регуляторний вплив на багато сторін активної взаємодії людини з середовищем, відіграючи важливу роль у формуванні життєвої позиції, способів вирішення кризових ситуацій, виборі форм реагування, визначенні дій і вчинків, організації життєдіяльності в цілому.

Українці частіше тяжіють до прояву *екстернального локусу суб'єктивного контролю*.

Тенденція екстернальності етнічного походження проявилася в тому, що люди не бачили й не бачать зв'язку між своїми діями і можливостями протистояти екологічній кризі, не вірять у покращення ситуації, вони лише вболівають на те, що коїться та сподіваються на розуміння їх становища з боку соціального оточення, очікують співучасті та емпатії. Люди очікують не тільки розуміння і підтримки ззовні, але спроквольт, як і активно, сприяють розвитку перцептивних установок жертвенності, виключності свого природного оточення, зажадають розуміння і співчуття з приводу його знищення.

Екстернальність екопсихологічної саморегуляції проявляється не тільки у загостреному переживанні розчарування щодо власних можливостей активного втручання по виправленню вже заданого розвитку небезпечної для їх життя і здоров'я ситуації, але і в породженні специфічних феноменів, що лімітують стресогенні стани – недовіри і ймовірних каверз, фрустраційної

включеності (залученості), емоційної спустошеності, дратівливої приреченості, безпорадності, стресу «нікуди подітися».

Зважаючи на характерні риси пристосувальної поведінки в умовах екологічної кризи, українська ментальність навряд чи проявляє світоглядні традиції прагматичного толку, як це закріплюється в інших етнічних культурах (німців чи англійців, наприклад), де чітко визначені принципи «розумного–нерозумного», «логічного–абсурдного», «правильного–неправильного». Немає в традиціях українців і безапеляційного спрямування аутично вирішувати всі свої проблеми лише власними зусиллями (любимо ми когось у чомусь просити, хай навіть один до одного, але звертатися за допомогою), немає вишуканого почуття стверджуватися власними досягненнями (нам ближче і звичніше говорити про них), не притаманно нам твердо і до кінця відстоювати власну правоту (нерідко поступаємося, шукаємо лояльних, компромісних рішень), не завжди ми послідовні, любимо «розкачуватися» в справах і т.ін.

У нас, в українців, зовсім інша функціональна логіка. Вона значною мірою орієнтована екстернальним локусом суб'єктивного контролю і з давніх часів проявляється в національному характері емоційно–інтуїтивним осягненням істини. У вирішенні життєвих проблем для українців сутнісними критеріями істини і правди завжди були принципи добра, гуманності і честі. Критерії ці плинуть більше від моралі і людяності, ніж від раціонального і прагматичного початку. Це означає, що й національний менталітет зафіксував традицію оцінок і думок в етнічних установах за типом «хорошо–погано» «треба – не треба», «по–людськи – без гуманно», «від душі – бездушно», «чесно – підло» і т.ін. У нашій критеріальній парадигмі раціонально–логічне уступає місце емоційно по-чуттєвому – хорошо не те, що обгрунтовано, доцільно і логічно, а те, що сприймається приємно і хвилює, що благородно, людяно, що зачіпає за живе.

Узагальнена сутність чорнобильського екопсихологічного синдрому з позицій вивчення деформації екологічної свідомості буде значно обмеженою,

якщо обійти увагою типові риси національної ментальності, пов'язані з проявом ознак *інтенціональності–екзекутивності*.

§ 5. Екзекутивність (інтуїтивно-наївна простота) українців

Терміном "інтенціональний" позначають таку лінію поведінки, якій притаманно ініціативно формувати мету дій, активності, діяльності. Тому інтенціональним соціумам властиво проявляти власну ініціативу пошуку засобів і форм адаптації, прагнення до вольового самоствердження, самодостатність і самототожність. Екзекутивні етнічні спільноти, до яких відноситься й український народ, здебільшого орієнтовані емоційними впливами, наївністю, інтуїтивністю. Вони завідомо слідують принципам підлеглості, виконавчості, потребують союзництва, прихильництва, заступництва. Внутрішній світ представників екзекутивних соціумів нерідко протирічливий, визначається помірністю, невибагливістю, стриманістю, терпеливістю з домінантою споживання, показовості, прикрашання. Залежне, екзекутивне кредо, а не ініціативне, раціональне переважає у слов'янському менталітеті, українці тут не виключення.

Процеси адаптації до умов існування запущені і здійснюються незалежно від того, знаємо ми про них, чи ні. У соціально-психологічному плані вони проявляються у гшнучкості реконструкції мотиваційних і ціннісних орієнтацій, корекції життєвого шляху, розширенні простору екологічних сенсів, пошуку актуальних і перспективних цілей, трансформації життєвих сенсів деформаціях свідомості та ін. Недостатність таких явищ адаптації, певно, в тім, що здійснюються вони шляхом "спроб і помилок", самоплинно, ситуативно, зазвичай несвідомо. Мотиви досягнення позитивного результату, як і всі інші адаптивні механізми, розпиляються, їх не видно, а тому їх трудно корегувати, нікому акумулювати та узагальнювати досвід виживання в ускладнених екологічних умовах. Медицина і соціологія переважно констатують факт захворюваності, смертності, інших негативних наслідків та «втрат» адаптації, але не ведуть її оптимальним руслом,

психологія в цьому процесі практично відсутня. (Психологічна підтримка навіть у законі про потерпілих від Чорнобильської катастрофи згадується лише в преамбулі). Звідси емоційна іррадіація астено–депресивних психо–соціальних негараздів, німа хронічна напруга, відчуття незахищеності, безперспективності, безвиході. Звідси труднощі природної адаптації до зміненої екології, значні втрати по здоров'ю і національному генофонду.

Психічні процеси означеного типу реагування переважно проявляються механізмами ідентифікації (принцип «як всі»), інтуїтивно знайденого психологічного захисту, деформаціями свідомості, витісненням екологічного фактору у підсвідомість, багатю барвою механізмів групової психодинаміки. Проглядаються і варіанти пошуку нетрадиційних адаптивних форм, наприклад, індивідуалізація (самостійно зайнята позиція, відмежування, глибока аутизація), маргіналізація (виклик долі).

На фоні описаних явищ адаптації соціальної психіки формується і розвивається не тільки нова перцептивна традиція, але і відповідне їй мислення, «я–ставлення» до середовища, створюється екологічна свідомість кризовості. Наука психологія своїм екологічним напрямом, який щойно зароджується, має підтримувати адаптацію людей в умовах світової екологічної кризи, сприяти позитивним змінам екологічної свідомості у побуті, навчально-виховному процесі, життєвій активності взагалі а не тільки в умовах катастроф, екстремальності, біди.

§ 6. Геопсихологічні корені екологічної психології українців

Враховуючи вище наведені особливості української ментальності і національного характеру, відомий вчений-етнограф О. Кульчицький запропонував «генетичне пояснення» української психіки з відповідними світосприймальними сенсами. Передусім, він визначає *чинники*, що впливають на формування української душі, та обумовлюють певні конфігурації психічних властивостей українця.

У геопсихічному аспекті виділяється якість вчуття – у «хвилясту м'якість» лісостепу чи в «безкраю далечинь степних просторів» – можна вбачати і витоки споглядальних настанов. Але вчуття у степ, як «рух у безкрає», породжує «ерос» – почуття любові до безкінечного, абсолютного. В етногеографічному розвитку української психіки особливе місце займає екзистенційно-межовий стан останньої, який створювався протягом століть відповідною геополітичною ситуацією України. Постійна загроза пограбувань і смерті, випадковість, безмірні терпіння у житті українців вели до двох типів реакції: 1) *~vita maxima et heroica~*, або *героїка авантюрно-козацького типу* (в ідеальному продовженні – з виникненням ентузіастичної компоненти), та 2) *vita minima*, тобто *прихованого тихого існування, що супроводжується "поглибленням у себе", звуженням сфери контактів зі світом*. Такі реакції за плином часу спричинялися до відповідних світосприймальних спрямувань.

У соціопсихічному аспекті за О. Кульчицьким формується *селянська структура української нації*, яка породжує схильність до творення малих соціальних груп – «спільнот», підвалинами своїми спертими на «почуттєву близькість». Цим спільнотам властиві *рефлексивні настанови, спрямовані на самозаглиблення та самопізнання*, а водночас і на відповідне сприйняття розуміння інтимного кола.

"Культуроморфний" аспект формування української душі пов'язаний із периферичністю України щодо Західної Європи. Ця особливість спричинялася до того, що *три великі хвилі ідей «європейського духу»* – римський католицизм з ідеєю «ордо» (*порядку життя й думки*), ренесанс, як *відродження людської особистості* (персоналізм), та *сцієнтизм, як просвітництво із культом науки* – докотилися до України значно послабленими, зі зміненою спрямованістю. Персоналізм, з аналогією експансії людини у зовнішній світ, *став зворотною орієнтацією на інтенсифікацію внутрішнього життя українців у власному переживанні світу*. Сцієнтизм, що тлумачив знання, як силу для опанування довкіллям,

перетворився в українській ментальності на вчення про знання для себе, що внутрішньо гартує людину. В осередді цього знання виявилися ідеї волі та правди, істини і справедливості, долі та незалежності з їх людською зумовленістю. Як наслідок, спостерігається перенесення українських світосприймальних настанов до предметності і рефлексійності у глибинно внутрішній світ власних переживань.

О. Кульчицький загострює увагу на геопсихічному чиннику становлення української психіки. Справді, родючість землі, чарівна м'якість краєвиду не сприяють розвиткові активно-агресивних установок на боротьбу з природою, за цим не слідує перетворення навколишнього середовища. Щоправда, цей чинник, нажаль, і не спонукає українця активно протистояти екологічній кризі, що загострилася в сучасній Україні, боротися за життя своє та своїх нащадків навіть після чорнобильського лиха.

Резюме

Як було видно попередньо, екопсихологічний зміст забезпечує формування й розвиток свідомості та наповнює духовно-практичну діяльність людини. Втілення екологічних цінностей у людську свідомість формує світогляд, а завдяки світоглядним настановам здійснюється суспільна діяльність.

Сфера екологічних інтересів надзвичайно широка. Вона включає світоглядні, пізнавальні, етичні, естетичні, моральні, релігійні та інші сфери. І все це складає екологічну духовність. Щоб визначитися у понятті екологічної духовності, треба звернутися до соціальної сутності культури.

Людина з моменту свого народження перебуває у світі культури. У цьому світі накопичений і зафіксований загальнолюдський досвід. Способи його фіксації самі різні: це і феномени суспільної свідомості (вірування, традиції, установки, культурні пріоритети), це і багатство символіки та міфології, це предмети мистецтва і тексти, це і мовні значення, поняття, знання і навіть фіксовані уміння.

Культура – це рівень розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини, що проявляється у формах організації життя, матеріальних і духовних цінностях. Культура кристалізує в собі особливості світосприйняття, якість спілкування, досвід людської діяльності.

Культура включає життєдіяльність і способи життя людей, які співвідносяться між собою як різні прояви людського буття, де усе багатство форм життєдіяльності наповнює той чи інший спосіб життя. Спосіб життя проявляється у формі організації побуту, праці та виробництва, поведінки і дій в усіх сферах життя (екологічній, морально-етичній, політичній, духовній, суспільній). Поняття «культура» і «спосіб життя» мають багато спільного, але якщо за визначенням мають на увазі: «усю сукупність проявів людської діяльності», то це є спосіб життя.

Екологічний контекст завжди супроводить сутнісне (тобто з середини) такі явища як культуру, спосіб життя, і свідомість людей взагалі. Культура і спосіб життя породжують певну ментальність, яка є ознакою суспільної свідомості людей тієї чи іншої культури. Ментальність – це специфіка психічного життя, світосприйняття та соціального буття, що характерна для певної етичної спільноти та зумовлена усією сукупністю її життєдіяльності. Ментальність визначає, з одного боку, духовне життя людей певної епохи і культури, а з іншого - стандартні способи вирішення життєвих проблем.

Етнічна ментальність зумовлюється: геополітичними умовами, природно-географічними чинниками, соціальними факторами, культурними особливостями, релігійними традиціями та ін. Слід зауважити, що національній ментальності українців найбільш притаманний асоціативно-образний символізм природничого походження.

Поряд з поняттям ментальності розглядається категорія національного характеру. Національний характер – це притаманний для нації склад основних особистісних рис, ставлень, форм поведінки. Соціальна психіка, національний менталітет і характер українців, з їх емоційною

чутливістю, ліричністю, рефлексивністю, покірністю долі, спостережливістю і терпеливістю, є наслідком геопсихічного розвитку і впливу природних умов існування, та історично виявилися зумовленими географічним розташуванням України. Периферійність та віддаленість від Європи стало своєрідним деформатором ідей «європейського духу»: «ордо» (порядку), ренесансу (персоналізму) та просвітництва (сцієнтизму і знання для опанування довкіллям»).

За таких умов формувалася соцієтальна психіка українців - позаперсональна система реально відтворюваної і спадкоємної регуляції та саморегуляції поведінки і діяльності, як своєрідна екологічна психокультура. До властивостей соцієтальної психіки відносять такі прояви відношень, установок, типових переживань, реагувань і дій, що сформувалися у глибині віків, як екстра-, інтровертованість, екстер-, інтернальність, емоційність, інтуїтивність, ексекутивність. Для українців характерні специфічні риси соцієтальної психіки: раціональність, інтернальність, екстернальний локус суб'єктивного контролю, ексекутивність.

Ставлення людей в Україні до природи, як рідного батьківського початку, чогось близького і потаємного – це результат набутого прижиттєво, створеного у процесі виховання, сформованого умовами життєдіяльності сприйняття природного оточення та національно-культурного архетипу свідомості українців, що передається із покоління в покоління. Психологічними механізмами передачі наступним поколінням фіксованих установок та архетипів ставлення до природи, в українському менталітеті є народний епос: пісні, легенди, казки, оповіді, замовляння, архаїчні культурні традиції, обряди, вірування, прислів'я, повір'я і т. ін.

Відповідним чином складалися в українському менталітеті натуралізації. Натуралізації екологічної свідомості – це схильності українців до співставлення, порівняння, ідентифікації соціального і духовного життя з явищами природи. Ототожнення людини з природними предметами і явищами можуть бути ціннісними, на рівні особистості,

парціальними або глобальними. Натуралізація, як явище екологічної свідомості, може проявлятися не тільки в «оприродненні» людських якостей, а й в «олюдненні» природних явищ. Натуралізації, які стають приказками, поговірками, прислів'ями в екологічній психології набувають поняття «екосентенцій».

Натуралістичні витоки усної народної творчості для екологічної психології мають методологічне значення.

Блок контролю теоретичних знань до розділу 6

Для закріплення і перевірки засвоєного матеріалу пропонується 25 контрольних запитань, на які дається 108 альтернативних відповідей, з них 39 правильних.

1. Культура – це:

- а) досконалість виробів і речей предметного світу, що виражається, здебільшого, у мистецтві та інших видах творчої діяльності людей;
- б) гармонія і порядок у довкіллі, естетичність побуту, висока людяність у суспільстві, вихованість і чемність у ставленнях до людей;
- в) рівень розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини, що проявляється у формах організації життя, матеріальних і духовних цінностях.

2. Із перерахованих категорій виключити ті, які не належать до цінностей (або форм виразу) культури (відповіді не обмежуються):

а) статуя;	д) ментальність;	і) перстень;
б) картина;	є) вірування;	й) корал;
в) перлина;	ж) навіювання;	к) орден;
г) традиція;	з) поняття;	л) корона.

3. Культура кристалізує в собі (3 правильні відповіді):

- а) досвід діяльності;
- б) якість спілкування;
- в) відповідальність;
- г) світосприйняття;
- д) жертвовність (самопожертву);
- є) поетичність.

4. Культура включає життєдіяльність і способи життя людей. Як співвідносяться останні 2 поняття?

- а) різні форми життєдіяльності наповнюють той чи інший спосіб життя;
- б) різні способи життя утворюють певну форму життєдіяльності;
- в) вони безвідносні: життєдіяльність здійснюється сама по собі, а спосіб життя існує незалежно.

5. Спосіб життя проявляється:

- а) в характері домінуючого виробництва (аграрного, промислового, фінансового-банківського, торгівельного і т. ін.);
- б) у формі організації побуту, праці та виробництва, поведінки і дій в усіх сферах життя (екологічній, морально-етичній, політичній, духовній, суспільній);
- в) у рівнях забезпеченості життя, його технологічності і комфортності.

6. Поняття «культура» і «спосіб життя» мають багато спільного, але якщо за визначенням мають на увазі: «усю сукупність проявів людської діяльності», то це:

- а) культура;
- б) спосіб життя.

7. Екологічний контекст завжди супроводить сутнісне (тобто з середини) такі явища як:

- а) культура;
- б) спосіб життя;

- в) свідомість людей;
- г) всі означені категорії: і культуру, і спосіб життя, і свідомість людей;
- д) жодної з означених категорій.

8. Культура і спосіб життя породжують певну ментальність. Отже ментальність є:

- а) складовою у понятті культура;
- б) складовою способу життя;
- в) ознакою суспільної свідомості тієї чи іншої культури;
- г) ознакою індивідуальної свідомості, що включена в той чи інший спосіб життя.

9. Дати назву визначеному поняттю: «Специфіка психічного життя, світосприйняття та соціального буття, що характерна для певної етичної спільноти, та зумовлена усією сукупністю життєдіяльності» - це є:

- а) суспільна свідомість;
- б) культура;
- в) ментальність;
- г) національний характер.

10. Ментальність визначає (2 прав. відповіді):

- а) духовне життя людей певної епохи і культури;
- б) стандартні способи вирішення життєвих проблем;
- в) креативний, творчий потенціал нації.

11. Етнічна ментальність зумовлюється (відповіді не обмежуються):

- а) природно-географічними чинниками;
- б) соціальними факторами;
- в) статевими відмінностями;
- г) етнокультурними особливостями;
- д) інтелектуальним розвитком;
- е) віковими обмеженнями (життєвим досвідом);
- ж) геополітичними умовами;
- з) релігійними традиціями;
- і) індивідуальними відмінностями;
- й) фізичним розвитком і здоров'ям.

12. Асоціативно-образний символізм природничого походження найбільш притаманний національній ментальності:

- а) французів;
- б) швейцарців;
- в) німців;
- г) американців;
- д) українців;
- е) англійців.

13. Національний характер – це є:

- а) типові для нації прояви гуманності та демократичності у вирішенні життєво значимих проблем;
- б) притаманний для нації склад основних особистісних рис, ставлень, форм поведінки;
- в) народні уявлення про долю, волю, щастя та шляхи їх досягнення.

14. Соціальна психіка і національний характер українців з їх емоційною чутливістю, ліричністю, рефлексивністю, покірністю долі, спостережливістю і терпеливістю є наслідком (відмітити 2 найбільш вагомих впливів):

- а) геопсихічного розвитку і впливу природних умов існування (озера, річки, гори, ліси і степи);
- б) героїки авантюрно-казацького типу;
- в) неприйняття, внутрішнього протесту європейським ідеям духовного і суспільного розвитку;

г) периферійністю, віддаленістю від Європи та ідей «європейського духу»: «ордо» (порядку), ренесансу (персоналізму) та просвітництва (сциєнтизму і знання для опанування довкіллям»).

15. Позаперсональна система реально відтвореної і спадкоємної регуляції та саморегуляції поведінки і діяльності, своєрідна психокультура певного соціуму, що передається наступним поколінням у процесі соціалізації – це:

- а) соціогенез психічного розвитку;
- б) природничо-нормативна етика суспільства;
- в) соцістальна психіка.

16. Такі прояви відношень, установок, типових переживань, реагувань і дій, що сформувалися у глибині віків, як екстра-, інтровертованість, екстер-, інтернальність, емоційність, інтуїтивність, ексекутивність відносяться до:

- а) властивостей соцістальної психіки;
- б) станів соцістальної психіки;
- в) процесів соцістальної психіки.

17. Для українців характерні риси соцістальної психіки (4 прав. відповіді):

- а) екстернальність;
- б) інтернальність;
- в) раціональність;
- г) ірраціональність;
- д) інтенціональність;
- е) ексекутивність;
- ж) екстернальний локус суб'єктивного контролю;
- з) інтернальний локус суб'єктивного контролю.

18. Ставлення людей в Україні до природи, як рідного батьківського початку, чогось близького і потаємного – це результат (2 прав. відповіді):

- а) набутого прижиттєво, створеного у процесі виховання, сформованого умовами життєдіяльності сприйняття природного оточення;
- б) вродженої, майже інстинктивної якості українців;
- в) національно-культурного архетипу свідомості українців, що передається із покоління в покоління.

19. Психологічними механізмами передачі наступним поколінням фіксованих установок, як і архетипів ставлення до природи, в українському менталітеті є:

- а) зразки взаємодії сучасників з природним довкіллям, які є гідним взірцем для їх наслідування молоддю та юнацтвом;
- б) послідовна і надзвичайно ефективна система екологічного виховання і природничої соціалізації української молоді;
- в) народний епос: пісні, легенди, оповіді, замовляння, архаїчні культурні традиції, обряди, вірування, прислів'я, повір'я і т. ін.

20. Схильність українців до співставлення, порівняння, ідентифікації соціального і духовного життя з явищами природи – це:

- а) екологічні експектації;
- б) екологічні конфабуляції;
- в) натуралізації;
- г) екологічні асиміляції.

21. Ототожнення людини з природними предметами і явищами можуть бути (2 прав. відповіді):

- а) ціннісними, на рівні особистості;
- б) на глобальному рівні екосистем;
- в) парціальними.

22. Натуралізація, як вище екологічної свідомості, може проявлятися:

- а) тільки в «оприродненні» людських якостей;
- б) тільки в «олюдненні» природних явищ;
- в) і в тому, і іншому порядку;
- г) здійснюється безвідносно до конкретної людини.

23. Поняття «екосентенції» в екологічній психології – це:

- а) особистісний сенс екологічних цінностей;
- б) кумуляція в екологічній свідомості сутності природних об'єктів, явищ чи подій;
- в) натуралізації, які стають приказками, поговірками, прислів'ями.

24. Т.Г.Шевченко в одному із своїх творів, а саме в баладі «Тополя» використав казковий лейтмотив обернення дівчинки в тополю (натуралізацію). Чи можна на підставі цього віднести поета до категорії екологічних психологів?

- а) так;
- б) ні.

25. Натуралістичні витоки усної народної творчості для екологічної психології мають:

- а) історичне значення;
- б) пізнавальне значення;
- в) методологічне значення;
- г) філософське значення.

РОЗДІЛ 7. ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ АДАПТАЦІЇ ДО ЕСТРЕМАЛЬНО ЗМІНЕНИХ УМОВ ІСНУВАННЯ

Для пізнання різних явищ використовуються ті самі механізми психіки, однак будь-яке пізнання опосередковується різними сенсами свідомості людини. Саме цей аспект проблеми набуває особливої значимості у контексті психології події. Життєва подія на будь-якому рівні й у будь-якому виразі є складний процес, що безпосередньо торкається свідомості суб'єкта та викликає адаптаційні процеси.

Екологічному психологу важливо орієнтуватися в цих процесах, розуміти їх, підтримувати, спрямовувати у конструктивне русло, корегувати.

На прикладі адаптації до віддалених наслідків Чорнобильської екотехногенної катастрофи доцільно розглянути один з можливих варіантів актуалізації психологічних механізмів адаптаціоморфозу.

7.1. Адаптація свідомості та психологічні її механізми

§ 1. Поняття екологічної катастрофи. Природні та антропогенні екологічні катастрофи

В історії екологічні кризи неодноразово були наслідком виникнення різних природних ситуацій, раптових істотних змін умов існування, різких змін фізичних, хімічних чи біологічних факторів, як окремих, так і разом узятих, що спричиняло погіршення стану або загибель окремих живих істот, популяцій і навіть цілих екосистем. Надзвичайні кризові екологічні ситуації називають катастрофами. *Екологічна катастрофа* – це надзвичайно небезпечна деструкційна зміна умов навколишнього середовища глобального чи локального масштабу, яка пов'язана з нанесенням величезної шкоди навколишньому середовищу, загибеллю рослин, тварин і людей.

Залежно від причин виникнення *катастрофи* бувають *природні* й *антропогенні*, а залежно від розмірів заподіяної шкоди й кількості негативних наслідків, тобто від масштабів скоєного лиха, – *локальні*, *регіональні* чи *глобальні*. Залежно від фактора-збудника катастрофи поділяються на космічні, ендегенні, тектонічні, екзогенні, метеорологічні, хімічні, фізичні та ін.

Раніше переважали *природні катастрофи*. За нашого часу кількість таких катастроф практично не змінилась, однак внаслідок людської діяльності зросла їхня потужність.

Природні катастрофи спричиняються екзогенними й ендегенними факторами, тобто *зовнішніми* навколомними або космічними та *внутрішніми силами* Землі.

До *зовнішніх сил* природи, здатних призвести до катастрофічних наслідків для екосистем, належать: зміни магнітного, електричного, гравітаційного полів і радіаційного поясу, спричинені явищами, що відбуваються в космічному просторі (спалахи наднових зірок, проходження

поблизу Землі великих космічних тіл); падіння на Землю великих метеоритів; урагани; повені; цунамі; сильні посухи; страшні зливи; зсуви; осипи; селі; обвали.

Внутрішніми силами Землі викликаються надзвичайні екологічні ситуації: виверження вулканів; землетруси; переміщення велетенських мас гірських порід через утворення в земній корі великих розломів тощо.

Антропогенні катастрофи – це такі неврівноважені стани екосистем, які спричинено діяльністю людини (прямо чи опосередковано). В сучасній біосфері саме антропологічні катастрофи є переважаючими.

Причини антропогенних екологічних криз, їх наслідки і шляхи подолання розглядаються їх в межах трьох основних підходів: прагматично-утилітарного, атрибутивно-апріорного та адаптивно-універсального.

При *прагматично-утилітарному* підході основними чинниками антропогенних екологічних криз вважається високий розвиток науки і техніки, розуміння людини як такої, що існує для панування в навколишньому світі та здійснює його впорядкування на основі науки, техніки і сучасних технологій.

Атрибутивно-апріорний підхід пропонується концепціями, які виходять з того, що змінювати й перетворювати довкілля – це атрибутивна властивість людини. Інакше кажучи, людина внаслідок своєї власної сутності спричинює кризові стани. Руйнування природи кваліфікується як атрибутивна риса людського існування.

В *адаптивно-універсальному підході* вплив людини на природу розглядається як такий, що пов'язаний з особливостями життєдіяльності людини як родової істоти. Людина набула специфічних форм адаптації до природи, тому адаптуючись до довкілля не може не впливати на природу. Йдеться про те, що людина володіє такими засобами та механізмами впливу на довкілля, котрі неминуче спричинюють в ньому зміни.

Нині, виникнення більшості надзвичайних екологічних ситуацій – катастроф – пов'язане з людською діяльністю. Умовно їх поділяють на

катастрофи хімічного, фізичного, інженерно-геологічного, мілітаристичного та комплексного характеру.

Катастрофи, пов'язані з військовою діяльністю, війнами, масштабними випробуваннями ядерної зброї та військовими навчаннями, випробуваннями хімічної й бактеріологічної зброї. Війни за всіх часів завдавали величезної шкоди довкіллю, сучасні ж війни – це справжні екологічні катастрофи. Світова термоядерна війна може в лічені секунди знищити все людство й більшість живих істот планети. Війни – це не лише геноцид, а й екоцид.

Катастрофи, пов'язані з розвитком нафтовидобувної, нафтопереробної промисловості та атомної енергетики. Райони інтенсивного видобування нафти й газу сьогодні стали зонами екологічного лиха.

Катастрофи, пов'язані з випробуванням ядерної зброї та похованнями радіоактивних відходів. Випробування атомних боєзарядів, поховання залишків відпрацьованих атомних реакторів – все це не лише спричинило значне підвищення загального радіоактивного фону на планеті, в атмосфері та водах Світового океану, а й призвело до масових отруєнь риби, тюленів, захворювань та загибелі людей і тварин у цих районах.

Катастрофічно впливає на природні ландшафти будівництво великих шахт, відкритих кар'єрів, автомагістралей, летовищ, потужних ліній електропередач, каналів, тунелів, великих сміттєзвалищ і шлакосховищ.

Зазначені катастрофи, пов'язані з широкомасштабною людською діяльністю, мають локальний, іноді – регіональний характер. Чорнобильська катастрофа, наприклад, спочатку розглядалася як локальна (навіть у назві позначалася як аварія), але згодом була визнана глобальною катастрофою.

§ 2. Поняття психологічної адаптації в ситуації життєвої кризи та екстремальності

У контексті екологічної психології явище адаптації людської свідомості, поведінки і діяльності до змінених умов існування є однією з провідних задач. Особливо там, де мова йде про ситуацію життєвої події, екстремної, екстремальної, кризової чи стресової, аварійної чи катастрофічної ситуації.

Зробимо визначення поняття «адаптаціогенезу» у загальному плані. *Адаптаціогенез* – це виникнення, розвиток і становлення в організмі окремих, часткових пристосувань внаслідок засвоєння ним нових умов життєвого середовища. Розрізняють два основних його напрямки:

- 1) адаптогенез як підвищення (або різка зміна) рівню організації (ароморфоз);
- 2) розвиток без зміни рівню організації (ідіоадаптація).

Адаптогенез здійснюється то підвищенням рівню організації живої системи, то його пониженням, то певною стабілізацією. Іноді під адаптогенезом розуміють тільки прояв адаптації, а процес розвитку та зміни пристосування називають *адаптаціоморфозом*.

Адаптацію психологічну в екопсихологічному контексті можна розглядати як сукупність психічних і психофізіологічних особливостей, що зумовлюють врівноваженість впливів на психіку і відношень індивіда у пристосуванні до змінених умов існування. Психологічна адаптація буде проявлятися змінами у функціонуванні свідомості, психічних процесів і станів, установок і експектацій, ціннісних орієнтацій, поведінки і діяльності вцілому.

Закони соціального розвитку свідомості діють і навіть загострюються, коли людина переживає життєві кризи, потрясіння. Неординарна подія є тією конкретною формою, у якій реально відбувається усвідомлення навколишнього світу.

Суб'єктивний досвід людини виступає у свідомості як система координат оцінювання навколишнього середовища. У результаті рефлексія

змін і гострих болючих моментів відбувається за законами попередніх бачень. Людська *психіка* у цьому відношенні *інертна*.

Суб'єктивно людина завжди звертається до когнітивного рівня свідомості, представляє матеріал сприйняття з погляду значень, які породжуються суб'єктом, з використанням побутового матеріалу, того який фактично спостерігається у свідомості і приводиться у відповідність до реальності. Оволодіння новою символікою життєвого буття може змінити свідомість людини.

Суб'єкт потрапляє у змінену ситуацію, маючи попередньо сформовані уявлення про світ, у які «вписані» колишні стереотипи з притаманними їм системами значень. Інших уявлень людина просто немає. Процес включення змінених значень в індивідуальний контекст пов'язаний з інтерпретацією нових фактів, думок і суджень. Без спеціальних зусиль з боку сприймаючого сприйнятий матеріал наслідків катастрофи вписується в сенсоутворювальний контекст попередніх значень, а інформація інтерпретується з позицій стереотипів колишньої повсякденної практики і менталітету національної культури. Мало хто з людей, які потрапили в ситуацію змушеної адаптації, усвідомлює, що сприймає її через фільтри системи сенсів, які були засвоєні раніше. Люди у таких випадках, скоріше, відчувають її недостатність.

Людина не підозрює, що навколишній світ може існувати інакше, ніж це було завжди і звичним. Безумовно, помічаються різкі відмінності, але ігноруються принципові відмінності в сторонній картині світу, тому що не допускається думка про її існування. Людині важко уявити, що природа тепер функціонує за іншим законами. Окрім того, оскільки сенс – це «місце дійсності в структурі» сталих особистісних цінностей, – то людина буде намагатися вписати у власній свідомості значення одиниць нової дійсності в структуру колишнього способу життя. Не розуміючи сутності нових цінностей, їх ролі і місця в загальній структурі тотальної екологічної небезпеки, потерпілі від катастрофи люди не можуть осмислювати їх адекватно. Спрацьовує *фіксована установка*.

Однією із задач екологічної психології у даному випадку є допомога потерпілим вписати у свій контекст новий значеннєвий світ, представлений змінами. Механізмом цього формування є психологічний механізм сенсоутворення, який не виключає і навіть допускає зіткнення сенсів. Однією з основних причин невдач при засвоєнні нових значень є той факт, що людина виявляється не готовою прийняти інший значеннєвий світ у результаті чого механізм сенсоутворювання не спрацьовує, а нова дійсність відривається від свідомості суб'єкта, який її осягає. *Фіксована установка доповнюється ригідною.*

Індивід, чия картина світу сформована колишньою системою цінностей зіштовхується при змінах з подвійними труднощами. З одного боку, її свідомість «не хоче» приймати іншу систему сенсів і постійно нав'язує надбудови психічних новоутворень на відомому і звичному «мовному» базисі, що є кальками з попереднього досвіду і часто неадекватними з погляду нової реальності. З іншого боку, когнітивна свідомість особистості ніби повстає проти того, що середовище, яке змінилося, представляє реальність інакше, іншими сенсами і значеннями, іншими структурами, іншими ставленнями. Виникає принципово нова – *динамічна установка, яка і є сутнісно адаптивною.*

Необхідно мати на увазі ще два важливих аспекти. По-перше, при освоєнні нової реальності відбуваються зміни власне семантики свідомості, на рівні мовної, вербалізованої картини світу в контексті попередніх значень. Результатом осмислення нової реальності стає формування певної гібридної структури сенсів. Ця структура вміщує дві знакові системи, одна з яких є більш пізньою (новоутворюваною) і тому «убудовується» в уже сформовану більш ранню систему наявного досвіду. За словами Л.С. Виготського нова знакова система не просто «прилаштовується» до вже існуючої, а, впроваджуючись в семантику свідомості індивіда, якісно змінює останню: «слово, проростаючи у свідомість, змінює усі відношення і процеси». По-друге, засвоєння нової значеннєвої системи в кінцевому рахунку приводить

до зміни «кута зору» на навколишній світ, його поняття, відношення і цінності.

У процесі польових досліджень у перші післячорнобильські роки, простежувались спонтанні форми розвитку і деформації екологічної свідомості під впливом екстремально зміненої екологічної ситуації. Це є процес, який підпорядковується певній логіці, має свою чітко виражену феноменологію, етапність, як і власні форми прояву.

Під впливом психологічних наслідків катастрофи екологічна поведінка людей набуває вираженої *екоатрибутивності* – стилю життєдіяльності, який вбачає першорядну значимість природи. Катастрофа вочевидь нагадала людині, що вона є природна біологічна істота.

Екоатрибутивність поведінки та діяльності у післяаварійний період спрямована на пошук адекватних форм і принципів біологічної адаптації у змінених умовах існування. Люди вразливі істоти, з огляду на це у підсумку в них розвивається агресивна дратівливість, або ж спостерігаються астенії, депресії, бере гору розгубленість, глибока апатія. На цьому фоні припустимий розвиток *екологічного негативізму* (від лат. *negatio* – заперечення) – невмотивованого негативного ставлення людей до нового природного середовища, як ушкодженої цінності.

§ 3. Екопсихологічний негативізм в адаптації до екстремально зміненого життєвого середовища

Екопсихологічний негативізм провокується подією і чимось конкретно предметнюється та сполучається з іншими формами екологічної свідомості (контамінаціями, альтернатуралізаціями, когнітивними дисонансами та ін.), за допомогою яких і реалізується. Кризово-стресова ситуація викликає екодистрибутивну поведінку.

Установчі *контамінації* (змішування, алогізми) екологічної свідомості здебільшого стали проявлятися в якості *гностичних змішувань, смислових алогізмів, парадоксів, інших викривлень* дійсності. Ці викривлення і

спотворення здійснюються у складі *екологічних конфабуляцій* (беззмістовних філософствувань).

Явища установчих, як і гностичних екопсихологічних контамінацій, доповнюються відповідними альтернатурналізаціями. *Екопсихологічна альтернатурналізація* – це процес вилучення з обігу певного природного явища та заміна його у самосвідомості іншим, як більш підходящим. Приклади своєрідної альтернатурналізації щодо хімічного або автотранспортного забруднення, які нехтувались і підмінялися фактором радіаційного забруднення, як більш сильного і загрозового, навіть там, де його зовсім не відмічали об'єктивно спостерігалися в обігу потерпілого від Чорнобильської катастрофи населення.

Екологічна свідомість не допускає альтернативи радіаційному забрудненню, – поряд з ним вже начебто й не існує інших екозабруднюючих чинників.

Названі механізми – і контамінації, і альтернатурналізації, – виступають деформаторами екологічної свідомості. Проте, людською психікою, виробляються й механізми, що протистоять їм. Це, зокрема, механізми *когнітивного дисонансу*.

Коли реальні уявлення про екологічні проблеми суперечливі, свідомість завжди намагається ліквідувати створене неузгодження. Дія психологічного дисонансу можлива або між заданими когнітивними структурами, що прийшли до неузгодженості, або за рахунок трансформації власних цінностей, допущень, думок і суджень.

У буденній свідомості немає наукового уявлення, тому відбувається натурально-видиме створення думки про екологічні чинники: інтуїтивно людина змінює своє уявлення саме так, щоб узгодити його з власним розумінням у своїй свідомості, власному світогляді, цінностях і сподіваннях.

Отже, і цей психологічний механізм більше деформує, ніж протистоїть радіофобійній залежності екологічної свідомості людей, яка набуває вже досить визначеного нового змісту та іррадіює до суспільної свідомості.

Психічна іррадіація (від лат. irradio – сяяти, випромінювати) – здатність та схильність людської свідомості поширювати розуміння небезпечних впливів з індивідуального бачення у сукупно-масове, суспільне уявлення. Генералізація психічної іррадіації набувала ознак персеверації (від лат. perseveratio – упертість, – циклічне повторення або наполегливе відтворення). Персеверативна іррадіація підсилюється настановами й очікуваннями, прогнозами відповідного спрямування. Це породжує певні екодомінанти, а саме: однотипні психоневрологічні скарги, невдоволення, бажання пільгових ін'єкцій і т.ін. Іпохондрійна симптоматика, наприклад, іррадіювала у суспільну свідомість генералізовано. Адже в загальному фоні скарг на головні болі та болі у суглобах, загальну слабкість та ін. можна виділити як домінуючі стани психологічного відчаю та безсилля.

Відчай – психічний стан розгубленості, безвиході у змінених, (радіаційних) умовах проживання. Головне у цьому – відсутність віри людей у свої можливості впоратися з лихом, втрата надій. Відчай підживлюється нявністю захворювань, розладів емоційної сфери, психосоматичної симптоматики, які повсякденно спостерігаються і фіксуються у спонтанних розмовах, роздумах, народному оповіданні, невизначених страхах, здогадках.

У такому стані душевного розладу легко розвивається психічний стан екоціннісного безсилля. **Безсилля екопсихологічне** – стан людей, який відрізняється нездатністю та невмінням позбавитися гнітючого відчуття приреченості, ніщивної безвиході.

Формується таке відчуття не тільки під впливом об'єктивного стану довкілля, але й під впливом чуток, пересудів, припущень і здогадок, контамінацій та персеверацій. Згадані форми конфабуляцій резонансно поглиблюються завдяки особистісним властивостям постраждалих, світоглядної обмеженості, соціальної конформності, слабкої, суперечної та недостатньої поінформованості. Відчуття екопсихологічного безсилля породжує апатію, втрату загальної активності, буквально провокує екологічні психогенії, ті самі іпохондричні скарги.

Екологічні психогенії – є досить поширена характеристика екологічної свідомості, що відображає психічні стани, зумовлені усвідомленням загрожуючих наслідків техногенної катастрофи та невтішних прогнозів. З конкретних форм прояву екопсихогеній виділяють: спрямовані радіофобії, маніакально-депресивні стани і переживання, відчуття приреченості, установчі диспозиції, що однобічно та послідовно викривляють дійсність сприйняття.

Усім формам екопсихогеній характерні відчуття загального дискомфорту, тривоги, сумнівів і страхів. Вони відрізняються не тільки назвами, але й проявами та мірою вираженості – від слабких до насичених; за тривалістю – від періодичних, епізодичних до стійких; за глибиною – від зовнішніх, ситуативно зумовлених до особистісних. Екопсихогенії формуються спонтанно і носять переважно емоційно–астенічний характер: журба, сум, тривога, страх. Рідко зустрічаються стеничні екопсихогенії у вигляді ейфорії, ентузіазму, тонізуючої активності.

Контролювати такі настрої та знаходити способи їх усвідомленої корекції є однією з актуальних проблем екологічної психології в дистресових умовах адаптоекосоціогенезу.

Створена якість психогеній перетворює невизначеність психічного стану в достатньо усвідомлену та цілком конкретну форму фобії (страху конкретного змісту, наприклад, захворіти раком), або манії (нав'язливого навіювання, оглушення, або засівшої в голові напівмаячної ідеї неминучості смерті, паралічу, якоїсь ще хвороби).

Окрім описаної генези розвитку деформацій екологічної свідомості, що реалізує категорію "екопсихологічної незахищеності", може проявлятися ще дві лінії формування екопсихогеній: шляхом включення пускових механізмів "екологічного інфантилізму" – одна лінія, і друга – початково реалізує категорію "екологічної деменції" (дефнесії).

§ 4. Екопсихологічний інфантилізм в адаптації до кризово змінених умов існування

Екологічний інфантилізм (від лат. *infantilis* – дитячий) – осереддя в екологічній свідомості дорослих примітивно дитячого розуміння екологічних цінностей особливо тих подій, які щойно відбуваються. У такому разі, поведінка та відношення, ставлення до свого довкілля характеризуються, як правило, емоційно-вольовою незрілістю, несформованістю, несамостійністю рішень і дій. Це супроводжується пониженою критичністю, підвищеною тривожністю, екогеоцентризмом, беспорядністю та незахищеністю перед природними стихіями, орієнтацією на емпіричне, «ручне» пізнання дійсності, на розвиток компенсаторних реакцій (фантазування, витіснення, заміщення та ін.). Екологічний інфантилізм не тільки супроводжується тими явищами свідомості, що описані вище, але й породжує відповідний екопсихологічний ескапізм та екопсихологічну апатію, що, в свою чергу, формує екологічну інгібіцію суб'єктивних станів, поведінки та діяльності людей.

Екопсихологічний ескапізм (від англ. *escape* – уникати, ховатися, рятуватися) як явище буденної свідомості, означає уникнення від реальної дійсності та своєрідну втечу, прилаштування у світі ілюзій. Це своєрідний психологічний механізм пасивного захисту від шкідливої дії оточуючого середовища, коли свідомість «малює» дещо пом'якшену картину світу та дозволяє не звертати уваги, на реальність, «пірнати» від неї у внутрішній світ, відмежовуватися від почуття тривоги, ховатися у свою оболонку та отримувати суб'єктивне відчуття безпеки. Поведінкова форма прояву екопсихологічного ескапізму у більшості випадків супроводжується психологічним станом суб'єктивної апатії, бездіяльності, пасивності.

Екопсихологічна апатія (від грець. *apatia* – несприйнятливність, нечутливність) – психологічний стан людини, при якому проявляється байдужість, відсутність зацікавленості до явищ і подій екологічного змісту.

Екопсихологічна апатія, з одного боку, – це втрата активного ставлення людини до цінностей зміненого середовища, його кризи (ескапізм), а з

іншого, – посилення внутрішнього змісту переживань з цього приводу (психогенії).

Апатія нівелює інтерес до життя, знижує діяльнісну активність, депортує зі свідомості суспільну значущість екологічної проблеми, веде до деструкції цінностей, пригнічує ініціативу, психологічно інгібірує (пригнічує) життєвий тонус.

Екологічна інгібіція (від лат. *inhibere* – стримувати) – погіршення життєвого тону, самопочуття, настрою, що сприяє невпорядкованим діям (контамінаціям, конфабуляціям, алоаферентаціям, альтернатуралізаціям і таке ін.). Екоінгібіції шкодять здоров'ю: тривоги і жахи радіофобійної спрямованості викликають невизначене відчуття загрози, внаслідок цього пригнічуються імунні та інші функціональні системи організму. Домінуючий стан створює екодомінанту уникнення.

Екодомінанта уникнення (від лат. *dominans* – пануючий) – домінуюча спрямованість відмови від прямої участі у вирішенні не тільки екологічних, але й інших життєвих проблем, особистісна відстороненість, непричетність до них, невіра в те, що можна щось змінити, майже повна відсутність позитивних рішень і досвіду. Екодомінанта уникнення заганяє проблему углиб переживань, підсилює внутрішню напругу, викликає незадоволення. На створеному фоні легко розвивається мотиваційна дегенерація екологічної спрямованості.

Мотиваційна дегенерація (від лат. *degenero* – вироджуюсь) – процес погіршення, зниження навичок екологічного цілепокладання, вихолощування екодоцільної активності. Це не стільки мотивація уникнення, скільки повна нездатність до мотивації екоатрибутивної діяльності, що призводить до екологічних психогеній.

§ 5. Екопсихологічна дефнесія (глухота) як чинник дезадаптації екологічної свідомості

В умовах наслідків техногенної катастрофи відлунює і третя складова адаптації. Несприйнятливість екології, глухота залучаються до актуалізації *екологічних деменцій* (лат. *dementia* – безумність, божевілля) буденної свідомості.

У даному випадку екологічна свідомість ґрунтується виключно на емпіричному досвіді і здоровому глузді, які характеризуються ознаками інфантилізму (дитячості, наївності, безпосередності), негативізму, апатії, інгібіції, уникнення, а не глибинної осмисленості, розумності, усвідомленості, екологічної доцільності. Тобто проявляється “глухота” (*deathness*) – дефнесія.

Екологічна дефнесія (від англ. *deathness* – глухота) – нездатність людей розуміти доцільність охорони природи як у великому, так і в малому. Це якість недорозвиненого екологічного інтелекту, спровокованого збудженням психоемоційної сфери та притупленим сприйняттям природної дисгармонії. Совметральні екодиспозиції добре лягали на ґрунт емоційної глухоти, тугорухомості інтелекту, духовної спустошеності.

Егоцентрична екодефнесія з'являється тоді, коли розуміння екології обмежується лише тим, що робить людина та що вона отримує від цього, не звертаючи увагу на все інше (наприклад, підліткова екодефнесія проявляється у жорстокості, капосництві, хизуванні, нарузі у ставленні до молодших або до тварин, природних об'єктів і т.д.). Технократична екодефнесія у попередні часи домінувала, коли економічний та фінансовий утилітаризм заважав психоемоційному сприйняттю дійсності.

Екологічні дефнесії виявляються двояко: з одного боку, вони отримують свої прояви в екологічних дисфоріях, а з іншого – в екопсихологічному ажіотажі.

Екологічна дисфорія (від грецьк. *dysphoreo* – важко переносу, роздратований) розглядається як настрій, що супроводжується похмурістю,

уразливою чутливістю, дратівливістю, схильністю до спалахів агресії. Від механізмів екологічної дефнесії, легко розвивають явища радіаційної *алоаферентації* екологічної свідомості, коли спостерігається різке звуження уявлень одного чинника або посилення уваги до інших. За механізмами це є відоме явище загальної (когнітивної) психології. Стосовно екологічної дане явище має назву «екопсихологічна інтерференція».

Інтерференція походить від лат. *inter* – між, *ferens (ferentis)* – який несе, що означає погіршення запам'ятання в результаті впливу (накладання) іншого матеріалу. В екологічній свідомості ми спостерігаємо аналогічне явище «витіснення» з пам'яті хімічного, виробничого, транспортного, інших екологічних забруднювачів за рахунок домінуючого радіаційного впливу.

Всі три лінії спонтанного адаптоекосоціогенезу буденної екологічної свідомості сукупно, амальгамно виводять повсякденне світосприйняття людей у простір екологічних психогенній, формуються радіофобії.

Радіофобія (від лат. *radio* – випромінюю та грець. – *fobos* – страх) – боязнь радіаційного опромінення що призводить до психоастеній та супроводжується неврозами, апатією, пригніченістю, тривогою.

Екогенні неврози ґрунтуються на суперечностях між особистісно значущими цінностями та уявленнями вад екологічної дійсності. Вони викликають переживання приреченості, фрустрації, безпорадності, втрати, потребово-мотиваційних та емоційно-вольових розладів.

7.2. Механізми саморегуляції та етапи адаптації екологічної свідомості

§ 1. Актуалізація складових психічної саморегуляції в процесах адаптації

Свідомість являє собою єдність ряду взаємопов'язаних структур:

– психічне відтворення середовища;

– психічне відтворення власного «Я», чітке виділення суб'єкта і об'єкта

життєдіяльності («Я» і «не – Я» сутності);

– саморефлексія та саморегуляція, завдяки яким утворюється відчуття причетності, формується відношення «Я» до дійсності.

В означених складових особливого значення заслуговує категорія «Я-відношення» особистості до дійсності.

Як категорія свідомості, відношення «Я» детерміноване:

а) психічними станами суб'єкта, котрі обумовлені єдністю всіх психічних процесів (емоцій, волі, уяви, мислення, пам'яті, тощо);

б) реальним станом об'єктивної дійсності (екології). Завдяки суб'єктивній рефлексії стану довкілля свідомість стає екологічно інтенційованою;

в) соціальним, культурним, моральним усім життєвим досвідом;

г) співвідношенням і змістом виразливо рефлексованих (усвідомлюваних) і невиразно відчуттєвих (підсвідомих) суб'єктивно значущих цінностей;

д) характером мовно-мисленнєвих, логіко-семантичних інтерпретацій усіх щойно позначених детермінант. Від цієї складової залежить глибина, рівні узагальнення, ступінь інтегрованості, адаптивна доцільність екологічної свідомості, що проявляється об'єктивованістю суб'єктивної картини світу. Графічно це зображено на рис. 7.1.

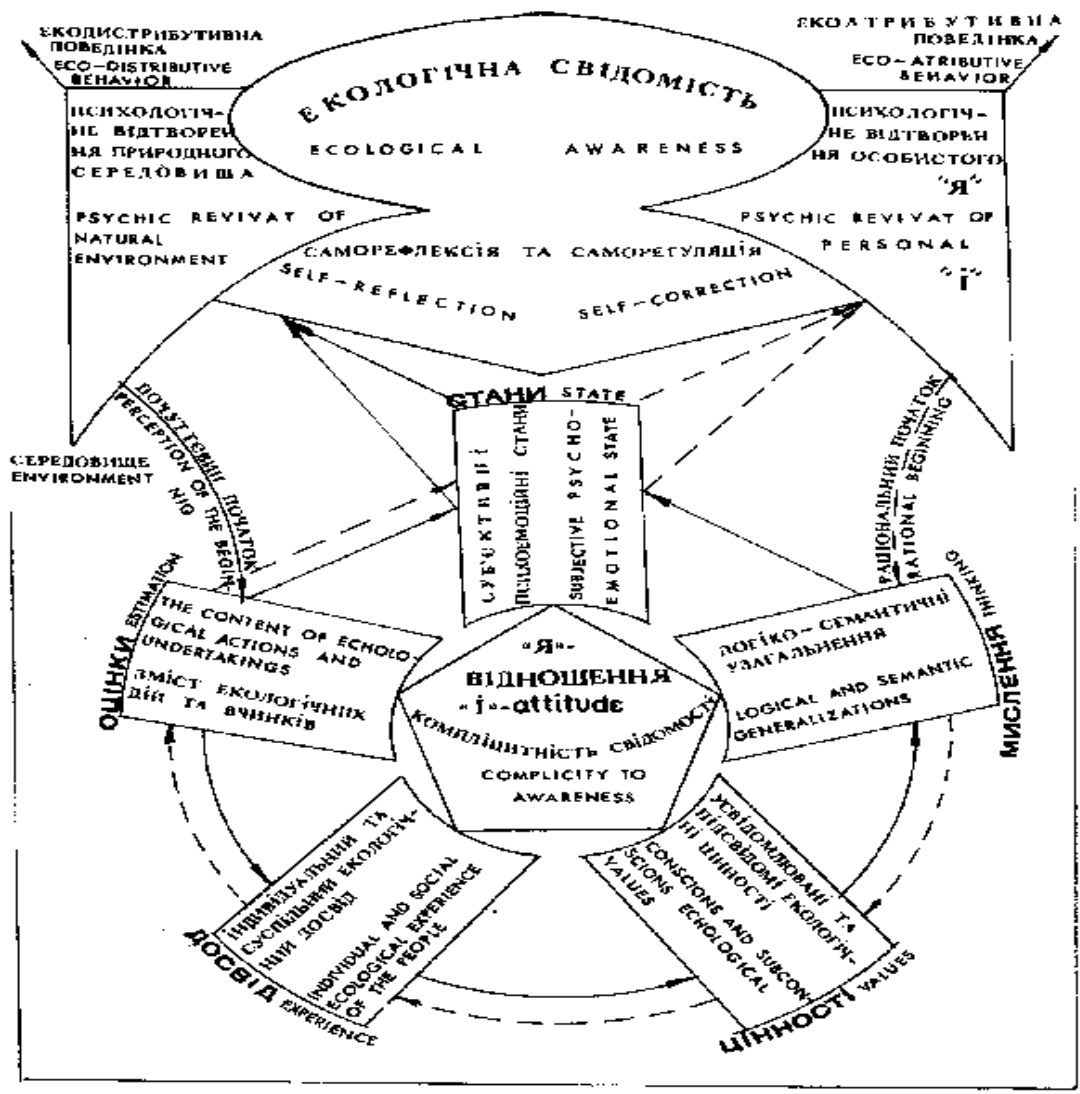

Рис. 7.1. Схема адаптогенезу екологічної свідомості

Для видавника. Переробіть, будь ласка, рис.7.1: приберіть англійські назви, залишіть тільки українські, добре було б, якби Ви його професійно комп'ютером перемалували.

Загалом схема «Я-відношення» показує, що як тільки-но суб'єкт рефлексує власне «Я», яке відрізняється від «не – Я», зразу ж виникає те чи інше ставлення до того, що не належить власному «Я».

В екологічній свідомості суб'єктивне ставлення є надзвичайно важливою компонентою, адже обумовлене воно не тільки потребами людини,

але і суто екологічними цінностями, потребами виживання, бажанням зберегти життя, особливо, якщо воно знаходиться під загрозою. І саме тут, у самому визначенні, відбувається психологічна інверсія сенсо-ціннісного значення екології – з наголосом: не мого життя, а життя взагалі, не зараз, не завтра, а у майбутньому. Не точно й не абсолютно існує загроза, а ймовірно. Та оскільки не завтра, не абсолютно, не однозначно і, до того ж, не зі мною особисто, то цінність таких установок втрачає для особистості значущість. Дії на шкоду довкіллю за таких опосередкувань не складають особистісних сенсів і не створюють гостроти переживань у відношеннях «Я» і «не – Я» сутностей. У такому разі «Я-відношення» формуються не стільки до життєвого середовища як самоцінності, скільки до його похідної функції, яка безпосередньо обслуговує задоволення всіляких потреб (ресурси, сировинна база, виробництво, відпочинок, насолоди і т.ін.). Отже ці, ресурсні цінності довкілля і беруться в основу розуміння екології буденної свідомості мешканців планети Земля.

У відповідності з таким спрощеним, короткоконтурним рівнем саморефлексії здійснюється й механізм саморегуляції поведінки та діяльності людини. У заданій таким чином схемі саморефлексії і саморегуляції досить зрозумілою стає відсторонена, еко-нейтральна, безособова лінія взаємодії. Інертність свідомості у споживацькому ставленні до природи, яка устоялася віками, не змінити зараз ніякими, навіть самими інтенсивними курсами екологічної освіти і пропаганди. Але такий стан справ завжди терпимий до перших глобальних екологічних катастроф.

Чорнобильська катастрофа вдарила сучасну нам людину, що вектор екологічної свідомості «потрапив» у вектор екостратегіальних цінностей захисту життєвого простору. В умовах наслідків Чорнобильської катастрофи індивідуальна, як і масова свідомість перестали задовольнятися спрощеною безсторонньою схемою «Я-відношення». Воно зреагувало потужним зривом обурення, але реорганізуватись таке відношення стало поступово, хоча і дещо прискореними темпами. Внаслідок цього виявилось втягнутим у

формування нового комплексу «Я-відношення» з довкіллям, адаптивних ретрансформацій і перетворень.

§ 2. Динаміка або етапність розвитку рефлексивних механізмів саморегуляції в умовах поставарійного дистресу

Екстремальність екологічної ситуації фокусує свідомість на психічному відтворенні довкілля, вибудовує відповідну саморегуляцію «Я-відношень» з оточуючим середовищем, що, актуалізує і навіть абсолютизує суб'єктивні психоемоційні стани людей та вже з цієї якості (з позиції емоційних переживань) виходить на таку ж за змістом саморефлексію психічного відтворення «Я-сутності». Це сама перша реакція свідомості на аварію коротким контуром саморегуляції:

середовище → оцінка → психічний стан → я-сутність →
довкілля змінене і незрозуміле:(загроза), (тривога і напруга), (в небезпеці)
→ екодистрибутивна поведінка = паніка, відчай

Зрозуміло, що категорія оцінок у даному контурі саморегуляції була загрожуючою існуванню і невизначеною, тому й формувала вона виражені негативні психоемоційні стани (майже панічне усвідомлення «Я-небезпеки»). Форм пристосувальної поведінки за таких умов не було ні в активах індивідуальної, ні в анналах досвіду масової свідомості. Суспільна свідомість засобами інститутів науки, медицини, масової інформації, служб цивільної оборони не сприяли адекватним формам адаптації, то свідомості людей нічого не лишалося, як перебувати в стохастичному (невпорядкованому) режимі пошуку і реалізації недоцільного, тобто екодистрибутивного «Я-відношення». А це – паніка, аутизація, глибока депресія або агресивні прояви. Така форма екопсихологічного реагування свідомості на катастрофу відноситься до «II-типу» (панічного, стохастичного).

Описаний стан свідомості триває недовго, – як і будь-який афект. За плином часу П–тип реагування приходить до необхідності розширення діапазону оцінок і суджень про екологічну дійсність. Але за відсутністю об'єктивної наукової інформації буденна свідомість приходить до необхідності використання емпіричного досвіду, який поступово накопичувався. Індивідуальний досвід весь час перебуває в активному обміні і обігу, він синтезується буденною свідомістю на рівнях здорового глузду і переходить в активи рефлексивної емпірики масової свідомості. Психічна саморегуляція «Я-відношення» накопичує власний *досвід* і набуває ознак емпірично-детермінованого «*E-типу*», *емпіричного типу реагування*.

Індивідуальні мотиваційні прояви нового рівня саморегуляції формують у складі динамічних структур «Я-відношень» життєвоціннісні сенси стосовно екологічної реальності у вигляді досить окреслених і певних небезсторонніх, нерідко упереджених суджень, інтерпретацій, помислів, тлумачень, уявлень, оцінок прогнозів.

Одержані таким чином цінності задають майже окреслену спрямованість буденної свідомості. На цьому фоні опосередковується своєрідно деформований світогляд, складаються нові екоціннісні орієнтації. Однак поведінка і діяльність через деформації сенсоутворюючих цінностей залишаються екодистрибутивними. Цю стадію розвитку екопсихологічного «Я-відношення» відносять до «*D-типу*» (*деформованого*).

Екопсихологічне «Я-відношення» вже на стадії D-типу реагування проявляє більшу визначеність завдяки набутому досвіду, розширенню сфери цінностей та формування узгоджених світоглядних принципів.

Вже на цій стадії можна говорити про новий зміст екологічної свідомості людей. Справа лише в тому, що нова екологічна свідомість здебільшого лімітована психоемоційними впливами, а не раціональними установками.

У подальшому процесі пристосування до змінених умов існування буденна свідомість змушена запобігати до логіко-мисленневої переробки і

опрацювання всього того, що накопичилося в ній. Тепер екологічна свідомість, як ніколи раніше, потребує об'єктивно зважених наукових оцінок і рекомендацій.

Тепер свідомість починає співвідноситись з системою референтних цінностей збереження *свого життя*, екологічна реальність починає усвідомлюватись, гостро переживатися та опрацьовуватися мисленнєво, інтелектуально узагальнюватись (*«I-тип» реагування – стадія інтелектуальної інтеграції*) Тепер ця свідомість є власне екологічною.

Зрозуміло, що цикл розвитку саморефлексії і саморегуляції екологічної свідомості на цьому не завершується. Вектор саморефлексії весь час і постійно зосереджується на суб'єктивних психоемоційних станах, звідки надходять поправки і корекції.

Резюме

Якщо на ранніх стадіях розвитку адаптивного комплексу у післяаварійних переживаннях радіації здійснювався процес їх соціальної релаксації (обурення, балачки, протести), то пізніше люди залишаються зі своїми тривогами наодинці. Ця психогенеза виглядає приблизно так: коли невротична симптоматика тільки зароджується, внутрішній психогенний конфлікт проявляється зовні і проектується емоційно у вигляді прикростей, образ, тих чи інших вимог, скарг, жалю – всі емоції зверху), то потім він іде углиб психіки, нікуди не діваючись, а перетворюючись у неврози нав'язливих переживань, внутрішніх мук, страждань. Гнітючі переживання все ж знаходять свої зовнішні прояви у невротичній симптоматиці і скаргах, вони спричиняють людей до внутрішнього протесту, додаткової напруги. Таким чином, психічний стан людей надто довго утримувався на межі максимуму свого напруження, що не могло не призвести до психастенічної слабкості нервових процесів, їх виснаженості, крихкої емоційної ламкості лабільності, нестійкості, нерідко з депресивними проявами. Тому зовсім не дивно, що вже через 6 років після аварії можна було повсюдно спостерігати переживання прихованої та явної тривоги, невизначених страхів, а зовні у поведінці і

діяльності – нетерпимість, дратівливість, розлади сну та головні болі, інші найрізноманітніші порушення вегетативної нервової системи. У якості саме цих форм прояву сформованих екогенних неврозів слід розглядати широку психоневрологічну симптоматику: болі у суглобах, пересихання та дертя у горлі, посилення втомлюваності, розлади чутливості, головного болю.

Екогенні неврози, що сформувалися, безумовно, потребували спеціального екопсихологічного втручання, професійної психологічної роботи, змістовної підтримки та захисту буденної свідомості. Така робота, по-ідеї, повинна була орієнтуватися на специфічну корекцію змісту і форм вже спрямованої масової (вибірково по регіонам) установки з метою усунення внутрішніх суперечностей та дискомфорту, перш за все, у структурі особистісних сенсів і цілепокладання. Проте, ні наука, ні уряд своєчасно (та й до цих пір) не потурбувалися про це. Тому масова свідомість потерпілих регіонів (це не тільки ті, хто в "зону" включені, але й ті, що знаходяться поряд) вийшла самоплинно на рівень розвитку відповідних деструктивних змін свідомості, світоглядних деформацій екогенного (радіофобного) походження і змісту, акцентуацій особистості за радіофобним нахилом.

Психологічна адаптація буденної екологічної свідомості у складних дистресових умовах техногенної катастрофи емпірично, шляхом спроб і помилок шукає шляхи й можливості пристосування до змінених, шкідливих і загрозливих умов проживання. Не тільки довкілля, а й сам процес адаптації суб'єктивно рефлектується свідомістю людей, набуває відповідного екологічного спрямування, трансформацій і перетворень. Не можна говорити, що цей процес був завжди адекватним, доцільним, спрямованим, він був "пошуковим" і, в решті решт, екоатрибутивним, відповідним до умов виживання. Але можна з певністю стверджувати, що явище психічної адаптації розгортається за участі великого комплексу психічних механізмів саморегуляції, серед яких велике значення мають: психоемоційні *стани*, *оцінки* змісту і форм прояву екологічних дій та вчинків у зміненому довкіллі, індивідуальний та суспільний екологічний *досвід* пристосування,

усвідомлювані та підсвідомі екологічні цінності (*ціннісні орієнтації*), логіко-семантичні узагальнення *мислення*. Через означені категорії психіки проходить адаптація людської свідомості до змінених умов довкілля. Як нами встановлено, це – ланцюжок з 5 психологічних ланок: стани, оцінки, досвід, ціннісні орієнтації, мислення. Отже в психокорекційній роботі з постраждалими від екстремальних ситуацій людьми важливо працювати саме з цими категоріями психіки. Напрошується й інше практичне значення здобутого в екопсихологічних дослідженнях знання про психологічну адаптацію. Воно може бути цікавим для сучасної концепції екологічної освіти і виховання, якщо розглядати цей ланцюжок у зворотному порядку.

Типи поведінково–екологічних реакцій можна виокремити за характером і тенденціями масової буденної свідомості, що проявляється в конкретних конативних (поведінкових) реакціях людей. Проте "чисті" типи зустрічаються рідко, частіше – це змішані, амальгамні, тобто напластовані з ознак декількох типів. З метою їх виявлення потрібні розробки спеціальних психодіагностичних шкал, яких ще не існує. Їх необхідно мати, щоб враховувати характер екодеформацій буденної свідомості. Вони потрібні також у навчанні і вихованні, психологічній корекції, психотерапії та психореабілітації. Але їм мають передувати тести екоціннісних диспозицій для так званої нормотонії екологічної свідомості, адже зміни визначаються по відношенню до певного фону, відправного, стартового стану. Вирішення цієї проблеми віднесемо до майбутніх екопсихологічних досліджень. Правда, пізніше, після трьох етапних наших експедицій ми дійшли необхідності створення діагностичного інструментарію для “нормотонії” (ТЕД) . Це було зумовлено актуальністю дослідження та навчально–виховної роботи в екопсихологічному спрямуванні.

Блок контролю теоретичних знань до розділу 7

Для закріплення і перевірки засвоєного матеріалу пропонується 25 контрольних запитань, на які дається 80 альтернативних відповідей, з них 27 правильних.

1. Життєва кризова подія, що пов'язана з потрясінням, стресом:
 - а) блокує свідомість, дезорганізує психіку, лишає людину будь-якої можливості орієнтуватися у навколишньому світі;
 - б) загострює усвідомлення людьми навколишнього світу, своєї власної сутності і місця в ньому;
 - в) викликає пізнавальний інтерес до змін, що відбуваються.

2. Виникнення і розвиток в організмі окремих пристосувань внаслідок засвоєння ним умов життєвого середовища – це:
 - а) адаптогенез;
 - б) адаптаціогенез;
 - в) адаптація.

3. Психологічна адаптація – це:
 - а) відповідь психіки на шкідливі чинники довкілля;
 - б) комплексні зміни психічних явищ, що зумовлюють узгодженість впливів на психіку у пристосуванні організму до змінених умов існування;
 - в) підвищення або пониження рівню організації психічної активності у динамічних умовах життєвого середовища.

4. Адаптивні процеси свідомості, що відбуваються у кризових і небезпечних для життя ситуаціях характеризуються:
 - а) реверсивністю значень попереднього досвіду, тобто актуалізуються, загострюються і зациклюються попередні знання і розуміння світу, від яких людина не може збавитися (ригідна установка)
 - б) на основі когнітивного досвіду значення ситуації, що спостерігається, переглядаються скрізь призму події та приводяться у відповідність до нової реальності (динамічна установка);
 - в) попередні значення нехтуються і гнозис здійснюється цілком і повністю на матеріалі нової реальності (фіксована установка).

5. Під впливом стресу різко змінюється:
 - а) сприйняття людиною світу;
 - б) свідомість людини.

6. Польовими екопсихологічними дослідженнями встановлено, що у змінених умовах довкілля новий матеріал вписується в сенсоутворювальний контекст попередніх значень, а інформація інтерпретується з позицій колишньої повсякденної практики і менталітету. Це є психологічний механізм:
 - а) стабілізації екологічної свідомості;
 - б) деформації екологічної свідомості;

в) адаптації екологічної свідомості.

7. Адаптивні зміни свідомості, що здійснюються під впливом наслідків катастрофи, у повсякденні (на рівні буденної свідомості) людьми:

- а) усвідомлюються і осмислюються;
- б) не усвідомлюються – вони самопливні.

8. У професійних психологічних опосередкуваннях (психологічній підтримці, корекції, консультуванні чи терапії) адаптації людської свідомості до змінених умов існування доцільно:

- а) вписувати, наближати, пристосовувати нові значення до системи попередніх, раніш відомих в її уявленнях значень і смислів;
- б) формування психологічних механізмів сенсоутворення, які виключають і навіть допускають зіткнення сенсів суб'єкта адаптації з іншими значенневими їх виразами.

9. Екологічна атрибутивність поведінки і діяльності людей це:

- а) невід'ємна властивість природного в людині та відповідна до цього активність у пошуках цілісності і гармонії з нею;
- б) буттєвість або, точніше, побутовість у поведінкових діях та вчинках стосовно ставлень до природи;
- в) діяльність, що вмотивована неекологічними сенсами.

10. Кризово-стресова ситуація на початковій стадії екотехногенної катастрофи, якою була Чорнобильська аварія, викликає:

- а) екоатрибутивну поведінку;
- б) екодистрибутивну поведінку.

11. Встановлено, що під впливом наслідків катастрофи у процесі адаптації екологічної свідомості до змінених умов існування виникають і поширюються специфічні соціально-психологічні явища: конфобуляції, альтиранатурналізації, когнітивні дисонанси і т. ін.

Соціально-психологічне явище, що проявляється беззмістовними філософуваннями, балачками, плітками, іншими пересудами і обговореннями називається:

- а) контамінацією; б) конфабуляцією; в) алоаферентацією.

12. Контамінація екологічної свідомості – це:

- а) концентрація, зосередження уваги; в) змішування, алогізми;
- б) протест, заперечення; г) категоризація екологічних цінностей.

13. Екопсихологічна альтернатурналізація – це:

- а) аргументація і ствердження власної світоглядної позиції на протигагу сталим екологічним уявленням, поглядам та установкам;
- б) внутрішні протиріччя самосвідомості стосовно екологічної дійсності;
- в) вилучення з обігу свідомості певного природного явища та заміна його іншим більш переконливим.

14. Явище персеверації екологічної свідомості полягає:

- а) у генералізації суспільною екологічною свідомістю актуальних екологічних цінностей;
- б) у циклічному повторенні, наполегливому загостренні уваги, акцентах на певних (здебільшого, негативних) чинниках довкілля;
- в) у трансляції екологічних ідей з масової, суспільної свідомості в індивідуальну.

15. Психологічна іррадіація ідей екологічної свідомості – це:

- а) розуміння та обговорення радіаційного забруднення довкілля;
- б) трансляція і поширення індивідуальних уявлень екології у суспільно-масову свідомість;
- в) осяяння, раптове збагнення природної сутності людського буття.

16. Вищезначені механізми психіки (конфабуляції, контамінації, персеверяції) у дистресових умовах адаптації є:

- а) акцепторами адекватних дій у змінених умовах існування;
- б) базовими структурами орієнтування у довкіллі навіть безвідносно до аварій чи катастроф;
- в) деформаторами екологічної свідомості в адаптації до наслідків кризової ситуації.

17. Для раптових стресогених ситуацій типовими для населення є психічні стани:

- а) обурення і протесту;
- в) терпіння та очікувань;
- б) відчаю і безсиля;
- г) зібраності і мобілізації.

18. Стани радіофобій, депресивні стани і переживання, відчуття приреченості, безвиході, суму, тривоги і страху лежать в основі проявів:

- а) екологічної ейфорії;
- в) соціальної абулії.
- б) особистісної фрустрації;

19. У розвитку психогенній екологічної свідомості під впливом наслідків екотехногенної катастрофи, як з'ясувалося дослідженнями, можуть проявлятися три лінії адаптогенезу(3 відповіді):

- а) за контуром соціального оптимізму;
- г) за контуром компенсаторного дисонансу;
- б) за контуром екопсихологічного негативізму;
- д) за контуром екологічної дефнесії.
- в) за контуром механізмів екологічного інфанілізму;

20. Коли у сприйманні подій і явищ, що здійснюються у довкіллі, переважають механізми спрощеного, несформованого, незрілого їх розуміння, то це є прояв:

- а) екологічної деменції;
- б) екологічного інфанілізму;
- в) екологічного ескапізму.

21. Екопсихологічний ескапізм – це:

- а) байдужість, несприйнятливність, нечутливість до подій і явищ екологічного змісту;
- б) погіршення життєвого тону, самопочуття і настрою під впливом негативних екологічних переживань;
- в) уникнення реальної дійсності, своєрідна втеча у світ ілюзій та мрій.

22. Екологічна інгібіція – це:

- а) погіршення життєвого тону, самопочуття і настрою під впливом негативних екологічних переживань;

б) домінуюча система поглядів, що спонукає до відмови від прямої участі у вирішенні екологічних проблем;

в) примітивно дитяче розуміння екологічних цінностей і проблем.

23. Нерозуміння того, що гриби «з радіаційного» лісу не можна споживати, що не можна використовувати запчастини чи техніку з радіаційних могильників: т.ін. – це є прояв:

а) екологічної інгібіції; б) екологічної регенерації; г) екологічної дефнесії.

24. Наруга, капосництво, хизування, зверхність, зневага у ставленні до природних об'єктів чи штучних споруд (газонів, під'їздів, зупинок, скверів), як і порушення пташиного гнізда чи мурашника в лісі – це є:

а) екологічна деменція;

г) екологічна агнозія;

б) екологічна девіація;

д) екологічна атрофія;

в) екологічна дисфорія;

є) екологічна абулія.

25. Екогенні неврози та радіаційні психогенії можуть розвиватися у наслідках техногенної катастрофи під впливом психологічних механізмів:

а) психологічного негативізму;

б) психологічного інфантилізму;

в) екопсихологічної дефнесії;

г) амальгамно, з урахуванням усіх трьох означених механізмів;

д) винятково за рахунок фізичної дії радіаційного опромінення.

РОЗДІЛ 8. ЕКОЛОГО-ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

Однією з природних сфер екологічної психології є екопсихологічна експертиза. Екопсихологічної експертизи на сьогодні в Україні немає, хоча екологічна експертиза здійснюється з 1995 року

Еколого-психологічна експертиза покликана оцінювати сприймання і ставлення людей до розроблюваних проєктів господарської та іншої інноваційної діяльності (будівництво, реконструкція, модернізація об'єктів, техніки і технологій, культурних, рекреаційних, інших програм і планів), що передбачають втручання у життєве середовище. Екопсихологічна експертиза визначає не тільки ставлення, а й прогнози наслідків від екологічних нововведень у відповідних впливах, переживаннях, екодиспозиціях людей, емоціях, настроях, діях і вчинках, життєвому тону, устоях і способах життя, життєдіяльності в цілому.

Екопсихологічна експертиза є надзвичайно важливою складовою й інтегрованою ознакою цілісності екологічної експертизи.

8.1. Загальні уявлення про екологічну експертизу, її предмет, задачі та види

§ 1. Зміст та правовий статус екологічної експертизи

Спочатку дамо загальне уявлення про екологічну експертизу. *Екологічна експертиза* (франц. *expertise*, від лат. *expertus*) – це оцінка впливу на довкілля та здоров'я людей усіх видів господарської діяльності, відповідності цієї діяльності чинним нормам і законам з охорони навколишнього природного середовища. Екологічна експертиза – це комплексний аналіз технологій, матеріалів, устаткування, техніки, проєктів, планів, прогнозів запланованої або існуючої господарської діяльності, визначення відповідності поданих проєктів чинному законодавству щодо охорони навколишнього середовища.

Екологічна експертиза регулюється Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» та Законом України «Про екологічну експертизу» (1995 рік). За українським природоохоронним законодавством, проведення експертизи обов'язкове для будь-якої діяльності, що впливає на довкілля.

Специфічна експертна діяльність включає в себе тісно взаємопов'язані елементи еколого-експертного пізнання – перевірку і оцінку екологічного

змісту проектів які регламентують господарську діяльність, що негативно впливає на навколишнє середовище.

Основними завданнями державної екологічної експертизи є:

- визначення екологічної безпеки господарської та іншої діяльності, яка прямо чи опосередковано негативно вплинути на стан навколишнього середовища;

- встановлення відповідності передпроектних, передпланових, проектних та інших рішень вимогам законодавства про охорону навколишнього середовища;

- оцінка повноти і обґрунтованості передбачуваних заходів щодо охорони навколишнього середовища та здоров'я населення.

В якості критеріїв оцінки проектів виступають нормативні показники, а саме: вимоги еколого-правових норм та правил, принципи охорони природи, екологічні імперативи, природоохоронні і природоресурсні пріоритети, стандарти з охорони природи і раціонального використання природних ресурсів, будівельні норми і правила, санітарно-гігієнічні нормативи, а також екологічні показники затвердженої документації.

Серед даних вимог, немає ні слова про ставлення людей, населення конкретного регіону до проектів запланованих чи споруджуваних народно-господарських об'єктів, про їх вплив на психіку громадян.

§ 2. Державна та громадська екологічна експертиза

Діють екологічні експертизи кількох типів: *державні, громадські, відомчі, змішані*. Вони бувають *первинні і вторинні*, за масштабами – *локальні (об'єктні), районні, регіональні (обласні й міжобласні), державні, міждержавні*.

Екологічна експертиза розвивалась переважно як засіб нормативного відвернення екологічно несприятливих наслідків, тобто формувалась на нормативній методології зіставлення запроектованих показників з чинними нормативно-правовими критеріями та формулюванням висновків

обов'язкового характеру, які ґрунтувались не на законодавчих актах, а на стандартах, будівельних і санітарних нормах, методичних вказівках і рекомендаціях.

Нормативний підхід значною мірою влаштовував зацікавлені сторони – тих, хто проводив експертизу, і тих, для кого вона проводилася (будівельників, господарників). Проект без будь-яких ускладнень проходив експертизу, затверджувався, на нього виділялися кошти і будувались навіть екологічно несумісні об'єкти.

Нині проведення екологічної експертизи є обов'язковою умовою законодавчої, управлінської, інвестиційної, господарської та інших видів діяльності, що впливають на стан довкілля. Знову ж таки, на психічний стан людей впливи не перевіряються й донині.

Державну екологічну експертизу здійснюють експертні комісії Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України, а громадську експертизу – громадські організації чи створені ними спеціалізовані формування; інші установи, в тому числі іноземні юридичні та фізичні особи, що залучаються до проведення екологічної експертизи; окремі громадяни в порядку, передбаченому Законом України «Про екологічну експертизу».

Теоретичну основу експертного аналізу складають міждисциплінарні екологічні знання екологічної експертології. Між іншим, у її складі ще немає розділу екопсихологічної експертизи, яка безпосередньо враховувала б людський чинник.

Громадська екологічна експертиза проводиться для врахування громадської думки щодо соціально-екологічних та суспільно-психологічних наслідків. По своїй суті це може виступати психологічним розділом екологічної експертизи, якщо вона буде, по-перше, наповнена сучасним науковим еколого-психологічним змістом, а по-друге, – буде включена до складу державної експертизи, до змішаної державно-громадської, проте, як обов'язкової.

8. 2. Еколого-психологічна експертиза – загальні положення або постановка проблеми

§ 1. Визначення та обґрунтування екопсихологічної експертизи

Експертизу з екологічної психології можна вважати новою і зовсім ще не розробленою сферою застосування експертної діяльності. Експертиза в екологічній психології лишається ще мало визначеною, на неї, на жаль, ще не сформувався відповідного суспільного запиту.

Якщо метою екологічної експертизи є попередження можливих негативних наслідків від запланованої діяльності на місці існування людини і на природне середовище, антропогенне довкілля, соціальну сферу, то метою еколого-психологічної експертизи виступає оцінка та прогнози сприйняття і ставлення людей, визначення впливів запропонованого проекту на здоров'я, настрої, способи життя і життєдіяльність людей заданої території в цілому.

Результати експертизи визначають долю людей, яких це стосується, а не тільки стани середовища, територій чи ландшафтів. І будь-які перетворення територій чи ландшафтів залежать від волі людей, які на них проживають. Тому до компетентності екопсихологічної експертизи варто віднести й оцінку етичної, моральної або громадянсько-гуманістичної, психологічної спрямованості екологічної експертизи.

Сутнісно екопсихологічна експертиза має здійснювати «прив'язку» дій і втручань у мікро- чи макросередовище як на стадії їх первинного сприйняття, так і в процесі розгляду та прийняття свідомістю людей, що там проживають.

Нерідко бувають випадки, коли зводиться об'єкт будівництва, і, дізнавшись про нього на самій завершальній стадії, місцеве населення бойкотує його, а в результаті і будівництво, і введення його в експлуатацію припиняються, часто назавжди.

Експертиза часто застосовується у поєднанні з іншими способами пізнання, але має ряд відмінностей від них. Від власне *наукових досліджень* експертиза відрізняється своїми завданнями: якщо наукові дослідження

орієнтовані на отримання нового знання, то головний сенс експертизи полягає в поясненні даної реальності при впровадженні до вжитку, її сприйнятті, переживанні людьми, формуванні ставлень, психологічних впливів. Це, власне, є предметом екологічної психології, екопсихологічної експертизи також. У порівнянні з *моніторингом* експертиза менш технологічна, менш орієнтована на норми і стандарти, а більш - на цінності і сенси людей. Не зводиться експертиза і до *перевірки* та *оцінки*, хоча оцінна функція експертизи дуже важлива і завжди присутня. Істотно відрізняється експертиза і від класичного *експерименту*: останній обов'язково передбачає вплив, втручання у природний хід подій і контроль над "основними змінними", експертні ж процедури, навпаки, прагнуть мінімізувати втручання.

§ 2. Екопсихологічна експертиза: методологія і методика

2.2.1. Принципи екопсихологічної експертизи та її місце в державній екологічній експертизі

Основними принципами еколого-психологічної експертизи є подолання:

- хибності уявлень про обов'язковість шкоди у сприйнятті і ставленнях людей до будь-якого втручанням в екологію;
- настороженості і недовіри по відношенню до членів державної екологічної експертизи (як чиновників);
- уявлень про корисливість експертів екологічної експертизи;
- упереджень щодо наукової необгрунтованості, об'єктивності і законності висновків екологічної експертизи;
- поширених думок про безвідповідальність учасників екологічної експертизи за її якість;
- недостатньої гласності, врахування громадської думки.

Тому у здійсненні екопсихологічної експертизи надзвичайно важливо забезпечити органічне поєднання державної експертизи, залучаючи її

повноваження, громадські слухання, враховуючи їх демократичність і гласність, з науковими досягненнями екологічної психології.

Державна екологічна експертиза також покликана *погоджувати* інтереси територій. Експертна комісія, що включає в основному екологів, зобов'язана і враховує думку людей, що проживають на даній території, але цьому майже завжди є негласна квота недовіри з боку місцевого населення чи громадських активістів.

Екопсихологічна експертиза могла б зайняти цей суспільний інститут довіри. Експерт-екопсихолог повинен мати науковий, професійний або виробничий авторитет; бути психологічно прийнятним для проєктувальників та довіреною особою для громадськості. Громадські активісти, здебільшого, слабо підготовлені професійно і в цьому відношенні еколого-психологічна експертиза, будучи на місці непідготовленого громадського активіста, відрізняється позитивно, адже складається із фахівців відповідного (психологічного) профілю.

Саме через делітантство загалом, його непрофесійність, ефективність громадсько-екологічного впливу послаблюється, стає декларативною і недосконалою система *оцінки і впливу на оточуюче середовище (ОВОС)*. Тому *природоохоронні органи, місцеве самоврядування екологічні об'єднання зацікавлені у використанні еколого-психологічної експертизи* як однієї з форм залучення громадян, виявлення їх думки, аналізу їх думок, врахування позицій та для попередження помилок проєкту і майбутніх конфліктів, усунення непорозумінь, вибору більш схвалюваних громадянами варіантів рішень.

Важливо зауважити, що *екопсихологічна експертиза* - найважливіша на сьогодні форма і стадія попередження суспільно-екологічних конфліктів та припинення деградації природи. Не доводячи справу до її оскарження в суді, громадськість може відстоювати свої екологічні інтереси ще на етапі проведення екопсихологічної експертизи. За умови, що вона вводиться до

складу державної екологічної експертизи з усією повнотою прав і відповідальності.

2.2.2. Об'єкт, предмет, організація, зміст і задачі екопсихологічної експертизи

Об'єктом екопсихологічної експертизи виступає свідоме відображення людьми екології – від соціального оточення, антропогенного (створеного людьми) довкілля, до природного середовища. *Суб'єктами* або учасниками екопсихологічної експертизи є адміністративні й державні органи управління, перетворювально-виробнича сфера суспільства, населення окремі громадяни. *Предметом експертизи* є екологічна свідомість усіх учасників активної взаємодії з життєвим середовищем.

Організаційно і змістовно екопсихологічна експертиза самовизначається колом власних проблем. Прогрес цивілізації і прогресивний розвиток суспільства полягає у перетворювально-інноваційній діяльності людства, що здійснюється шляхом втручання в реалії дійсності, у тому числі й в екологічні ніші довкілля. Метою цих втручань є благополуччя і задоволення людських потреб, здебільшого, за рахунок природних можливостей і ресурсів. Впровадження інновацій носить недостатньо продуманий і погано підготовлений характер, що може призводити до негативного результату або навіть до "кризи інноваційних ініціатив" в екології. Ключова *суперечність* цієї кризи, як правило, полягає в *неузгодженості локальних змін навколишнього середовища*, з одного боку, *потреб, інтересів і запитів користувачів* екології, з другого боку, *та з третього – можливостей і ресурсів самої природи*. Об'єктивування суб'єктивних уявлень і пошуки шляхів такої узгодженості мають складати основні завдання екопсихологічної експертизи.

Для забезпечення технологій провадження еколого-психологічної експертизи необхідно створювати при державно-експертній екологічній комісії *психолого-екологічну експертну структуру, підрозділ чи підкомісію,*

здатну направляти науково-технологічні зусилля і творчий потенціал розробників-проектувальників і виконавців проекту у площину оптимального співвідношення людських інтересів і можливостей довкілля. Така структура розробляє модель проведення екопсихологічної експертизи, в якій мають бути осмисленими людина і життєве її середовище як цілісна система взагалі.

Психолого-екологічна експертна підкомісія не підмінює екологічну експертизу, а моделює життєдіяльність людської спільноти, локалізованої в конкретному територіальному просторі (мікро-, мезо-, чи макросередовищі), на основі якого визначається *зміст* еколого-психологічної *експертизи*:

- розробляється системна екопсихологічна модель, яка дозволяла б чітко представити суть і взаємозв'язки соціальної, предметної, антропогенної, природної та організаційної підсистем екології, що склалися на даний момент. Це – *сукупність зв'язків соціо-природних підсистем*;

- констатуються явні і виявляються приховані в ній системні психологічні, суспільні та морально-етичні проблеми і суперечності. *З'ясовуються системні психологічні суперечності і протиріччя*;

- піддаються психологічному аналізу стратегічні пріоритети втручання в екологію, оцінюються ставлення до них людей та можливі їх наслідки. *Психологічний аналіз стратегій втручання і ставлення до них*;

- визначається необхідність введення відповідних інновацій, де зважуються моральні, соціальні та психологічні вигоди і втрати. *Оцінка інновацій – вигоди і втрати*;

- *Здійснюється прогноз «приживаємості» нововведень*;

- моделюється характер їх впливу на екологічну свідомість.

Вибудовуються моделі впливів на свідомість.

В результаті системного аналізу життєдіяльності спільноти, як складової екології, розробляється екопсихологічна концепція даної території і психологічний профіль Стратегії розвитку предметних середовищ. Розробка цих основоположних внутрішніх документів експертизи вимагає глибокого

професійного дослідження й аналізу екології на постійній основі. З огляду на це, можна позначити саму *технологію еколого-психологічної експертизи*:

- психологічний моніторинг екології територіальної громади;
- прогноз інноваційних стратегій у розвитку територіальної громади;
- адміністративно-громадський зворотний зв'язок, тобто формування громадської думки щодо найбільш перспективних підходів до фінансових капіталовкладень і використання природничо-географічної специфіки регіону;
- пріоритети підтримки й розвитку людських ресурсів;
- формування екологічної свідомості, екопсихологічної причетності до екології широкого загалу;
- етно-культурна спрямованість екологічної політики й ідеології;
- екопсихологічна діагностика й моніторинг успішності нововведень.

У здійсненні екопсихологічної експертизи необхідно розглядати екологію як відкриту систему, що складається з природної, антропогенної і соціальної, підсистем та добиватися компліцитності (причетності) й компліментарності (узгодженості) всіх елементів цих підсистем в контексті провідних екологічних проблем навколишнього середовища.

2.2.3. Можливості впровадження еколого-психологічної експертизи

Підготовка й реалізація психологічної експертизи в екології передбачає вирішення наступних організаційних і змістовних проблем.

1. *Розробка концептуальних основ* екопсихологічної експертизи консультування всіх учасників експертного процесу. Особливої уваги заслуговує концептуальна розробка змістовних проектів, що надходять від користувачів екологічних інновацій і тих людських мас, яких нововведення безпосередньо торкаються. Концептуально опрацьовується і

психологічна сумісність наявного стану справ в екології з нововведеннями (красиво, зручно, гармонійно, корисно, приємно).

2. Створення методичного пакету екопсихологічного діагностичного інструментарію з відповідними критеріями, допустимими нормами, прогнозами, можливими протиріччями та поправками на так званий «людський чинник».

3. Підготовка команди екологічних психологів в якості експертів-консультантів, здатних організувати і провести еколого-психологічну, розробляти інноваційні проекти, а також консультувати населення, адміністрацію і виконавців з проблемних екопсихологічних питань реалізації таких проектів.

4. Еколого-психологічні дослідження цілісних систем і комплексів, а також допомогу проектувальним, архітектурним, дизайнерським організаціям в осмисленні проектів.

Дослідження в екопсихологічній експертизі організуються у чотири основні стадії:

1) стадія проектування екопсихологічної експертизи, для якої виконується пілотажне дослідження, що починається з первинного визначення акцентів (психологічних векторів індикації ставлень) гіпотетично залежних від нововведень, інноваційного проектування, а також необхідних для планування експертизи (складання загальної програми, встановлення суб'єктів експертної взаємодії, визначення задач і критеріїв аналізу, підбір методів діагностики й використання отриманих результатів);

2) вивчення й аналіз просторових одиниць, які визначаються основними типами середовищ (квартири, житлові будинки, лікарні, школи, мікрорайони, міські райони, міста, географічні райони) тобто мікро-, макро-, чи мезосередовища;

3) з'ясування функціональних феноменів довкілля (сюди входить досить широкий набір середовищних явищ, пов'язаних із задоволенням просторових потреб людини, наприклад, інтелектуальної чи художньої праці,

прагнення самоти, розширення особистого простору, перевага тих або інших освітлених зон; інші феномени);

4) стадія оцінки, на якій дослідник оцінює успіх або невдачу запропонованого рішення.

2.2.4. Критерії еколого-психологічної експертизи

Критеріальна основа оцінки проектів спочатку ґрунтувалась на нормативних показниках, тобто на будівельних стандартах, санітарних нормах, технічних можливостях, що передбачало оцінювання й аналіз проектів перетворення природи, виходячи з наявних у замовника та виконавця можливостей, а не законодавчих вимог. Законодавча база стала вимагати потрібного і допустимого втручання в екологічні ніші. Правда, і тут соціальні, антропогенні, психологічні складові експертіваних проектів нехтуються. Екологічні психологи мають підвести до експертних вимог критерії еколого-психологічних нормативів, які згодом мають уточнюватись, конкретизуватись й доповнюватись та вийти на рівень законодавчих актів.

Сприйняття змін та інновацій, як і оцінка їх психологічних наслідків здійснюється за трьома напрямками: соціальна оцінка населенням відношення до змін, мотиви, що лежать в основі ставлень до змін, зміни у способах життя внаслідок нововведень.

Ставлення населення до змін визначається наступними чинниками: характером втручань в екологію, загальним планом реагування. Ці загальні тенденції будуть визначатися *критерієм прийнятності* втручань, нововведень, реконструкцій тощо. Найбільш типовими варіантами таких ставлень будуть: прийняття, неприйняття, протесту за звичкою, байдужого ставлення, аргументованих альтернатив. Розглянемо дані варіанти:

- *позицію прийняття* проявляє найбільш поінформована частина населення, яка на своє розуміння приймає зміни як закономірні і виправдані. Психологічно такі зміни сприймаються як очікувані, справедливі;

- *позиція неприйняття* – ситуація суб’єктивного ставлення людей до змін, що протирічать їх життєвим планам та інтересам. Психологічно нововведення сприймаються як такі, що порушують їх конституційні права і свободи;

- *позиція протесту за звичкою, інерційна* проявляється у мало усвідомленої частини населення, яка звикла жити тихо, мирно, без особливих потрясінь. Не розуміючи до кінця сутності нововведень та не маючи власної аргументованої точки зору, такі люди, зазвичай, насторожено ставляться до будь-яких перемін, а тим більше, до втручань в екологічні процеси, визначений порядок речей, тому вони завчасно негативно налаштовані на інноваційні проекти. Психологічно це викликає соціальний негативізм, пасивний протест, уникнення від актуальних проблем докілья або їх заперечення;

- *байдуже ставлення* – це позиція відстороненості, віддаленості змін по відношенню до власних життєвих інтересів, насущних і перспективних планів, традиційних устоїв життя. Психологічно це сприймається як удавана самодостатність, ізольованість, пасивність, надумана незалежність, певного роду «хуторянство»;

- *аргументована альтернативність (заперечення)* – є прояв громадянської активності людей у сприйнятті нових пропозицій і проектів, небайдуже до них ставлення; але з власним розумінням і небажанням перетворень чи втручань у докілья. Здебільшого, це буденний рівень уявлень, який орієнтований на зовнішній, віддалений, випадковий порядок речей, а тому має не конструктивний характер вирішення проблеми. Психологічно це часто виглядає як резонерство.

Розглянуті ставлення населення до пропонованих екологічними проектами змін ґрунтуються на екзистенційних, життєвих інтересах громадян, які лише загальним планом обізнані у нововведеннях, що надходять від чуток, пліток, суджень, думок, випадкових чи фрагментарних відомостей, інших конфабуляцій (беззмістовних філософствувань, балачок),

здогадок і додумувань. Якщо вони сполучаються до фіксованих установок, то стають екопсихологічними диспозиціями.

Еколого-психологічна експертиза передбачає не тільки вимірювання й оцінку, а й інформування, консультування, просвітництво, пропаганду.

Мотиви різних ставлень до змін як предмет і критерій екопсихологічної експертизи. Мотив (від франц. *motif* – спонукання) – потяг, стимуляція, спонукання до активності і діяльності суб'єкта (особистості, соціальної групи, певної спільноти людей) спрямованої на задоволення конкретних потреб. Для екопсихологічної практики особливої уваги заслуговують *пізнавально-інтелектуальні, практично-перетворювальні, середовищно-зберігальні, моральні, емоційні, комунікативні* та ін. В екологічній експертизі ми здебільшого маємо справу не з істинними мотивами, а з певними мотивуваннями, що пояснюють причини тих чи інших вчинків, дій або ставлень. Сукупність їх проявів складає уявлення про мотиваційні чинники, що лежать в основі еколого-психологічного ставлення до дійсності.

В еколого-психологічній експертизі важливо враховувати як мінімум **чотири категорії мотивів**: 1) ті, які відтворюють міру причетності людини до об'єкту (*мотиви компліцитності*); 2) *світоглядні мотиви*, крізь призму яких розглядається суб'єктом значимість проекту нововведень; 3) *мотиви емоційних ставлень і переживань* з приводу запланованих змін, інноваційних втручань у довкілля; 4) *мотиви рефлексії* – інтелектуальних осмислень введених чи запланованих до випровадження змін (будівництва, реконструкції, перетворення, модернізації тощо).

Розуміння, діагностика й експертна оцінка кожного спрямування мотивації має здійснюватися у поняттях повсякдення, на рівні буденної екологічної свідомості, тобто на рівні доступному для розуміння широкого загалу пересічних громадян.

Критерій зміни у способах життя внаслідок нововведень – є надзвичайно важливим показником еколого-психологічної експертизи. Зміни

способу життя можуть бути викликаними як об'єктивними, так і суб'єктивними впливами нововведень. Усвідомлення змін та їх екологічних наслідків викликає у людей потребу необхідної до них адаптації. Перебудова цінностей, перспективних цілей, ставлень, життєвих ритмів, сталих уявлень, способу життя в цілому – це все окремі питання екопсихологічної експертизи. До того ж, об'єктивні зміни і їх суб'єктивна оцінка, як і ставлення до них, можуть бути різноспрямованими. Можуть бути зміни загалом позитивного характеру, а ставлення до них складається негативне, або навпаки, дійсне погіршення життя сприймається як позитивний, закономірний процес, що не викликає тривожних переживань. Одні й ті ж впливи чи видозміни можуть по-різному відтворюватися не тільки на уявленнях, а й на проявах організації життя різних категорій і груп населення.

В еколого-психологічній експертизі *за критерієм способу життя* доцільно розглядати ряд найважливіших ознак: *наближення проекту до традиційної інфраструктури* (мікро-, макро-, мезосередовища) з урахуванням етнічних, релігійних, вікових, соціальних, професійних, статусних, освітніх та ін. особливостей стилю і способу життя людей; *врахування психо-емоційного фону* душевних переживань і *ритму життя людей*, на який спрямовані реконструкції й модернізації побутової, обслуговуючої, культурної, рекреаційної інфраструктури, транспортної мережі та т.ін.

Психологічне вникнення, проникнення проектувальника на місце жителя, користувача із суб'єктивним відчуттям даного об'єкта за показниками зручності, комфортності, приємності, корисності і т.д. – є також важливим предметом і критерієм еколого-психологічної експертизи. Сюди ж відноситься й такий показник екопсихологічної експертизи як *закладення потенціалу для розширення й розвитку індивідуальних можливостей користувача*, який міг би розглядатися у контексті свободи вибору функціональних і структурних блоків (якщо це житло, то чи допускається

мобільна зміна інтер'єру або призначення кімнат, розширення та суміщення їх функцій; якщо це офіс, то чи передбачаються можливі перегрупування, доповнення, скажімо, спортивним, рекреаційним комплексом; якщо виробництво, то чи підтримує воно просторово культуру, безперервну освіту, дозвілля, і т.ін.).

Побудова експертизи, яка рівною мірою враховувала б складну взаємодію об'єктивних (матеріальних, технологічних, екологічних) і суб'єктивних (людського, психологічного суспільного, духовного) чинників є надзвичайно важливою науково-теоретичною і прикладною проблемою сучасності. Що також потрапляє в поле зору еколого-психологічної експертизи.

Резюме

В Україні здійснюється екологічна експертиза законодавчо з 1995 року, екопсихологічна – навіть не поставлена на порядок денний. За українським природоохоронним законодавством екологічна експертиза обов'язкова для будь-якої діяльності, нововведень, технологій, будівництва і реконструкцій, якщо вони впливають на довкілля. За формулюваннями звучать негативні впливи на стан навколишнього природного середовища та здоров'я людей.

Ставлення людей і впливи на психіку громадян запланованих проектів чи споруджуваних народногосподарських об'єктів екологічною експертизою не розглядаються, не оцінюються і не враховуються.

Тривалий час критеріальною основою екологічних експертних оцінок слугували нормативні показники будівельних, технічних, технологічних стандартів, стандартних норм, відомчих рекомендацій, що передбачало оцінку перетворень і втручань в природу, як і захист здоров'я населення, виходячи з наявних у замовника й виконавця можливостей, а не фіксованих вимог Закону. Законодавча база стала вимагати потрібного і допустимого втручання в екологію, а не тільки технологічно й економічно обґрунтованого проекту.

Існує чотири типи екологічних експертиз: державні, громадські, відомчі та змішані. Вони можуть бути первинними і вторинними, локальними (за ознаками об'єктності) та за територіальністю – районні, регіональні (обласні й міжобласні), державні.

Державну екологічну експертизу здійснюють експертні комісії Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України, а громадську – офіційно зареєстровані громадські організації екологічного спрямування, інші установи, юридичні та фізичні особи, у тому числі іноземні.

Порівняно з іншими сферами суспільної практики (юридичною, медичною, психічною, психолого-педагогічною та ін.) еколого-психологічна експертиза є зовсім не розробленою сферою експертної діяльності, потреба в якій останнім часом є актуальною і суспільно назрілою. Даною публікацією обговорюється пропозиція про створення еколого-психологічної експертизи при державній екологічній комісії Міністерства охорони навколишнього природного середовища і ядерної безпеки, як професійний та обов'язковий еквівалент громадської експертизи з правами і відповідальністю державної.

Метою і повноваженнями екологічної експертизи виступають питання оцінок та прогнозів прийняття і ставлення громадян до проектів господарської та іншої діяльності, визначення впливів пропонованих інновацій на здоров'я, способи життя, настрої і життєдіяльність людей в цілому на територіях, яких торкаються нововведення та екологічні втручання.

Еколого-психологічна експертиза, володіючи науковим і професійним потенціалом та фахово-виробничим авторитетом, спроможна знімати упередження, настороженості і недовіру широких верств населення до державної експертної комісії з екології, яка традиційно в українському менталітеті сприймається як бюрократично-чиновницька та, з іншого боку, посилити професійний рівень громадського експертування екологічних проектів.

Окрім вказаного, екопсихологічна експертиза має і свої власні об'єкт, предмет та задачі, які не дублюють призначення і зміст екологічної експертизи, а суттєво її доповнюють.

Вважаючи об'єктом аналізу й оцінок сприйняття та осмислення населенням свого довкілля, екопсихологічна експертиза предметно вирішує (з'ясовує, оцінює та узгоджує) проблеми значущих переживань, впливів і ставлень громадян до ти чи інших проектів, нововведень, змін, що пов'язані з втручанням в екологію.

Вирішення поставлених задач можливе за умови розгорнутого еколого-психологічного дослідження шляхом створення експертної моделі життєдіяльності людської спільноти локалізованої в конкретному територіальному просторі (мікро-, мезо-, чи макросередовищі), на підставі якої визначається зміст еколого-психологічної експертизи. Цілісність уявлень, які мають визначатися експертами, з необхідністю прямує до створення екопсихологічної концепції даної території та її вузлового блоку «Психологічного профілю стратегії розвитку предметних середовищ» (не тільки природного, ландшафтного, географічного середовища, а й антропогенного, соціального, психологічного, культурного простору територіальної громади).

Звідси стає прозорою сама технологія еколого-психологічної експертизи. Її можна позначити схематично ланцюжком послідовних етапів: психологічний моніторинг - прогноз інновацій - адміністративно громадський зворотний зв'язок - розвиток людських ресурсів - формування екологічної свідомості - спрямування екологічної політики й ідеології - діагностика та моніторинг. На кожному стані можливі і потрібні громадські слухання, обговорення, доцільні публічні дискусії, проблематичні дебати, звичайно, із залученням засобів масової інформації.

Еколого-психологічна експертиза має працювати на постійній основі і здійснювати не тільки оцінку разових проектів, а й консультування, роз'яснювальну і профілактичну роботу, освітньо-просвітницьку діяльність,

пропаганду екологічних ідей. Зрозуміло, що для цього потрібні: розробка концептуальних основ еколого-психологічної експертизи територіальної громади (району, області, держави), опрацювання критеріїв і адекватних методів екологічної діагностики, підготовки кадрів екологічних психологів, як експертів-консультантів.

Сутнісно надзвичайно важливо з самого початку зорієнтуватися в адекватних та інформативних критеріях екопсихологічної експертизи. Їх якраз і нестаче в нині діючій екологічній експертизі як державній, так і громадській.

Аналіз значимості суб'єктивного сприйняття і ставлення громадян до змін та інновацій у життєвому середовищі та оцінка їх психологічних наслідків здійснюється за трьома напрямками:

- соціальна оцінка населенням ставлень до змін у довкіллі (прийняття, неприйняття, протест, аргументована опозиція, байдуже ставлення);

- провідні мотиви і мотивування до змін в екології (мотиви емоційних ставлень і переживань, мотиви рефлексії та інтелектуальних осмислень, світоглядні мотиви, мотиви причетності);

- зміни у способах життя людей внаслідок нововведень (наближення проекту до традиційних устоїв життя, перебудова способу життя до вимог проекту, індивідуально-психологічна відповідність, психологічне проникнення проектувальника у спосіб життя, заданий його ж проектом, закладення потенціалу розширення розвитку індивіда-користувача).

За конкретикою проекту експертизи екопсихологічні її критерії можуть доповнюватися або видозмінюватись.

Блок контролю теоретичних знань до розділу 8

Для закріплення і перевірки засвоєного матеріалу пропонується 25 контрольних запитань, на які дається 86 альтернативних відповідей, з них 40 правильних.

1. Народно-господарські об'єкти (будівництво, реконструкція, модернізація), технологічні проекти, технології та ін. в Україні піддаються (відповіді не обмежуються):
 - а) державній екологічній експертизі;
 - б) екопсихологічній експертизі;
 - в) громадській екологічній експертизі;
 - г) юридично-правовій експертизі.
2. Основна мета екологічної експертизи полягає в (1 правильна відповідь):
 - а) запобіганні втручання в екологічні системи і процеси;
 - б) обмеженні використання природних ресурсів;
 - в) попередженні нанесення шкоди природному середовищу;
 - г) забезпеченні здоров'я населення.
3. Еколого-психологічна експертиза переслідує за мету:
 - а) встановлення гармонії, внутрішньої збалансованості природного середовища, антропогенного довкілля і соціальної сфери;
 - б) оцінку та прогнози сприйняття і ставлення людей до екологічних нововведень (наприклад, будівництва об'єкту) та визначення впливів запропонованого проекту на життєдіяльність людей;
 - в) підтримку екологічного проекту населенням.
4. Екопсихологічна експертиза розглядається як:
 - а) самостійний вид експертної роботи;
 - б) доповнення до вже існуючої, екологічної у частині моральних, громадських, психологічних проблем, пов'язаних з екологічним втручанням;
 - в) не доцільна, бо підмінює громадську екологічну експертизу.
5. Сутнісно екопсихологічна експертиза має здійснювати:
 - а) прив'язку проектів, дій і втручань в екологію до прийняття їх свідомістю людей, що проживають на територіях, які зазнають змін;
 - б) аналіз, порівняння та оцінку різних інтересів людей стосовно видозміни їх довкілля;
 - в) спрямування екологічних бачень громадян на користь запропонованих компетентними органами рішень.
6. Процесуально еколого-психологічна експертиза – це (2 правильні відповіді):
 - а) самостійне наукове дослідження з отриманням нового знання про природу і втручання в неї;
 - б) система спостережень, оцінки і прогнозу змін у природному середовищі з точки зору нанесення шкоди здоров'ю людини;
 - в) перевірка та оцінка відповідності закладених у проект заходів захисту населення;
 - г) пояснення переживань, ставлень і впливів у проектах взаємодії людини з довкіллям;
 - д) вивчення змін від втручань у природні процеси з приводу їх впливів на інші природні чи суспільні явища.

7. Дещо про принципи і принципові речі. Відомо, що офіційний експерт, у тому числі й екологічний, у громадській суспільній свідомості ототожнюється з чиновником-бюрократом, сприймається як такий, що втратив довіру народних мас.

Чи може екопсихолог, як експерт, діяти так як експерт-еколог (скажімо, корисливо чи комусь в угоду)?

а) так, з наданням йому офіційних прав і повноважень він так само може спотворювати дані експертизи, якщо йому це вигідно;

б) ні, бо його заключення про ставлення людей, їх переживання і позиції (що є предметом його експертизи) дуже скоро проявляться у тих же ставленнях чи протестах на відміну від еколога, наслідки оцінок якого можуть з'являтися через роки.

8. Необхідність введення еколого-психологічної експертизи зумовлена (3 правильні відповіді):

а) більш поглибленою роботою над проектами, бо це модно і складає враження ґрунтовності, всебічності, переконливості;

б) потребою мати зворотний зв'язок з громадськістю у будь-яких втручаннях у довкілля;

в) посиленням громадської екологічної експертизи науковим потенціалом і не тільки у разі виниклих проблем, а на постійній основі та у всіх випадках;

г) доцільністю стимулювання об'єктивності державної екологічної експертизи (по принципу «щука в озері, щоб карась не дрімав»).

9. У роботі з громадськістю еколого-психологічна експертиза (2 правильні відповіді):

а) знімає упередженість суспільної думки, що усі проекти чи плани, які пов'язані з природним середовищем, є обов'язково шкідливими;

б) готує і переконує населення поблажливо ставитися до нових екологічних проектів, адже усі вони прораховані, обґрунтовані і переслідують екологічну чи суспільну користь;

в) формує суспільну думку щодо прояву зваженості, терпимості до різних точок зору експертних висновків та самих експертів без втрати принциповості, на засадах взаємної відповідальності і поваги.

10. У роботі з членами державної, екологічної експертизи еколого-психологічний її осередок (2 правильні відповіді):

а) наголошує на дослідженні не тільки впливів на природне середовище, а й на більш широке життєве оточення – антропогенне, соціальне, культурне, етно-ментальне, психологічне;

б) переконується в обґрунтованості, об'єктивності, законності екологічних висновків, їх узгодженості з еколого-психологічними вимогами, доводить це до відома громадськості;

в) контролює або навіть дублює основні положення експертно-екологічних досліджень, аналізів, вимірювань.

11. Еколого-психологічну експертизу слід розглядати як (2 правильні відповіді):

а) самостійну форму експертної діяльності в екології;

б) компетентне представництво громадської екологічної експертизи;

в) повноважний сектор державної екологічної експертизи.

12. Об'єктом екологічної експертизи є (1 правильна відповідь):

а) психологічне сприйняття навколишнього природного середовища і його значення в життєдіяльності територіальних людських спільнот;

б) тривога за кризовий стан екології та стурбованість локальними, як і глобальними, екологічними катастрофами і катаклізмами (посухи, буревії, цунамі, наводнення та ін.), які провокуються проектами втручання у природу;

в) свідоме відображення людьми природного середовища, антропогенного довкілля, соціального та внутрішнього середовища у їх взаємодії, як необхідні умови життєдіяльності.

13. Предметом еколого-психологічної експертизи є (1 правильна відповідь):

а) стан благополуччя і душевної рівноваги людини з природою;

б) психологічні впливи у сприйнятті довкілля, ставленні до нього та значущих переживаннях внаслідок змін і втручань в екологію – усвідомлення усього цього;

в) перетворювально-виробнича сфера діяльності людини, що викликає кліматичні зміни, хвороби, нестійкі настрої, обурення і протести.

14. Суб'єктами або учасниками екопсихологічної експертизи є (1 правильна відповідь):

а) проектувальники, розробники та виконавці проектів, де є елементи тих або інших втручань в екологічні ніші – природні процеси, ресурси, ландшафти;

б) державні та місцеві органи екологічної безпеки і захисту населення від надзвичайних ситуацій;

в) адміністративні й державні органи управління, перетворювально-виробничі сфери суспільства та населення (його громадські організації, екологічні рухи), окремі громадяни.

15. В інноваційних технологіях, пов'язаних з діяльністю в екології, часто виникають суперечності, які потребують еколого-психологічного арбітражу (вибрати одну найбільш переконливу відповідь):

а) у сфері неузгодженості локальних змін навколишнього середовища;

б) у сфері потреб, інтересів і запитів людей, суспільств, людства, як користувачів екології;

в) у сфері можливостей і ресурсів самої природи;

г) як правило, у всіх трьох сферах (локальних змін, людських інтересів, природних ресурсів).

16. Пошуки шляхів узгодженості вище означених суперечностей можуть бути найбільш продуктивними завдяки (на розсуд респондента):

а) екологічній експертизі (через вивчення та врахування природних можливостей у ресурсному їх використанні);

б) соціальній екології (за рахунок збалансованості взаємодії суспільства і природи);

в) екологічній психології (внаслідок об'єктивування суб'єктивних уявлень та пошуку компромісів між ресурсами природи, потребами людей і локальними змінами середовища).

17. Організаційно було б доцільно створювати еколого-психологічну експертизу (вказати 2 правильні відповіді):

а) як самостійний підрозділ при Міністерстві екології України, провівши його доповненням до Закону України «Про екологічну експертизу», прийнятого у 1995 році;

б) як підкомісію у складі екологічної експертизи, затвердивши це доповнення на Верховній Раді України у якості зміни до тексту того ж закону «Про екологічну експертизу» 1995 року;

в) визначити роботу еколого-психологічної експертизи на постійній основі та всіх рівнях організації Держкомітетів з екологічної безпеки і захисту населення (республіканського, обласних, районних);

г) визначити роботу екопсихологічної експертизи у формі тимчасової дії, призначаючи її в окремих випадках під конкретні експертні проекти (з обговоренням в Мінекології складу, термінів, оплати, форми звітності і т.ін.).

18. Такі змістовні види науково-дослідницьких робіт, як: 1) *аналіз життєдіяльності людської спільноти*, що потрапляє у поле зору екологічної експертизи; 2) вивчення *сукупності зв'язків соціально-природних підсистем*; 3) з'ясування системних *психологічних протиріч і суперечностей*; 4) психологічний аналіз *стратегій втручання в екологію і ставлення людей до них*; 5) оцінка інновацій – *вигоди і втрати*; 6) здійснення *прогнозів «приживаємості» нововведень*; 7) побудова *моделей впливу* запропонованих змін на свідомість людей – це є (2 правильні відповіді):

а) зміст діяльності еколого-психологічної експертизи;

б) підстави для наукового обґрунтування у забезпеченні висновків екопсихологічної експертизи;

в) модель діяльності еколого-психологічної експертизи;

г) етапність проведення екопсихологічного дослідження взагалі.

19. Розробка екопсихологічної концепції певної території і створення психологічного профілю Стратегії розвитку предметних середовищ (природного, ландшафтного, географічного, антропогенного, соціального, психологічного) – це предмет діяльності:

а) екологічної експертизи;

в) екопсихологічної експертизи;

б) технічної експертизи;

г) архітектурної і соціальної експертизи.

20. Психологічний моніторинг екології і прогнози інноваційних стратегій розвитку територіальної громади, пріоритети підтримки й розвитку людських ресурсів, формування екологічної свідомості, спрямованість екологічної політики та ідеології, зворотний зв'язок адміністрації й громадськості, діагностика й моніторинг ефективності нововведень – це є (2 правильні відповіді):

а) технології та проміжні задачі екопсихологічної експертизи;

б) підстави для висновків еколого-психологічної експертизи;

в) екопсихологічний маркетинг у зв'язках екологічної експертизи з громадськістю;

г) прямі функції державних служб з питань екології та захисту населення.

21. Запровадження еколого-психологічної експертизи у широку практику передбачає вирішення наступних проблем (3 правильні відповіді):

а) бажання і добра воля замовників на проведення такої експертизи;

- б) розробка концептуальних основ екопсихологічної експертизи;
- в) створення методичного і психодіагностичного екопсихологічного інструментарію;
- г) розподіл територіальних громад на дотаційні, інвестиційні та ін.

22. Екопсихологічна експертиза суб'єктивного сприйняття змін та інновацій у довкіллі (за Ю.М. Швалбом) здійснюється трьома напрямками (3 правильні відповіді):

- а) ставлення населення до змін (за критерієм «прийнятності»);
- б) очікування вигащів і вигод (за критерієм «задоволеності»);
- в) мотивації ставлень (за критерієм «зацікавленості»);
- г) оздоровлення способу життя (за критерієм «покращення»);
- д) інфраструктурної оптимізації життєвого середовища (за критерієм «зручності»).

23. Коли здійснюється експертиза на предмет прийняття-неприйняття проекту, байдужого до нього ставлення, аргументованого протесту чи протесту за звичкою, то оцінюється критерій:

- а) зацікавленості;
- б) покращення;
- в) прийнятності.

24. Коли оцінюють міру причетності людини до об'єкту експертизи, «зацікавленість», то мають справу з:

- а) мотивами ставлень (рефлексія, світогляд, емоції) чи
- б) способом життя (критерій покращення).

25. Закладення потенціалу для розширення й розвитку індивідуальних можливостей людини-користувача проекту торкається екопсихологічної експертизи за критерієм:

- а) способу життя (покращення) чи
- б) оптимізації інфраструктури життєвого середовища (зручність).

РОЗДІЛ 9. ЕКОЛОГІЧНА ОСВІТА І ВИХОВАННЯ

Екологічні проблеми сьогодення безпосередньо пов'язані з процесом освіти населення – його недостатність або повна відсутність продовжують породжувати споживацьке ставлення до природи. Екологічна освіта була висунута ЮНЕСКО і Програмою ООН з охорони довкілля в розряд основних засобів гармонізації взаємодії людини і природи.

Розвиток екологічного мислення, екологічної компетентності, екологічної свідомості – єдиний ефективний вихід із ситуації екологічної кризи. Екологічна освіта і виховання набувають у зв'язку з цим пріоритетного соціального значення.

9.1. Зміст і підходи до вирішення проблем екологічної освіти

§ 1. Актуальність, мета і завдання сучасної екологічної освіти

Екологічна освіта й екологічне виховання – не ідентичні поняття, хоча і те, й інше здійснюється здебільшого водночас і на одній і тій же аудиторії. Екологічну освіту визначають як безперервний процес навчання, виховання і розвитку особистості, спрямований на формування системи знань, умінь, ціннісних орієнтацій, що забезпечують екологічну відповідальність за стан і поліпшення соціоприродного середовища.

Екологічна освіта, перш за все, зорієнтована на формування екологічної свідомості особистості. За визначенням А.М. Львовичкіної, *екологічна освіта* – це комплексна система формування еколого-орієнтованої свідомості, яка виражається в усвідомленні екологічних проблем як таких, що впливають на якість та спосіб життя особистості, і тому, мають особистісний смисл.

Основною *метою екологічної освіти* є формування екологічної свідомості, екологічної культури окремих осіб і суспільства в цілому, розвиток навичок, фундаментальних екологічних знань, екологічного мислення. Іншими словами метою екологічної освіти є формування особистості з екоцентричним типом екологічної свідомості.

Екологічна освіта, з одного боку, повинна бути самостійним елементом загальної системи світи, а з іншого боку, виконує інтегративну роль у всій системі освіти.

Найголовнішими *завданнями екологічної освіти* мають бути:

1. *Формування екологічної культури* всіх верств населення, що передбачає:

- розуміння сучасних екологічних проблем, усвідомлення їх важливості, актуальності й універсальності (зв'язку локальних із регіональними і глобальними);
- відродження кращих традицій народу у взаємовідносинах із довкіллям, виховання любові до рідної природи;
- усвідомлення безперспективності технократичної ідеї, заміни її на екологічну, яка базується на розумінні єдності живого й неживого у глобальній системі гармонійного співіснування й розвитку;
- розуміння необхідності узгодження стратегії природи і людини на основі ідеї самообмеженості, подолання споживацького ставлення до природи;
- розвиток особистої відповідальності за стан довкілля, вміння прогнозувати особисту діяльність;
- розвиток умінь приймати відповідальні рішення щодо проблем навколишнього середовища, виховання глибокої поваги до власного здоров'я та вироблення навичок його збереження.

2. *Підготовка фахівців-екологів* для різних галузей народного господарства:

- для освітньої галузі – вчителів, психологів, викладачів;
- для державних органів управління, а також громадських екологічних організацій.

3. Удосконалення, узгодження і стандартизація *термінології в галузі екологічних та екопсихологічних знань*.

Російські екопсихологи вважають, що екологічна освіта повинна вирішувати *три завдання*:

1. *Формування адекватних екологічних уявлень*, тобто людина повинна знати, що і як відбувається в світі природи між людиною і природою, і як слід себе поводити з погляду екологічної доцільності.

2. *Формування ставлення до природи* через розвиток екологічно доцільної поведінки особистості. Таке ставлення визначає характер цілей взаємодії з природою, мотивів і готовності вибирати стратегії поведінки.

3. *Формування системи умінь і навиків (технологій) і стратегій взаємодії з природою*. Тобто, розуміння, і прагнення вчинити правильно недостатньо, якщо людина не зможе їх реалізувати в системі своїх дій. Оволодіння відповідними технологіями і вибір правильних стратегій дозволяють діяти з погляду екологічної доцільності.

Друге, і третє завдання екологічної освіти залежать, з позицій українських екопсихологів, від формування особливої якості екологічної свідомості, яка позначається властивістю її компліцитності.

Екологічна освіта – це сукупність екологічних знань, екологічного мислення, екологічного світогляду, екологічної етики, екологічної культури. Вона спрямовується на поєднання раціонального й емоційного у взаємовідносинах людини з природою.

Вже сьогодні дослідниками в області екології і охорони природи розроблені основні принципи і технології екологічно доцільної взаємодії людини з природним середовищем і її окремими елементами. Проте, проблема ухвалення цих принципів і освоєння технологій кожною конкретною людиною залишається, на жаль, недостатньо вирішеною.

В підходах до реалізації екологічної освіти, більшістю фахівців визнається необхідність включати розгляд екологічних проблем практично в усі учбові програми. В нашій країні Міністерством освіти і науки затверджено «Концепцію екологічної освіти України» 9 грудень, 2001 р.). В

концепції зазначено: «Екологічна освіта стала необхідною складовою гармонійного, екологічно безпечного розвитку громадян».

Підготовка громадян із високим рівнем екологічних знань, екологічної свідомості і культури на основі нових критеріїв оцінки взаємовідносин людського суспільства й природи (не насильство, а гармонійне співіснування з нею), є одним із головних важелів у вирішенні надзвичайно гострих екологічних і соціально-економічних проблем сучасної України.

Основними компонентами екологічної освіти є: оволодіння знаннями екологічних законів, правил, теорій, понять, наукових фактів; набуття навичок практичної діяльності у реальних соціоприродних ситуаціях; емоційно-естетичне сприйняття природи, відтворення й ставлення до неї.

Формування ставлень до природи, цілей і мотивів взаємодії з нею, готовності вибирати екологічно доцільні стратегії діяльності – це завдання екологічної психології у відповідних освітянських та виховних заходах.

Екологічно орієнтована освіта має:

- 1) розглядати навколишнє середовище в усій його повноті – природне і створене людиною, технологічне і соціально-екологічне, політичне, культурно-історичне, моральне, естетичне;
- 2) бути постійним процесом, тобто починатися в дошкільному віці і тривати на всіх стадіях формальної і неформальної освіти;
- 3) бути міждисциплінарною, включати спеціальний зміст у кожний навчальний предмет;
- 4) вивчати проблеми навколишнього середовища з урахуванням місцевих, національних, регіональних і міжнародних точок зору;
- 5) зосередитися на поточних і можливих ситуаціях середовища, водночас беручи до уваги історичну перспективу;
- 6) роз'яснювати значення та необхідність місцевого, національного і міжнародного співробітництва у вирішенні проблем довкілля;
- 7) висвітлювати різні аспекти навколишнього середовища у процесі соціально-економічного планування і розвитку;

8) дати можливість населенню застосовувати свої знання і досвід у плануванні, прийнятті рішень і визначенні їх наслідків;

9) навчати навичок вирішення проблем і роз'яснювати цінності, надавати особливого значення поглибленню розуміння щодо навколишнього середовища учнями в ранньому віці;

10) допомагати учням визначати ознаки виникнення проблем навколишнього середовища;

11) надавати особливого значення розвитку критичного мислення і набуття навичок вирішення проблем;

12) використовувати широкий набір методичних прийомів для навчання, засвоєння знань про довкілля, приділяючи незалежну увагу практичній діяльності і вивченню досвіду.

Екологічна освіта не повинна обмежуватись екологічним просвітництвом, проте, пріоритетність у сучасній технології навчання віддається викладанню знань, а не вихованню екологічно свідомої особистості.

§ 2. Історія розвитку екологічної освіти

Екологічна освіта здійснювалася вже в стародавніх цивілізаціях Заходу і особливо Сходу. Екологічна складова була частиною загальної картини світу основоположників філософії Конфуція, Лао-цзи, Демокріта, Арістотеля. В Новий час екологічна освіта супроводить зародження і розвиток екологічної науки.

Поєднання науки екології і екологічної освіти і освіти загалом стало формуватися одночасно з введенням в науковий обіг самого терміну «екологія» Е. Геккелем в 1866 р. Об'єктом екологічного знання стають вже не тільки живі організми і їх співтовариства, але і біосфера в цілому. Вирішальний етап в становленні екологічної освіти відбувається разом із становленням в 70-і роки ХХ ст. соціальної екології.

Радянська екологічна освіта (до числа якої входила і наша українська) має давні традиції формування знань про взаємостосунки людини і природи.

Спочатку воно складалося на основі природознавства, яке як предмет було започатковано в школах Росії в кінці XVIII в. Потім послідувало включення природознавства в число предметів, що вивчаються студентами вчительської семінарії. Зусиллями А.М. Бекетова і К.А. Тимірязєва в кінці XIX – початку XX ст. був створений природничонауковий фундамент екологічної освіти. В подальшому екологічна освіта і виховання в нашій країні істотно еволюціонували.

В 20-30-х роках почалося упровадження в масову практику форм і методів роботи, що активізують пізнавальну і практичну діяльність школярів по вивченню і охороні природного оточення. В 30-і роки природоохоронні знання були включені в учбові програми по біології і географії. В післявоєнні роки приймається ряд ухвал по охороні природи з участю органів народної освіти щодо поліпшення розумного ставлення до неї і її охороні.

В 50-60-і роки природоохоронна освіта і виховання молоді швидко зростає у всьому світі, у всіх республіках СРСР приймаються закони про охорону природи; в учбовому процесі посилюється природоохоронна тематика; в початковій школі виділяється самостійний предмет «природознавство».

Термін «Environmental Education», тобто «освіта у галузі навколишнього середовища», або екологічна освіта, використовується з 1965 року, коли в Кильському університеті (Великобританія) була проведена педагогічна конференція з питань навчання і виховання школярів.

В 70-80-і роки особливу увагу надається питанням освіти у сфері раціонального природокористування і охорони природи. У 1972 р. у складі Науково-дослідного інституту змісту і методів навчання Академії педагогічних наук СРСР була створена одна з перших в світі лабораторія природоохоронної освіти. Новим в екологічній освіті з'явилася розробка програм факультативних курсів по охороні природи.

У 1980 році при Харківського державному університеті відкривається кафедра «Раціонального використання природних ресурсів та охорона природи».

З моменту свого виникнення екологічна освіта отримала загальне визнання. Її прискореному розвитку сприяла не тільки стурбованість світової спільноти за стан природного середовища, але і могутня підтримка з боку міжнародних організацій і фінансових структур.

Початок реальної міжнародної співпраці в області охорони природи відноситься до перших післявоєнних років. В 1948 році при підтримці ООН і ЮНЕСКО був організований Міжнародний союз захисту природи (з 1956 року – Міжнародний союз охорони природи і природних ресурсів – МСОП).

В 1968 році ООН і ЮНЕСКО провели першу міжнародну конференцію з проблем біосфери, в матеріалах вперше в міжнародній практиці чітко розкривалися мета і задачі екологічної освіти молоді.

В 1970-і роки істотно активізувалася міжнародна співпраця у галузі охорони природи. Так, в 1970 році ООН і ЮНЕСКО провели в Неваді (США) міжнародну нараду по проблемі включення питань охорони навколишнього середовища в зміст всіх основних шкільних предметів. Ця нарада визначила екологічну освіту як процес розпізнавання цінностей природи, формування знань, умінь і ставлень, необхідних для розуміння і оцінки взаємозв'язку людини з його культурним і біофізичним середовищем.

До найважливіших міжнародних конференцій, які визначили основи екологічної освіти, відносяться: Стокгольмська конференція (1972 р.), Белградська конференція (1975 р.), Тбіліська міжурядова конференція (1977 р.) і Московська конференція (1987 р.). Ці конференції були проведені по лінії Організації Об'єднаних націй і ЮНЕСКО.

Базовою в розвитку теорії і практики екологічної освіти стала Стокгольмська конференція, яка рекомендувала всім країнам-учасникам вжити дієвих заходів по формуванню у широких верств населення відповідального ставлення до природного середовища. На даній конференції

була затверджена спеціальна програма ООН з питань навколишнього середовища (ЮНЕП). Ця програма отримала подальший розвиток в 1975 році на міжнародній конференції в Белграді (Югославія). Найважливішим документом конференції стала "Белградська Хартія (1975 р.)", вона є глобальним планом дій у галузі охорони природи. З того часу Міжнародна програма ЮНЕСКО-ЮНЕП по освіті регулярно організовує міжнародні конференції, надає допомогу ученим у розробці учбових програм, видає щоквартальний інформаційний бюлетень "Контакт" (Париж), надає технічну і фінансову підтримку еколого-освітнім проектам в різних країнах світу.

Перша міжурядова конференція з питань екологічної освіти була проведена в Тбілісі (Грузія) в 1977 році. Тбіліська декларація, поставила перед світовою спільнотою вельми важкоздійснювану задачу – сформувані нові зразки поведінки і діяльності в навколишньому природному середовищі, виробити новий тип ставлення до природи. Під впливом рішень Тбіліської конференції істотно активізувався розвиток екологічної освіти в країнах Європейського Союзу і США.

В 1982 році Генеральна Асамблея ООН проголосила Всесвітню хартію природи, яка встановила етичну норму природного блага відносно всіх живих істот, підкресливши, що будь-яка форма життя унікальна незалежно від її цінності для людини. Таким чином, був встановлений початок поступового переходу від філософії антропоцентризму, який в центрі природи розміщує людину, до філософії екоцентризму, що визнає рівноцінність для біосфери всіх живих істот.

Надзвичайно важливе значення для розвитку екологічної освіти мав опублікований у 1987 році доклад Міжнародної комісії по навколишньому середовищу і розвитку "Наше загальне майбутнє", в якому була сформульована задача "примирити" навколишнє середовище і розвиток сучасної світової спільноти. Доклад розглядав екологічну освіту як засіб вирішення цієї важливої задачі.

Для більшості країн Західної Європи надзвичайну значущість має Community's Second Action Programme (1978- 1983 pp.), документ, що проголошує систему принципів у взаємодії з середовищем. Найважливішими з них є:

1. Взаємодія з природним середовищем (запобігання краще, ніж «лікування»).
2. Усунення будь-яких форм експлуатації природних, які порушують екологічний баланс.
3. Оплата витрат по ліквідації наслідків забруднення повинна проводитися безпосереднім «забруднювачем».
4. Захист природного середовища – справа кожної людини.

У «Декларації конференції Організації Об'єднаних Націй про середовище людини», прийнятою в Найробі (1982 р.), мовиться про значення освіти в посиленні суспільного усвідомлення важливості екологічних проблем. У 1983 р. в «Бечській декларації» указується, що екологічна освіта повинна зі справи виключно фахівців перетворитися у справу громадськості.

Нове звучання екологічна освіта в Україні набула на початку 90-х років минулого століття, коли в 1992 році з'явилися перші польові дослідження у галузі екологічної психології. З цього часу зароджується екологічна психологія, яка наповнює екологічну освіту психологічним змістом. Психологи, які стояли у витоків формування методології екологічної психології (В.О. Скребець, С.В. Москвичов, В.О. Моляко, С.І.Яковенко та ін.) висловлюють власне бачення щодо основної ідеї екологічної освіти, її суть полягає у формуванні в особистості умінь бачити, відчувати й усвідомлювати повноту явищ довкілля.

Екопсихологами формулюється *основний принцип екологічної освіти – особистісна причетність* (компліцитність екологічного знання). Саме з причетності розпочинається ставлення, здійснюється рух, орієнтується дія.

Науковці єдині у думці, що екологічна освіта майбутнього має сприяти глибокому опануванню екологічними знаннями, формуванню екологічного мислення, екологічно орієнтованої свідомості і культури, економативної поведінки особистості.

§ 3. Сучасні протиріччя та тенденції на шляху розвитку екологічної освіти

Одним з основних практичних завдань екологічної психології є розробка наукової основи для системи екологічної освіти. Проте, дуже часто дане завдання не досягається, причиною цього є ряд існуючих протиріч:

- неузгодженість між процесами розвитку екологічної психології як наукової сфери та запитом на неї у прикладній сфері. Відомо, що одним з основних практичних завдань екологічної психології є розробка наукової основи для системи екологічної освіти, проте, складається ситуація, коли, з одного боку, спостерігаються перші ознаки народження інформаційної цивілізації, з іншого – стає все більш очевидною неготовність людини, суспільства і освіти адекватно реагувати на зміни в структурі екологічних знань;

- протиріччя щодо розуміння змістовної сутності певних екологічних понять та термінів. Наведемо приклад щодо розуміння феномену «екологічність»: для викладача-біолога «екологічність» тотожна природодоцільності, для хіміка або технолога – це чистота й замкнутість технологічних процесів, для гуманітарія «екологічність» більше звучить як внутрішній і зовнішній баланс людської душі;

- прагнення до екологізації освітнього процесу та заангажованість еколого-психологічного змісту просторово-часової організації ситуації, в якій розгортається процес навчання;

- відсутність системи безперервної екологічної освіти.

Вихід із ситуації протиріч можливий за умов:

- надання психологічного змісту екологічній освіті, тобто виникає необхідність розробки концепції екологічної освіти на підґрунті наукового екопсихологічного знання;

- побудови освітньої системи за принципом екологічності, зокрема створення такого освітнього середовища, у якому суб'єкт набуває потенціал власного розвитку тільки завдяки спрямуванню своїх зусиль на розвиток компонентів самого середовища;

- розробки адекватних надзадач освітнього процесу, що використовують сучасні інформаційні технології, а також психологічні засоби, які створюються в екологічній психології.

Звідси слідує: 1) *Система освіти повинна бути переміщена на перше місце* по значущості серед інших функціональних систем суспільства. 2) *Цільова функція освіти має бути переведена з обслуговуючої у виробничу.* Необхідно створювати освітні технології, спрямовані на презентацію майбутніх форм буття. Фактично, освітній процес - це процес поглиблення у віртуальний світ, світ інформаційних процесів, у площину актуалізації й розвитку потенційних «можливостей».

Дисципліни екологічного циклу повинні орієнтуватися на виконання таких завдань:

1. Сформувати мотивацію для пізнання у сфері екологічних дисциплін.
2. Сформувати мотивацію екологічної діяльності.
3. Створити підґрунтя для формування екологічного способу життя.
4. Розвинути почуття відповідальності за життєве середовище.
5. Сформувати екологічну культуру.
6. Навчити основ екологічного прогнозування.
7. Дати основи екологічного проектування.
8. Закласти підґрунтя еколого-економічної культури.
9. Дати основи екологічних знань.
10. Сформувати еколого орієнтовану свідомість.

Сучасність вимагає від системи екологічної освіти принаймні дві речі:

- по-перше, фахівець повинен мати можливість постійно знаходитися в освітній системі, безперервно удосконалюючи свої знання й уміння та водночас оновлюючи їх настільки, щоб *забезпечувати*, при необхідності, швидку і кардинальну *зміну структури діяльності*;

- по-друге, забезпечення невинного *особистісного зростання*, обумовленого діяльністю, пов'язаною з участю в освітньому процесі.

Пануюча в технології освіти антропологічна парадигма передбачає, що мета екологічної освіти виражаються у зовнішньому, формуючому впливі суспільства на особистість. Тому слід очікувати появи принципово нової технології, заснованої на іншій антропологічній парадигмі, за якої освітня система відмовиться від насильницького форматування суб'єкта навчання і зосередиться на завданнях управління освітнім процесом. *Суб'єктом освітньої діяльності* в цій постановці навчальної діяльності *стане той, хто сам навчається*. Від освітньої системи буде потрібно тільки одне: постійне забезпечення суб'єкта навчальної діяльності необхідною інформацією в зручній для нього формі і в слушний для нього час.

§ 4. Еколого-психологічні особливості екологічної освіти

У теперішніх міських дітей (як, втім, і у дорослих) спостерігається відчуженість від реальностей живої природи, від самих себе (втрата особистості) і все більш зростаюча потреба в ілюзорному бутті. Сучасна культура пропонує широкий спектр штучних віртуальних переживань (мультфільми, комп'ютерні ігри, ілюзорно віртуалізований сучасний спосіб життя), тим самим сприяє розвитку свого роду душевної глухоти (дефнесії) і прогресуючої відстороненості від реальності.

Погіршення якості навколишнього природного середовища сприймається як природна даність, а якість життя пов'язується не із станом природи, а з матеріальними ресурсами і досягненнями науки, за допомогою яких здається можливим компенсувати негативну дію екологічних чинників. Такий підхід не сприяє вирішенню глобальної екологічної проблеми.

Психологічний зміст сучасної *екологічної освіти* можна виразити так: 1. Екологічна освіта – одночасно і мета і засіб образу світу – («Освіту»), причому як усередині душі (індивідуальної психіки), так і в ейкосі (зовнішньому Світі).

2. Екологічна освіта – це процес рефлексії, що, вимагає не тільки сприйняття педагога, освітнього середовища, навколишнього світу в цілому. Освіта інтерпретується тут як інтерактивна діяльнісна компонента буття, що передбачає участь як викладача, так і Світу, у сумісному формуванні образу: *Образу себе у світі* та *Образу своїх дій у світі*.

Проте при вирішенні цієї задачі необхідно долати ряд принципових протиріч, найважливішими з яких є:

1. Еколого-психологічний зміст просторово-часової організації ситуації, в якій розгортається процес навчання, заангажований. Часові межі уроку, відсутність зв'язків з життєвими самоплинними процесами, замкнуте приміщення, штучно створене оточення, повторюваність методичних прийомів – все це є атрибутами відсторонення, відчуження людини від живої природи. Необхідно віднаходити психологічні способи відчуття зв'язку з тим, що знаходиться за межами ситуації, тобто потрібна *«О – світня»*, *образоутворювальна діяльність*, що здійснюється в процесі навчання.

2. Пріоритет в сучасній технології навчання віддається викладанню знань, а не вихованню. Знання не підкріплюються образами, за винятком емоційного забарвлення самого процесу їх набуття. Абстрактність відриває, відчужує знання і, відповідно, продуктивну діяльність від реальності.

Побутовий світ і світ упредметнених взаємин стає все більш раціональним, відривається від живої дійсності. Ідеї, закони, штучно створені цінності заповнюють собою світогляд, витісняючи світовідчуження цілісної реальності. Отже, одним із завдань екологічної освіти стає *культивування, прищеплення, створення образного світосприймання, відповідних переживань і ставлень*, життєвого інтуїтивізму із збереженням переваг дискурсивно-логічного мислення, в ситуації переживання.

Один з принципів навчання і виховання повинен полягати в *компліцит-концептуальному* підході. Якщо до цього ми обговорювали питання освіти, то тепер варто їх поєднати з вихованням.

9.2. Проблеми екологічного виховання та можливості їх екопсихологічного вирішення

§ 1. Основні підходи, мета, завдання екологічного виховання

Екологічне виховання – тривалий цілеспрямований процес формування екологічної свідомості й екологічної культури. Результатом виховання є формування мотивів, потреб, звичок екологічної поведінки та природоохоронної діяльності, екологічного способу життя.

Екологічне виховання являє собою процес осмислення екологічних знань, тобто надання їм особистісного смислу завдяки розвитку мотивів екологічної діяльності, що відбувається під час еколого-орієнтованої взаємодії людини і довкілля.

До основних сучасних науково-методичних підходів щодо екологічного виховання науковці відносять аксіологічний, культурологічний, діяльнісний та компетентнісний.

Аксіологічний підхід припускає формування в індивідуума потреби і здатності до реалізації ціннісного ставлення до природи, людей і до себе як частини природи.

З позиції *культурологічного підходу* екологічне виховання розглядається як сфера саморозвитку людини в просторі її культурних практик, розвиток творчого потенціалу дитини. Формування екологічної культури особистості є одним із визначальних завдань екологічної освіти. При цьому екологічна культура виступає не як частина, а як рівень загальної культури особистості, заснований на екологічному світогляді. Результатом екологічного виховання в руслі культурологічного підходу є:

– установка на турботу, допомогу, економативна поведінка в соціоприродному середовищі (етично-моральний компонент);

– екологічний світогляд, основу якого складають екологічні знання, отримані в процесі культурних практик (когнітивний компонент);

– смисложиттєві цінності як основа моделювання екодоцільного способу життя (поведінковий компонент).

Діяльнісний підхід до організації процесу екологічного виховання припускає послідовне включення учнів (студентів) в різноманітні види самостійної активної діяльності, направленої на усвідомлення екологічних проблем, на пошук шляхів їх вирішення і безпосередню діяльність по охороні навколишнього середовища.

У контексті *компетентнісного підходу* застосовуються екологічні знання і уміння для самостійної і колективної діяльності при вирішенні соціально-екологічних проблем.

Ключові екологічні компетентності включають:

- досягнення елементарної і функціональної екологічної грамотності, коли на доступному рівні формуються первинні знання – «Не ламай кущі – це погано»;

- досягнення загальної освіти – необхідні знання про світ і опанування загальними способами діяльності – «Життя залежить від того оточення»;

- розвиток загальних компетенцій, значущих для особистості і суспільства якостей, які дозволяють людині реалізуватися в конкретних видах трудової діяльності – «Виробнича діяльність досить негативно впливає на оточуючу природу»;

- оволодіння культурою, коли людина здатна адекватно оцінювати свою особисту участь в розвитку суспільства, вносити свій внесок процес як власного соціуму, так і цивілізації в цілому;

- формування індивідуального менталітету світосприйняття, світогляду і поведінки, які додають особистості унікальної неповторності, відкритості для збагачення духовних цінностей.

У процесі екологічного виховання специфіка розвитку ключових компетенцій полягає в тому, що вони формуються як результат діяльності того, хто навчається в процесі засвоєння певного соціального досвіду.

Основна *мета екологічного виховання* – формування екологічної свідомості та екологічної культури особистості, розуміння нерозривності природи, культури, людини і екосередовища. У зв'язку з цим, потрібно розглядати процес екологічного виховання як творчу трансляцію цінностей екологічної культури в особові цінності, розвитку у дітей ціннісного ставлення до природи, людей і до себе як частини природи. Це пов'язано з вирішенням наступних завдань:

1. Формування компліцитарної екологічної свідомості, заснованої на причетному, гуманному, ціннісному ставленні до природи.

2. Розвиток умінь, навиків і досвіду застосування екологічних знань в практиці взаємодії з навколишнім світом.

3. Формування культури взаємодії з навколишнім середовищем – природним і соціальним, основу якої складають духовно-етичні цінності.

4. Розвиток емоційно-чуттєвої сфери, емпатії, етично-естетичного ставлення до довкілля.

5. Створення умов для формування і реалізації учнем (студентом) активної творчої особистої позиції в екологічній діяльності, готовності до самостійних продуктивних рішень в ситуаціях етично-екологічного вибору.

Результатом екологічного виховання є становлення і розвиток екологічної культури особистості. Під *екологічною культурою* (в широкому плані) розуміється сукупність особистісних, моральних установок, соціально-етичних цінностей, норм і вимог, правил, звичок, реалізація яких забезпечує екологічну безпеку та раціональне використання природних ресурсів.

Центром екологічної культури особистості є екологічна свідомість. Фундацією екологічної свідомості є природничонаукове знання, формуюче зважене, грамотне розуміння навколишнього світу і розумне ставлення до явищ і процесів, що відбуваються в ньому.

Важливою складовою екологічної культури являється екологічна компетентність, яка проявляється в продемонстрованих учнями уміннях і здатності користуватися екологічною інформацією, вирішувати творчі задачі, включатися в екологічну діяльність, ефективно взаємодіяти з різними соціальними групами, організаціями. *Екологічна компетентність* має на увазі грамотне і гуманне ставлення до природи, мобілізацію зусиль до розв'язання екологічних проблем, співвідношення своєї мети і способів життєдіяльності з потребами суспільства і природних співтовариств.

Таким чином, *екологічне виховання* розглядається як складний, багатоаспектний, тривалий процес залучення особистості до культури взаємодії з природним і соціальним середовищем; формування екологічної свідомості, ціннісного ставлення до довкілля, особистої відповідальності перед суспільством за збереження сприятливого навколишнього середовища, усвідомленого виконання екологічних норм і правил. Результатом екологічного виховання є екологічна вихованість особистості.

Екологічна вихованість розглядається науковцями як інтегральна якість особистості, яка включає в себе розвиток системи світоглядних позицій, емоційно-морального ставлення до природи, соціального світу, самого себе та досвіду екологічно доцільної діяльності.

До показників екологічної вихованості особистості відносяться:

- сукупність і спрямованість інтересів, мотивів і наукових знань, компетенцій, що забезпечують основу ціннісного ставлення і еколого-світоглядної позиції;
- наявність екокультурних ціннісних установок і духовно-етичних орієнтацій, що трансформуються в переконання і забезпечують екологічну спрямованість всієї життєдіяльності особистості;
- наявність екологічних норм, правив, етичних установок, що забезпечують відповідальне ставлення до природи і здібність до самообмеження і самоконтролю;

- потреба в придбанні та практичному використанні знань і умінь для вирішення екологічних проблем, здібність до самообмеження заради екологічного благополуччя навколишнього середовища і власного здоров'я;
- готовність до вибору екологічно доцільної суспільно корисної діяльності.

§ 2. Взаємозв'язок екологічної освіти та виховання

Якщо *екологічна освіта* – це процес цілеспрямованого, планомірного і систематичного оволодіння знаннями, навичками та вміннями, то процес *екологічного виховання* являє собою систему заходів і дій, певних педагогічних прийомів послідовного і направленого впливу на розвиток особистості. Відрізняються між собою ці поняття і за своїми результатами: освіта спрямовує зусилля на передачу і засвоєння культурно-історичного, у тому числі і наукового, морально-етичного, екологічного, суспільного досвіду, виховання одержує результати у духовному і фізичного розвитку людини. Вже тепер є розуміння того, що системоутворюючим фактором новітності системи освіти має бути духовна, гуманна сутність усіх надбань і новоутворень, що здійснюються світоглядно у свідомості тих, хто навчається, їх спрямованість на загальнокультурний, моральний розвиток, громадянську зрілість. Як видно, *освіта починає змістовно інтегрувати у сферу виховання* за єдністю мети: забезпечення високого рівня інтелектуально-особистісного і духовного розвитку, оволодіння навичками творчого мислення, формування потреб і здібностей до самого процесу навчання.

Екологічне виховання – це процес систематичного та цілеспрямованого впливу на духовний і фізичний розвиток особистості з метою формування еколого-гуманістичного світогляду, підготовки до виробничої, громадської та культурної діяльності.

Єдність екологічної освіти і виховання базується на наступних принципах:

Принцип комплексності екологічної освіти та виховання, як принцип загальності, має правові (юридичні) і методичні аспекти.

Екологічне виховання, освіта - єдиний процес впливу на свідомість людей і він повинен здійснюватися в комплексі, з урахуванням науково обґрунтованих методичних вимог.

Принцип загальності означає, що екологічна освіта та виховання повинні охоплювати все суспільство з урахуванням індивідуальних особливостей - вік, стан психіки, зокрема темпераменту, освітній ценз, інтереси та стимули різних груп соціально-професійних категорій населення.

Принцип безперервності зобов'язує всіх суб'єктів діяльності в сфері екологічної освіти та виховання забезпечити узгоджений процес на всіх ступенях освіти та виховання - дошкільного, шкільного, вузівського і післядипломного.

Метою екологічної освіти і виховання є формування особистості, яка має високий рівень екологічної культури, компліцитарну екологічну свідомість, екологічний світогляд, згідно з яким людина може взаємодіяти зі світом природи на основі розуміння його законів, співпрацювати з природою, а не керувати нею.

Основними складовими системи екологічної освіти та виховання мають бути її формальна й неформальна частини, форми й методи яких різні, а мета одна: різнобічна підготовка громадян, здатних визначати, розуміти й оптимально вирішувати екологічні та соціально-економічні проблеми регіонів проживання на основі наукових знань процесів розвитку біосфери, здорового глузду, загальнолюдських досвіду й цінностей.

До ціннісних орієнтирів екологічної освіти і виховання відносять усвідомлення своєї єдності з навколишнім природним середовищем, бережне ставлення до всього живого на Землі, розвиток здатності відчувати красу Природи, дбайливе ставлення до природних засобів життя і національних багатств, ставлення до власного здоров'я, здоровий спосіб життя.

Екологічна освіта та виховання спрямовані на формування особистості, яка у повсякденному житті дотримуватиметься норм еконормативної поведінки та підтримуватиме практичні дії державних установ та приватних

осіб щодо захисту довкілля. Виховання почуття особистої відповідальності за все живе на Землі, бережливого ставлення до навколишнього середовища, розширення екологічних знань, формування екологічної культури повинні закладатись у якісно новому, цілісному підході до виховання особистості в єдиному процесі безперервної освіти.

Безперервна екологічна освіта охоплює екологічне виховання та навчання від дошкільного віку, екологічної підготовки в школі, а також вивчення екології на охорони довкілля в закладах освіти I, II, III та IV рівня акредитації. В комплекс безперервної екологічної освіти включається також підвищення кваліфікації, що проводиться періодично з циклічністю в п'ять років, перепідготовка кадрів та їх цільове навчання.

Вирішити проблему екологічного виховання значно складніше, ніж удосконалити систему екологічної освіти. Якщо екологічна освіта людини визначається сукупністю її знань про особливості взаємодії суспільства з природою, то екологічне виховання має набагато складніший зміст. Воно, окрім екологічних знань, охоплює широкий спектр найрізноманітніших людських якостей і характеристик, певний світогляд і світосприйняття, моральні, правові, екологічні, соціальні принципи та норми. Тому воно не мислиться окремо від естетичної, моральної, правової освіти та виховання.

Невід'ємним атрибутом екологічного виховання є практична діяльність кожної людини, спрямована на охорону природного середовища, захист тваринного та рослинного світу в місцях її проживання. Усвідомлення кожним власної відповідальності за стан природного середовища, безпосередня участь в екологічній діяльності можуть стати вирішальними факторами не тільки оздоровлення природного оточення в місцях проживання, праці та відпочинку, а й поліпшення глобальної екологічної ситуації. Це буде найбільш дієвим засобом екологічного виховання – формування гуманної, моральної, естетично розвинутої, духовно багатой і фізично здорової людини. *Результатом екологічної освіти та виховання є*

формування екологічної особистості, якій притаманний екоцентричний тип екологічної свідомості.

§ 3. Компліцит-концептуальний підхід в екологічній освіті й вихованні

Дослідження вітчизняних екопсихологів щодо рівня сформованості екологічної свідомості, екологічного мислення та екологічної культури школярів і молоді дають змогу говорити про їх недостатній рівень. Зазвичай, екологічна свідомість, як ключовий компонент екологічності особистості, носить безсторонній характер. Тому постає питання пошуку ефективних підходів до екологічної освіти та виховання.

Одним з них являється *компліцит-концептуальний підхід* (В.О. Скребець, 2004 р.). Компліцитність (причетність) однією з найважливіших характеристик екологічної свідомості, через яку свідомість і стає екологічно детермінованою. Тому, саме з нею (компліцитністю) потрібно працювати, формуючи екологічну свідомість, розвивати та прививати таку якість дитячої свідомості у навчальному процесі.

Даний підхід передбачає внесення до змісту екологічного виховання таких компонентів як: *культура мислення, досвід, ціннісні орієнтації, суб'єктивні оцінки і психічні стани*. Основа ідея концепції компліцитності передбачає створення особистісно значущих екологічних цінностей на базі екологічного знання та культури мислення спеціальними психолого-дидактичними засобами. Екологічні цінності спочатку формуються на рівні усвідомлюваних категорій, спираючись на принципи доцільності, адаптивності, прогностичності, закріплюються у цій якості і поступово переводяться в стереотипні, автоматизовані форми ціннісного відношення, сягаючи, де можливо, мимовільних рівнів підсвідомих установок.

Використовуючи базу екологічного мислення та сенсо-ціннісні установки екоатрибутивного спрямування, можна формувати доцільний екологічний досвід, запобігаючи до мінливих умов існування з урахуванням екологічної дійсності, варіативності її ознак, моделювання тощо. Власне, це і

є та робота, котра створює процес системного і цілеспрямованого впливу на духовний розвиток людини, процес екологічного виховання або розвитку та окультурення екологічної свідомості.

Таке розуміння основ екологічних підходів до навчання та виховання, сприяє розвитку екологічного мислення особистості, яке, в свою чергу, змістовно орієнтує психіку людини на забезпечення своєї адаптивної функції щодо умов існування, які постійно змінюються.

Одне з найбільш вагомих психолого-дидактичних завдань розробки програм екологічного спрямування у континуумі компліцит-концептуального підходу полягає в екологічній імплікації предметно експліцитних дисциплін природничого і суспільно-гуманітарного циклів. Не стільки комплексність, скільки саме спорідненість предметів навчального процесу з екологічною сутністю довілля має лягти в основу створення програм.

Основна мета екологічної освіти і виховання вбачається в «надситуативності», внутрішній імпліцитності розвитку дивергентного екологічного мислення.

Основою в компліцит-концептуальному підході є модель адаптогенезу екологічної свідомості В.О.Скребця, яка відображає етапи трансформації екологічно зумовленої свідомості під впливом наслідків Чорнобильської катастрофи. Ключовим поняттям екологічної свідомості відповідно до моделі адаптогенезу є категорія “Я-відношення”, саме через цю категорію формується компліцитність свідомості. Під впливом Чорнобильської катастрофи відбулися трансформації в усіх складових системи «Еко-я-відношень»: від СТАНІВ - через ОЦІНКИ – ЕКОЛОГІЧНИЙ ДОСВІД – ЦІННОСТІ – до інтегрального МИСЛЕННЯ – змінених СТАНІВ. З огляду на це, екологічна освіта має йти у зворотному напрямку: залучення суб’єктивних психоемоційних станів людей – стимулювання й розвиток екологічного мислення – формування екологічних цінностей – набуття індивідуального та суспільного екологічного досвіду – наповнення

позитивним змістом екологічних дій та вчинків – відчуття стану причетності, гармонійності з оточуючим світом та власним “Я”.

Моделювання різних технологій екологічної освіти і виховання у контексті компліцит-концептуального підходу ґрунтується на оберненій схемі адаптогенезу екологічної свідомості. А саме, СТАНИ – МИСЛЕННЯ – ЦІННОСТІ – ДОСВІД – ОЦІНКИ – СТАНИ, тобто, розширюючи екологічний кругозір особистості - впливаючи на її усвідомлювані та підсвідомі екологічні цінності - сприяючи набуттю індивідуального та суспільного екологічного досвіду - формуючи екологічно доцільну поведінку людини, – досягається підвищення у неї компліцитного рівня екологічної свідомості. Механізмами психологічного впливу на структури екологічної свідомості та засобами зворотного зв'язку мають виступати *саморегуляція* та *саморефлексія*. Завдяки ним виробляються вміння керувати собою у взаємостосунках з довкіллям на основі сприйняття інформації і усвідомлення економативної поведінки.

Компліцит-концептуальний підхід до екологічної освіти і виховання ґрунтується на таких принципах екопсихологічного навчання:

- *Принцип компліцитарності* передбачає формування у процесі навчання причетного характеру ставлення особистості до навколишнього середовища.

- *Принцип гармонійності* має на увазі максимально повне розкриття потенціалів внутрішньої узгодженості особистості: розуму, волі, почуттів, тіла, суспільного, креативного і духовного потенціалів, що стає підґрунтям для позитивної екоповедінкової атрибутивності, стимулює самоврегулювання сенсів відтворення навколишнього середовища й наповнення його екологічним змістом.

- *Принцип контрастності* реалізується шляхом співставлення совметрального (насилницького) ставлення до природи, довкілля, життєвого оточення та толерантного, терпимого й узгодженого з природними процесами і закономірностями ставлення, взаєморозуміння, усвідомлення власної сутності.

- *Принцип єдності та взаємоузгодженості* полягає у взаємозв'язку глобального, національного й регіонального рівнів розкриття екологічних проблем.

- *Принцип значущості й емпіричності суб'єктивного образу світу* передбачає виокремлення з емпіричного матеріалу суб'єктивних уявлень значущі структури внутрішньої картини світу, відрізняючи їх від поверхневих. А через поверхневі входження до наповнення глибинних.

Компліцит-концептуальний підхід може бути покладений в основу таких технологій та методів екопсихологічного впливу як тренінги, методи еколого-орієнтованого інформування, поведінкові екопсихологічні методи, ігрові методи та ін.

Резюме

На сучасному етапі суспільного розвитку екологічна освіта і виховання розглядаються як потужний механізм пом'якшення глобальної екологічної кризи. Освіта й виховання в екологічній психології не є ідентичними поняттями, вони змістовно різні поняття, адже мають власні завдання, використовують різні методи, засоби, організаційні форми хоча і здійснюються споріднено й одночасно. Екологічна освіта визначається провідними екологічними психологами як процес формування системи знань, умінь, навичок, ціннісних орієнтацій, морально-етичних і естетичних основ відповідального ставлення до соціоприродного середовища. Основними завданнями екологічної освіти є формування адекватних екологічних уявлень, відповідних ставлень до довкілля, екологічної культури, оволодіння нормами екологічно грамотної поведінки. До змісту екологічної освіти входять наступні компоненти: екологічні знання, екологічна культура, екологічне мислення, екологічний світогляд, екологічна етика.

Екологічна освіта й екологічне просвітництво відрізняються метою і задачами, засобами і масштабністю роботи, а також очікуваними результатами педагогічного впливу. Коли екологічні проблеми розглядаються у контексті широкого довкілля (не тільки природа, а й

антропогенне середовище, технології, соціальне, політичне, економічне, культурне оточення), коли питання екології звучать у різних навчальних предметах з урахуванням місцевих, національних, міжнародних проблем, коли аналізуються поточні та можливі ситуації навколишнього середовища або ситуації щодо соціально-економічного планування й розвитку, то йдеться про екологічне просвітництво.

Екологічна освіта складалася поступово і формувалася вона на основі біологічних і природознавчих дисциплін. Вперше особливої гостроти й актуальності природоохоронна освіта і виховання молоді в СРСР, як і на території нашої держави, набула в 50 – 60-і роки минулого століття у зв'язку з масштабною індустріалізацією промислово-виробничого комплексу.

З моменту свого виникнення екологічна освіта набула загального визнання, чому сприяла стурбованість світової спільноти за стан природного середовища. Початок міжнародної співпраці у сфері охорони природи відноситься на період середини 40-х років, після Другої Світової війни, що пов'язується з розвитком науково-технічного прогресу. У цьому відношенні у 1948 році по лінії ООН і ЮНЕСКО був вперше організований Міжнародний союз захисту природи. Вперше на міжнародному рівні не тільки наголошувалася надзвичайна актуальність екологічної освіти, а й визначалися мета і завдання цього виду освіти на I Міжнародній конференції з проблем екології у 1968 році. Але міжнародне рішення про включення питань охорони навколишнього середовища до змісту основних шкільних предметів було прийняте у 1970 році на Міжнародній нараді ООН і ЮНЕСКО в Неваді (США). Розвиваючи ідеї впровадження екологічної освіти, 1972 році на Стокгольмській конференції була прийнята Міжнародна програма ЮНЕСКО-ЮНЕП по освіті у галузі навколишнього середовища, як базова в розвитку теорії і практики екологічної освіти.

Власне екопсихологічні завдання (формувати у всіх людей Планети, незалежно від соціального статусу, національної чи етно-культурної приналежності, виробляти у них новий тип ставлення до природи, нові зразки

поведінки і діяльності у навколишньому середовищі) вперше обговорювалися на міжнародному рівні у 1977 році на Тбіліській міжурядовій конференції з питань екологічної освіти. Принципово нова філософія ставлення до природи була проголошена у 1982 році Генеральною Асамблеєю ООН у “Всесвітній хартії природи”, в якій встановлюється етична норма ставлення до всіх живих істот, як до унікальної форми життя, незалежно від її цінності для людини.

Україна у складі СРСР була залучена до всіх міжнародних актів з охорони природного середовища та екологічної освіти, однак новий імпульс і якісно новий підхід стала проявляти завдяки зародженню й розвитку в Україні нового напрямку – екологічної психології.

Основний принцип екологічної освіти в екопсихологічному підході українських вчених полягає у формуванні й розвитку особистісної причетності до екологічних явищ (компліцитності свідомості). Основний методологічний принцип екопсихопедагогіки (за російськими екологічними психологами С.Д. Дерябо і В.А. Ясвіним) полягає у строгій відповідності освітнього процесу з формування екологічної свідомості онтогенетичним закономірностям розвитку особистості.

На думку українських екопсихологів, екологічна освіта має бути не тільки посилена психологічними знаннями, а й формувати екологічне мислення, формувати екологічно орієнтовану свідомість, сприяти екологічній релевантності свідомості, культивувати еконормативні ставлення особистості до широкого (а не тільки природного оточення), формувати навички здорового способу життя.

В епоху інформаційних технологій екологічна освіта майбутнього має подолати сучасні традиційні протиріччя: вузьку предметну орієнтованість учительського і викладацького складу, невміння і небажання наповнювати екологічним змістом навчальні предмети, що не являються безпосередньо екологічними, застарілі засоби і методи навчання, інертність академічного знання по відношенню до інноваційних розробок та проєктів науково-

технічного прогресу, нечутливість, часто несприйнятливості, нерозуміння педагогічним мисленням нових, оригінальних наукових ідей та концепцій.

Сучасна екологічна освіта має відмовитись від переважання освітньої діяльності (передачі знань) і наблизитись до продуктивної наукової праці у закладах освіти, відмовившись від пріоритетів матеріально-речового виробництва та наблизитись до розуміння сутності і ролі інформаційних процесів.

Якщо психологічний зміст екологічної освіти полягає у створенні “суб’єктивного образу світу”, рефлексії себе і своїх дій у цьому світі, то екологічне виховання являє собою осмислення і надання особистісних сенсів екологічним знанням задля еколого-доцільної взаємодії людини і довкілля та формування причетного переживання і відповідного цьому переживанню ставлення до свого життєвого середовища. Таким чином, основна мета екологічного виховання полягає у формуванні екологічної свідомості як творчої трансляції цінностей екологічної культури в особистісні смисли.

Модельна схема такого екологічного виховання передбачає роботу зі свідомістю у послідовності: психічні стани, мислення, досвід, оцінки, екоатрибутивно змінені стани психіки. Це і є компліцит-концептуальний підхід в екологічній психології.

Блок контролю теоретичних знань до розділу 9

Для закріплення і перевірки засвоєного матеріалу пропонується 25 контрольних запитань, на які дається 94 альтернативні відповіді, з них 36 правильних.

1. Екологічна освіта і виховання розглядаються як:
 - а) можливість усвідомлення й розуміння природного довкілля;
 - б) засіб формування загальної культури сучасної людини;
 - в) потужний механізм пом’якшення глобальної екологічної кризи.
2. Освіта і виховання в екологічній психології існують як:
 - а) симультанний, злитий, як один комплексний процес психолого-педагогічного впливу на свідомість людини;
 - б) не ідентичні, а різні поняття, які мають власні завдання, використовують різні засоби, хоча і здійснюються споріднено й одночасно;

в) другорядні складники загального дидактичного процесу формування й розвитку людини.

3. Процес формування системи знань, умінь, навичок, ціннісних орієнтацій, морально-етичних і естетичних основ відповідального ставлення до соціоприродного середовища – це:

- а) екологічна освіта; б) екологічне виховання; в) екологічне просвітництво.

4. Формування адекватних екологічних уявлень, відповідних ставлень до довкілля, екологічної культури, оволодіння нормами екологічно грамотної поведінки – це складає:

- а) мету екологічної освіти; в) завдання екологічної освіти;
б) мету екологічного виховання; г) завдання екологічного виховання.

5. До змісту екологічної освіти входять такі компоненти (5 правильних відповідей):

- а) екологічні знання; д) екологічна культура;
б) екологічна зваженість; е) екологічна зрілість;
в) екологічне мислення; ж) екологічна етика;
г) екологічний світогляд;

6. Екологічна освіта й екологічне просвітництво – це (2 правильні відповіді):

- а) одне і те ж, немає ніякої різниці;
б) відрізняються засобами і масштабністю роботи;
в) різні за контингентом: освіта працює з учнівською і студентською молоддю, а просвітництво здійснюється для дорослих;
г) відрізняються за метою і задачами, очікуваними результатами роботи.

7. Коли екологічні проблеми розглядаються у контексті широкого довкілля (не тільки природа, а й антропогенне середовище, технології, соціальне, політичне, економічне, культурне оточення); коли питання екології звучать у різних навчальних предметах з урахуванням місцевих, національних, міжнародних проблем; коли аналізуються поточні та можливі ситуації навколишнього середовища або ситуації щодо соціально-економічного планування й розвитку, то йдеться про:

- а) екологічне просвітництво; в) екологічну освіту;
б) екологічне інформування; г) екологічне виховання.

8. Екологічна освіта формувалася на основі:

- а) біологічних і природознавчих дисциплін;
б) науково-технічних і технологічних втручань у природні екосистеми;
в) прозорливості людства у передбаченні глобальної екологічної кризи.

9. Вперше особливої гостроти й актуальності природоохоронна освіта і виховання молоді в СРСР, як і на території нашої держави, набула:

- а) в 20 – 30-і роки ХХ століття; в) у 70 – 80-і роки того ж століття;
б) в 50 – 60-і минулого століття; г) наприкінці минулого – початку нового тисячоліття.

10. З моменту свого виникнення екологічна освіта набула загального визнання, чому сприяла стурбованість світової спільноти за стан природного середовища. Початок міжнародної співпраці у сфері охорони природи відноситься на період:

- а) після Першої Світової війни (20-і роки минулого століття);
- б) після Другої Світової війни (з середини 40-х років);
- в) після закінчення “холодної війни”, тобто після скорочення перших ядерних озброєнь СРСР і США (70-і роки ХХ століття);
- г) після Чорнобильської катастрофи (80 – 90-і роки минулого століття).

11. По лінії ООН і ЮНЕСКО був вперше організований Міжнародний союз захисту природи. Це відбулося:

- а) у 1939 році (перед початком Другої Світової війни);
- б) у 1948 році (після Другої Світової війни);
- в) у 1971 році (після укладання Договору між СРСР і США про скорочення ядерних озброєнь).

12. Вперше на міжнародному рівні не тільки наголошувалася надзвичайна актуальність екологічної освіти, а й визначалися мета і завдання цього виду освіти:

- а) у 1956 році (коли Міжнародний союз захисту природи був перейменований у Міжнародний союз охорони природи і природних ресурсів);
- б) у 1968 році (на I Міжнародній конференції з проблем екології);
- в) у 1987 році (на Московській міжурядовій конференції з питань охорони навколишнього середовища).

13. Міжнародне рішення про включення питань охорони навколишнього середовища до змісту основних шкільних предметів було прийняте:

- а) у 1959 році на Міжнародній конференції ООН і ЮНЕСКО в Парижі (Франція);
- б) у 1970 році на Міжнародній нараді ООН і ЮНЕСКО в Неваді (США).

14. Міжнародна програма ЮНЕСКО-ЮНЕП по освіті у галузі навколишнього середовища, як базова в розвитку теорії і практики екологічної освіти, була прийнята:

- а) на Стокгольмській конференції (1972 р.);
- б) на Белградській конференції (1975 р.);
- в) на Тбіліській міжурядовій конференції (1977 р.);
- г) на Московській конференції (1987 р.).

15. Вперше на міжнародному рівні поставлені власне екопсихологічні завдання (формувані у всіх людей Планети, незалежно від соціального статусу, національної чи етно-культурної приналежності, виробляти у них новий тип ставлення до природи, нові зразки поведінки і діяльності у навколишньому середовищі):

- а) у 1968 році на I Міжнародній конференції з проблем біосфери;
- б) у 1975 році на Белградській екологічній конференції;
- в) у 1977 році на Тбіліській міжурядовій конференції з питань екологічної освіти.

16. Принципово нова філософія ставлення до природи була проголошена у 1982 році Генеральною Асамблеєю ООН у “Всесвітній хартії природи”, в якій (дві правильні відповіді):

- а) встановлюється етична норма ставлення до всіх живих істот, як до унікальної форми життя, незалежно від її цінності для людини;
- б) безпосередньо розглядається світ природи у площині ноосферного вчення В.І. Вернадського, як світ Вселенського розуму;
- в) стверджується поступовий перехід від філософії антропоцентризму до філософії екоцентризму у ставленні до природи;
- г) обмежується експлуатація природних ресурсів та вводяться штрафні санкції щодо забруднення.

17. Україна у складі СРСР була залучена до всіх міжнародних актів з охорони природного середовища та екологічної освіти, однак новий імпульс і якісно новий підхід стала проявляти:

- а) з огляду на наслідки Чорнобильської катастрофи;
- б) завдяки отриманню статусу незалежної держави;
- в) завдяки зародженню й розвитку в Україні нового напрямку – екологічної психології;
- г) через призупинення в Україні виробничо-промислового комплексу.

18. Основний принцип екологічної освіти в екопсихологічному підході українських вчених полягає у:

- а) формуванні й розвитку особистісної причетності до екологічних явищ (компліцитності свідомості);
- б) формуванні умінь і навичок, відповідних технологій взаємодії з природним середовищем;
- в) глибокому опануванню екологічними знаннями з віртуалізацією ставлень до природи.

19. Основний методологічний принцип екопсихопедагогіки (за російськими екологічними психологами С.Д. Дерябо і В.А. Ясвіним) полягає:

- а) у психологізації уявлень екології, тобто суб’єктизації неудохотворених природних об’єктів;
- б) у строгій відповідності освітнього процесу з формування екологічної свідомості онтогенетичним закономірностям розвитку особистості.

20. На думку українських екопсихологів, екологічна освіта має бути не тільки посилена психологічними знаннями, а й (5 правильних відповідей):

- а) формувати екологічне мислення;
- б) розвивати чуйність та увагу до обездолених людей;
- в) формувати екологічно орієнтовану свідомість;
- г) сприяти екологічній релевантності свідомості;
- д) культивувати економативні ставлення особистості до широкого (а не тільки природного оточення);
- є) формувати навички здорового способу життя;
- ж) розвивати сенситивність (підвищену чутливість) до змін у природі та суспільстві.

21. В епоху інформаційних технологій екологічна освіта майбутнього має подолати сучасні традиційні протиріччя:

- а) застарілі засоби і методи навчання;
- б) інертність академічного знання по відношенню до інноваційних розробок та проєктів науково-технічного прогресу;
- в) нечутливість, часто несприйнятливність, нерозуміння педагогічного мислення нових, оригінальних наукових ідей та концепцій;
- г) вузька предметна орієнтованість учительського і викладацького складу;
- д) невміння і небажання наповнювати екологічним змістом навчальні предмети, що не являються безпосередньо екологічними;
- є) переважання освітньої діяльності (передачі знань) за майже повної відсутності продуктивної наукової праці у закладах освіти;
- ж) сприйняття пріоритетів матеріально-речового виробництва та приниження ролі інформаційних процесів;
- з) усі відповіді вірні.

22. Уже на сучасному етапі виробничо-економічного розвитку суспільства система екологічної освіти має бути (2 правильні відповіді):

- а) упроваджена у сферу дозвілля, відпочинку, побуту – у спосіб життя громадян;
- б) безпосередньо оновлюючим фактором забезпечення швидкої і кардинальної зміни структури діяльності людей;
- в) чинником невинного особистісного зростання.

23. Якщо психологічний зміст екологічної освіти полягає у створенні “суб’єктивного образу світу”, рефлексії себе і своїх дій у цьому світі, то екологічне виховання являє собою (2 правильні відповіді):

- а) осмислення і надання особистісних сенсів екологічним знанням задля еколого-доцільної взаємодії людини і довкілля;
- б) пробудження в людині відчуття її біологічної природи на противагу соціальному початку;
- в) формування причетного переживання і відповідного цьому переживанню ставлення до свого життєвого середовища.

24. Основна мета екологічного виховання полягає у:

- а) формуванні екологічної свідомості як творчої трансляції цінностей екологічної культури в особистісні смисли;
- б) поверненні людини до початково первинних інтуїтивно-інстинктивних форм взаємодії з живим і неживим оточення.

25. Модельна схема екологічного виховання, що передбачає роботу зі свідомістю у послідовності: психічні стани, мислення, досвід, оцінки, екоатрибутивно змінені стани психіки – це:

- а) діяльнісний підхід в екологічній освіті та вихованні;
- б) психоаналітичний підхід в екологічній психології;
- в) компліцит-концептуальний підхід в екологічній психології;
- г) гуманістичний підхід екопсихологічного впливу.

ЧАСТИНА II

ЕКОПСИХОЛОГІЧНИЙ ПРАКТИКУМ

СИГНАЛЬНІ СИМВОЛИ

зверніть увагу (увага)

запам'ятайте

тематика рефератів, курсових

основні питання семінару

опрацюйте теоретичний розділ

виконайте завдання

ключові поняття

семінарське (практичне заняття)

література

ВСТУПНИЙ КОМЕНТАР

Друга частина підручника являє собою керівництво до семінарських (практичних) занять та виконання завдань позааудиторної самостійної роботи. Зміст практикуму чітко відповідає змісту теоретичної частини і складається з 9 розділів. Усі розділи мають однакову структуру, до складу якої входять два блоки: позааудиторна й аудиторна робота.

Блок «Позааудиторна робота» містить матеріали, які сприяють поглибленню та розширенню знань студентів, формуванню у них інтересу до пізнавальної діяльності в позанавчальний час. Матеріали блоку включають завдання для актуалізації теоретичних знань, завдання для позааудиторної самостійної роботи, тематику рефератів і курсових робіт.

Завдання для актуалізації теоретичних знань орієнтують студентів на перевірку теоретичних знань, отриманих під час засвоєння лекційного матеріалу з певної теми.

Завдання для позааудиторної самостійної роботи мають на меті розширити науковий кругозір студентів у контексті проблеми, яка вивчається. Більшість завдань носить творчо-пошуковий характер, що уможливорює реалізацію творчих можливостей студентів, спонукає їх до наукового мислення, розвиває навички дослідницької роботи.

Контроль позааудиторної самостійної роботи студентів включає: відповіді на контрольні або тестові питання; перевірку конспектів, виконаних індивідуальних завдань, рефератів; аналіз створених схем.

У даному блоці передбачено також *тематику рефератів і курсових робіт*. Формою контролю підготовленого реферату, так як і курсової роботи, є захист.

Блок «Аудиторна робота» адресований як студентам, так і викладачам. Тут представлено орієнтовні схеми проведення різних форм практичних занять (семінарів, групових дискусій, міні-конференцій, дискусій, екопсихологічних тренінгів та ін.), подано плани занять, питання

для обговорення, практичні справи, творчі завдання, форми контролю, література.

Загальною метою практичних занять є зміна світоглядних орієнтирів молоді у площину екологічності, формування екологічного мислення, екоорієнтованої поведінки, екологічних цінностей, як передумов розвитку компліцитної екологічної свідомості.

Семінар – основною метою такого заняття з екологічної психології є узагальнення поняттєвого апарату по темі, змісту вітчизняних та зарубіжних теоретичних концепцій, сутності екопсихологічних закономірностей; визначення студентами власного ставлення до екопсихології, як доволі молодій галузі психологічного знання; формування у них власного екопсихологічного світогляду.

Типи семінарських занять

1. Просемінар – практичне заняття, метою якого є ознайомлення студентів: зі специфікою проведення семінарів з курсу “Екологічна психологія”, особливостями підготовки до семінарських занять, з літературою, першоджерелами, методикою роботи з ними. Окрім цього, на просемінарі заслуховуються та обговорюються повідомлення, реферати, конспекти наукових публікацій, що підготовлені на заздалегідь визначені теми.

2. Власне семінар. Існує три види даного типу семінарів:

2.1. Семінар, який має на меті поглиблене вивчення курсу, такий семінар тематично тісно пов’язаний з лекційним матеріалом.

2.2. Семінар, що передбачає ґрунтовне опрацювання окремих, найбільш важливих або типових у методологічному відношенні тем курсу.

2.3. Семінар дослідницького характеру, тематикою якого є окремі теоретичні та (або) практичні аспекти екологічної психології. Мета даного семінару – поглиблення наукового знання й розробка інноваційних теоретико-практичних підходів у контексті дослідження обраної проблеми.

3. Спецсемінар (проблемний семінар) – це своєрідна школа спілкування дослідників-початківців з певної наукової проблеми. При якісній підготовці до спецсемінару, дане заняття набуває характеру наукової школи, що сприяє розвитку колективного мислення та творчості студентів.

 До уваги студентів! Семінарські заняття не повторюють, а доповнюють і поглиблюють теми лекційного курсу та навчальної літератури. У процесі підготовки до семінару студенти самостійно опрацьовують літературу (навчальну, методичну, наукову), вчаться критично оцінювати різні джерела знань. Підготовка до семінарських занять є досить серйозною справою, яка вимагає наполегливості, творчості, активного наукового пошуку.

Групова дискусія передбачає обговорення та співвіднесення різних точок зору на певну наукову проблему для формування більш диференційованого уявлення про той чи інший аспект наукового знання або прийняття певного рішення.

Ділова гра являє собою створення та захист екопсихологічних проєктів. Це творче заняття, яке передбачає розвиток прогностичних навичок та вмій, які необхідні для самостійного конструювання власних знань та їх втілення в практичну площину через різні екопсихологічні ініціативи.

Аналіз конкретних ситуацій (case - study) має на меті аналіз конкретних еколого-психологічних ситуацій. Обговорюючи конкретну ситуацію, студенти визначають її проблематичність, своє ставлення до ситуації, розробляють пропозиції щодо покращення ситуації на підґрунті екопсихологічного знання.

Наукова міні-конференція – заняття-підсумок самостійної роботи студентів над науковою літературою в певному напрямку, на якому представляються та обговорюються результати проблемних досліджень.

Еколого-психологічний тренінг – форма заняття, в ході проведення якого викладачем створюється інтерактивне еколого-психологічне середовище. Основною метою тренінгу являється сприяє формування компліцитного характеру екологічної свідомості студентів, закріплення у них навичок економативної поведінки.

Колоквіум – індивідуальна співбесіда викладача зі студентом, що підсумовує самостійну роботу студента над монографіями, науковими публікаціями екопсихологів.

 З метою узагальнення та систематизації матеріалу, опрацьованого на практичних заняттях, в кінці кожного заняття студентам пропонується скласти **дидактичний сінквейн** – короткий виклад об'ємного навчального матеріалу за допомогою п'яти рядків:

- **перший рядок** – тема сінквейна - *одне слово* (зазвичай іменник або займенник, який означає об'єкт чи предмет, про який йшла мова на семінарі);
- **другий рядок** – *два слова* (прикметники або прислівники, за допомогою яких описується ознаки та якості вибраного об'єкта чи предмета);
- **третій рядок** – *три слова* (дієслова або дієприслівники, що описують характерні дії об'єкта);
- **четвертий рядок** – *фраза з чотирьох слів*, яка виражає особисте ставлення автора сінквейна до предмета чи об'єкта, що описується;
- **п'ятий рядок** – *одне слово-резюме*, яке характеризує суть предмета чи об'єкта.

 Звертаємо увагу викладачів, враховуючи різнопрофільність ВУЗів, у яких викладається курс «Екологічна психологія», специфіку навчального закладу, факультету та спеціальності, за якими навчаються студенти, автори пропонують до кожної теми кілька варіантів занять (на вибір викладача).

РОЗДІЛ 1.

ЕКОЛОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ ЯК НАУКА

 Ключові поняття: екологія, екологічна психологія, психологічна екологія, психологія навколишнього середовища, зелена психологія, екологічне середовище, екологічна свідомість, компліцитність, компліцит-концептуальний підхід.

ПОЗААУДИТОРНА РОБОТА

Завдання для актуалізації теоретичних знань

1. Опрацюйте матеріали I розділу підручника та повторіть основні положення лекції з даної теми.
2. Дайте визначення екологічної психології.
3. Назвіть вітчизняних екопсихологів, сформулюйте їхні основні ідеї.
4. Охарактеризуйте основні завдання екологічної психології.
5. Порівняйте українську та російську моделі екологічної психології.
6. Перевірте свої знання за допомогою тестового опитувальника (стор. 33).

Завдання для позааудиторної самостійної роботи

1. Подумайте, яке із джерел рекомендованої та опрацьованої літератури здається Вам найбільш складним для розуміння. Виберіть із тексту одне з положень автора, поміркуйте над його змістом. Чи поділяєте Ви думку автора? (обґрунтуйте свою відповідь). Як дане положення відображає сутність екологічної психології?

2. Випишіть у психологічний словник-тезаурус ключові поняття по темі, систематизуйте їх. Створіть рисунок-схему, у якому відобразить вивчені Вами поняття, покажіть зв'язки між ними.

3. Підготуйте анотацію роботи Г.Бейтсона «Корни екологического кризиса» (Екологічна психологія : Хрестоматія / за ред. Ю.М. Швалба. – К. : Стакер, 2006. – С. 5-9.).

4. Уважно прочитайте § 2 пункту 1.1 та рекомендовану літературу, осмисліть матеріал і заповніть нижченаведену таблицю.

Історичний розвиток екопсихологічних ідей		
Період часу	Вчений-мислитель	Сутність ідей даного мислителя (стисло)
<i>Історична епоха</i>		
<i>Сучасна доба</i>		

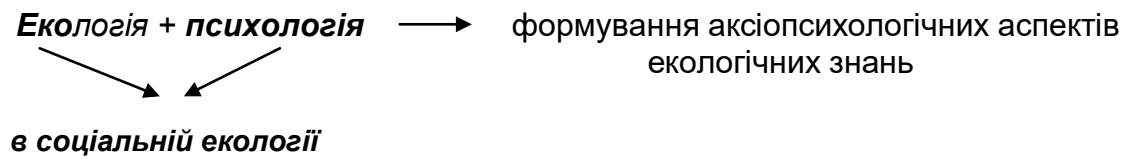
5. Розведіть поняття «психологічна екологія», «психологія навколишнього середовища» та «екологічна психологія». Підберіть з наукових джерел цитати різних авторів, які б розкривали зміст даних понять. Законспекуйте цитати. Подумайте, які спільні завдання вирішують дані галузі психологічного знання.

6. Опрацюйте статтю Д.Голда «Психология и экология: поведенческая география» (Екологічна психологія : Хрестоматія / за ред. Ю.М. Швалба. – К.: Стакер, 2006. – С. 124-134). Подумайте, чим відрізняються підходи зарубіжних авторів (Лі, Лефф, Хеймстар, Макфарлін та ін.) щодо визначення сутності екологічної психології від ідей вітчизняних екопсихологів?

7. Зверніться до статей, що опубліковані у збірнику наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України, серія «Екологічна психологія». Відберіть з них публікації, які відображають особливості російського та вітчизняного підходів до розуміння об'єкту, предмету, завдань екологічної психології. Проаналізуйте їх, з'ясувавши методологічні особливості російської та української екологічної психології.

8. Подумайте, в яких предметних галузях відбувається синтез екології і психології та визначте, яке з завдань екопсихології може вирішуватись у цій галузі.

Наприклад:

9. Окрім запропонованої літератури до розділу, самостійно підберіть додаткову. Виберіть із підбраної літератури джерело, яке, на Вашу думку, найбільш цілісно розкриває проблему основних напрямків досліджень в екопсихології. Підготуйте коротке повідомлення презентаційного характеру про дану книгу (статтю).

10. Складіть логічні схеми (або підготуйте тези) до кожного з питань семінару.

Тематика рефератів та курсових робіт

- Історія становлення екопсихології як галузі наукових досліджень.
- “Зелена психологія” - одне з джерел розвитку екологічної психології.
- Гносеологічні, онтологічні та трансцендентальні (природні) основи екологічної психології.
- Становлення екологічної психології в Україні.
- Сучасні напрямки екологічної психології.
- Місце й роль екопсихології в системі наук.
- Прикладне значення екологічної психології для сучасного суспільства.
- Психологія та екологічна криза сьогодення.
- Актуальність та проблемне поле екопсихологічних досліджень.
- Основні тенденції розвитку зарубіжної і вітчизняної екологічної психології.

АУДИТОРНА РОБОТА

СЕМІНАР «Екологічна психологія як самостійна галузь наукового знання»

Тип семінару: просемінар

Мета: сприяти формуванню у студентів екопсихологічного світогляду на підґрунті ознайомлення з екологічною психологією, як самостійною, сучасною галуззю психологічної науки; історією її розвитку, філософськими витоками; розкрити основні поняття та положення вітчизняної екологічної психології.

Питання для обговорення

1. Історія розвитку та становлення екологічної психології.
2. Особливості психологічної екології (psychological ecology), психології навколишнього середовища (environmental psychology) та екологічної психології (ecopsychology).
3. Поняття екологічної психології, її предмет та завдання у контексті вітчизняної школи (за В.О. Скребцем).
4. Предмет та завдання екологічної психології в підході російських науковців (С.Д. Дерябо, В.І. Панов, В.А. Ясвін).
5. Основні напрямки екопсихологічних досліджень.
6. Поняттєвий апарат екологічної психології.

Методичний коментар

З огляду на те, що даний семінар є першим у загальному циклі практикуму (просемінар), на початку роботи викладач знайомить студентів із загальним планом практичних занять, робить акценти на особливостях підготовки до занять з екопсихології, оглядово знайомить з літературою, першоджерелами, методикою роботи з ними.

Варто звернути увагу студентів, що у зв'язку з доволі молодим

віком екологічної психології, на сьогодні переважна більшість наукових ідей та досягнень екопсихологів представлена не в окремих підручниках (чи навчально-методичних посібниках), а надрукована у збірниках наукових праць, зокрема у збірниках наукових праць інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України «Актуальні проблеми психології» (серія: Екологічна психологія). Тому, готуючись до занять, буде корисним якомога частіше опрацювати матеріали даних збірників.

На занятті відбувається обговорення питань у відповідності до плану, при цьому заслуховуються результати виконаної самостійної роботи. Створюється атмосфера ділового невимушеного спілкування, обміну думками, поглядами, ідеями. Значна увага приділяється питанням, які викликали складність при підготовці та ускладнення при розумінні.

При розгляді **1-го питання** студенти презентують таблиці, заповнені за вимогами 4-го завдання самостійної роботи.

Для опрацювання **2-го питання** семінару студенти об'єднуються у три підгрупи. Кожна з підгруп отримує картку з назвою: психологічна екологія, екологічна психологія, психологія навколишнього середовища. Упродовж 10 хвилин, працюючи в малих групах, студенти дають відповіді на наступні запитання: визначення наукової галузі, її предмет, об'єкт, завдання, прикладне значення.

Критерії порівняння	<i>Психологічна екологія</i>	<i>Психологія навколишнього середовища</i>	<i>Екологічна психологія</i>
<i>Визначення</i>			
<i>Об'єкт</i>			
<i>Предмет</i>			
<i>Завдання</i>			
<i>Прикладне значення</i>			

На наступному етапі на дошці створюється загальна таблиця, кожна група презентує свої напрацювання. Відбувається групове обговорення щодо

спільних та відмінних рис даних наукових галузей, робиться висновок стосовно місця екологічної психології у системі наук екологічного спрямування.

 Запам'ятайте, що екологічна психологія - це самостійна галузь наукового знання, а не синонімічна назва психологічної екології та психології навколишнього середовища.

Основні ідеї *3-го* та *4-го питань* аналізуються методом порівняння, робляться акценти на базових положеннях обох шкіл, визначаються особливості української школи екологічної психології.

5-е питання семінару варто спрямувати у площину обговорення здобутків екопсихологів у кожному з основних напрямків дослідницької роботи (завдання самостійної роботи № 9). Особлива увага звертається на найменш вивчені категорії та проблеми екологічної психології.

Для закріплення категоріального апарату після обговорення *6-го питання* семінарського заняття проводиться термінологічний диктант.

Термінологічний диктант

<i>I</i> <i>варіант</i>	<i>II</i> <i>варіант</i>	<i>III</i> <i>варіант</i>
Екологічна психологія – це	Психологічна екологія – це	Психологія навколишнього середовища – це
Екологічне середовище -	Екологічна свідомість – це	Компліцитність – це
Екоатрибутивність – це	Екологія – це	Значущі переживання – це

 Наприкінці заняття студенти узагальнюють набуті знання через написання індивідуальних сінквейнів.

Форми контролю: поточне опитування, термінологічний диктант, перевірка позааудиторної самостійної роботи, захист рефератів.

НАУКОВА МІНІ-КОНФЕРЕНЦІЯ
«Сучасні тенденції розвитку вітчизняної екологічної психології»

Мета: поглибити уявлення студентів про сутність екологічної психології як нового, самостійного напрямку наукового знання; розглянути різні моделі розвитку екологічної психології, їх специфіку, особливості, визначити переваги та проблеми вітчизняної екологічної психології.

Хід проведення

1. Підготовчий етап. Студенти попередньо опрацьовують наукову літературу, акцентуючи увагу на роботах вітчизняних (І.В. Кряж, А.М. Львовичкіна, В.О. Скребець, Ю.М. Швалб та ін.), російських (С.Д. Дерябо, В.І. Панов, В.А., Н.М. Сараєва, Ясвін та ін.) і зарубіжних (М.Гомес, А.Каннер, О.І. Козленя, А.Росак та ін.) вчених.

При підготовці рекомендуємо звернутися до книги "Ecopychology", авторів Т. Roszak, М.Gomes, А.Kanner.

2. На занятті створюється атмосфера наукової конференції, робляться доповіді, співдоповіді, проводиться їх обговорення.

3. Підсумком конференції є складання резюме щодо пріоритетних напрямків розвитку екологічної психології в Україні, досягнень екопсихологів та проблем, які потребують теоретико-практичних рішень.

Рекомендована література

1. Агесс П. Ключи к экологии . – Л. : Гидрометиздат, 1982. – 96 с.
2. Гирусов Э.В. Основы социальной экологии : учеб. пособие для студ. вузов. – М. : Изд-во Рос. ун-та дружбы народов, 1998. – 168 с. – (Серия «Библиотека эколога»).
3. Глазачев С.Н. Экология // Экология и жизнь. – 1997. – № 2/3. – С. 22-28.

4. Дерябо С.Д., Ясвин В.А. Методологические проблемы становления и развития экологической психологии // Психологический журнал. – 1996. – Т. 17, № 6. – С. 4-18.
5. Екологічна психологія : хрестоматія / за ред. Ю. М. Швалба. – К. : Сталкер, 2006. – 490 с.
6. Калмыков А. А. Введение в экологическую психологию. – М. : Изд-во МНЭПУ, 1999. – 128 с.
7. Кравченко В. С. Екологічна етика і психологія людини / В. С. Кравченко, М.В. Костецький. – Львів : Світ, 1991. – 104 с.
8. Львовичкіна А.М. Екологічна психологія : навч. посіб. – К. : Міленіум, 2003. – 120 с.
9. Моргунова Я.М. Аналіз підходів до проблеми «ЛЮДИНА-ПРИРОДА» у західній психології // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2003. – Ч. 1. – С. 294- 301.
10. Панов В.И. Экопсихология как область психологического исследования // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2003. – Ч. 1. – С. 315-330.
11. Панов В.И. Введение в экологическую психологию: учебное пособие. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: НИИ Школьных технологий, 2006. – 184 с.
12. Скребець В.О. Екологічна психологія у віддалених наслідках екотехногенної катастрофи : монографія. – К. : Слово, 2004. – 440 с.
13. Ясвин В.А. Психология отношения к природе. – М. : Смысл, 2000. – 456 с.
14. Roszak T. Ecopsychology / T. Roszak, M. Gomes, A. Kanner. – San Francisco : Sierra club books, 1995. – 338 p.

РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

 Ключові поняття: методологія, екологічна психологія, критерії науковості (відтворюваність, перевіряємість, можливості прогнозувань та узагальнень, практична корисність), екоатрибутивність, екодиспозиція, компліцитність, біоцентризм, антропоцентризм.

ПОЗААУДИТОРНА РОБОТА

Завдання для актуалізації теоретичних знань

1. Опрацюйте матеріали II розділу підручника та повторіть основні положення лекції з даної теми.
2. Дайте визначення поняття «методологія».
3. Обґрунтуйте необхідність виокремлення екологічної психології в самостійну наукову галузь.
4. Назвіть проблеми становлення методології вітчизняної егопсихології.
5. Поясніть сутність компліцит-концептуального підходу.
6. Перевірте свої знання за допомогою тестового опитувальника (стор. 62).

Завдання для позааудиторної самостійної роботи

1. Уважно опрацюйте матеріали підручника та запропоновану літературу, акцентуючи увагу на методологічних положеннях авторів щодо актуальності розвитку екопсихології як окремої наукової галузі. Виберіть тезу, яка, з Вашого погляду, є найбільш переконливою. Підготуйте її прокоментувати.

2. Випишіть у психологічний словник-тезаурус ключові поняття по темі, систематизуйте їх. Створіть рисунок-схему, в якому відобразіть вивчені Вами поняття, покажіть зв'язки між ними.

3. Перегляньте тематику публікацій у збірниках наукових праць серії «Екологічна психологія» за останні два роки. Використовуючи метод

контент-аналізу, з'ясуйте, які проблеми найбільш активно вивчаються екопсихологами, визначте відсотковий відсоток проблем методологічного характеру. На підставі цього заповніть аналітичну таблицю.

	Ключові поняття контент-аналізу	Кількісний аналіз (у %)	Ранг
проблема	<i>Методологія екологічної психології</i>		
	<i>Екологічна свідомість</i>		
	<i>Екологічне середовище</i>		
	<i>Психічні процеси в екопсихологічному контексті</i>		
	<i>Психічні стани під впливом екологічних чинників</i>		
	<i>Внутрішньоособистісні залежності та впливи (інтрапсихічні явища)</i>		
	<i>Міжособистісні взаємодії і впливи (інтерпсихічні явища)</i>		
	<i>Екстремальні ситуації і катастрофи</i>		
	<i>Технології формування та корекції</i>		

4. Опрацюйте статтю В.І. Панова «Методологічні аспекти екологічної психології» (Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2005. – Вип. 2, ч. 2. – С. 77- 88.). Поясніть з позицій автора поняття «людина», «оточуюче середовище», «психічна реальність», «природа», «взаємодія».

5. Знайдіть у періодичних виданнях (газетах, журналах) 2-3 дописи, які підтверджують необхідність розвитку екологічної психології. Визначте, що є об'єктом та предметом допису з точки зору екопсихології.

6. Законспекуйте статтю В.О. Скребця «Методологічна сутність категорії впливу в екологічній психології» (Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка

АПН України. – К. : «Логос», 2008. – Вип. 15. – С. 274-280). Подумайте, чому автор виділяє вплив як ключову категорію екологічної психології?

7. На підставі знань, отриманих у процесі вивчення курсу «Основи психодіагностики» розпочніть заповнювати таблицю «Методи екологічної психології».

Система екопсихологічних методів, назви методик	
<i>Діагностичні методи</i>	
Інструментальні	
Проективні	
Креативні	
Шкальні техніки	
Моделювання	
<i>Методи актуалізації та стимулювання</i>	
Описові	
Проективні	
Інтерактивні	
Аналітичні	
<i>Методи психологічного впливу</i>	
Інтерпсихічні	
Інтрапсихічні	

Таблицю продовжите заповнювати при підготовці до наступних тем.

8. Поясніть сутність принципу екологічності, запропонованого українським екопсихологом Ю.М. Швалбом.

9. Розробіть лекцію по загальній психології з урахуванням принципів екологічної психології (тему лекції оберіть на власний розсуд).

10. Запишіть особисті роздуми стосовно методологічних проблем екологічної психології.

Тематика рефератів та курсових робіт

- Методологічні проблеми екологічної психології.
- Специфіка екопсихологічних методів дослідження.
- Екологічний реалізм Дж. Гібсона як напрям екопсихологічних досліджень.
- Експеримент в еко-біхевіоральному підході Р. Баркера.
- Принципи екологічної психології.
- Шляхи виходу з екологічної кризи у контексті методології екологічної психології.
- Психофізіологічна функція взаємодії людини зі світом природи.
- Психотерапевтична функція взаємодії людини зі світом природи.
- Реабілітаційна функція взаємодії людини зі світом природи.
- Методологічні основи психології екозбереження.

АУДИТОРНА РОБОТА

СЕМІНАР «Методологічні основи екологічної психології»

Тип семінару: семінар ґрунтовного опрацювання окремих питань

Мета: підсилити внутрішню мотивацію до засвоєння курсу, сформувати особисте ставлення студентів до екологічної психології, поглибити їх уявлення про методологічні основи науки на прикладі екопсихології.

Питання для обговорення

1. Методологічна основа екологічної психології: загальнонаукові критерії та ключові поняття.
2. Методологічні підходи до визначення предмету екологічної психології.
3. Методологічні принципи екологічної психології.

4. Антропоцентричний та біоцентричний підходи в екологічній психології.
5. Компліцит-концептуальний підхід в екологічній психології.

Методичний коментар

Зважаючи на те, що методологія є базисом, фундацією будь-якої науки, дане семінарське заняття є одним з найважливіших у формуванні цілісного уявлення студентів щодо особливостей екологічної психології та її ролі у системі психологічних наук.

Розгляд **1-го питання** починається з обговорення думки Г.П. Щедровицького, який говорив : *«...методологом дослідник стає тільки тому, що змушений об'єктом своєї діяльності, свого аналізу зробити вже існуючі наукові теорії, системи наук для того, щоб в результаті цього вивчення створити певну нову систему науки, яка влаштовувала б його у вирішенні поставлених практичних задач».*

Студенти висловлюють своє бачення важливості розробки методології екологічної психології, відштовхуючись від ідеї Г.П. Щедровицького.

Далі студенти роблять повідомлення відповідно до проблематики 1-го питання, залучаючи при цьому тези екопсихологів щодо актуальності розвитку екопсихології як окремої наукової галузі (1-е завдання позааудиторної самостійної роботи).

Основні ідеї **2-го питання** висвітлюються з урахуванням різних бачень сучасних екопсихологів щодо визначення об'єкта та предмета екологічної психології. Важливо акцентувати увагу на підходах української екопсихологічної школи.

Практичні навички студенти набувають, презентуючи результати виконання 4-го завдання позааудиторної самостійної роботи (аналіз дописів на екопсихологічну тематику).

Методологічні принципи екологічної психології (**3-є питання**) розглядаються методом «термінологічного розігріву».

Викладач об'єднує студентів у дві групи. Кожній групі пропонується картка, на якій написано три принципи екологічної психології:

картка 1 – принципи системного підходу, гуманістичного спрямування, позитивізму установок;

картка 2 – принципи екологічності, співробітництва, еколого-антропогенної єдності.

Упродовж 3-х хвилин студенти заповнюють картки, розкриваючи змістовну сутність певного принципу. Після завершення підготовчого етапу групи по черзі зачитують значення екопсихологічного принципу, не називаючи його. Інша група повинна назвати принцип.

Обговорення проблеми завершується міні-дискусією на тему «Навіщо потрібно знати принципи екологічної психології людині, яка професійно не займається екологічною психологією?»

Відповідно до проблематики *4-го* і *5-го питань* семінару студенти діляться своїми знаннями та поглядами стосовно прочитаного, ставлять один одному запитання.

Узагальнюючим моментом у контексті засвоєння даних питань, є індивідуальне заповнення таблиці з подальшою її презентацією.

Методологічний підхід				
ключові положення	антропо-центричний	біоцентричний	екоцентричний	компліцит-концептуальний
положення людини в картині світу				
цілі взаємодії з довкіллям				
характер сприйняття природних образів				
основна ідея				
перспективи подальшого розвитку				

 Наприкінці заняття студенти узагальнюють набуті знання через написання індивідуальних сінквейнів.

Форми контролю: поточне опитування, перевірка позааудиторної самостійної роботи, захист рефератів.

ГРУПОВА ДИСКУСІЯ

«Методологічні підходи в екологічній психології»

Мета: сприяти засвоєнню студентами ключових ідей екологічного, антропоцентричного, біоцентричного, екоцентричного, компліцит-концептуального підходів, еко-біхевіоризму; визначити можливості даних підходів у теорії і практиці екологічної психології; формувати наукове мислення студентів.

Хід проведення

1. Підготовчий етап. Студенти вдома самостійно опрацьовують роботи вітчизняних та зарубіжних екологічних психологів (Р.Баркера, Дж. Гібсона, С.Д. Дерябо, І.В. Кряж, К. Левіна, А.М. Львовичіної, В.І. Панова, В.О. Скребця, Ю.М. Швалба, В.А. Ясвіна та ін.).

2. На занятті студенти об'єднуються у кілька груп, кожна з яких представляє погляди науковців у контексті одного з підходів. У ході дискусії варто дати відповіді на наступні питання:

- У чому проявляються суперечності між представленими концепціями?
- Які переваги та недоліки певного підходу?
- Чим доповнюють підходи один одного?
- Який з підходів є найбільш перспективним для розвитку вітчизняної науки?

3. Заключний етап передбачає формулювання висновків, обговорення питання щодо можливостей застосування отриманих знань.

Рекомендована література

1. Дерябо С.Д., Ясвин В.А. Методологические проблемы становления и развития экологической психологии // Психологический журнал. – 1996. – Т. 17, № 6. – С. 4-18.
2. Казначеев В.П. Очерки теории и практики экологии человека. – М. : Наука, 1983. – 260 с.
3. Кряж І.В. Психологія екозбереження як відповідь на глобальні екологічні кризи // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2011. – Вип. 26. – С. 271-279.
4. Панов В.И. Экологическая психология: Опыт построения методологии. - М.: Наука, 2004. - 197 с.
5. Панов В.И. Методологические аспекты экологической психологии // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2005. – Вип. 2, ч. 2. – С. 77- 88.
6. Львовичкіна А.М. Екологічна психологія : навч. посіб. – К. : Міленіум, 2003. – 120 с.
7. Рудоміно-Дусятська О.В. Екологічна психологія: Навч. посібник. - К.: Інст. післядипл. освіти КНУ ім. Т.Г. Шевченка, 2001. - 71 с.
8. Скребець В.О. Методологічна сутність категорії впливу в екологічній психології // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К. : «Логос», 2008. – Вип. 15. – С. 274-280.
9. Скребець В.О. Сучасний стан та пріоритетні напрями розвитку екологічної психології в Україні // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2005. – Вип. 5, ч. 2. – С. 235-245.

РОЗДІЛ 3. СЕРЕДОВИЩЕ ЯК КАТЕГОРІЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

 Ключові поняття: середовище, простір, екологічне середовище, просторове середовище, територіальність, персоналізація, життєве середовище, життєвий простір, навколишнє середовище, навколишній простір, довкілля, природне середовище, штучне середовище, соціальне середовище, сфери життєдіяльності.

ПОЗААУДИТОРНА РОБОТА

Завдання для актуалізації теоретичних знань

1. Опрацюйте теоретичний матеріал III розділу підручника та повторіть основні положення лекції з даної теми.
2. Дайте визначення понять «середовище» та «простір» в екопсихологічному контексті.
3. Назвіть вітчизняних екопсихологів, які розробляють проблему середовища.
4. Розкрийте змістовну сутність понять «просторове середовище», «життєве середовище», «навколишнє середовище».
5. Охарактеризуйте рівні організації навколишнього середовища.
6. Перевірте свої знання за допомогою тестового опитувальника (стор. 92).

Завдання для позааудиторної самостійної роботи

1. Прочитайте уважно теоретичний матеріал та рекомендовану літературу. Випишіть у психологічний словник-тезаурус ключові поняття по темі, систематизуйте їх.

2. Опрацюйте статтю М. Черноушека «Психология жизненной среды» (Екологічна психологія : Хрестоматія / за ред. Ю.М. Швалба. – К. : Стакер, 2006. – С. 201-212). Подумайте, яке значення надається автором категорії

впливу у контексті проблеми середовища в екологічній психології, через які механізми та як саме (за автором) середовище впливає на людину?

3. Розведіть поняття «просторове середовище», «життєве середовище» та «навколишнє середовище». Підберіть з наукових джерел цитати різних авторів, які б розкривали зміст даних понять. Визначте, яке з понять є смислоутворюючим, обґрунтуйте свою думку.

4. Проаналізуйте природно-ландшафтне середовище місцевості, де Ви народилися, за ознаками природно-штучного співвідношення.

5. Згадайте в уяві архітектурні особливості, будівлі, пам'ятники, житлову та побутову інфраструктуру одного з міст (селищ) України, яке на Вас справило певне враження (позитивне чи негативне). Дайте екопсихологічну характеристику даного міста, як антропогенного просторового середовища, з точки зору його впливу на людину.

6. Проаналізуйте ділянку навколишнього середовища з позиції підходу Дж. Гібсона. Для цього виберіть самостійно певний фрагмент оточуючого середовища (автобусна зупинка, бульвар, ганок будинку, спортивна площадка, офісне приміщення, житлова кімната і т.д.), сфотографуйте його, зробіть необхідні текстові пояснення та коментарі. Розгляньте, які можливості має дане середовище з позицій різних суб'єктів (наприклад, дорослого, дитини, людини з обмеженими можливостями, місцевого жителя, гостя і т.п.).

Проаналізуйте, які можливості (корисні чи ні) надає це середовище людині. Зробіть висновки, чи відповідають можливості, що має це середовище, його функціональному призначенню.

7. Виберіть самостійно, на Ваш розсуд, фрагмент навколишнього середовища, що Вас зацікавив (дитяча площадка, внутрішній дворик, парк відпочинку, офісне приміщення, учбова аудиторія, фойє факультету і т.д.), зробіть фотознімок та необхідні текстові коментарі до нього. Проаналізуйте дане середовище з позицій підходу Е.Брунсвіка, визначте, як сприймається ця частина середовища людиною, оцініть вплив даного середовища на Вас.

При аналізі фрагменту середовища виділіть дистальні та проксимальні стимули, використовуючи схему Л.В. Смолової (див. рис. нижче).

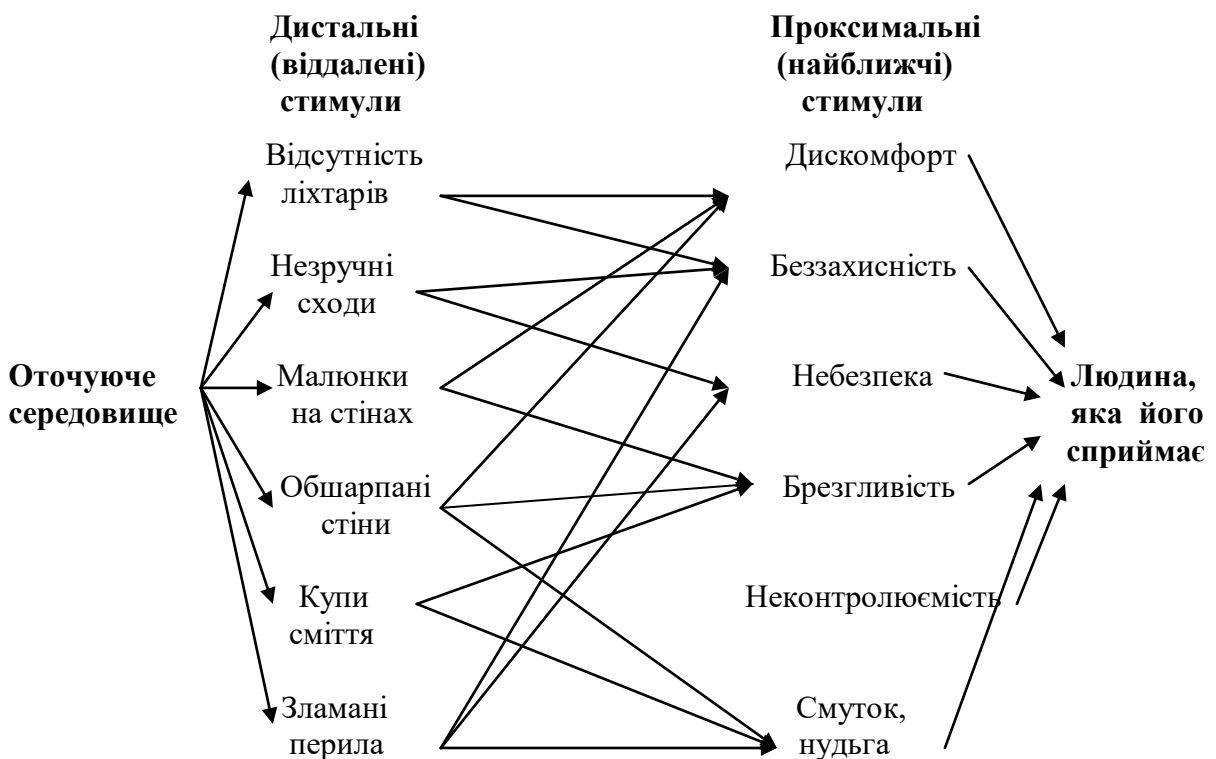
Зробіть висновки, давши відповіді на наступні запитання:

- Який саме вплив робить вибраний Вами фрагмент середовища на людину, яка його сприймає (негативний, позитивний)?
- Які відчуття при перебуванні в даному середовищі найбільше актуалізуються?
- Який із стимулів зовнішнього середовища викликає найбільшу кількість негативних (позитивних) стимулів?

Наводимо приклад аналізу під'їзду житлового будинку за схемою

Л.В. Смолової.

8. Поясніть поняття «дім» з точки зору екології, соціальної та екологічної психології.

9. Законспекуйте статтю І.В. Кряж «Життєве середовище і якість життя: психолого-екологічний аналіз» (Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН

України. – К. : Логос, 2008. – Вип. 15. – С. 159-164). Зверніть увагу на те, як авторка пояснює зв'язок поняттєвих конструктів «якість життя – життєве середовище».

10. Зробіть п'ять фотознімків (або підберіть ілюстрації з журналів) фрагментів середовища: природно-ландшафтного, побутового, антропогенного, штучного, інформаційного, соціального та ін. Принесіть їх на семінарське заняття.

Тематика рефератів та курсових робіт

- Психологія просторового середовища.
- Психологія середовищних впливів: історія становлення та сучасний стан.
- Вплив на людську психіку монотонного інформаційного середовища.
- Освіта як один із видів життєвого середовища: екопсихологічний аспект.
- Природна та штучна системи середовища.
- Простір життя сучасного міста як природне середовище.
- Проектування та моделювання освітнього середовища
- Психологічні аспекти соціо-культурного середовища.
- Психологічні аспекти діяльності людини в інтернет-середовищі.
- Екопсихологічна характеристика просторового середовища вищого навчального закладу.

АУДИТОРНА РОБОТА

СЕМІНАР «Середовище як екопсихологічна категорія»

Тип семінару: семінар-практикум дослідницького характеру

Мета: сприяти усвідомленню студентами сутності процесу взаємодії людини та оточуючого середовища, а також необхідності проведення психологічного аналізу особливостей взаємодії людини й середовища; формувати практичні уміння та навички аналізу прийняття людиною навколишнього середовища.

Питання для обговорення

1. Поняття «середовище» в екологічній психології.
2. Мікро-, мезо- та макросередовища, їх змістовна характеристика.
3. «Просторове» та «навколишнє» середовище. Ознаки, типи, функції.
4. Феномен життєвого середовища. Види життєвого середовища за ознакою «штучне-природне».
5. Система життєвих середовищ за Ю.М. Швалбом.

Методичний коментар

Даний семінар носить практичний характер, проте, на початку семінару проводиться підготовчий етап до проведення практикуму.

Теоретичний етап являє собою експрес-обговорення теоретичних аспектів проблеми семінару. Для цього викладач об'єднує студентів у три підгрупи. Кожна з підгруп готує п'ять запитань (по одному до кожного із вище позначених символом). На наступному етапі підгрупи задають одна одній запитання, доповнюють, уточнюють відповіді своїх товаришів. Викладач оцінює найбільш вдалі та цікаві запитання, найбільш ґрунтовні й цілісні відповіді.

Після теоретичної експрес-розминки студенти (за бажанням) презентують результати виконання 6-го та 7-го завдань позааудиторної самостійної роботи.

На практичній частині семінару студенти працюють у мікро-групах (по 3-4 чоловіки). Кожна група отримує по кілька фото (ілюстрацій) різних фрагментів середовища. Завдання:

1) охарактеризувати середовище за певною типологією (відповідно до класифікацій навколишнього, просторового, життєвого середовищ);

2) проаналізувати ділянку оточуючого середовища з позицій підходу Е.Брунсвіка, оцінити вплив даного середовища на людину;

3) здійснити аналіз даного елемента оточуючого середовища з позицій екологічного підходу Д.Гібсона, оцінити можливості, які надає це середовище дорослому, дитині.

Наприкінці заняття студенти обмінюються думками, діляться враженнями, узагальнюють набуті знання через написання групових сінквейнів. Сінквейни зачитуються без першого рядка (теми), учасники інших мікро-груп повинні здогадатись, про який саме тип середовища йде мова.

Форми контролю: оцінка активності у процесі заняття, перевірка позааудиторної самостійної роботи.

КОЛОКВІУМ «Психологія життєвого середовища»

Мета: поглибити знання студентів у контексті проблеми екопсихологічного середовища; розширити уявлення щодо типології середовищ, впливів та взаємовпливів людини і середовища, особливостей життєвого середовища та його зв'язку з якістю життя особистості.

Хід проведення

1. **Підготовчий етап.** Вдома студенти опрацьовують 2-3 публікації із запропонованої літератури.

2. **На занятті** у формі індивідуальної співбесіди з викладачем студенти висловлюють власну думку щодо опрацьованої літератури,

демонструють набуті знання, формулюють власну точку зору на проблему, яка піднімається автором, прогнозують можливості практичного застосування отриманих знань і т.п.

3. На заключному етапі студентам пропонується заповнити таблицю.

Прояви екопсихологічного впливу середовищ на психіку людини				
матеріального	фізичного	соціального	інформаційного	побутового

Рекомендована література

1. Вернік О.Л. Деякі особливості специфічного ставлення і поведінки підлітків у довкіллі // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2003. – Ч. 1. – С. 51-54.
2. Екологічна психологія : хрестоматія / за ред. Ю.М. Швалба. – К. : Сталкер, 2006. – 490 с.
3. Кряж И.В. Жизненная среда и качество жизни : психолого-экологический анализ // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К. : Логос, 2008. – Вип. 15. – С. 159-164.
4. Митина Л.М. Эколого-психологические условия создания развивающей образовательной среды // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2009. – Вип. 26, ч. 2. – С. 16-20.
5. Панюкова Ю.Г. «Место» как категория анализа взаимодействия человека и среды // Прикладная психология. – 2000. – № 5. – С. 55-61.

6. Психологический словарь: Вероятностный функционализм Э.Брунsvика [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.anypsy.ru/glossary/veroyatnostnyi-funktsionalizm>).
7. Скребець В.О. Інтрапсихічне середовище як явище онкологічної психології в екопсихологічному контексті // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2011. – Вип. 26. – С. 511-521.
8. Смолова Л.В. Введение в психологию взаимодействия с окружающей средой. Экологическая психология. – С. Пб. : Речь, 2008. – 712 с.
9. Черноушек М. Психология жизненной среды. – М. : Мысль, 1989. – 174 с.
10. Швалб Ю.М. К определению понятийной среды и пространства в жизнедеятельности человека // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2004. – Вип. 2. – С. 182-190.
11. Швалб Ю. М. К проблеме определения экопсихологических систем // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2003. – Ч. 1. – С. 426-433.
12. Швалб Ю. М. Теоретические проблемы структурирования сфер жизнедеятельности личности // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К. : Логос, 2007. – Вип. 10. – С. 439-450.
13. Ясвин В. А. Образовательная среда от моделирования к проектированию. - М.: Наука, 2004. - 197 с.

РОЗДІЛ 4. СВІДОМІСТЬ – ЯК ОДНА З ОСНОВНИХ КАТЕГОРІЙ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

 Ключові поняття: свідомість, екологічна свідомість, міфологічна екологічна свідомість, емпірико-ілюзорна екологічна свідомість, технократичне екологічне мислення, антропоморфне екологічне мислення, імпліцитність, експліцитність, компліцитність, екопсихологічна атрибутивність, еконормативність, екодевіантність, екопсихологічні диспозиції.

ПОЗААУДИТОРНА РОБОТА

Завдання для актуалізації теоретичних знань

1. Опрацюйте теоретичний матеріал IV розділу підручника та повторіть основні положення лекцій з даної теми.
2. Дайте визначення поняття «екологічна свідомість» та назвіть характерні ознаки екологічної свідомості по відношенню до свідомості взагалі.
3. Охарактеризуйте основні властивості екологічної свідомості: імпліцитність, експліцитність, компліцитність.
4. Дайте визначення екологічної диспозиції, назвіть основні екодиспозиції.
5. Вкажіть характерні прояви еконормативної та екодевіантної поведінки.
6. Перевірте свої знання за допомогою тестового опитувальника (стор. 144).

Завдання для позааудиторної самостійної роботи

1. Прочитайте уважно теоретичний матеріал і рекомендовану літературу. Випишіть у психологічний словник-тезаурус ключові поняття по темі, систематизуйте їх.

2. Зверніться до хрестоматії «Екологічна психологія», познайомтесь з поглядами Г. Бейтсона, О.Г. Бусигіна, С.Д. Дерябо, О.М. Леонтьєва, І.В. Кряж, В.І. Панова, В.О. Скребця щодо проблеми екологічної свідомості (розділ III хрестоматії, с. 368-454). Оберіть дві статті для поглибленого опрацювання. Подумайте, що саме Вас зацікавило в даних публікаціях? За матеріалами обраних статей підготуйте тези для виступу на семінарі.

3. Покажіть, склавши аналітичну таблицю, поетапність філогенетичного розвитку екологічної свідомості. Подумайте, які з ознак та властивостей екологічної свідомості формувалися на кожному з етапів? Чим відрізняється екологічна свідомість сучасної доби від екологічної свідомості первісної епохи, стадії виробничої економіки, епохи античності, цивілізації Нового часу? Свою відповідь обґрунтуйте.

4. Опрацюйте рекомендовану літературу та наукові статті по темі, у яких знайшла відображення проблема відчуження людини від світу природи. Систематизуйте матеріал та тезово опишіть основні кроки відчуження людини від природи:

1-й крок – формування у людей анімістичної картини світу;

2-й крок – перехід до осілого способу життя;

3-й крок –

4-й крок –

Кількість кроків чітко не фіксована, як дослідник, визначте їх на власний розсуд.

5. Оцініть ефективність стратегій поведінки людини по відношенню до природи у контексті ідей «природоцентризм-антропоцентризм», «Его-орієнтація – Еко-орієнтація». Результати занесіть до таблиці, ефективну взаємодію позначивши знаком «+», неефективну – знаком «-».

	<i>Его-орієнтація</i>	<i>Еко-орієнтація</i>
<i>Природоцентризм</i>		
<i>Антропоцентризм</i>		

6. Зверніться до російських наукових журналів «Вопросы психологии», «Психологический журнал», «Мир психологии». Виберіть публікації, які присвячені проблемам екологічної свідомості. Систематизуйте прочитаний матеріал, зверніть увагу на підходи російських психологів щодо властивостей та структури екологічної свідомості. Порівняйте дані ідеї з баченням вітчизняних екопсихологів.

7. Подумайте, як триєдність понять «Світ у нас», «Ми у світі», «Світ це ми» можна співвіднести з категорією екологічної свідомості. Аргументуйте свої судження.

8. Уважно перечитайте параграфи IV розділу, в яких мова йде про екопсихологічні диспозиції, виділені В.О. Скребцем. Подумайте, які психічні стани та емоції можуть проявлятися у людини при певній поведінковій стратегії. Заповніть таблицю, запобігаючи до перерахованих нижче психічних станів та емоцій, а також підбираючи інші: *апатія, агресивність, азарт, активність, байдужість, безпомічність, володарювання, готовність, егоїзм, егоцентрична екодефнесія (глухота), ейфорія, екодистрибутивна рішучість, екопсихологічний ескапізм (уникнення), екологічний інфантилізм, ентузіазм, задоволення, зацікавленість, інертність, корисність, мобілізація, напруга, паніка, позитивізм, провина, радість, роздратованість, самовдоволеність, страх, стрес, творче натхнення, тривога, фанаберство (чванство) та ін.*

Екодиспозиція	Сутність поняття	Можливий психічний стан, емоція
<i>Колаборативна</i>		
<i>Несесітивна</i>		
<i>Індиферентна</i>		
<i>Совмісійна</i>		
<i>Совметральна</i>		
<i>Гашенарна</i>		

9. Підберіть наукові публікації останніх років, у яких висвітлюються результати емпіричних досліджень екологічної свідомості осіб різного віку. Ретельно опрацюйте одну з них. На основі публікації створіть презентацію в програмі Power Point про особливості екологічної свідомості дітей, підлітків, молоді або дорослого населення України. Подумайте, чому для презентації Ви вибрали ту чи іншу вікову категорію?

10. Підберіть діагностичний інструментарій для вивчення екологічної свідомості.

Тематика рефератів та курсових робіт

- Екологічна свідомість як соціально-психологічний феномен.
- Символіка етапу героїчної міфології «екологічної свідомості».
- «Героїка» екологічної свідомості в епоху Античності та Середньовіччя.
- Пріоритетна роль свідомості людини в процесі коеволюції.
- Проблема розвитку суспільної екологічної свідомості в процесі соціогенезу.
- Фактори формування екодевіантної поведінки особистості.
- Екопсихологічна модель природної динаміки психічних станів.
- Знання про екологічні проблеми як необхідний аспект зміни свідомості людини.
- Значення загальнолюдських моральних норм для формування екологічної культури.
- Екопсихологічні впливи на свідомість як пріоритет у зміні стану навколишнього середовища.

АУДИТОРНА РОБОТА

СЕМІНАР «Психологія екологічної свідомості»

Тип семінару: семінар дослідницького характеру

Мета: поглибити наукові знання студентів про феномен екологічної свідомості, сприяти формуванню вмінь проведення аналітичного дослідження, узагальнення та представлення отриманих результатів.

Питання для обговорення

1. Сутність поняття «екологічна свідомість». Сучасні підходи до його визначення.
2. Філогенетичні закономірності розвитку екологічної свідомості.
3. Властивості екологічної свідомості (імпліцитність, експліцитність, компліцитність).
5. Екопсихологічні диспозиції як прояви екологічної свідомості людини.
6. Еконормативна та екодевіантна поведінка, їх характеристика, форми прояву.

Методичний коментар

🔑 На сучасному етапі розвитку екологічної психології виокремилося щонайменше *дві провідні теорії екологічної свідомості*.

Так, в одній із теорій (С.Д. Дерябо, М.Гомес, В.І. Панов, А.Россак, В.А. Ясвін та ін.) при визначенні екологічної свідомості за першооснову приймається природа, ставлення до неї, зв'язки в системі “людина-природа”, тим самим предметом екологічної психології вважається антропоморфна ідентифікація природних об'єктів.

Зміст другого підходу (В.О. Скребець, А.М. Львовчикіна, Ю.М. Швалб та ін.) полягає в тому, що основою для осмислення екологічної свідомості вважається сутність відтворювальної природи людської психіки, яка ініційована екологічним змістом. Така свідомість визначається науковцями як вищий рівень психічного відтворення природного й штучного середовища,

свого внутрішнього світу, рефлексія місця і ролі людини у довкіллі, а також самоврегулювання та наповнення цього відтворення екологічним змістом.

 Тому, при підготовці до семінару важливо враховувати, у контексті якої з теорій готується повідомлення. Даний момент є важливим у розумінні сутнісних ознак, структури, властивостей екологічної свідомості.

Обговорення *1-го питання* доцільно розпочати з порівняння дефініцій різних авторів щодо розуміння змістовної сутності поняття «екологічна свідомість». Далі студенти представляють результати самостійної дослідницької роботи, зокрема, озвучують тези, підготовлені відповідно з 2-м завданням позааудиторної роботи. Відбувається обговорення прочитаного та почутого наукового матеріалу.

2-е питання передбачає презентацію студентами виконаних завдань позааудиторної самостійної роботи (3-го та 4-го).

З'ясовуючи властивості екологічної свідомості за В.О. Скребцем (*3-е питання*), студенти самостійно аргументують тезу автора: «компліцитність – це характеристика екологічної свідомості, завдяки якій свідомість і стає екологічною». Студенти наводять свої аргументи, проводиться загальне обговорення, після чого робиться висновок щодо важливості розвитку компліцитності для формування екологічної свідомості особистості.

Також відбувається аналіз публікацій з російських фахових видань (5-е завдання самостійної роботи). Порівнюються ідеї російських та вітчизняних екологічних психологів.

При підготовці до *4-го питання* увага акцентується на типах екологічної свідомості, описаних російськими екопсихологами С.Д. Дерябо та В.А. Ясвіним: синкретичному (архаїчному), антропоцентричному, природоцентричному та екоцентричному. Окрім цього, на семінарі обговорюються ідеї О.А. Калмикова, який доповнив конструкт «антропоцентризм – природоцентризм» поняттям «Его-орієнтація – Еко-орієнтація».

На наступному етапі студенти презентують заповнені вдома аналітичні таблиці (4-е завдання позааудиторної самостійної роботи).

Після характеристики екопсихологічних диспозицій (*5-е питання*) на підґрунті заповнених вдома таблиць (8-е завдання самостійної роботи) складається загальногрупова таблиця. Звертається увага на проблему взаємообумовленості психічних станів та екологічної свідомості особистості.

Обговорення *6-го питання* доцільно провести у вигляді мозкового штурму, даючи відповіді на наступні запитання:

- фактори, які мають вплив на екодевіантність, еконормативність;
- форми прояву екодевіантності, еконормативності;
- профілактика екодевіантної поведінки.

Для закріплення категоріального апарату після обговорення *6-го питання* семінарського заняття проводиться термінологічний диктант.

Термінологічний диктант

<i>I</i> варіант	<i>II</i> варіант	<i>III</i> варіант
Екологічна свідомість -	Еконормативність -	Екодевіантність -
Імпліцитність -	Експліцитність -	Компліцитність -
Масова екологічна свідомість -	Індивідуальна екологічна свідомість -	Суспільна екологічна свідомість -

Наприкінці заняття студенти висловлюють власні аргументовані судження щодо співвіднесеності триєдності понять «Світ у нас», «Ми у світі», «Світ – це ми» та категорії екологічної свідомості.

Форми контролю: поточне опитування, термінологічний диктант, перевірка позааудиторної самостійної роботи.

СЕМІНАР «Діагностика екологічної свідомості»

Тип семінару: семінар-практикум дослідницького характеру

Мета: формувати у студентів навички застосування методів для вивчення особливостей екологічної свідомості особистості, познайомити з методикою проведення емпіричних досліджень екологічної свідомості.

Зверніть увагу, що даний семінар являється логічним продовженням попереднього і носить практичне спрямування. Тому актуалізація набутих знань відбувається методом фронтального опитування з орієнтацією на питання, які виносилися для обговорення на попередньому занятті. Семінар базується на матеріалах виконаних завдань позааудиторної самостійної роботи, зокрема 9-го та 10-го.

Методичний коментар

Після повторення ключових понять по темі «Екологічна свідомість», студенти демонструють підготовлені презентації, які висвітлюють результати досліджень сформованості екологічної свідомості у людей різного віку. Після представлення презентації називаються діагностичні методи, що були використані дослідниками.

Всі методи фіксуються із зазначенням, яку саме складову екологічної свідомості діагностує та чи інша методика.

Наприклад:

Методика	Емпіричні показники екологічної свідомості
Методика «Незавершені речення екологічного спрямування» (В.О. Скребць)	- екологічні сенси - компліцитність екологічної свідомості (вектор та таймер компліцитності) - активність екологічної свідомості (у проявах констатації, емоціоналізації, раціоналізації, екоорієнтації, захисту довкілля, дистанціалізації, диспетчеризації, утилізації, шкодалізації, укротизації, вандалізації)

Далі проводиться діагностика екологічної свідомості за однією з методик. Підраховуються індивідуальні та групові результати. Робляться

висновки щодо рівня розвитку екологічно орієнтованої свідомості конкретної академічної групи.

Наприкінці заняття студентам пропонується закінчити фразу «Я вперше задумався над...».

Форми контролю: групове оцінювання підготовлених презентацій, оцінювання викладачем активності студентів на занятті.

Рекомендована література

1. Братко М.О. Світоглядні принципи екологічного мислення // Філософські проблеми сучасного природознавства : респ. міжвід. наук. зб. / Київ. держ. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1992. – Вип. 73. – С. 78-93.
2. Валитова А.И. Экологическое сознание: сравнительный аспект // Социологические исследования. – 1999. – № 3. – С. 129- 134.
3. Васютинський В.О. Екологічні цінності в структурі масової свідомості // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2005. – Вип. 5, ч. 1. – С. 74-82.
4. Екологічна психологія : хрестоматія / за ред. Ю. М. Швалба. – К. : Сталкер, 2006. – 490 с.
5. Иванова Т.И. Экологические ценности в общественном сознании // Вопросы психологии. – 1999. – № 3. – С. 83-88.
6. Калмыков А.А. Введение в экологическую психологию /А. А. Калмыков. – М. : Изд-во МНЭПУ, 1999. – 128 с.
7. Кочергин А.Н. Экологическое знание и сознание / А.Н. Кочергин, Ю.Г. Марков, Н.Г. Васильев. – Новосибирск : Наука. Сиб. отд-ние, 1987. – 218, [3] с. – Библиогр.: с. 201-211.
8. Козленя Е.И. К сущности вопроса об экологическом сознании // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Т. 7. Екологічна

- психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2005. – Вип. 5, ч. 1. – С. 214-218.
9. Медведев В.И., Алдашева А.А. Экологическое сознание: Учебное пособие. Изд. второе, доп. – М. : Логос, 2001. –384 с.
- 10.Панов В.И. О предмете психологии экологического сознания // Прикладная психология. – 2000. – № 6. – С. 15.
- 11.Скребець В.О. Екологічна свідомість: історичний розвиток, сучасний стан, психологічна діагностика / В. О. Скребець. – Чернігів : ЧОПКППО, 1997. – 66 с.
- 12.Скребець В.О. Категорія свідомості у загальнопсихологічному буденному та екопсихологічному розумінні / В. О. Скребець // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2006. – Вип. 8. – С. 397-411.
- 13.Скребець В.О. Екологічна психологія у віддалених наслідках екотехногенної катастрофи : монографія – К. : Слово, 2004. – 440 с.
- 14.Шагун Г. Исследование экологического сознания детей и подростков / Г. Шагун, В. Павлов, Е. Рыженков // Психологический журнал. – 1994. – Т. 15, № 1. – С. 41-49.
- 15.Шлімакова І.І. Емпіричне дослідження екологічної свідомості учнівської молоді (на моделі школярів Чернігівського регіону) // Актуальні проблеми психології. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – Вип. 21. – С. 244-249.
- 16.Шлімакова І.І. Сучасні підходи до визначення змісту та структури екологічної свідомості // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. пр. Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Луганськ, 2011. - № 1 (25). – С.170-175.

РОЗДІЛ 5. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ БУДЕННОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ

 Ключові поняття: буденна екологічна свідомість, повсякденне життя, реальність, інтерсуб'єктний світ, темпоральність, сигніфікація, інституціоналізація, хабітуалізація, седиментація, ортоскопічність, когнітивна карта довкілля, здоровий глузд, розсудок, розум, ставлення, емпіричний досвід, мораль, уособлення, переживання.

ПОЗААУДИТОРНА РОБОТА

Завдання для актуалізації теоретичних знань

1. Опрацюйте теоретичний матеріал V розділу підручника та повторіть основні положення лекцій з даної теми.
2. Дайте визначення понять «повсякденне життя», «впродядкована реальність», «темпоральність».
3. Назвіть ознаки повсякденного життя та охарактеризуйте їх.
4. Розкрийте змістовну сутність поняттєвого конструкту «буденна екологічна свідомість».
5. Схематично зобразіть психологічну структуру складових феномену «здоровий глузд».
6. Перевірте свої знання за допомогою тестового опитувальника (стор. 176).

Завдання для позааудиторної самостійної роботи

1. Прочитайте уважно теоретичний матеріал та рекомендовану літературу. Випишіть у психологічний словник-тезаурус ключові поняття по темі, систематизуйте їх.
2. Підберіть публікації вітчизняних та зарубіжних авторів з проблеми буденної свідомості. Оформіть бібліографію підібраних матеріалів.

3. На думку Гегеля, буденна свідомість являється своєрідним способом мислення певної епохи, у якому мають зміст забобони даного часу. Наведіть власні приклади буденної свідомості у відповідності до вислову філософа.

4. Законспекуйте статтю В.О. Скребця «До поняття «здорового глузду» в психології» (Актуальні проблеми психології. Т.12. Проблеми психології творчості: Зб. наук. праць /За ред. В.О. Моляко.– Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – Вип.3. – С. 244-256).

5. Охарактеризуйте сутність предметної, психологічної, духовної, моральної та регулятивної сфер інституціювання у повсякденні.

6. Наведіть приклади хабітуалізації з Вашої повсякденної практики.

7. Розгорніть психологічний механізм седиментації фахового та емпіричного знання у свідомості студентів під час їх навчання у ВУЗі.

8. Спираючись на тексти V розділу підручника, покажіть на прикладах, як змінювалися Ваші буденні уявлення про екологічні явища під впливом вивчення курсу екологічна психологія.

9. Підготуйте тези виступу на тему «Емоційна та раціональна складові здорового глузду».

10. Складіть логічні схеми до кожного з параграфів теоретичного розділу.

Тематика рефератів та курсових робіт

- Буденна психологія та буденна екологічна свідомість.
- Стереотипи буденної екологічної свідомості.
- Комунікативні концепти у буденній екологічній свідомості українців.
- Суб'єктивна картина світу особистості на рівні буденної свідомості.
- Морально-почуттєві норми здорового глузду.
- Розсудок як основа здорового глузду.
- Повсякденне життя людини як психологічний феномен.
- Буденна екологічна свідомість та мовленнєва картина світу.

- Вплив буденної екологічної свідомості на формування еконормативної поведінки особистості.
- Соціальний характер буденної екологічної свідомості.

АУДИТОРНА РОБОТА

СЕМІНАР «Прояви буденної свідомості в ситуаціях взаємодії людини з природними об'єктами»

Тип заняття: аналіз екопсихологічних ситуацій

Мета: проаналізувати ситуації взаємодії людини з природними об'єктами, з'ясувати прояви буденної свідомості при взаємодії з об'єктами природи; поглибити теоретичні знання студентів про суб'єктивне ставлення до природи.

1. Підготовчий етап. Вдома студентам пропонується виконати наступну роботу:

А) Познайомтесь з викладеними нижче реальними прикладами, які розкривають психологічні причини спілкування та взаємодії людини з тваринами.

Реальні приклади взаємодії людини та тварин

(за матеріалами С.Д. Дерябо, В.А. Ясвіна)

1) Американський лікар М. Робін опитав близько 500 підлітків, які живуть як в благополучних сім'ях, так і тих, які знаходяться у виправних закладах і психіатричних лікарнях. 91% опитаних мав якогось улюбленця: від собак, кішок, коней та птахів до щурів, черепах і змій. 97% вважали їх «кращими друзями», «єдиним захистом». «Єдиною істотою, яку можна любити» називали свого вихованця 29% школярів, 47% підлітків з виправних колоній і 61% пацієнтів психіатричних лікарень. У взаємодії з улюбленою твариною дитина, позбавлена нормальних соціальних контактів, одержує відповідний комунікативний досвід, який в певних ситуаціях іншим шляхом він отримати не може. Як показують спостереження, дитина, має яку-небудь тваринку, підвищує свій статус серед однолітків. Проблеми, що виникають у зв'язку з його утриманням, стають каталізатором спілкування з іншими дітьми та дорослими, що сприяє соціальній реабілітації такої дитини.

2) В експериментальному дослідженні ставлення до природи вихованців дитячих будинків було встановлено, що в колі своїх найближчих друзів 96% 7-річних вихованців дитячого будинку на першій позиції відзначають яку-небудь тварину (кішка, собака, котенята, кінь і т.д.), тоді як серед дітей, які виховуються у сім'ях, це наголошувалося лише у 7% обстежуваних. Ще більш показово, що у 91% дитбудинківських семирічок різні тварини займали всі три перші позиції в списку найближчих друзів, чого при обстеженні дітей, що зростають у сім'ях, не було відзначено жодного разу.

3) За даними шведського психіатра Л.Торкеллсона, який опитав близько чотирьох тисяч чоловік, 98% власників домашніх тварин довіряють своїм вихованцям особисті таємниці і навіть подробиці інтимного життя. Близько 60% обговорюють з ними свої проблеми, як з радниками або духовними наставниками. 48% ставляться до них як до суддів або авторитетів. 90% упевнені, що собака відчуває їх настрій і чудово знає, чи щасливий господар у цей момент, чи він хворий, або сумує про щось. Майже 60% відзначають день народження свого домашнього улюбленця, а кожний другий береже його фотографію в портмоне, в сімейному альбомі або вішає портрет свого улюбленця на стіні. Л.Торкеллсон вважає, що велика частина домашніх тварин дійсно є для їхніх господарів найближчими істотами, люди розглядають своїх тварин як справжніх друзів.

4) В іншому опитуванні власників собак був зроблений висновок, що головна якість, яку люди більш всього цінують в собаці – це увага до його персони. На другому місці доброзичливість до господаря, на третьому – можливість мати співбесідника.

5) Латвійським психологом Є.Антоною проводилося дослідження ролі приручених тварин в житті міських підлітків. Спеціальне опитування п'ятикласників показало, що практично всі (98% опитуваних), у кого є тварина, упевнені, що вона здатна розуміти людину. З тих респондентів, у кого тварини немає, до такої думки схиляється половина. У тому, що тварина може їм допомогти, переконано 84% власників тварин, і 50% з тих, у кого тварин поки що немає. На те, що тварина здатна розуміти їх краще, ніж інші люди, вказують 63% школярів, у яких у будинку живе тварина і 40% тих, у кого її немає (!). Крім того, 84% дітей діляться зі своїми домашніми тваринами враженнями про події в школі, розказують про друзів і т.д., 75% – звертається до тварини за порадою. «Практично весь день, окрім школи і сну» проводять зі своїми тваринами 62% юних власників тварин.

б) Окрім того, вивчався вплив домашніх тварин на сприйняття дитиною психологічного клімату в сім'ї. В експерименті порівнювалися результати сімей, які утримують яку-небудь тварину (собаку, кішку, папугу, хом'яка і т.д.), та сімей, в яких тваринки немає. Було з'ясовано, що кожен двоє з трьох опитаних дітей 10-річного віку, в сім'ях яких наявні тварини, сприймають сімейну атмосферу, як сприятливу. В той же час, практично всі їх однолітки (98%) з сімей, де тварин немає – як несприятливу.

7) Тривожність і конфліктність в сім'ях, де живуть тварини, також виявилася істотно нижче, ніж в сім'ях, де тварини відсутні. В сім'ях, де є тварини, відсоток дітей з відносно високими показниками відчуття неповноцінності й ворожості виявився удвічі нижче, ніж в сім'ях, де тварин немає (дослідження проведено психологом Є. Антоною).

8) Статистичні дані швейцарських учених свідчать, що літні люди, в будинку яких живе кішка, звертаються до лікарів на 16 % рідше, ніж ті, які не мають кішок. Результати спеціально проведеного дослідження показали, що 47% американських лікарів рекомендують як «лікувальний засіб» деяким своїм пацієнтам завести для спілкування собаку, кішку або птаха.

9) За даними Нью-Йоркських лікарів, навіть короткочасне спостереження за спокійно плаваючими в акваріумі рибками виявилось ефективним засобом для зняття стресових станів, подолання безсоння, нормалізації тиску крові, подолання синдрому нав'язливих станів (1-й Міжнародний симпозіум по проблемах взаємостосунків між людиною і тваринами. США, 1982). В аптеках Нью-Йорка продаються відеокасети з акваріумними «сюжетами», які використовуються в лікарнях, в приймальних зубних лікарів. Ще в XVIII столітті в Йоркській лікарні був відзначений благотворний вплив спілкування з тваринами на пацієнтів, які в цьому спілкуванні вчилися контролювати себе, підвищували свою самооцінку. В США в одному з госпіталів з 1919 року було введено використання собак для емоційної підтримки психіатричних пацієнтів. Було відзначено підвищення їх соціальної активності і зацікавленості в різних видах діяльності. У пацієнтів, що страждали церебральним паралічем, синдромом Дауна та рядом інших важких захворювань при організації їх верхової їзди на поні й конях поліпшувалися моторні функції, координація, емоційний стан і соціальні взаємодії. В спеціальному дослідженні психотерапевтичного впливу домашніх тварин на пацієнтів було встановлено, що рівень депресії, виміряний по симптоматичній шкалі, обернено пропорційний ступеню прихильності випробовуваного до своєї тварини.

10) Великий внесок в розвиток практики психотерапевтичного використання тварин вніс американський психіатр Б. Левінсон. Він показав, що спілкування з тваринами допомагає пацієнтам долати відчуття самотності та депресію, дає можливість відчути себе потрібним і любимим, сприяє подоланню замкнутості та підвищенню активності в соціальних контактах.

11) Американські лікарі С. і Е. Корсони організували в одній з психіатричних клінік «собачу палату», де для пацієнтів з високим ступенем відчуженості застосовувалася взаємодія з тваринами для реалізації їх потреби в спілкуванні і розрядки емоційної напруги. Пізніше Корсони успішно продовжили свої дослідження в госпіталі для безпорадних хворих і у виправній установі з метою гуманізації ув'язнених.

12) Російський лікар-психіатр М.Є. Бурно застосовує терапевтичну дію спілкування з тваринами на людей з різними нервово-психічними розладами. Його пацієнти в групі розглядають слайди і зображення комах. В терапевтичному процесі використовується малювання, фотографування і опис жуків і метеликів. З'ясувавши своє ставлення до світу природи пацієнти одержують більш чіткі уявлення про самих себе.

Б) Визначте психологічні причини позитивного впливу тварин. Чому людина упродовж, практично, всієї історії свого розвитку була і залишається прив'язаною до тварин. Які ознаки буденної свідомості при цьому проявляються.

В) Із власного життєвого досвіду та за матеріалами засобів масової інформації (преса, телебачення, Інтернет) наведіть 10 прикладів взаємовигідної взаємодії людини і природних об'єктів. Зверніть увагу, що це можуть бути не лише тварини, а й рослини та об'єкти неживої природи.

2. *На занятті* обговорюються розглянуті приклади, озвучуються сформульовані психологічні причини позитивного впливу світу природи на людину, аналізуються самостійно підібрані студентами ситуації та приклади.

3. *Підведення підсумків.*

Рекомендована література

1. Быстрицкий Е.К. Понимание и практическое сознание // Загадка человеческого понимания. – М. : Политиздат, 1991. – С.25 - 38.
2. Глотова Г.А. Человек и знак: Семиотико-психологические аспекты онтогенеза человека. – Свердловск : Издательство Уральского университета, 1990. – 256 с.
3. Грушин Б.А. Мнение о мире и мир мнений. – М. : Политиздат, 1987. – 368 с.
4. Делокаров К.Х. Ценности глобализирующегося мира. – М. : Scientific Press Ltd, 2002. – 189 с.
5. Касавин И.Т., Щавелев С.П. Анализ повседневности. – М. : Канон +, 2004. – 432 с.
6. Кряж И.В. Психосемантическое исследование обыденных экологических представлений // Вопросы психологии. – 1998. – № 1. – С. 65-75.
7. Насонова Л.И. Мифотворчество обыденного сознания //Философские исследования. – 1993. – № 1. – С. 46-60.
8. Найдыш О.В. Разработка проблемы обыденного сознания в отечественной философской традиции послеоктябрьского периода // Runivers.ru- Россия в подлиннике: [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/philosophy/logosphere/140187/>
9. Ковалев Г.А. Психическое развитие ребенка и жизненная среда // Вопросы психологии. – 1993. – № 1. – С.13-23.
- 10.Лосева И.Н. Миф и религия в отношении к рациональному познанию // Вопросы философии. – 1992. – № 7. – С.64 -76.
- 11.Медведев В.И., Алдашева А.А. Экологическое сознание: Учебное пособие. – М: Логос, 2001. – С. 168.
- 12.Пукшанский Б.Я. Обыденное знание. Опыт философского анализа. – Л., 1987. – С. 62-63.

13. Пумпянский Б.Я. Обыденное мировоззрение. Структура и способы организации. – СПб. : Наука, 1994. – 96 с.
14. Скребець В.О. Раціональне та емоційне у здоровому глузді буденної свідомості: поняттєве визначення і діагностика // Актуальні проблеми психології. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – Вип. 20, ч. 2. – С. 165-170.
15. Скребця В.О. До поняття «здорового глузду» в психології // Актуальні проблеми психології. Т.12. Проблеми психології творчості: Зб. наук. праць /За ред. В.О.Моляко.– Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – Вип.3. – С. 244-256.
16. Тхостов А.Ш. Соотношение рационального и иррационального в обыденном сознании на примере представлений о болезни // Вестник Московского университета. Серия 14 : Психология. – М. : МГУ, 2009. – № 1. – С. 32-38.
17. Улыбина Е.В. Обыденное сознание: структура и функции. – Ставрополь: СГУ, 1998. – 208 с.
18. Чельшев П.В. Обыденное сознание или не хлебом единым жив человек. – М. : МГГУ, 2007. – 359 с.
19. Шегута М.А. Буденні знання і буденна свідомість як джерела філософії. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/29_NNM_2008/Philosophia/36008.doc.htm
20. Щербаков Р.Н. Здравый смысл учащегося и научные знания // Вопросы психологии. – 1993. – № 3. – С. 53-61.
21. Щюц А. Структура повседневного мышления // Социологические исследования. – М., 1988. – № 2. – С. 129-137.

РОЗДІЛ 6. ПРИРОДНИЧО-КУЛЬТОРОЛОГІЧНІ СКЛАДОВІ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ УКРАЇНЦІВ

 Ключові поняття: екологічна свідомість, екологічна культура, спосіб життя, екоціннісні орієнтації, ментальність, українська ментальність, природні впливи, культурнозумовлені характеристики українців, соціетальна психіка, натуралізація, екосентенція.

ПОЗААУДИТОРНА РОБОТА

Завдання для актуалізації теоретичних знань

1. Опрацюйте теоретичний матеріал VI розділу підручника та повторіть основні положення лекцій з даної теми.
2. Дайте визначення поняття «культура» в екопсихологічному контексті.
3. Назвіть характерні прояви екологічно зорієнтованого способу життя людей.
4. Охарактеризуйте екопсихологічну обумовленість етнічної ментальності українців.
5. Розкрийте змістовну сутність поняття «натуралізація», наведіть приклади натуралізацій.
6. Перевірте свої знання за допомогою тестового опитувальника (стор. 211).

Завдання для позааудиторної самостійної роботи

1. Випишіть у психологічний словник-тезаурус ключові поняття по темі, систематизуйте їх. Створіть блок-схему, яка б відображала взаємозв'язки між опрацьованими поняттями.
2. Законспектуйте статтю А.М. Львовчкіної «Екологічна культура в умовах екологічної кризи» (Еколого-психологічні чинники сучасного

способу життя. Колективна монографія / за наук. ред. Ю.М. Швалба. – К. : «Наукова думка», 2007. – С. 173-182.).

3. Розкрийте зміст та обґрунтуйте наступну тезу: «...в Україні до природи люди ставляться як до рідного батьківського початку, чогось близького та потаємного».

4. Поясніть схильність українців до співставлення, порівняння й ідентифікації соціального та духовного життя з явищами природи.

5. Наведіть приклади глобальних (на рівні екосистем) і парціальних ототожнень людини з природними явищами та предметами. Подумайте, чим саме обумовлена та чи інша натуралізація в екологічній свідомості українців.

6. Які саме екосентенції-натуралізації є звичними для Вас, Вашої родини. До яких екосентенцій запобігали Ваші батьки, звертаючись до Вас у різні періоди розвитку. Як це могло вплинути на формування Вашого «Я-образу», екологічної свідомості, екоцінностей тощо.

7. Опишіть психологічні механізми передачі поколінням архетипів ставлення до природи українців.

8. Уважно перечитайте матеріал підручника, який висвітлює проблему екопсихологічної зумовленості етнічної ментальності. Знайдіть додаткову літературу по даній темі. На підставі осмисленого матеріалу охарактеризуйте ментальний типаж (типажі) уявного (або конкретного) жителя України. Обґрунтуйте свої ідеї.

9. Створіть презентацію в програмі Power Point на тему «Натуралістичні витоки усної народної творчості та їх роль для екологічної психології».

10. Підготуйте п'ять цікавих запитань по даній темі.

Тематика рефератів та курсових робіт

- Сучасні підходи до формування екологічної культури.
- Екологічні цінності як форми виразу культури суспільства.

- Екологічна культура, життєдіяльність та спосіб життя особистості: зміст та співвідношення понять.
- Екологічний контекст культури, способу життя та свідомості людей.
- Асоціативно-образний символізм природничого походження у національній ментальності українців.
- Соціокультурна обумовленість розвитку екологічної свідомості.
- Екоціннісна основа екологічної свідомості.
- Ментальний типаж особистості.
- Взаємозв'язок українського національного характеру з екологічною свідомістю.
- Образи природи в екологічному світогляді та екосвідомості людей.

АУДИТОРНА РОБОТА

СЕМІНАР «Природничо-культурологічна основа екологічної психології українців»

Тип семінару: семінар ґрунтовного опрацювання окремих питань

Мета: поглибити знання з проблеми екопсихологічної сутності менталітету українців, а також соціо-культурної та екоціннісної обумовленості їхньої екологічної свідомості, сприяти формуванню навичок наукового екологічного мислення студентів.

Питання для обговорення

1. Визначення та характеристика поняття «культура» в екопсихологічному контексті.
2. Співвідношення культури, життєдіяльності та способу життя як екопсихологічних феноменів.
3. Українська ментальність як чинник розвитку екологічної свідомості.

4. Екопсихологічні характеристики українського національного характеру.
5. Натуралізації екологічної свідомості українців.
6. Натуралістичні образи у ставленнях українців до природи.

Методичний коментар

Семинар розпочинається з термінологічного диктанту. Студентам пропонується письмово дати визначення термінам, які є ключовими у контексті даної теми.

Термінологічний диктант

<i>I варіант</i>	<i>II варіант</i>	<i>III варіант</i>
Екологічна культура -	Екологічний спосіб життя -	Ментальність -
Натуралізації -	Екосентенції -	Соціетальна психіка -
Національний характер -	Культурозумовлені характеристики -	Парціальна натуралізація -

При обговоренні *1-го* та *2-го питань* варто чітко визначитись з поняттями «культура», «життєдіяльність» та «спосіб життя» саме в екопсихологічному аспекті. Важливо розібратись як співвідносяться дані поняття (ми пропонуємо зв'язки між даними екопсихологічними феноменами зобразити схематично). Акцентується увага на спільних та відмінних ознаках вище вказаних понять. Узагальненням обговорення є саморефлексія студентів щодо власного екоорієнтованого способу життя, життєдіяльності та особистісної екопсихологічної культури.

Висвітлення основних ідей *3-го питання* розпочинається з обґрунтування студентами тези «...в Україні до природи люди ставляться як до рідного батьківського початку, чогось близького та потаємного» (3-є завдання позааудиторної самостійної роботи). Згодом з'ясовується розуміння студентами поняття ментальності та співвіднесеність ментальності українців з їх культурою і способом життя.

Після обговорення основних положень **4-го питання** семінару студенти презентують результати виконаного вдома 8-го завдання самостійної роботи (описують ментальні питання українців).

У контексті розгляду **5-го питання** наводяться приклади натуралізацій та екосентенцій, які пропонувалося підібрати при виконанні 5-го і 6-го завдань самостійної роботи.

На наступному етапі роботи демонструються презентації (9-е завдання позааудиторної самостійної роботи).

Наприкінці семінару студенти задають аудиторії підготовлені вдома цікаві запитання по темі, що являється своєрідним підсумком заняття.

Узагальненням набутих знань є написання індивідуальних сінквейнів.

Форми контролю: термінологічний диктант, поточне опитування, перевірка позааудиторної самостійної роботи, демонстрація підготовлених презентацій.

КРУГЛИЙ СТИЛ «Етнічні особливості екологічної свідомості людей різних національностей»

Мета: розширити кругозір студентів щодо впливу етносу на екологічну свідомість людей різних національностей, з'ясувати особливості екологічної свідомості українців та її обумовленість національною ментальністю й натуралістичними витоками народної творчості.

1. Підготовчий етап. Вдома студенти опрацьовують запропоновану й самостійно підібрану літературу з теми та готують одне питання, яке, на їх погляд, потребує обговорення на круглому столі.

2. У процесі проведення **круглого столу** відбувається активне групове обговорення проблем, запропонованих студентами, фіксуються цікаві ідеї, робиться висновок щодо особливостей екологічної свідомості українців.

Рекомендована література

1. Абдигалієва Г.К, Каірова Б.Е. Ціннісний склад категорій етнокультури // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К. : Логос, 2008. – Вип. 15. – С. 6-9.
2. Аймаганбетова О.Х. «Теорія географічного детермінізму» в контексті етнопсихологічних досліджень // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К. : Логос, 2008. – Вип. 15. – С. 9-13.
3. Аймаганбетова О.Х. Емпіричне дослідження міжетнічної напруженості в умовах поліетнічного Казахстану // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К. : Логос, 2007. – Вип. 10. – С. 7-15.
4. Корель Л. В. Экологическое сознание на Дальнем Востоке / Л. В. Корель // Социологические исследования. – 1995. – № 4. – С. 46-51.
5. Парходько Г.Ю. Проблема взаємозв'язку географічного середовища та ментального етносу з позиції теорії сучасного постМодернізму // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К. : Логос, 2007. – Вип. 10. – С. 298-304.
6. Струніна В.М. Етно-екопсихологічні особливості способу життя кримчан //Актуальні проблеми психології. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – Вип. 20, ч. 2. – С. 178-182.
7. Скребець В. О. Екологічна психологія у віддалених наслідках екотехногенної катастрофи : монографія – К. : Слово, 2004. – 440 с.
8. Титова Є.Ю. Ставлення до природи в екологічній свідомості підлітків різних етносів //Актуальні проблеми психології. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – Вип. 20, ч. 2. – С. 190-194.

РОЗДІЛ 7.

ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ АДАПТАЦІЇ ДО ЕСТРЕМАЛЬНО ЗМІНЕНИХ УМОВ ІСНУВАННЯ

 Ключові поняття: адаптаціогенез, адаптаціоморфоз, фіксована установка, екоатрибуція, екопсихологічна альтернатурналізація, контамінація, конфобуляція, когнітивний дисонанс, психічна іррадіація, відчай, екопсихологічне безсилля, екологічні психогенії, екопсихологічний інфантилізм, екопсихологічний ескапізм, екопсихологічна апатія, екологічна інгібіція, екодомінанта уникнення, мотиваційна дегенерація, екологічна дефнесія, екологічна дисфорія, радіофобія, «Я-відношення», саморефлексія, саморегуляція.

ПОЗААУДИТОРНА РОБОТА

Завдання для актуалізації теоретичних знань

1. Опрацюйте теоретичний матеріал VII розділу підручника та повторіть основні положення лекцій з даної теми.
2. Розкрийте сутність екопсихологічного впливу життєвої кризи, пов'язаної з потрясінням, стресом.
3. Охарактеризуйте адаптивні процеси свідомості, що відбуваються у кризових і небезпечних для життя ситуаціях.
4. Дайте визначення ключових понять теми, які наведені вище.
5. Опишіть типові психічні стани, що характерні для раптових стресогенних ситуацій.
6. Перевірте свої знання за допомогою тестового опитувальника (стор. 237).

Завдання для позааудиторної самостійної роботи

1. Випишіть у психологічний словник-тезаурус ключові поняття по темі, систематизуйте їх. Створіть рисунок-схему, у якому відобразить вивчені Вами поняття, при цьому показавши зв'язки між ними.

2. Зверніться до 8 випуску збірника наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка (том 7 «Екологічна психологія») за 2006 рік. Частина I даного збірника вміщує публікації, присвячені 20 річниці Чорнобильської катастрофи. Виберіть одну з публікацій, яка Вас найбільше зацікавила, зробіть анотацію на вибрану статтю. Подумайте, чому Вас зацікавила саме ця дослідницька робота? Наскільки актуальною тема статті є на сьогодні, чому?

3. Проілюструйте прикладами екологічну дистрибутивність поведінки й діяльності людей у кризово-стресовій ситуації на початковій стадії екотехногенної катастрофи, якою була Чорнобильська аварія.

4. Згадайте та запишіть природні та антропогенні стихійні лиха, які відбулися упродовж останніх п'яти років. На прикладі однієї з катастроф поясніть явище адаптаціогенезу. Визначте індивідуальні та соціально-психологічні чинники, що лежать в основі розвитку психогеній екологічної свідомості під впливом наслідків певного стихійного лиха.

5. Подумайте, які екодиспозиції можуть проявлятися у людей під впливом екстремально змінених умов існування?

6. Наведіть приклади різних типів («П-типу», «Е-типу», «Д-типу», «І-типу») екопсихологічного реагування свідомості людей на катастрофу. Для цього заповніть нижченаведену таблицю.

<i>Катастрофа (короткий опис; регіон, у якому трапилася подія)</i>	<i>Джерело, з якого Ви про неї дізналися (ЗМІ, наукова публікація, усна інформація знайомих тощо)</i>	<i>Характеристика екодистрибутивного «я-відношення» людей до події</i>	<i>Тип екопсихологічного реагування</i>

7. Законспекуйте статтю Ю.М. Швалба «Становлення моделей адаптації населення до наслідків Чорнобильської катастрофи» (Екологічна

психологія : Хрестоматія / за ред. Ю.М. Швалба. – К.: Стакер, 2006. – С. 483-496).

8. Подумайте, які психічні стани ризику можуть розвиватися у віддалених наслідках катастрофи під впливом психологічних механізмів негативізму, дефнесії та інфантилізму?

9. В.О. Скребцем встановлено, що адаптація людської свідомості до змінених умов довкілля проходить через такі категорії психіки, як: стани, оцінки, досвід, ціннісні орієнтації, мислення. Базуючись на даній ідеї, розробіть модель психокорекційної роботи з людьми, які постраждали від екстремальних ситуацій.

10. Підготуйте картки з описом різного виду екстремальних ситуацій.

Тематика рефератів та курсових робіт

- Екстремальне середовище як екопсихологічний феномен.
- Типологія екологічних катастроф.
- Психологічні явища, які виступають передумовами природних та техногенних катастроф.
- Соціально - психологічні проблеми, що виникають під час екологічних катастроф.
- Соціально-психологічні наслідки проживання в зонах з екстремальними умовами життя.
- Соціально-психологічні наслідки проживання на територіях екологічних катастроф.
- Вплив екстремальної ситуації на стани та поведінку людини.
- Діагностика психічних станів в екстремальних умовах.
- Психологічні деформатори екологічної свідомості в адаптації до наслідків стресової ситуації.
- Проблема психологічної безпеки: екопсихологічний аспект.

АУДИТОРНА РОБОТА

СЕМІНАР «Дослідження екстремального екопсихологічного середовища»

Тип семінару: семінар-практикум дослідницького характеру

Мета: поглибити знання студентів про особливості реагування людей на екстремально змінені умови існування, сприяти виробленню у них практичних умінь та навичок прогнозування особливостей поведінки людини в різного роду екстремальних ситуаціях, зокрема природних та техногенних катастрофах.

Питання для обговорення

1. Стихійні лиха: природні та антропогенні.
2. Реакції свідомості людей під час стихійного лиха. Поняття адаптаціогенезу.
3. Реакції свідомості після екологічної катастрофи. Характеристики екологічної свідомості та психічних станів.
4. «Відстрочені» ефекти, викликані техногенними катастрофами.
5. Дослідження екстремального середовища.

Методичний коментар

Даний семінар носить практичний характер, проте, на початку семінару проводиться підготовчий етап до проведення практикуму.

Теоретичний етап являє собою експрес-обговорення теоретичних аспектів тематики семінару. Для цього викладач об'єднує студентів у чотири підгрупи. Кожна з підгруп готує виступ на одне з перших чотирьох питань семінару, позначених символом . Тезово виступи фіксуються на плакатах.

Далі один з представників підгрупи робить повідомлення, учасники з інших підгруп доповнюють, задають запитання. Відбувається обмін думками.

У контексті даної теми передбачається засвоєння студентами значної кількості нової термінології. Тому варто упродовж всього семінарського заняття зорієнтовувати студентів на доцільність вживання нових екопсихологічних понять, а також після теоретичної частини заняття дати можливість презентувати результати виконаного 1-го завдання позааудиторної самостійної роботи.

На практичній частині семінару студенти працюють у мікро-групах (по 3-4 чоловіки). Кожна група отримує по кілька карток з описом різного роду екстремальних ситуацій (ситуації готує викладач та приносять студенти у якості виконаного 10-го завдання позааудиторної роботи).

Завдання:

- 1) проаналізувати екопсихологічне середовище з позиції ступеня його екстремальності для людей, проживаючих на території, де виникла природна чи техногенна катастрофа;
- 2) скласти прогноз щодо можливих станів та поведінки людей в даній ситуації;
- 3) намітити шляхи корекційно-реабілітаційної роботи.

Наприкінці заняття студенти обмінюються думками, діляться враженнями, узагальнюють набуті знання через написання групових сінквейнів.

Форми контролю: оцінка активності у процесі заняття, перевірка позааудиторної самостійної роботи.

ДІЛОВА ГРА “Власна справа”

Мета: розвивати у студентів прогностичні навички і вміння, необхідні для самостійного конструювання власних знань та їх втілення в практичну площину через різні екопсихологічні ініціативи.

Хід проведення

1-й етап. Викладач об'єднує студентів у дві команди. Після чого говорить, що у кожної команди є можливість відкрити власну справу, яка пов'язана з психологічними аспектами подолання наслідків екологічної катастрофи. На відкриття справи спонсор (яким є викладач) виділить значні кошти. Проте, ці кошти він віддасть тій команді фахівців, чий проект буде більш цікавим.

Ідеї проектів однієї групи повинні бути пов'язані з природною катастрофою. Друга група розробляє екопсихологічний проект по подоланню наслідків антропогенної катастрофи.

Упродовж 30 хвилин команди готують свої проекти (суть ідеї, що вони будуть робити, розробляти, як будуть впроваджувати свій проект, що це дасть.)

Окрім цього кожна команда придумує свою назву та логотип.

На наступному етапі відбуваються презентації.

2-й етап. Тренер повідомляє, що йому сподобались обидва проекти, тому він пропонує їх об'єднати. При цьому потрібно злити в одне назву і логотип. Час на підготовку 30 хвилин. Після цього відбувається загальна презентація.

У кінці заняття проводиться обговорення за наступними запитаннями:

У чому важливість проектів, які створені командами?

Які відчуття у Вас виникали, коли ви їх створювали?

Чи вплинуло це на Вашу власну екологічну позицію?

Що Ви відчули, коли необхідно було створити один проект?

Навіщо ми робили спільний проект?

Які Ваші враження від спільного проекту?

Рекомендована література

1. Александровский Ю.А., Лобастов О.С., Спивак Л.И., Щукин Б.П., Психогении в экстремальных ситуациях. – М., 1991. – 115 с.
2. Антипов В.В. Психологическая адаптация к экстремальным ситуациям. – М. : ВЛАДОС-ПРЕСС, 2002. – 176 с.
3. Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К. : «Логос», 2006. – Ч. 1. – С. 7-165.
4. Баринов А.В. Чрезвычайные ситуации природного характера и защита от них: учеб. Пособие для студентов вузов. – М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. – 496 с.
5. Ениколопов С.Н. Психотерапия при посттравматических стрессовых расстройствах // Российский психиатрический журнал. – 1998. – №3. – с. 50-56.
6. Вдовиченко О.В. Психологические закономерности принятия рискованных решений в экстремальных ситуациях // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2003. – Ч. 1. – С. 43-51.
7. Волович В.Г. Человек в экстремальных условиях природной среды. – М. : Мысль, 1983. – 223 с.
8. Гарнец О.Н. Формирование эффективного информационного пространства в регионах повышенного экологического риска // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2003. – Ч. 1. – С. 74-84.
9. Маклаков А.Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях // Психологический журнал. – 2001. – № 1. – С. 16–24.

10. Малкина-Пых И.Г. Экстремальные ситуации: справочник практического психолога. – М. : Эксмо, 2005. – 960 с.
11. Моляко В. А. Психологические последствия Чернобыльской катастрофы // Психологический журнал. – 1992. – Т. 13, № 1. – С. 135-146.
12. Кнеп В.В. Адаптация человека в экстремальных условиях среды. – Рига: Звайгзне, 1980. – 184 с.
13. Панок В. Г., Скребець В.О., Яковенко С.І. Психологічна феноменологія екологічної катастрофи (на матеріалах Чорнобильської катастрофи) : монографія. – К., 1998. – 302 с.
14. Скребець В.О. Екологічна психологія у віддалених наслідках екотехногенної катастрофи : монографія. – К. : Слово, 2004. – 440 с.
15. Яковенко С.І. Основні положення радіоекологічної психології // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2003. – Ч. 1. – С. 452-460.

РОЗДІЛ 8. ЕКОЛОГО- ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

 Ключові поняття: екологічна експертиза: державна, громадська, відомча, змішана; екопсихологічна експертиза, оточуюче середовище, природні ресурси, соціо-природні підсистеми, технологія, екопсихологічна діагностика, світоглядні мотиви, мотиви емоційних ставлень, мотиви переживань, мотиви рефлексії.

ПОЗААУДИТОРНА РОБОТА

Завдання для актуалізації теоретичних знань

1. Опрацюйте теоретичний матеріал VIII розділу підручника та повторіть основні положення лекцій з даної теми.
2. Дайте визначення екологічної та екопсихологічної експертизи.
3. Обґрунтуйте необхідність введення екопсихологічної експертизи.
4. Назвіть об'єкт, предмет, суб'єктів екопсихологічної експертизи.
5. Охарактеризуйте критеріальну основу екопсихологічної експертизи.
6. Перевірте свої знання за допомогою тестового опитувальника (стор. 258).

Завдання для позааудиторної самостійної роботи

1. Підберіть відповідну вітчизняну та зарубіжну літературу з проблем впровадження еколого-психологічної експертизи. Виберіть одне із знайдених джерел, опрацюйте його, підготуйте коротку анотацію.
2. Випишіть у психологічний словник визначення ключових понять по темі.
3. Складіть професіограму екопсихолога-експерта. Обґрунтуйте свої ідеї.

4. Складіть перелік об'єктів будівництва, які розташовані у Вашому місті (селищі, селі) та, з Вашого погляду, підлягають екопсихологічній експертизі.

5. Розробіть схему проведення еколого-психологічної експертизи простору домашнього середовища. Продумайте технологію проведення експертизи, складіть опитувальник. Визначте чинники, які на Ваш погляд, впливають на взаємодію людини з його домашнім середовищем.

6. Зробіть порівняльну характеристику екологічної та екопсихологічної експертизи, заповнивши таблицю.

Критерії порівняння	Екологічна експертиза	Екопсихологічна експертиза
Статус		
Об'єкт		
Предмет		
Зміст		
Мета		
Завдання		
Суб'єкти		
Критерії експертного аналізу		
Технологія проведення		

7. Уважно прочитайте розділ підручника й лекційний матеріал та складіть тези виступу до кожного з питань семінарського заняття.

8. Зверніться до монографії Ю.М. Швалба «Методологія і теорія експертної діяльності: психологічні аспекти». Законспекуйте одну з тем за власним вибором. Подумайте, чому Вас зацікавила саме ця тема.

9. Порівняйте стан розробленості проблеми екопсихологічної експертизи в Україні, Росії, Білорусії та інших країнах ближнього і дальнього зарубіжжя.

10. Складіть контрольний опитувальник до одного з параграфів восьмого розділу.

Тематика рефератів та курсових робіт

- Стан розвитку проблеми проведення еколого-психологічної експертизи в Україні.
- Особливості екопсихологічної експертизи житлового середовища.
- Вплив освітнього середовища на людину.
- Екопсихологічна експертиза міста як цілісної системи.
- Еколого-психологічна експертиза Інтернет-середовища.
- Експертиза Інтернет-сайтів екологічного спрямування.
- Вимоги до особистості експерта-екопсихолога.
- Особливості експертизи робочого середовища та його вплив на ефективність професійної діяльності.
- Екопсихологічна експертиза суб'єктивного сприйняття змін та інновацій у довкіллі.
- Перспективи впровадження еколого-психологічної експертизи у широку практику.

АУДИТОРНА РОБОТА

СЕМІНАР «Екопсихологічна експертиза житлового та домашнього середовища»

Тип семінару: семінар-практикум дослідницького характеру

Мета: поглибити знання з проблеми проведення екопсихологічної експертизи, виробити уміння та навички проведення експертизи житлового та домашнього середовища з позиції їх впливу на психіку і діяльність людини.

Питання для обговорення

1. Особливості еколого-психологічної експертизи.

2. Критерії еколого-психологічної експертизи.
3. Технологія проведення екопсихологічної експертизи.
4. Змістовна сутність понять житлове та домашнє середовище.
5. Житлове і домашнє середовище як об'єкти екопсихологічної експертизи.
6. Чинники, які впливають на взаємодію людини з його домашнім середовищем.

Методичний коментар

 Даний семінар носить практичний характер, проте, на початку семінару проводиться підготовчий етап до проведення практикуму.

У процесі *теоретичного етапу*, перш за все, чітко окреслюються особливості та можливості екопсихологічної експертизи у порівнянні з екологічною (*1-3 питання семінару*). З метою раціонального використання часу під час розгляду даних питань варто запобігти до складених студентами вдома таблиць (завдання 6 позааудиторної самостійної роботи).

 До уваги викладачів! Варто акцентувати увагу студентів, що процедура експертизи не зводиться лише до перевірки та оцінки, хоча функція оцінювання є досить важливою і наявна в експертизі. Також, екопсихологічна експертиза – це не просто аналіз, а аналіз з оцінкою й прогнозами ставлень людини до об'єкта експертизи, визначення впливів предмету експертизи на свідомість, психіку, здоров'я, психічні стани, спосіб життя та життєдіяльність людини в цілому.

Далі необхідно чітко сформулювати визначення житлового та домашнього середовища, розглянути співвіднесеність даних понять, дати відповідь на питання: «Для чого необхідно проводити експертизу житлового та домашнього середовища» (*4-5 питання*).

З огляду на те, що вдома студенти визначали самостійно чинники впливу на взаємодію людини з його домашнім середовищем (*6 питання*

семінару – 5 завдання позааудиторної роботи), на занятті кожен із студентів називає один, з його погляду, найвагоміший чинник, викладач фіксує їх на дошці. Далі у процесі групового обговорення чинники групуються та ранжуються.

На *практичній частині* семінарського заняття студенти об'єднуються в пари та здійснюють міні-експертизу житлового та домашнього середовища один одного. Для цього студентам пропонується використовувати розроблену вдома схему проведення еколого-психологічної експертизи простору домашнього середовища та складені опитувальники.

Також студентам пропонується орієнтовний перелік питань, якими можна доповнити складені експертні опитувальники.

Блок А. Наявний стан

1. Місцезнаходження житла (місто, селище, село; центр, околиця; короткий опис природного ландшафту). Задоволеність місцезнаходженням.

2. Тип житла (багатопверхівка, власний будинок, гуртожиток, молодіжний комплекс тощо). Задоволеність типом житла.

3. Естетичний вигляд житла (зовнішній вигляд, архітектура, оздоблення, озеленення, чистота під'їздів тощо). Ставлення до естетичного вигляду.

4. Якість житлових умов (розмір, етажність, щільність заселення, сусідські зв'язки). Задоволеність житловими умовами та сусідством.

5. Наявність у будинку форм побутової кооперації (магазини, сауни, кафе, клуби і т.д.). Ваше ставлення до цього.

6. Кількість осіб, які проживають з Вами у квартирі (будинку). Характеристика взаємин, які пов'язані життєвим простором квартири.

7. Розподіл простору квартири між проживаючими.

8. Задоволеність персональним простором у квартирі (будинку).

9. Задоволеність діяльнісним компонентом домашнього полісередовища.

10. Задоволеність анаболістичним компонентом (пасивний відпочинок, відновлення енергоресурсів) домашнього полісередовища.

11. Характеристика соціального домашнього полісередовища (соціальні зв'язки, частота прийому гостей, знайомих, користування ЗМІ, улюблені газети, журнали, телепередачі, користування Інтернет-мережею тощо). Задоволеність даним середовищем.

12. Задоволеність культурним полісередовищем (наявність традицій, предметів мистецтва та культури, вихованість та культура людей, проживаючих у квартирі).

13. Задоволеність природним полісередовищем (наявність рослин, тварин, розподіл обов'язків по догляду за ними, ставлення проживаючих до тваринно-рослинного світу квартири).

14. Задоволеність економічним домашнім полісередовищем (ведення проживаючими спільного (окремого) господарства, достатність коштів, вклад кожного із членів сім'ї в матеріальне благополуччя дому).

15. Характеристика психологічного клімату домашнього середовища. Опис емоційного фону, який обумовлюється домашнім простором та взаєминами з іншими членами родини.

Блок Б. Якби у Вас була можливість вибрати?

1. У якому будинку Ви хотіли б жити? Чому?
2. Якщо це багатоповерхівка, то на якому поверсі? Чому?
3. Скільки квартир на площадці (як близько поряд інші власні будинки)? Чому?
4. Якими Ви бачите своїх сусідів? Взаємини з ними.
5. Скільки кімнат Ви хотіли б мати? Яким має бути Ваш власний домашній простір?
6. Що для Вас означає поняття «мій дім»?
7. Опишіть характер взаємостосунків між проживаючими у Вашому «домі».

8. Назвіть характеристики Вашого «дому» та вкажіть в якій мірі вони повинні бути виражені (автономність, безпека, власність, статусність, емоційний комфорт, естетика, екологічність і т.д.).

Після проведення студентами міні-експертизи житлового та домашнього середовища товаришів, складаються експертні висновки. Далі проводиться загальне обговорення щодо роботи, яка виконувалася (успіхи, труднощі, рефлексія ставлення до власного житлового та домашнього простору).

Форми контролю: оцінка активності у процесі заняття, перевірка позааудиторної самостійної роботи, аналіз складених експертних висновків.

НАУКОВА МІНІ-КОНФЕРЕНЦІЯ

«Екопсихологічна експертиза: проблеми проведення та перспективи розвитку»

Мета: поглибити уявлення студентів про сутність еколого-психологічної експертизи, розглянути різні підходи щодо технологій її проведення, ознайомитись з результатами здійснених екопсихологічних експертиз різних видів.

Хід проведення

1. Підготовчий етап. Студенти попередньо опрацьовують наукову літературу з даної проблематики та готують реферат на одну із запропонованих тем.

2. На занятті створюється атмосфера наукової конференції, робляться доповіді за матеріалами підготовлених рефератів, співдоповіді, проводиться їх обговорення.

3. Підсумком конференції є визначення перспективних напрямків здійснення еколого-психологічної експертизи в Україні.

Рекомендована література

1. Введение гуманитарной экспертизы образовательных программ. Краткий отчет по государственному контракту № 483 от 20.04.2004 г. / Руководитель темы Д.А.Леонтьев. – М., 2004. – 128 с.
2. Гагина Н.В. Экологическая экспертиза, менеджмент и аудит: Учебно-метод. комплекс. – Минск: Издательский Центр БГУ, 2011. – 174 с.
3. Дьяконов К.П., Дончева Л.В. Экологическое проектирование и экспертиза. – М.: Аспект Пресс, 2005. – 384 с.
4. Закон України «Про екологічну експертизу» від 09.02.1995 року № 45/95-ВР.
5. Скребець В.О. Еколого-психологічна експертиза – постановка проблеми // Актуальні проблеми психології. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Житомир, 2013. – Вип. 33 . – С. 452-460.
6. Швалб Ю.М. Методология и теория экспертной деятельности: психологические аспекты. Монография. – К.: «Основа», 2013. – 240 с.
7. Швалб Ю.М. Принципи та моделі психологічної експертизи // Практична психологія та соціальна робота. – 1999. – № 8. – С. 26-28.
8. Ясвин В.А. Образовательная среда: от моделирования к проектированию. – М. : Смысл, 2001. – 365 с.

РОЗДІЛ 9. ЕКОЛОГІЧНА ОСВІТА І ВИХОВАННЯ

 Ключові поняття: екологічна освіта, безперервна екологічна освіта, екологічне виховання, екологічні уявлення, екологічність, екологічна свідомість, екологічна культура, екологічна компетентність, екологічна вихованість, природничо-наукові знання, компліцит-концептуальний підхід.

ПОЗААУДИТОРНА РОБОТА

Завдання для актуалізації теоретичних знань

1. Опрацюйте теоретичний матеріал ІХ розділу підручника та повторіть основні положення лекції з даної теми.
2. Дайте визначення поняття «екологічна освіта». Назвіть основні завдання екологічної освіти в екопсихологічному контексті.
3. Охарактеризуйте основні тенденції розвитку екологічної освіти в Україні.
4. Дайте визначення поняття «екологічне виховання». Розкрийте взаємообумовленість процесів екологічної освіти та екологічного виховання.
5. Визначте особливості компліцит-концептуального підходу до екологічної освіти та виховання.
6. Перевірте свої знання за допомогою тестового опитувальника (стор. 290).

Завдання для позааудиторної самостійної роботи

1. Випишіть у психологічний словник-тезаурус ключові поняття по темі, систематизуйте їх.
2. Ознайомтесь із рекомендованою літературою та підберіть додаткову, яка висвітлює проблему історичної ретроспективи розвитку екологічних поглядів на Україні. Підготуйте тези доповіді з даної проблематики.

3. Створіть рисунок-схему, в якому покажіть взаємозв'язки та підпорядкованість таких понять: екологічна свідомість, екологічна грамотність, екологічна освіченість, екологічна компетентність, екологічна культура, екологічна вихованість, менталітет.

4. Опрацюйте п'яте джерело із рекомендованої літератури (Дерябо С. Д., В.А. Ясвін «Екологічна педагогіка і психологія»). На підставі матеріалів даного підручника назвіть особливості екологічної психопедагогіки. Зробіть порівняльний аналіз концепції екопсихопедагогіки з одним із підходів українських екопсихологів (на власний розсуд).

5. На підставі аналізу рекомендованої літератури виокреміть ключові проблеми екологічної освіти в Україні.

6. Знайдіть у наукових джерелах модель екологічної освіти, яка презентує досвід практичної діяльності психологів та педагогів. Здійсніть її екопсихологічну експертизу, підготуйте експертний висновок.

7. Складіть аналітичну таблицю «Особливості екологічного виховання особистості на різних вікових етапах розвитку».

віковий період / особливості виховання	дошкільний	молодший шкільний	підлітковий	юнацький
мета				
завдання				
форми роботи				
методи, технології				

8. Підготуйте повідомлення про один із методів екологічної терапії: терапія дикою природою, садівнича терапія, використання екологічних історій, ландшафтна терапія, дельфінотерапія, іпотерапія та ін.

9. Ознайомтесь із зарубіжним досвідом екологічної освіти та виховання (Іспанія, Германія, Нідерланди, Швеція та ін.). Подумайте у чому переваги

системи екологічного виховання даної країни? Чи є можливим впровадити даний досвід в Україні? Чому?

10. Підберіть тренінгові вправи для розвитку екологічного мислення, екологічної культури, екологічних цінностей, екологічної свідомості.

Тематика рефератів та курсових робіт

- Сучасні підходи до організації екологічної освіти: психологічний аспект.
- Проблема формалізму в екологічній освіті.
- Еколого-освітнє середовище як ефективне середовище формування екологічної свідомості.
- Психологія екологічного виховання дошкільників.
- Екопсихологічне виховання та навчання молодших школярів.
- Особливості екологічної освіти у підлітковому віці.
- Основні підходи до екологічної освіти у юнацькому віці.
- Особливості екологічної освіти у ВНЗ.
- Сучасні форми та методи екологічної освіти і виховання.
- Еколого-психологічний тренінг як ефективна технологія формування екологічної свідомості.

АУДИТОРНА РОБОТА

СЕМІНАР «Екологічна освіта та виховання в Україні: проблеми та перспективи»

Тип семінару: семінар поглибленого вивчення матеріалу

Мета: поглибити знання студентів щодо основ екологічної освіти та виховання, взаємообумовленості даних процесів; сприяти усвідомленню актуальних проблем, які є на сьогодні у системі вітчизняної екологічної освіти і виховання; формувати практичні навички аналізу та прогнозування щодо підвищення ефективності процесу екологізації освіти.

Питання для обговорення

1. Мета, завдання та принципи екологічної освіти.
2. Мета, завдання й принципи екологічного виховання.
3. Психологічні підходи до екологічної освіти і виховання.
4. Особливості компліцит-концептуального підходу до екологічної освіти та виховання.
5. Віковий підхід до екологічної освіти і виховання.
6. Моделі екологічної освіти та виховання, форми й методи їх реалізації.
7. Проблеми вітчизняної екологічної освіти та виховання, шляхи їх вирішення.

Методичний коментар

При підготовці до даного семінару важливо зорієнтувати свою увагу на проблемах, які є на сьогодні у системі вітчизняної екологічної освіти та виховання.

На початку семінарського заняття проводиться термінологічний диктант.

Термінологічний диктант

<i>I</i> варіант	<i>II</i> варіант	<i>III</i> варіант
Екологічна освіта -	Екологічне виховання -	Еколого-психологічний тренінг –
Антропоморфізм –	Артифікалізм –	Екопсихологічна емпатія –
Екопсихологічна ідентифікація –	Екопсихологічна рефлексія -	Екологічна психопедагогіка -

Обговорюючи *1-е* та *2-е питання* семінарського заняття, варто здійснити порівняльний аналіз мети, завдань, принципів освіти і виховання, встановити спільні та відмінні риси, відслідкувати як взаємообумовлюються дані процеси на різних етапах навчання та виховання особистості (у дошкільному, загальноосвітньому, вищому навчальних закладах).

У розрізі розгляду **3-го питання** основний акцент робиться саме на психологічній основі екологічної освіти, необхідно визначити, у чому саме особливості екопсихологічного підходу у порівнянні з суто педагогічним.

4-е питання семінару варто розпочати з актуалізації знань щодо феномену компліцитності екологічної свідомості взагалі, сфокусувати увагу на загальній концепції компліцит-концептуального підходу, розглянути приклади технологій, створених у його континуумі.

Віковий підхід до екологічної освіти й виховання – **5-е питання** – розглядається у формі представлення студентами таблиць, створених вдома (7-е завдання позааудиторної самостійної роботи).

Далі відбувається презентація студентами досвіду роботи психологів і педагогів по створенню моделей екологічної освіти (**6-е питання семінару**, 6 питання позааудиторної самостійної роботи). Студенти представляють модель, називають авторів, озвучують експертний висновок, складений ними, щодо ефективності певної моделі.

Формою роботи під час обговорення **7-го питання** є мозковий штурм, виокремлюються найбільш значимі проблеми екологічної освіти та виховання, прогнозуються реальні шляхи їх вирішення.

 Наприкінці заняття студенти узагальнюють набуті знання через написання індивідуальних сінквейнів.

Форми контролю: поточне опитування, термінологічний диктант, перевірка позааудиторної самостійної роботи, захист рефератів.

СЕМІНАР **«Специфіка еколого-психологічного тренінгу»**

Тип семінару: семінар-практикум

Мета: сформулювати уявлення про еколого-психологічний тренінг, як ефективну технологію екологічної освіти та виховання; сприяти набуттю

навичок конструювання еколого-психологічного тренінгу у контексті компліцит-концептуального підходу.

Питання для обговорення

1. Тренінг як інтерактивна технологія навчання.
2. Еколого-психологічний тренінг: мета, завдання, структура.
3. Програми еколого-психологічних тренінгів.
4. Наукові підходи до створення тренінгових програм.

Методичний коментар

Так як студенти на третьому курсі фактично не знайомі з особливостями проведення тренінгу, у процесі *теоретичного етапу* семінару викладач проводить міні-лекцію з питань методології тренінгової роботи загалом та екопсихологічного тренінгу зокрема (*1-е і 2-е питання*).

Далі студенти знайомляться з апробованими програмами екопсихологічних тренінгів вітчизняних психологів (роздаються роздруковані програми). Проводиться обговорення, аналізується логіка побудови занять, компоненти, структура, етапи проведення тренінгу (*3-е питання*) семінару.

Практична частина семінару – це конструювання тренінгових занять. Студенти об'єднуються у малі групи (по 4-5 чоловік). Використовуючи підібрані вдома вправи, розробляють тренінгове заняття.

Форма контролю: аналіз розробок.

Рекомендована література

1. Гагарин А. В. Воспитание природой. Некоторые аспекты гуманизации экологического образования и воспитания. – М. : Моск. гор. психол.-пед. ин-т, 2000. – 247 с.
2. Горбань Г. О. Сучасна екологічна ситуація та освіта // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т

- психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2005. – Вип. 5, ч. 1. – С. 103-108.
3. Грезе Е.В. Комплексная методика развития субъективного отношения к природе «Автобиография» // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2006. – Вип. 8. – С. 228-236.
 4. Дерябо С.Д., Ясвин В.А. Методики диагностики и коррекции отношения к природе. – М. : ЦКФЛ РАО, 1995. – 147 с.
 5. Дерябо С. Д. ,Ясвин В.А. Экологическая педагогика и психология. – Ростов н/Д : Феникс, 1996. – 480 с.
 6. Ермаков Д.С., Клычкова А.И., Петрова Г.Д. Психология решения экопсихологических проблем и экологическое образование // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2005. – Вип. 5, ч. 1. – С. 157-158.
 7. Заброцький М.М., Вознюк О.В. Психолого-педагогічні проблеми екологічної освіти школярів // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2004. – Вип. 2. – С. 107-112.
 8. Львовичкіна А.М. Психологічні засади формування еколого-орієнтованої свідомості : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – 422 с.
 9. Левочкина А.М. Использование активных методов в изучении экологической психологии с целью формирования экологического сознания студентов высших учебных заведений // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2003. – Ч. 1. – С. 236-240.
 10. Мамешина О.С. Эколого-психологический тренинг для учащейся молодежи : науч.-практ. пособие. – Николаев : Изд-во Южнославян. ин-та КСУ, 2006. – 94 с.

- 11.Скребець В.О. Концептуальні засади побудови регіональної моделі екологічної освіти і виховання учнівської молоді. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 184 с.
- 12.Філоненко М.М. Безперервність сучасної екологічної освіти // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2006. – Вип. 8. – С. 425-429.
- 13.Шлімакова І.І. Психологічні підходи до формування екологічної свідомості особистості / І. І. Шлімакова // Педагогічний процес: теорія і практика : зб. наук. пр. Благодійного фонду імені Антона Макаренка Київського ун-ту імені Бориса Грінченка. – К., 2012. – Вип. 1. – С. 258-267.
- 14.Шлімакова І.І. Формування екологічної свідомості молоді в контексті екопсихологічної концепції «Я-відношення» В. О. Скребця // Актуальні проблеми психології. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Житомир, 2009. – Вип. 20, ч. 2. – С. 280-284.
- 15.Шлімакова І.І. Програма еколого-психологічного тренінгу для старшокласників «Вісім кроків до природи» / І. І. Шлімакова // Практична психологія та соціальна робота. – 2013. – № 7 (172). – С. 21-28; № 8 (173). – С. 24-30.

Наприкінці вивчення курсу проводиться еколого-психологічний тренінг.

ЕКОЛОГО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ТРЕНІНГ **“Конструктивна взаємодія з довкіллям”**

Мета: сприяти усвідомленню студентами особистісно значущих уявлень про сутність власного «Я» через їх взаємодію з навколишнім середовищем, формувати екологічні цінності, спрямувати екологічне мислення учасників на попередження екодевіантної поведінки, розвивати навички конструктивної взаємодії з оточуючим світом.

Хід проведення

1. Вступ до тренінгу (5 хв.)

Мета: актуалізувати проблему взаємодії людини з навколишнім середовищем, ознайомити учасників зі змістом тренінгового заняття, емоційно-позитивно налаштувати їх на роботу.

2. Знайомство. Вправа «Я частинка світу, тому що...» (10 хв.)

Мета: налаштувати студентів на формування почуття причетності до оточуючого світу, відпрацювати навички самопрезентації, створити умови для ефективної роботи учасників.

Хід вправи

Тренер пропонує учасникам назвати своє ім'я та продовжити речення «Я частинка світу, тому що...».

Запитання для обговорення: Які думки у вас виникли при виконанні вправи? Що ви відчували, співвідносячи себе з оточуючим середовищем?

3. Правила (10 хв.)

Мета: визначити правила роботи групи, показати необхідність вироблених правил для продуктивної взаємодії групи.

4. Очікування (7 хв.)

Мета: відпрацювати навички самоусвідомлення власних очікувань, як проєкції результативності роботи на тренінгу.

Хід вправи

Студенти висловлюють свої очікування стосовно проблематики тренінгу, а також по відношенню до себе та групи загалом.

Запитання для обговорення: Які думки викликали у вас очікування інших?

5. Вправа «Метафора» (15 хв.)

Мета: сприяти самоаналізу учасників, розкриттю їхнього власного «Я»- образу, через метафоричний образ наближення «Я» - сутності кожного до навколишнього світу, формувати впевненість учнів у собі.

Хід вправи

Кожен студент отримує аркуш А4, на якому йому пропонується написати своє ім'я та намалювати власний метафоричний образ. Після того, як усі учасники виконають завдання, тренер пропонує кожному по черзі назвати своє ім'я та презентувати свою метафору. Після закінчення презентацій всі малюнки розміщуються на стіні, створюється «Галерея метафор».

Запитання для обговорення: Що ви відчували, коли створювали свій метафоричний образ? На що ви орієнтувались при його виборі? Які сфери навколишнього середовища відображені на малюнках? Чи є схожі метафори, чому?

6. Вправа «Віддзеркалення» (15 хв.)

Мета: активізувати усвідомлене ставлення молоді до навколишнього середовища та самого себе як частинки соціуму, сприяти співвіднесенню «Я» - образу з довкіллям.

Хід вправи

Учасники після роздумів (2 хв.) закінчують фразу: «Я у світі..., світ в мені віддзеркалюється...»

Запитання для обговорення: Чи в усіх людях ми можемо знайти віддзеркалення світу? Яким воно може бути? Що впливає на відображення нас у світі та світу в нас? Що дало вам виконання цієї вправи?

7. Вправа «На різних мовах» (10 хв.)

Мета: сприяти усвідомленню студентами необхідності дотримання конструктивності у взаємодії з людьми та навколишнім середовищем.

Хід вправи

Учасники об'єднуються в трійки. Кожен з трійки отримує свою роль: один – глухий і німий (не чує, не говорить, може лише показувати), другий – сліпий і німий (не бачить, не говорить, проте чує і показує), третій - глухий і паралітик (не чує, але говорить і бачить). Протягом 5 хвилин трійкам потрібно домовитись про причину, місце та час зустрічі.

Запитання для обговорення: Чи важко вам було домовитись? Чому? Чи буваємо ми в житті глухими, сліпими й німими? В яких ситуаціях? Чи проявляються у людей ці вади у ставленнях до навколишнього середовища? Як саме? Чи можемо ми сказати про природний світ, що він глухий, сліпий та німий? Чому?

До уваги тренера! При обговоренні може виникнути питання морального ставлення до людей з особливими потребами. Вважаємо за доцільне лише контурно торкнутись його, основну увагу зосередивши на наступних моментах. Для взаєморозуміння людини з навколишнім світом (як з іншими людьми, так і зі світом природи) необхідно вміти знаходити спільну мову. Для цього дуже важливим є момент розуміння мови, знаків, дій, які нам подає співрозмовник. Природа теж не є німою і глухою, вона говорить із нами своєю мовою (плаче, коли обламуємо гілку, радіє, коли поливаємо квітку тощо). Важливо чути цю мову, вміти бути взаємовигідними один одному, а не лише споживати природні багатства, знущатись з неї, гнобити. Слід пам'ятати, про те, що навіть тоді, якщо сам ти не робиш шкоди, твоя байдужість – це теж екологічно не виправдана дія.

8. Вправа «Емпатійний малюнок» (психомалюнок) (20 хв.)

Мета: зорієнтувати учасників на усвідомлення емпатійних почуттів, які виникають при спостереженні за екодиструктивними діями людей та у зв'язку з власними екодевіантними вчинками.

Хід вправи

На початку тренер зосереджує увагу на тому, що для побудови конструктивних взаємостосунків з оточуючими ми повинні розвивати в собі таке почуття, як емпатія. Потім учасникам пропонується зобразити наслідки дії людини стосовно оточуючого середовища, які викликають емпатію (зламане дерево, забруднена річка, безноге кошеня тощо). Малюнок створюється 5-7 хвилин. Далі кожен по черзі розповідає про свій малюнок від імені того, що на ньому зображено. Завдання групи – надати підтримку (чим я можу допомогти, що я зроблю, як я вчиню і т. д.).

Запитання для обговорення: Опишіть свої відчуття, коли ви виступали від імені зображеного на малюнку. Які емоції у вас виникали? Що ви відчували, коли надавали допомогу? Що дало вам виконання цієї вправи?

9. Вправа «Екологічні цінності» (10 хв.)

Мета: розширити уявлення студентів про екологічні цінності, створити умови для формування власних екоцінностей.

Хід вправи

Тренер пропонує учасникам записати на окремому аркуші життєві цінності, які є важливими для них. На наступному етапі пропонується серед них виділити екологічно значимі. Проводиться обговорення.

Запитання для обговорення: Чи можете ви назвати себе екологічно спрямованою особистістю? Чому? Якими рисами повинна бути наділена “екологічна” людина? Що значить екологічно мислити? Чого вам не вистачає, щоб бути екологічно свідомою особистістю?

10. Вправа «Портрет екологічної людини» (25 хв.)

Мета: узагальнити уявлення про екологічно свідому особистість, здійснити саморефлексію свого ставлення до навколишнього середовища.

Хід вправи

Тренер об’єднує учасників у чотири підгрупи й пропонує кожній створити колаж на тему: “Екологічна людина – це...”. Колажі створюються із старих журналів, кольорового паперу, стікерів. Час на виконання – 15

хвилин. Після цього кожна група презентує свій портрет (3хв). Далі проводиться загальне обговорення.

Запитання для обговорення: Які почуття, емоції виникали у вас при виконанні вправи? Які складності виникли? Чи схожі створені портрети? У чому саме? Чим вони відрізняються? Які якості та вміння, що зображені на портретах притаманні вам?

11. Вправа «Табу» (15 хв.)

Мета: спрямувати екологічне мислення студентів на попередження екодевіантної поведінки, формувати позитивну самооцінку.

Хід вправи

Щоб максимально наблизити себе до створених портретів, тренер пропонує учасникам скласти перелік заборон для себе по відношенню до навколишнього світу. Тобто проаналізувати: «Чого я не буду робити по відношенню до себе, природи, людей».

На наступному етапі всі «Табу» розвішуються на стіні навколо портретів «екологічної людини». Учасники упродовж 10 хвилин знайомляться з ними.

Запитання для обговорення: Що дало вам виконання цієї вправи?

12. Вправа «Екологічна карусель» (20 хв.)

Мета: сприяти розвитку екологічного мислення учасників, позитивного ставлення до себе як носія екологічних цінностей.

Хід вправи

В основу цієї вправи покладено метод «каруселі». Учасники стають у два кола обличчям один до одного (внутрішнє і зовнішнє). Рухаючись за часовою стрілкою учасник зовнішнього кола звертається до учасника внутрішнього кола із словами: “Ти дуже екологічний, тому що...”. При цьому учасник внутрішнього кола теж робить комплімент партнеру, починаючи тими ж словами. Час спілкування 1 пари – 30-40 секунд.

Запитання для обговорення: Які почуття та емоції у вас виникали при виконанні вправи? Що найбільше запам’яталось?

13. Вправа «Я хочу, я можу, я буду» (10 хв.)

Мета: активізувати почуття довіри до самих себе, власних бажань та потреб через співвіднесення «Я»-образу з навколишнім середовищем.

Хід вправи

Учасникам пропонується висловити свої думки щодо покращення екологічної ситуації у контексті трьох ключових позицій: «Я хочу... Я можу...Я буду...».

Після цього за бажанням презентуються власні ідеї.

Запитання до обговорення: Що дало вам виконання цієї вправи?

14. Вправа «Послання у світ» (10 хв.)

Мета: сприяти усвідомленню власної життєвої позиції по відношенню до навколишнього середовища та свого «Я», реалізувати в конкретних діях ключових моментів цієї позиції.

Хід вправи

Учасники індивідуально складають послання у світ, у якому описують своє ставлення до екологічних проблем, дають поради та застереги іншим людям щодо їх екодеструктивних дій і вчинків, роблять заклики щодо мобілізації спільних зусиль для подолання екологічної кризи. На виконання завдання відводиться 10 хвилин.

Послання учасників зачитуються. Після чого розвішуються біля навчальних аудиторій.

Запитання для обговорення: Які відчуття у вас виникли, коли ви писали послання? Чи усвідомлюєте ви себе причетними до екологічних проблем? У чому це проявляється?

15. Підсумки (10 хв.)

Учасники згадують свої очікування, аналізують наскільки вони справдилися, обмінюються враженнями про тренінг, при цьому тренер акцентує увагу, щоб прозвучали ті висновки, які кожен зробив для себе, що відкрив у собі, в інших, у природі.

РЕКОМЕНДАЦІЇ ПО ПІДГОТОВЦІ ПІДСУМКОВОЇ РОБОТИ З КУРСУ «ЕКОЛОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ»

За результатами роботи по курсу «Екологічна психологія» *студенти оформлюють підсумкову роботу*, яка являється результатом вивчення теоретичного матеріалу та показником отриманих практичних умінь і навичок. Підсумкова робота складається з **чотирьох основних розділів**:

1. **Інформаційні матеріали.** Дані матеріали включають конспекти по предмету, доповіді й тематичні повідомлення, словник-тезаурус по курсу, список підібраної літератури і т.д.).

2. **Практичні роботи.** Пошуково-дослідницькі практичні роботи, аналітичні звіти, складені таблиці, психологічні висновки по проведених психологічних дослідженнях, висновки проведеної екопсихологічної експертизи, матеріали корекційно-розвивальної роботи тощо.

3. **Творчі роботи.** Есе на тему «Навіщо потрібно вивчати екологічну психологію...», творчі проекти.

До уваги викладачів. Кожен із розділів має на меті певні **задачі** оцінювання якості знань студентів.

Перший розділ допомагає оцінити обізнаність студентів щодо основних тем курсу, через аналіз виконаних завдань позааудиторної самостійної роботи оцінити їхні знання по предмету, орієнтацію в основних поняттях екопсихології, розуміння провідних ідей і т.п.

Другий розділ підсумкової роботи дає змогу проаналізувати практичні уміння та рівень сформованості основних професійних компетенцій студентів, тобто їхні уміння професійно грамотно працювати з екопсихологічною інформацією, виступати у ролі експерта, правильно фіксувати дані та обробляти їх, формулювати висновки на підставі проведеної експертизи; проводити корекційно-реабілітаційну роботу з

людьми, які постраждали від екологічних катастроф і розвиваючу роботу, зорієнтовану на формування екологічної свідомості тощо.

Третій розділ показує творчий підхід студентів до виконання завдань та дозволяє відслідкувати їх творче екопсихологічне мислення.

Студенти виконують підсумкову роботу упродовж всього часу вивчення дисципліни, на залік готують його презентацію.

Критерії оцінки підсумкової роботи студентів:

1. Повнота представлених матеріалів: наявність усіх необхідних документів, змістовність виконаних самостійних завдань, об'ємність та ґрунтовність матеріалів семінарських занять, кількість слів, включених до словника-тезауруса тощо.

2. Змістовність: психологічна грамотність формулювань, аргументованість висновків, культура мови, логічність думок, глибина самоаналізу, творчий підхід до вирішення питань, самостійність і т.п.

3. Рівень сформованості основних професійних компетенцій по курсу «Екологічна психологія»: експертна оцінка і самооцінка.

4. Оформлення: естетичність та грамотність організації матеріалів (наявність змісту, чіткість виділених розділів, тем, структурування, наявність посилань на використані літературні або web-джерела, наочність, акуратність і т. ін.).

5. Терміни виконання роботи.

ЧАСТИНА ІІІ

ЕКОПСИХОЛОГІЧНИЙ ДІАГНОСТИЧНИЙ

ІНСТРУМЕНТАРІЙ

Зважаючи на те, що екологічна психологія нова галузь наукового знання, а навчальний процес вищої школи передбачає розробку і написання студентами випускних бакалаврських, дипломних і магістерських робіт, то необхідно мати в обігу певний діапазон психодіагностичного інструментарію. Його також на сьогоднішній день замало. Але наявні валідизовані методики автори вважають за необхідне надати для користування як у студентських, так і в аспірантських, експертних, інших прикладних дослідженнях.

Методика «Незавершені речення екологічного спрямування» (НРЕС) В.О. Скребця

Методику незавершені речення екологічного спрямування доцільно застосовувати з методикою ТЕД-М25 (оскільки вони взаємно доповнюють одна одну) у такій послідовності, як вони наведені тут: спочатку “незавершені речення”, а потім ТЕД-М25. Хоча ці тестові методики можуть використовуватися і самостійно, незалежно.

Призначення. Методика незавершених речень належить до групи проєктивних методів психодіагностики і відома в психологічній практиці з 30-х років минулого століття. Речення формулюються таким чином, щоб стимулювати людину, яка випробовується, на відповіді, що проєктуються у відповідну (зовсім не обов’язково в екологічну) площину. Цілком зрозуміло, що, випробовуваний має повну можливість ухилитися від щирих відповідей. Але і це має діагностичне значення: куди і як він спрямовує свою думку, а ще, чому він так робить. Заслуговують же на інтерес ті конструкції у завершених реченнях, які містять в собі екологічні смисли. Стимульний матеріал цієї методики являє собою 23 незакінчених конструкти переважно екологічної тематики, або з натяком на неї.

Тест можна використовувати як індивідуально, так і фронтально (з класом, групою одночасно). У тестуванні можна забезпечувати кожного випробовуваного окремим текстом незавершених речень, а можна запропонувати завершення речень зі слуху.

Експериментатор-дослідник (психолог, еколог) виразно читає початок речення, а ті, що обстежуються, на окремому чистому, з їх прізвищем, аркуші проставляють у стовпчик порядковий номер речення і записують його продовження на свій розсуд. Після завершення всієї роботи збираються заповнені аркуші (первинні протоколи) обробляються. Обробка виконується дослідником, тобто аналізується ним зміст завершених речень за певною схемою, яка далі подається. Упорядкований і зведений до заданої форми матеріал осмислюється за схемою інтерпретації, узагальнюється і конкретизується до окремої особи з урахуванням завдань та мети дослідження.

На початку тестування інструкція випробовуваним надається здебільшого усно, приміром у такій формі.

Інструкція. “Вам будуть запропоновані незавершені речення. Почувши, чи прочитавши початок речення, подумайте, як ви продовжите те, про що в ньому мовиться. Нічого вголос не промовляючи, запишіть на своєму аркуші після чергового номера, як ви закінчили б розпочату думку. Записи повинні бути виразними і розбірливими.

Пишіть те, що думаєте, будьте щирими. Це не випробування вашого розуму, а спроба порадитися з вами, узнати вашу думку стосовно найважливіших людських цінностей. Якщо все зрозуміло, розпочинаємо, працюйте уважно”.

Після цього дослідник послідовно читає початок кожного речення (речення читається двічі: перший раз, щоб збагнути напрям судження, другий - для осмислення змісту і подальшого запису). Коли всі записали продовження попереднього речення, читається наступне.

Стимульний матеріал (незавершені речення)

1. Людина може проявляти у взаємостосунках з природою ...
2. Потрібно зробити жорстокішими міри покарання для тих, хто ...
3. Виїхавши на природу (до лісу, в гори, на озеро чи степ) будь-яка людина має право ...
4. У справедливому суспільстві всі люди у ставленні до природи повинні мати ...
5. Історія переконала, що людина і людство зможуть вижити за умов ...
6. Розумію і можу пояснити, що коли людина в поганому настрої і їй скучно, то вона може ...
7. Кожна людина повинна мати право і може поводити себе, як захоче стосовно ...
8. Думаю, що екологія і справедливість в умовах ринкової економіки - це поняття ...
9. Подальший розвиток прогресу і цивілізації можливий тільки за умов ...
10. То менш важливо, яка партія чи політична сила буде біля влади, тільки б ...
11. Забезпечити нормальне життя собі та своїй сім'ї можна тільки докладаючи зусиль до ...
12. Вважаю, викоринити в суспільстві зло можна завдяки ...
13. Це природно і нормально, коли між людьми створюється атмосфера ...
14. Кожен може жити сам по собі, але неможливо не вникати в ...
15. Люди мають вбачати в природі ...
16. Робота (професія), що завжди на відкритому повітрі ...
17. Час, проведений біля телеекрану, надає мені більше задоволення, коли я продивлюся ...
18. Піднесення власного "я", коли з'являється почуття натхнення, коли хочеться себе поважати, найбільш повно у мене здійснюється ...
19. Коли з'являється думка про майбутнє, то помічаю, що мене найбільше хвилюють проблеми ...
20. Оптимізм, як і впевненість у своїх силах, люди мого покоління, на мою думку, знаходять ...
21. Коли я дивлюсь на старе дерево з мого вікна, то інколи думаю ...
22. Інколи при нагоді, спостерігаючи бездомну кішку у міському дворі чи на вулиці взимку, я думаю ...
23. Коли я заходжу у під'їзд багатоповерхового будинку або придивляюся до зупинки автобуса, мені стає не по собі від того, що ...

Обробка результатів. Цілком зрозуміло, що без установки на екологічний зміст, а цього в інструкції не передбачено, продовження вищенаведених речень може спрямовуватись у будь-яку сферу буття (побут,

мораль, культуру і, нарівні з іншими, в екологію). Тому при обробці матеріалу тестування нас буде цікавити наскільки визначена у складі свідомості саме екологічна тема - екосенс (ЕС). Це **перша шкала**.

Вона підраховується шляхом накопиченого шкалювання (суми) за предметом екологічної семантики (змісту) завершених речень: по першому реченню, плюс по другому і т.д. до 23. При цьому застосовується наступне градування:

2 бали - розгорнуті, чіткі, явно визначені уявлення стосовно тих чи інших екологічних проблем і цінностей, їх значення для себе, людей чи потомків. Явища довкілля, соціального оточення, стану життєвого середовища, фізико - хімічного його прояву називаються прямо і однозначно. Це рівень *експліцитної екологічної свідомості*.

1 бал - неявні, але екологічно обумовлені, або опосередковані проблематикою природного, фізико-хімічного, соціального оточення фрагменти мислення, як і похідні від природних процесів явища (гармонія, баланс, могутня сила, ситуативна залежність, зовнішній вплив на здоров'я чи самопочуття, взаємини, співпраця або сусідство як між людьми, так і з природними об'єктами і таке інше), незалежно від емоційного знаку відношення. Це - рівень *імпліцитної екологічної свідомості*.

0 балів - непевні, далекі від теми екологічні судження, алогізми, прямі відмови, як і відсутність відповіді взагалі.

Усі бали за шкалою сумуються. Арифметична сума і складає вагу екосенсу випробованого (ЕС). Розуміти цю суму можна у відносному значенні, у порівняннях. Нормативу немає, його можна вивести конкретно для певної категорії випробовуваних (психологи методикою володіють). Максимальна величина цієї шкали складає 46 балів. Низькі показники характеризують імпліцитну, а високі експліцитну екологічну свідомість.

Друга шкала - шкала *компліцитності екологічної свідомості* (КЕС). Вона визначається особистісною причетністю до тих явищ екології, які занотовуються при завершенні речень. Градування відповідей також здійснюється за 3 критеріями:

2 бали - виразна особистісна заінтересованість у збереженні і розвитку довкілля, безпосередня участь у підтримці природних чи суспільних процесів, незалежно від того бере участь у цьому сам випробований чи хтось інший, точніше людина взагалі.

1 бал - в тлумаченні ставлення до середовища, природи чи якогось явища з довкілля застосовуються (наводяться) моральні чи раціональні критерії, релігійні принципи, правові норми регуляції, загально прийняті погляди.

0 балів - відсутня позиція випробованого до цінностей довкілля, як і тоді, коли тема довкілля відсутня взагалі.

Максимально, теоретично можливий сумарний бал - 46.

Третя шкала - похідна від другої – таймер (від англ. time - час, визначеність причетності у часі) *компліцитності* (ТК) екологічної свідомості. На тих реченнях, у яких є виразна компліцитність, визначається

характер спрямованості дії за часом, а саме визначається: звертається увага випробованим на події теперішнього, минулого чи майбутнього. Може бути і невизначеність у часі - амодальна екодиспозиція за таймером компліцитності.

Якщо в балах, то **таймер** теперішньої (назвемо її “сучасної”) компліцитності (**ТСК**) екологічної свідомості має найбільшу питому вагу для екологічної дієздатності особистості, тому може оцінюватись **на рівні 4 балів**; **таймер майбутньої спрямованості**, або спрямованості екологічної свідомості в **перспективу (ТПК)** оцінюється **в 3 бали**; вектор таймера компліцитності з **минулого (ТМК)** буде важити **2 бали**, а невизначений в часі таймер компліцитності - **амодальний (ТАК)** дорівнюватиме **1 балу**. Там, де відсутня компліцитність екологічної свідомості і **вектор її компліцитності не існує - 0 балів**.

Нормативів для кількісних порівнянь цих таймерів не існує, а тому доцільно орієнтуватися на перевагу тих чи інших механізмів компліцитності у складі конкретної екологічної свідомості.

Четверта шкала - вектор компліцитної опозиції (ВКО). Це також є характеристика екологічної свідомості з погляду особистісної залученості людини до проблем екології, компліцитності. Вона диференціює особистісну **залученість** (людині це подбається, вона підтримує те, про що говорить, це її влаштовує), або особистісну **відстороненість** (негатив, осуд, заперечення чи навіть обурення з приводу того, про що сама людина вимушена говорити).

Вектор екологічної опозиції з **особистісною залученістю (ВКОЗ)** оцінюється **в 3 бали**; вектор компліцитної опозиції з **особистісною відстороненістю (ВКОВ)** - **в 2 бали**, а **вектор - дефініція** (так є або має так бути, бо так правильно, логічно, нормально) - **ВКОД оцінюється в 1 бал**. Там, де відсутня компліцитність, немає і вектору екологічної опозиції, **ВКО відсутній - 0 балів**.

П'ята шкала - це шкала активності екологічної свідомості. Вона визначається тим, яку екологічну дію передбачає або потенційно вміщує в собі завершене речення. Як показали попередні дослідження, проявів активності екологічної свідомості (АЕС) існує 11 різновидів:

- **констатація** - коли є називання предмету, процесу чи явища, їх сигніфікація (позначення, вказівка), екологічний атрибут виділяється на зразок виявлення, визначення, дефініції (свій будинок, велика сила, кінець життя, тощо). Оцінюється **в +1 бал**;

- **емоціоналізація** - духовна сутність, гармонія, моральні почуття, настрої, переживання, пов'язані з природою, релаксація, притулок, схованка. Оцінюється **в + 2 бали**.

- **раціоналізація** - знання, пізнання, розум, погляди, світоглядні категорії у відтворенні довкілля, а також обов'язки, розвиток здоров'я. Оцінюється така спрямованість активності екологічної свідомості **в +3 бали**.

- **екоорієнтація** - “я” в сутності природи або явищ довкілля (проекція), людські якості належать до природних проявів (натуралізація), спрямування людських, суспільних проблем в лоно природи, тощо. Оцінка **+ 4 бали**.

- **захист довкілля**, чуйне, бережне до нього ставлення, турбота про його благоустрій. Оцінюється в **+5 балів**.

- **дистанціалізація** - відмежування, дистантність або нейтральна позиція до процесів і явищ, які називаються в довкіллі. Оцінка: - **1 бал (мінус один бал)**.

- **диспетчеризація** - заміщення людської участі будь-якими “правилами гри”, умовними символами, штучна підміна цінностей. Оцінка: - **2 бали (мінус два бали)**.

- **утилізація** - матеріальне споживання ресурсів і всього природного з аргументацією чи без неї. Оцінка: - **3 бали (мінус три бали)**.

- **шкодалізація** (від укр. слова “шкода”) - псування, знівечення, пошкодження, вада, втрата, збиток, які здебільшого мимо волі, стереотипно або за звичкою наносяться довкіллю. Сюди ж належить шкода за характером виховання, укладом життя, тощо. Оцінюється: - **4 бали (мінус чотири бали)**.

- **укротизація** (від рос. “укрощать”) - тенденція приборкувати, угамовувати, підкоряти природні явища і стихії. Сюди ж належать усі спроби “оновлення”, “поліпшення”, перебудови природи в цілому за людськими правилами і потребами. Оцінюється: - **5 балів (мінус п’ять балів)**.

- **вандалізація** - зумисне нанесення шкоди своєму оточенню, природі, довкіллю, вороже ставлення до нього, знищення, усвідомлене чи несвідоме насилля над природним, живим, тим, що є поза собою або над собою. Оцінка: - **6 (мінус шість балів)**.

ОЗНАЙОМИВШИСЬ З НАВЕДЕНИМИ КРИТЕРІЯМИ, можна починати обробку протоколів тестування. Це робиться у такій послідовності.

I. Кожне завершене речення з первинного індивідуального протоколу (з аркуша, де записувалось завершення речень) аналізується за всіма наведеними вище критеріями. Відповідна семантика (сенси, що збігаються) символізується кількісними показниками за вищезазначеними балами і проставляється в таблиці (див. далі приклади-зразки).

II. Виконується математична обробка утворених таблиць (окремої таблиці для окремого випробованого):

1) Підраховується загальна сума у кожній колонці тестових показників (Sa_n - сума абсолютна від першого до 23-го значення) і записується нижнім рядком.

2) Одержані числа переводяться в процентне відношення до відповідного показника теоретичної моделі (див. на зразках). Це робиться таким чином: беремо перше значення (ЕС - екосенси) і знаходимо його процентний вираз до того ж показника ЕС в теоретичній моделі за формулою

$$A(\%) = \frac{Sa_i}{Sa_t} \times 100\%, \text{ де}$$

$A(\%)$ - питома вага фактичного навантаження відповідної шкали екологічної свідомості випробованого;

Sa_i - абсолютна сума кожного інтегрованого показника за протоколом дослідження, у цьому випадку: a_{i1} - це ЕС, a_{i2} - то буде КЕС і т.д.);

Sa_t - абсолютна сума кожного теоретично можливого показника (того самого ЕС, але з теоретичної моделі).

Таке вирахування $A(\%)$ виконується для кожного наступного критерію окремо, у підрахунках треба бути дуже уважним. Теоретична сума - Sa_t у кожному показнику об'єктивно різна: для ЕС вона = 46; для КЕС = 46; для ТК = 92; для ВКО = 69; а для АЕС = 115. Звідки взяли ці цифри, ви можете побачити в таблиці "Теоретична модель").

Здобуті за формулою результати записуються другим рядком внизу під таблицею протокольних обчислень.

3) У кожній колонці знаходять статистичний показник моди (Mod). Це той показник, що найчастіше трапляється (його в колонці найбільше). Показник цей виносять у третій рядок під таблицею, але рядком нижче записують і його питому вагу у відповідній, своїй колонці. І тут застосовується формула:

$$\text{Mod}(\%) = \frac{n_{\text{mod}}}{n} \times 100\%, \text{ де}$$

Mod (%) - питома вага моди в конкретному інваріантному ряді;

n_{mod} - кількість найпоширенішої інваріанти (числа, що найчастіше зустрічається);

n - величина ряду, його розмірність (у цьому випадку, $n = 23$).

Отримане значення записується проти показника моди, тобто мода, а число, записане нижче, супроводжує її процентним виразом [mod 2].

4) Після обробки лівої частини таблиці переходять до її правової частини:

а) знаходять середньокритеріальне значення психосемантики у кожному завершеному реченні. Наприклад, у першому реченні:

$(ЕС + КЕС + ТК + ВКО + АЕС) : 5$ - одержану частку від ділення суми всіх 5 показників на число 5 записують у праву колонку Фн (фактичне навантаження). Те саме роблять з другим реченням, третім і так аж до 23-го.

б) знаходять середню суму з цих показників (складають їх усіх і ділять на 23), здобутий результат записують внизу колонки. Потім вираховують його процентне відношення до теоретично можливого за тестом. Якщо йдеться про теоретичну модель, то здобутий результат ділять на 3,2 (три цілих і дві десятих) та множать отримане на 100%. Здобутий процентний результат записують нижче. Це становить **фактичне екологічне навантаження** випробованого за критеріями тесту (Φ_t - факт тестовий, у процентному виразі).

в) знаходять питому вагу екологічних сенсів, які у середньому перебільшують половину теоретично можливих (P_{ec} - вага екосенсу). При цьому орієнтуються на половину теоретично можливого виразу екосенсу в тесті: якщо середньо можливе значення цього показника становить 3.2 (див. таблицю "Теоретична модель"), то половина від нього складає 1.6.

Орієнтуючись на цю величину - 1.6, віднаходять в правій колонці розрахунково-протокольної таблиці ті значення, що дорівнюють або

перебільшують означену цифру (1.6) і проти них в колонці правіше проставляють хрестики (+). Підраховують всі хрестики і ділять їх кількість на 23, а потім помножують частку від ділення на 100 %. Отримане значення записується під таблицею на рядку А(%). Це і становитиме питому вагу дійсних екосенсів, що займають помітне місце в екологічній свідомості людини, яка тестувалася.

IV. Після повної математичної обробки переходять до графічного зображення отриманих результатів (див. рис.1, 2).

Зліва на графіку діаграмними стовбчиками зображають два інтегральних показники: **фактичне екологічне навантаження** (Φ_T - факт тестовий, в процентному відношенні до теоретично можливого) та **питому вагу** індивідуальних **екологічних сенсів** (P_{ec}).

Далі переходять до інтерпретації здобутих результатів тестування.

Інтерпретація - це трактовка, тлумачення отриманих результатів тестування. Вона у цьому випадку передбачає психологічне дослідження графіків і таблиць, первинних протоколів дослідження. Наведемо приклади зразків, або орієнтовних взірців для аналогічних аналізів.

При валідитзації методики нами було опрацьовано більше 800 протоколів обстежених за цією методикою людей різного віку, професії, соціального статусу. Для прикладу візьмемо одного з них.

Приклад I. Вчитель-предметник, 41 рік, працює в сільській загальноосвітній школі. Наведемо його завершення речень за оригіналом протоколу дослідження.

1. - ... *хороше і погане.*
2. - ... *доброзичливість* (певно мається на увазі - не карати жорстокість, а проявляти доброзичливість, - помітка наша, В.С.).
3. - ... *вести себе в межах порядної людини.*
4. - ... *можливість піклуватися про природу.*
5. - ... *не перероблять.*
6. - ... *зробити багато поганого в природі.*
7. - ... *умов* (певно мається на увазі - обставин, - помітка наша, В.С.)
8. - ... *абсолютно забуте.*
9. - ... *якщо буде екологія. хорошою.*
10. - ... *було суспільство.*
11. - ... *суспільства.*
12. - ... *має колосальне значення.*
13. - ... *також мають бути такі закони.*
14. - ... *забезпечення добротного відношення між людьми та природою.*
15. - ... *свого захисника.*
16. - ... *була і буде корисною.*
17. - ... *це обман людської уяви.*
18. - ... *в часи відчуття потреби до життя.*
19. - ... *сприйняття себе, як частки цього життя.*
20. - ... *в частині свого життя.*

21. - ... що і я колись буду таким.
 22. - ... що десь поряд живуть бездушні люди.
 23. - ... не хочеться туди заходити.

У табл.1 та на рис.1 приводимо теоретичну модель критеріального аналізу для того, щоб було зрозуміло кожному користувачу методики, звідки беруться ті контрольні цифри, стосовно яких розраховуються фактичні показники шкал в конкретному тестуванні.

Таблиця 1.

Теоретична модель критеріального виразу екологічної свідомості за методикою незавершених речень

реч	ЕС	КЕС	ТК	ВКО	АЕС	Ф _т	Р _{ес}
1.	2	2	4	3	5	3.2	+
2.	2	2	4	3	5	3.2	+
3.	2	2	4	3	5	3.2	+
4.	2	2	4	3	5	3.2	+
5.	2	2	4	3	5	3.2	+
6.	2	2	4	3	5	3.2	+
7.	2	2	4	3	5	3.2	+
8.	2	2	4	3	5	3.2	+
9.	2	2	4	3	5	3.2	+
10.	2	2	4	3	5	3.2	+
11.	2	2	4	3	5	3.2	+
12.	2	2	4	3	5	3.2	+
13.	2	2	4	3	5	3.2	+
14.	2	2	4	3	5	3.2	+
15.	2	2	4	3	5	3.2	+
16.	2	2	4	3	5	3.2	+
17.	2	2	4	3	5	3.2	+
18.	2	2	4	3	5	3.2	+
19.	2	2	4	3	5	3.2	+
20.	2	2	4	3	5	3.2	+
21.	2	2	4	3	5	3.2	+
22.	2	2	4	3	5	3.2	+
23.	2	2	4	3	5	3.2	+
Sa _t	46	46	92	69	115	3.2	
23							
A(%)	100	100	100	100	100		
100							
Mod	2	2	4	3	5	1,6	
100							
%							

Вираженість шкали (%)

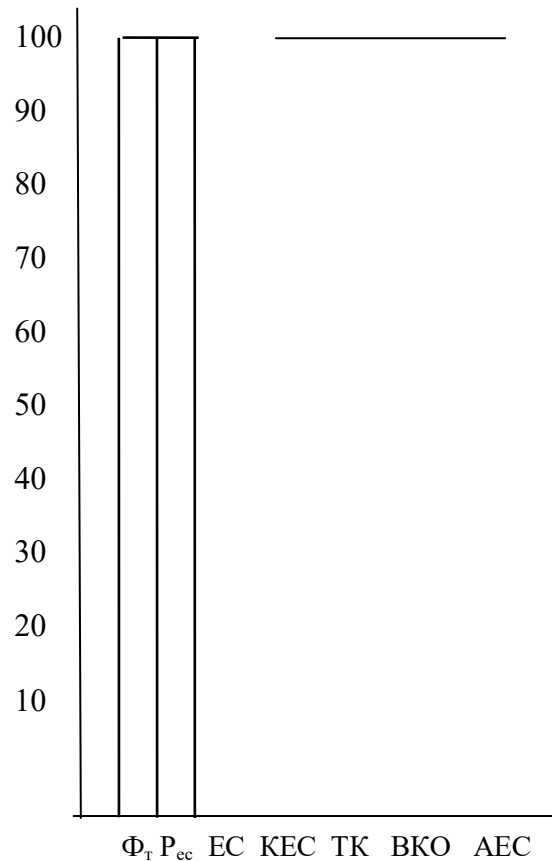

Рис. 1. Теоретична модель процентного співвідношення вираженості критеріїв екологічної свідомості в методиці незавершених речень екологічного спрямування

Оскільки в шкалі один - ЕС (екосенсів) максимально можливий бал = 2 (рівень експліцитної екологічної свідомості), де уявлення чіткі і розгорнуті, то в теоретичній моделі ця шкала навантажує всі тестові речення показником 2. Аналогічно треба розуміти дані за всіма іншими шкалами, тобто ті, що з відповідним показником того чи іншого тестового критерію. Внизу під

таблицею виведені сумарні показники шкал і їх статистична мода, відповідно до яких підраховуються відсоткові частки фактичних значень шкал у конкретного випробованого. За цими показниками створюється графік (рис.2).

У теоретичному варіанті інтерпретація спрощується тому, що всі шкали мають ідеальну модель. Опишемо її конкретно.

За інтегральними показниками теоретично можливого екологічного навантаження оціночних критеріїв усіх 23 незавершених речень у тесті складає бал 3.2. Половина від середнього виразу цієї суми (S_f) становить 1.6.

В останній колонці таблиці (*Рес*) - питомої ваги екологічних сенсів, що в середньому перебільшують половину теоретично можливих, хрестиків буде 23, тобто 100%.

Людина, у якої в буденній свідомості такий вираз інтегральних показників екологічних сенсів відрізняється абсолютною поглибленістю в екологічні проблеми, занепокоєністю з питань екології у різних її проявах, вона повністю живе екологічними сенсами свого довкілля. Зрозуміло, що реально це майже неможливо, але теоретично такий факт може існувати.

Більш змістовну інформацію дають шкали за показниками їх статистичної моди. Очевидно, що мода в теоретичній моделі шкал скрізь абсолютна, тому й змістовне тлумачення її буде ідеальним.

Перша шкала екологічних сенсів виражена розгорнутою, осмисленою і усвідомленою сутністю експліцитної екологічної свідомості (бал 2 у 100% виразі).

2 бали у тому ж 100-відсотковому виразі у другій шкалі "компліцитності" (КЕС) вказують на те, що людина, якій це характерно, проявляє цілковиту особистісну зацікавленість у збереженні та розвитку довкілля, бере безпосередню участь в процесах екоосоціогенезу оточуючого середовища. При цьому орієнтує свої дії, помисли та спрямування власної екологічної активності в сучасне (тут і тепер), а не в майбутнє чи минуле ($TK=4$, також 100% вираженості). Ця людина розуміє, що для екології саме зараз важлива її адекватна участь саме сьогодні, а не в якійсь віддаленій перспективі або в тузі за минуле.

Означена тенденція причетності, особистісної участі в екологічній проблематиці знаходить підтримку і розвиток за індикацією 4-ї шкали - "компліцитної опозиції". У цьому випадку спостерігається 100% залученість (3 бали) випробованої людини до того, що розглядаються стосовно екології, - людина підтримує те, про що говорить, а не просто констатує факти.

В позиції "активності екологічної свідомості" (шкала АЕС) в теоретично ідеальному варіанті ми вбачаємо захист довкілля, бережне ставлення, турботу про нього. (5 балів, 100%). Це дійсно позитивна екопсихологічна атрибуція буденної свідомості, до якої має прагнути людство.

Резюме. Буденна свідомість у теоретичній (або ідеальній) формі виразу характеризується за даним тестом максимально можливою (повною)

екосутністю, експліцитним рівнем її усвідомлення, особистісною причетністю, екоатрибутивною активністю реальних проявів і спрямувань.

Тепер опрацюємо наведений приклад. Вчитель-предметник, 41 рік, працює в сільській загальноосвітній школі. Його завершення речень за оригіналом протоколу дослідження наведені вище.

Контент-аналіз протокольного матеріалу за наведеними критеріями тестових його оцінок дозволив заповнити та математично обрахувати показники шкал, що занесені в таблицю 2 та зображені графічно на рисунку 2. Наводимо їх та інтерпретацію отриманих значень у якості зразка.

ОБРОБКА ТЕСТОВОГО МАТЕРІАЛУ ЗА ПРИКЛАДОМ 1

Таблиця 2

Критеріальний аналіз екологічного змісту буденної свідомості вчителя праці Б-ка за методикою незавершених речень екологічного спрямування

№ реч	ЕС	КЕС	ТК	ВКО	АЕС	Фн	Рес
1.	0	0	0	0	1	0.2	
2.	0	1	0	2	3	1.2	
3.	2	1	4	1	5	2.6	+
4.	2	1	4	1	5	2.6	+
5.	2	1	4	1	5	2.6	+
6.	2	1	4	1	1	1.8	+
7.	0	0	0	0	0		
8.	1	0	0	0	3	0.8	
9.	2	1	3	3	3	2.4	+
10.	1	1	3	1	3	1.8	+
11.	1	1	4	1	3	2.0	+
12.	0	0	0	1	1	0.4	
13.	0	1	3	1	1	1.2	
14.	1	1	4	1	3	2.0	+
15.	2	2	4	3	2	2.6	+
16.	2	1	3	3	2	2.2	+
17.	0	0	0	2	-1	0.2	
18.	2	2	4	3	2	2.6	+
19.	2	2	4	3	2	2.6	+
20.	2	2	4	3	2	2.6	+
21.	2	2	4	2	4	2.8	+
22.	2	1	4	2	2	2.2	+
23.	2	2	4	2	2	2.4	+
Sa _i	30	24	54	37	54	1.8	
16							
A(%)	65	52	59	54	47	56	
70							
Mod	2	1	4		1	2	
%	57	52	57		39	9	

Вираженість шкали (%)

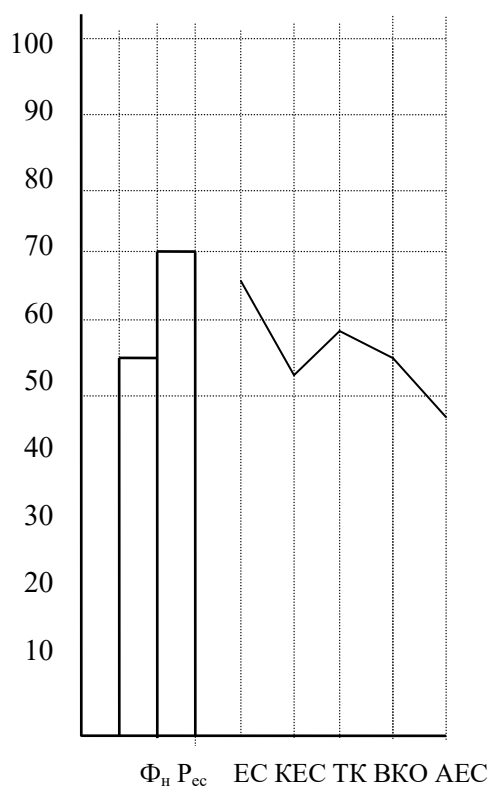

Рис. 2. Процентне співвідношення вираженості критеріїв екологічної свідомості у вчителя праці Б-ка за методикою незавершених речень екологічного спрямування

Інтерпретація. Інтегральний показник фактичного екологічного навантаження (Фн) вказує на те, що ця людина лише у половині випадків з обсягу свого семантичного простору проявляє потребу цікавитися екологічною тематикою (56%). Це означає, що екологія посідає значне, але не виключне місце в свідомості цієї людини. Питома вага (надсередніх від ідеального) екосенсів (Рес) підтримує сказане: майже дві третини (70%) із запропонованих 23 диспозицій спрямовані в екологічне русло.

Розглянемо склад екологічної свідомості у відносній вираженості шкал. Зразу зауважимо, що всі вони, крім ЕС, знаходяться приблизно на 50 % рівні. Недостатньо, але чіткіше означаються чинники екологічного сенсу взагалі (ЕС=65%) з його орієнтацією в поточному часі (ТК=59%).

За статистичною модою вираженості шкал екологічна свідомість випробованого вчителя праці Б-ка характеризується як експліцитна з орієнтацією на сучасне (ЕС=2 бали та ТК=4 бали на рівні 57 % вираженості). Проте, згідно з цією орієнтацією, місце випробованого дещо відсторонене, адже для збереження довкілля переважно залучаються ним не стільки власні можливості, скільки моральні та правові принципи і норми регуляції (КЕС: mod = 1; 52%). До того ж, у компліцитній опозиції також не проглядається особистісна роль, а здебільшого виступають вектори-дефініції (ВКО: mod = 1; 39%). Активність екологічної свідомості проявляється тут різними формами, але переважають емоційні реакції, пов'язані з переживаннями за стан природних явищ, людських співчужань, але не більше.

Резюме. Сутність екологічних сенсів індивідуальної свідомості вчителя Б-ка полягає у визнанні екологічних проблем, проте хоча й орієнтовані ці знання в сучасність, не сягають далі споглядацьких, зовнішніх, відданих на відкуп законів, норм та правил, які люди придумали більш для себе, ніж для захисту природи.

Тест «Екоціннісні диспозиції» (ТЕД-М25) модифікований В.О. Скребця

Призначення. Методика ТЕД розроблена В.О. Скребцем у 1994 та була удосконалена й доповнена автором у 2013 році, модифікований варіант тесту отримав назву ТЕД-М25. Дана методика дозволяє діагностувати життєві цінності (соціальні, моральні, екологічні і “я-цінності” людини), екоціннісні диспозиції особистості та різновиди психічних станів свідомості екологічного спрямування на момент обстеження (релевантності екологічної свідомості, психічні її стани - інфантилізму та ескапізму). Призначена для застосування починаючи з підліткового віку.

Інструкція. Прочитайте уважно початок твердження і варіанти його завершення. З 4-х запропонованих варіантів відберіть за принципом переваги ту відповідь, яка найбільш задовольняє вашу думку, запишіть її індексом (а, б, в, чи г) навпроти порядкового номера відповідного твердження. Отже, за порядковими номерами 1,2,3... 25 ви поставите навпроти кожного тільки *одну літеру*, скажімо, 1 - б; 2 - а і т.д.

Працюйте уважно, відповідайте правдиво, так, як думаєте. Це не випробування вас, а спроба з вами порадитися з проблеми, отримати ясність, **ЩО Ж ДЛЯ НАС Є НАЙВАЖЛИВИШИМ ?** Завчасно дякуємо за роботу.

Текст опитувальника

1. ЛЮДИНА МОЖЕ ПРОЯВЛЯТИ У ВЗАЄМОСТОСУНКАХ З ПРИРОДОЮ ...

а) повагу до неї, підтримку, співчуття; б) байдужість, несприйнятливості; в) задоволення своїх потреб; г) залежність від її милостей.

2. ТРЕБА ЗРОБИТИ ЖОРСТОКІШИМИ МІРИ ПОКАРАННЯ ДЛЯ ТИХ, ХТО ...

а) порушує загальний порядок, норми та принципи життя; б) недбайливо ставиться до природи, псує оточуюче середовище; в) не по праву користується чужим трудом; г) здійснює насильство над людиною, її честю та гідністю.

3. ВИЇХАВШИ НА ПРИРОДУ (В ЛІС, НА ОЗЕРО, В ГОРИ ЧИ СТЕП), БУДЬ-ЯКА ЛЮДИНА ВПРАВИ ...

а) відпочивати і користуватися природою, не втручаючись в її звичайний порядок; б) використовувати її на свій розсуд; в) поводитись з нею так, щоб не нанести собі шкоди; г) бережно ставитись до природи, щоб не порушити її внутрішні закони.

4. У СПРАВЕДЛИВОМУ СУСПІЛЬСТВІ ВСІ ЛЮДИ В СТОСУНКАХ З ПРИРОДОЮ ПОВИННІ МАТИ ...

а) достатню інформацію про її формування; б) однакові права у привласненні її; в) зацікавленість в її захисті та збереженні; г) однаковий ступінь захисту від її стихій.

ресурси та стан; багатств; для нащадків;

5. ІСТОРІЯ ДОВЕЛА, ЩО ЛЮДИНА ТА ЛЮДСТВО ЗМОЖУТЬ ВИЖИТИ ЗА УМОВ ...

а) бережного ставлення до оточуючого, насамперед, до природного середовища;	б) розвитку потужності науково-технічного та економічного потенціалу цивілізації;	в) споживання природних ресурсів у необхідних для людей обсягах;	г) активного будівництва рукотворного середовища та перетворення самої природи задля своїх інтересів.

6. РОЗУМІЮ І МОЖУ ПОЯСНИТИ, ЩО КОЛИ ЛЮДИНА В НЕДОБРОМУ НАСТРОЇ ТА ЇЙ СКУЧНО, ВОНА МОЖЕ ...

а) придумати собі яку-небудь цікаву справу, корисне заняття;	б) малювати, або ковиряти щось на тому, що під рукою (парта, дерево чи лист паперу);	в) відчувати смуток та відчай, коли опускаються руки і нічого не хочеться робити;	г) займатися не тим, чим треба в даний момент.

7. КОЖНА ЛЮДИНА ПОВИННА МАТИ ПРАВО І МОЖЕ ВЕСТИ СЕБЕ, ЯК ЗАХОЧЕ СТОСОВНО ДО ...

а) інших людей, не дивлячись на їх становище, вік, досвід та знання;	б) загально-прийнятих правил, норм та звичаїв;	в) природного свого оточення, "зеленого довкілля";	г) штучно створеного людьми середовища.

8. ДУМАЮ, ЩО ЕКОЛОГІЯ ТА СПРАВЕДЛИВІСТЬ В УМОВАХ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ - ЦЕ ПОНЯТТЯ ...

а) які важко зіставити, несумісні;	б) які досить успішно можна ре-алізувати в практичному житті суспільства;	в) над якими здебільшого не замислюються, їх ігнорують, зневажають;	г) шкідливі для виживання: за умов кризи в суспільстві треба забути про екологію і справедливість.

9. ПОДАЛЬШИЙ РОЗВИТОК ПРОГРЕСУ ЦИВІЛІЗАЦІЇ МОЖЛИВИЙ ТІЛЬКИ ЗА УМОВ ...

а) ефективного розвитку технологій та підприємств;	б) розвитку та ствердження приватної власності;	в) розумного (оптимального) ставлення до природи та її ресурсів;	г) озброєння людства атомною енергією, невідомими природі новими матеріалами і технологіями.

10. ТО МЕНШ ВАЖЛИВО, ЯКА ПАРТІЯ ЧИ ПОЛІТИЧНА СИЛА БУДЕ БІЛЯ ВЛАДИ, ТІЛЬКИ Б ...

а) збереглися культурні, духовні, історичні цінності;	б) розвивався матеріальний благоустрій мого народу;	в) відновилась звичайна гармонія рідного краю;	г) мені особисто і моїм рідним в ньому добре жилося.

11. ЗАБЕЗПЕЧИТИ НОРМАЛЬНЕ ЖИТТЯ СОБІ ТА СВОЇЙ СІМ'Ї МОЖНА ТІЛЬКИ ДОКЛАДАЮЧИ ЗУСИЛЬ ДО ...

а) покращення матеріального благополуччя всіх;	б) забезпечення населення якісним і доступним медичним обслуговуванням;	в) подолання наслідків Чорнобиля, інших екологічних бід;	г) викорінення пороків сучасного суспільства (алкоголізм,

12. ВВАЖАЮ, ЩО ВИКОРЕНИТИ В СУСПІЛЬСТВІ ЗЛО МОЖНА ЗАВДЯКИ ...

а) добре поставленої виховної роботи;	б) залученню дітей з малих років до природи, світу тварин, зеленого світу;	в) зростанню довіри до юридичних законів, правових норм;	г) здобутим, але стійким навичкам добром відповідати на зло.

13. ЦЕ ПРИРОДНО І НОРМАЛЬНО, КОЛИ МІЖ ЛЮДЬМИ СТВОРЮЄТЬСЯ АТМОСФЕРА ...

а) рівних стосунків та ділового партнерства;	б) підлеглої (хтось завжди сильніший, досвідченіший, мудріший);	в) невизначеності, бо кожен має своє на думці;	г) залежності (потреба в підтримці з боку, заступництві).

14. КОЖЕН МОЖЕ ЖИТИ САМ ПО СОБІ, АЛЕ НЕ МОЖЛИВО НЕ ВНИКАТИ В ...

а) справи сім'ї та близького оточення;	б) катастрофічний стан сучасної екології з її загрозою життю взагалі;	в) хоча б найбільш важливі політичні та економічні події;	г) справи, пов'язані з власним здоров'ям.

15. ЛЮДИ МАЮТЬ ПРАВО ВБАЧАТИ В ПРИРОДІ ...

а) потенціал здоров'я, відпочинку, насолоди;	б) джерело необхідних для життя ресурсів, корисних копалин;	в) підвалини майбутнього життя та розвитку цивілізації;	г) предмет господарської діяльності, будівництва, енергетики.

16. РОБОТА (ПРОФЕСІЯ), ЩО ЗАВЖДИ НА ВІДКРИТОМУ ПОВІТРІ ...

а) корисна для людини благодійним впливом чистого повітря;	б) шкідлива, оскільки забруднює атмосферу;	в) більш небезпечна, ніж в приміщенні, через радіацію;	г) викликає відчуття невизначеної загрози.

17. ЧАС, ЩО ПРОВЕДЕНИЙ БІЛЯ ТЕЛЕЕКРАНУ, НАДАЄ МЕНІ БІЛЬШЕ ЗАДОВОЛЕННЯ, КОЛИ Я ПРОДИВЛЮСЯ ...

а) зарубіжні телесеріали, незважаючи на часті рекламні паузи;	б) програми типу "В світі тварин" або матеріали про подорожі, природні явища;	в) естрадні та розважальні програми;	г) програми на теми права, моралі, новини.

18. ПІДНЕСЕННЯ ВЛАСНОГО "Я", КОЛИ З'ЯВЛЯЄТЬСЯ ПОЧУТТЯ НАТХНЕННЯ, КОЛИ ХОЧЕТЬСЯ СЕБЕ ПОВАЖАТИ, ЯК ПОМІЧАЮ, НАЙБІЛЬШ ПОВНО РЕАЛІЗУЄТЬСЯ ...

а) в основній трудовій діяльності (навчання, робота, бізнес);	б) в заняттях за інтересами (музика, спорт, творчість та ін.);	в) на природі (під час відпочинку або прогулянки - рибалка, гриби);	г) в сім'ї, близькому оточенні.

19. КОЛИ НАПЛИНЕ ДУМКА ПРО МАЙБУТНЄ, ТО ПОМІЧАЮ, ЩО МЕНЕ НАЙБІЛЬШЕ ХВИЛЮЮТЬ ПРОБЛЕМИ ...

а) занепаду моралі і культури (насильство, злочинність, пияцтво і т.ін.);	б) екології (забруднення довкілля, знищення природних ресурсів, наслідки Чорнобиля);	в) зниження благополуччя людей (поділ на дуже багатих і	г) особистого виживання та перспективи близьких.

дуже бідних,
зубожіння біль-
шості, кабала);

20. ОПТИМІЗМ, ЯК І ВПЕВНЕНІСТЬ У СВОЇХ СИЛАХ, ЛЮДИ МОГО ПОКОЛІННЯ, НА МОЮ ДУМКУ ЗНАХОДЯТЬ ...

а) в перспективах, що від-криваються у зв'язку з перебудовою суспільства і світової системи;	б) в природних запасах землі, особливо на-шого благодатного краю;	в) у можливостях жити за своїми принципами так, як хочеться - цікаво, весело і спокійно;	г) в надії жити заради дітей та онуків, мати і віддавати любов їм.

21. КОЛИ Я ДИВЛЮСЬ НА СТАРЕ ДЕРЕВО З МОГО ВІКНА, ТО ІНКОЛИ ДУМАЮ, ЩО ...

а) багато "води протекло", багато чого воно пережило, зберігаючи в своїй "дерев'яній" пам'яті і людські радості і горе;	б) невимовна і якась дуже важлива час тина природи в нім ховається, важко навіть уявити пустинність цього місця без нього;	в) усе старе треба знищувати, щоб не заважало молодим паросткам, задьористо міцним рослинам;	г) на його місці можна було б влаштувати щось більш важливе.

22. ІНКОЛИ, СПОСТЕРІГАЮЧИ БЕЗДОМНУ КІШКУ У МІСЬКОМУ ДВОРІ ЧИ НА ВУЛИЦІ ВЗИМКУ, Я ДУМАЮ ...

а) що їй краще було б не родитися взагалі;	б) що добре було б зробити для неї затишне кубельце десь біля теплотраси та час від часу підгодовувати;	в) що їй місце десь на сільському подвір'ї, де й мишей доволі і сіно тепле у коров'ячому хліві;	г) чому не відловлюють таких здичавілих тварин та не знищують їх.

23. КОЛИ Я ЗАХОДЖУ У ПІД'ЇЗД БАГАТОПОВЕРХОВОГО БУДИНКУ АБО ПРИДИВЛЯЮСЬ ДО ЗУПИНКИ АВТОБУСУ, МЕНІ СТАЄ НЕ ПО СОБІ ВІД ТОГО, ЩО ...

а) молодь спрямовано і протестно, але справедливо позначає все, що приводить до зубожіння нашого життєвого простору;	б) це все з самого початку зроблено не затишно, не комфортно, нібито навмисне провокуючи подібну поведінку підлітків;	в) на жаль не можу вислідкувати та особисто спіймати того, хто ламає, обмальовує, шкодить;	г) очевидно у нас такий низький рівень культури, естетична невихованість, обмеженість, байдужість.

24. ДІЗНАВШИСЬ ПРО БУДІВНИЦТВО НОВОГО НАРОДНО-ГОСПОДАРСЬКОГО ОБ'ЄКТУ У СВОЄМУ РЕГІОНІ Я ...

а) буду активно з'ясувати чи не несе він шкоди довкіллю;	б) протестуватиму, бо він, як завжди, буде екологічно небезпечним;	в) постараюся не думати про нього і хороше себе почуватиму;	г) приєднаюся до страйків екологічної громадськості з метою блокади будівництва.

25. ЕКОЛОГІЯ ДЛЯ МЕНЕ – ЦЕ ...

а) пусте слово, адже вона не торкається мене особисто сво-	б) основна цінність, якою варто піклуватися, святе, що зна-	в) любов до природи, до братів наших менших тварин та всього	г) усе те, що знаходиться навколо та потребує постійної

їми проблемами; ходиться «в моїй кро- зеленого світу; уваго й захисту.
ві», моїй голові від
народження до смерті;

Первинна обробка результатів. Здобуті результати тестового випробування потрібно оцінити на кількісні прояви 4-х категорій цінностей : соціальних (**СЦ**), екологічних (**ЕЦ**), моральних (**МЦ**) і я-цінностей (**ЯЦ**). Питома вага кожної з названих категорій цінностей визначається арифметичною сумою відповідей, що збігаються з ключем (кожний збіг відповіді з ключем дорівнює 1 балу).

Ключ.

СЦ - 2а, 5б, 6г, 7г, 9а, 10б, 11а, 12а, 14в, 17а, 18а, 19в, 20а.

ЕЦ - 2б, 5а, 7в, 9в, 10в, 11в, 12б, 14б, 15б, 17б, 18в, 19б, 20б.

МЦ - 1а, 2в, 6в, 7б, 10а, 11г, 12г, 14а, 15в, 17г, 18г, 19а, 20г.

ЯЦ - 2г, 6а, 7а, 9б, 10г, 11б, 12в, 14г, 15а, 17в, 18б, 19г, 20в.

Максимально можливе значення кожної шкали 13 балів, тому одержане фактично число балів треба розділити на 13 та помножити на 100% і отримати в процентах вираження відповідної шкали. Індивідуальні показники тестування можна зобразити у вигляді графіка.

Визначаються також найбільш значимі психічні стани випробовуваного у переживанні й ставленні до навколишнього середовища: стан релевантності (**Rlv**), психічні стани інфантізму (**Inf**) та ескапізму (**Escp**).

Ключ.

Rlv – 4в, 5а, 9в, 14б, 15в, 23а, 24а, 24г, 25б, 25г.

Inf – 1б, 3в, 7б, 16б, 17в, 22а, 22г, 23г, 24б, 25в.

Escp – 6в, 6г, 8в, 13в, 16г, 18б, 20в, 23в, 24в, 25а.

Кількісні вирази домінуючих психічних станів свідомості на момент обстеження визначаються у відсотках за попередньою логікою розрахунків. Оскільки максимально можливе значення кожної шкали складає 10 балів, то одержане фактично число балів ділиться на 10, а частка від ділення помножується на 100%. Отримане число і буде процентним виразом шкали конкретного психічного стану свідомості людини у переживанні і ставленні до довкілля. Кількісні показники заносяться до графіка.

Окрім означених цінностей і фонових психічних станів, тест дозволяє виявляти індекси кількісного виразу екопсихологічних диспозицій, які займає випробовувана людина на момент дослідження. За цими екодиспозиціями прослідковується спрямованість дій та вчинків, як узагальнена риса особистості або потенційна схильність людини чинити так чи інакше стосовно свого довкілля. Таких екодиспозицій за тестом виявляється 6 категорій: колаборативна (**Clb**), несеситивна (**Nes**), індиферентна (**Ind**), екосовмісійна (**Sms**), екосовметральна (**Smt**), гашенарна (**Gach**).

Наведемо ключі вказаних екодиспозицій:

Clb - 4в, 5а, 9в, 13а, 21б, 22б, 23в.

Nes - 1в, 3б, 4б, 5в, 8б, 16а, 21а.

Ind - 1б, 3а, 4а, 8в, 13в, 19г, 22а.

Sms - 1г, 3в, 4г, 13г, 16в, 22в, 23г.

Smt - 5г, 8а, 13б, 15г, 21г, 22г, 23б.

Gach - 2в, 6б, 8г, 9г, 16б, 21в, 23а.

Очевидно, що в кожній атрибутивній екодиспозиції максимально може бути 7 балів. Питома вага виразу екодиспозицій знаходиться шляхом поділу фактично одержаних балів на 7 та зведення цього здобутку до 100% (помноженням на 100). Отриману величину можна зобразити на тому ж графіку у вигляді гістограми або викреслити у вигляді діаграмних стовпчиків

Інтерпретація матеріалу тестування здійснюється відповідним тлумаченням психологічних сенсів щодо вираженості і співвідношення як особистісних ціннісних орієнтацій, домінуючих психічних станів екологічної свідомості, так і розподілу диспозиційних шкал індивідуальної екологічної свідомості. Для цього коротенько позначимо психологічні сенси тестових екопсихологічних шкал, не зупиняючись на шкалах.

Шкала екопсихологічної релевантності відтворює психічні стани переживання довкілля незалежно від зовнішнього нагадування про нього. Це той випадок, коли проблеми екології відчуються як дотичні до екологічних цінностей чи проблем завжди і постійно, а не у зв'язку з чимось чи з приводу якої-небудь події (обговорення екологічних проблем, екологічного тестування, загострення ситуації, виникнення забруднення або щось подібне, що актуалізує у свідомості екологічну тему). В разі екопсихологічної релевантності екологія є знаковою для людини, екологія, як мовиться, «входить до теми», нею людина зацікавлена, вона є у полі зору. Як віруюча людина живе молитвою, так екологічно релевантна є екологічною у самовизначеності, помислах, діях і вчинках. Екологічна релевантність близька і споріднена з категорією компліцитності екологічної свідомості, але компліцитність – є більш глибока залученість особистості до теми екології.

Шкала екологічного інфантилізму – примітивно дитяче переживання й розуміння екологічних цінностей: емоційно-вольова незрілість, несформованість, несамостійність рішень і дій, занижена критичність, підвищена тривожність. Звідси екологічна дефнесія – глухота по відношенню до оточення, духовна спустошеність. Поведінкові прояви: безпосереднє, емпіричне, «ручне» пізнання дійсності, безпорадність, можлива екодевіантність, компенсаторні реакції – фантазування, витіснення, заміщення, проєкції, жорстокість, капосництво, наруга, хизування і т. ін.

Шкала екопсихологічного ескапізму – психічні стани і переживання довкілля, що спричиняють уникнення реалій дійсності, стан пригніченості життєвого тону, настрою, самопочуття, невизначені відчуття загрози з боку екологічних проблем, подій, явищ, своєрідна втеча у світ ілюзій, відмежування, ширма суб'єктивного відчуття безпеки і комфорту. Поведінкові прояви: бездіяльність, пасивність, байдужість, негативні переживання, невпорядковані дії, невизначені тривоги, несприйнятливості і нечутливості або фобії, іпохондрії, втрата зацікавленості до цінностей середовища.

Совметральна екодиспозиція – усвідомлена лінія аргументованого і обґрунтованого уборкування природних систем задля задоволення своїх інтересів, нерідко насилля над природою з метою ефективнішої її експлуатації. Люди взяли собі в голову, що їм надано право наводити свій порядок у природі, влаштовувати в ній все так, як вигідно самій людині. Це є готовність, схильність підкоряти природу згідно своїм цілям, потребам, інтересам. Як правило, совметральне ставлення до природи спонукається та обумовлюється розсудливими й урозумілими намірами, часто маскується гуманними засадами, "обґрунтованими" планами і діями, а врешті-решт обертається згубними та руйнівними наслідками.

Совмісійна екодиспозиція - зворотна по відношенню до совметральної схильність покірно плинати залежності від природної стихії, безамбіційно сприймати "обурення" природних законів, систем і циклів. Вона відтворює слабкість людської істоти перед силами та стихіями природного початку. Коли природа нагадує про себе та ще показує свою велич і силу, людина згасає у своїй зухвалості і проявляє покірність, майже первісну шанобливість, шукає в ній же захисту, сподівається на її милосердя. Ця тенденція продиктована від природи біологічною домінантою в сутності самої людини, а також обмеженістю її пізнання, де з усією очевидністю виступає людська немічність перед уразливою дією природних стихій.

Колаборативна екодиспозиція. В її основі лежить розуміння активного єства і живої сутності природи. Відповідно до такого розуміння визначаються умови для узгодженості дій і наслідків рішень, що приймаються згідно з законами розвитку природних явищ, біологічних процесів і циклів, у геопланетарних системах. Колаборативна екодиспозиція сприяє відновленню порушених екодиспропорцій, стриманню антропогенного тиску на природу, забезпеченню природного балансу і гармонії. Цією екодиспозицією людина оптимально врегульовує власні стосунки з довкіллям.

Несесітивна екодиспозиція – це така стратегія людського поведіння з природним середовищем, відповідно до якого природа є комора, а людина в ній господарює. Іншими словами, людина бере з природної хижі все, що їй потрібно, не турбуючись про поповнення запасів. Споживацька сутність людської істоти, як відомо, безкінечна, але ресурсні можливості її задоволення обмежені навіть у самої природи. Та й це не заважає людям і суспільствам оббирати надра, океани і космос, брати з річки рибу, а з поля врожаї, не піклуючись про ту саму річку чи землю. Навіть закони ми поскладали на користь людини і суспільства, а не першозданної природи.

Індиферентна екодиспозиція полягає в тому, що людина ніби не помічає, що є природа зі своїми законами і особливостями, як би відсторонюється від неї. Природа, як би, сама по собі, а людина – сама собою. Як не дивно, але навіть відкриваючи ті самі закони природи, ми навчилися абстрагуватися від їх першородної сутності і не зважати на них. У буденній свідомості індиферентна екодиспозиція чи не сама найпоширеніша річ, яка дозволяє не помічати, зневажати тим, що відбувається у довкіллі.

Гашенарна екодиспозиція – частіше напівсвідома або підсвідома схильність наносити шкоду тим чи іншим природним об'єктам: руйнування задля забави або порізи дерева від скуки. Підліткова жорстокість, або зумисна наполегливість прокласти автомагістраль серед вікового лісу інакше не назвеш. Останні дві екодиспозиції можна вважати похідними одна від одної.

Взагалі, всі екодиспозиції можуть переходити у складні сполуки між собою, рідко зустрічаються у чистому вигляді, але вони ще мало вивчені і заслуговують на увагу сучасних та майбутніх екопсихологів.

Зважаючи на відсутність нормативів (їх просто не може бути), доцільно обговорювати індивідуальні показники стосовно до усереднених загальногрупових однорідної вибірки з урахуванням ознак регіону, віку, статі, професійної діяльності, освітнього цензу тощо.

Методика діагностики складових буденної свідомості «Здоровий глузд, мораль і право» В.О. Скребця (екопсихологічний тест)

Призначення. Тест призначений для вимірювання психологічного ставлення дорослої людини до екології, економіки, моралі і права. Він дозволяє рівною мірою здійснювати психометрію моральної, економічної та екологічної свідомості (для порівняння) в системі заданого діапазону моральних норм. Тест дозволяє не тільки виявляти кількісну міру вираженості кожної з цих сфер буденної свідомості, але й визначати їх конгруентність (відповідність між собою), співставляти значимість однієї сфери людської свідомості по відношенню до інших.

За допомогою тесту можна з'ясувати у кожній сфері свідомості форми її прояву на різних психологічних рівнях: когнітивному, поведінковому та у складі «я»-концепції особистості.

Додатково тест діагностує ментальний тип здорового глузду - за перевагами раціонального чи емоційного його початку.

Тест має 4 основні шкали (моральна, правова, економічна та екологічна свідомість), 3 субшкали (когнітивна, поведінкова складові та у сфері «я»-концепції), 2 додаткові шкали (емоційного та раціонального початку в категорії здорового глузду).

Обґрунтування. В умовах динамічного суспільства важливого значення набувають соціальні, моральні, правові механізми регуляції взаємодії людини з її життєвим середовищем. Є суспільно-статусні, соціально-психологічні, економічні, виробничі, побутові, майнові та інші взаємини, які мають врегульовуватись. Людство в процесі довготривалої суспільної практики виробило і дотримується здебільшого моральних і правових норм врегулювання міжлюдських стосунків.

Якщо моральні норми в основному запобігають до критеріїв «добра і зла», то правові – зважають ціннісні ставлення людей у цих співвідношеннях. Правові норми формалізовані, прописані, фіксовані конкретними положеннями і державою санкціоновані, у той час, як моральні норми існують лише у людській свідомості і не є жорстко регламентованими. Останні – ближче до практичної сфери, емпіричного досвіду, до безпосереднього споглядання. Вони засвоюються і приймаються емпірично, в життєвому буттєванні. Але ж і правові норми у широкому повсякденні опановуються буденною свідомістю громадян здебільшого так само емпірично. Тому зрозуміло, що вони можуть бути в уявленнях широкого загалу, як і окремої пересічної людини, неточними, багато у чому обмеженими, а то і спотвореними, адже ґрунтуються вони не тільки на моральних нормах, а ще й на потребах та мотивах людських, їх ціннісних орієнтаціях, особистісних сенсах, очікуваннях, установах, яких, як відомо, така безліч, якою є чисельність людей. У кожній людини свої мірки, свої «лінзи» переломлення як моральних норм, так і, особливо, правових,

юридичних. Але ж моральні у разі викривлень чи спотворень тут же дають себе взнаки завдяки емпіричного зворотного зв'язку з опорою на логіку здорового глузду, правові ж – не зустрічаються повсякденно у людей на життєвому шляху і не можуть постійно корегуватися. То й уявлення про них, певно, будуть менш окресленими, часто інтуїтивними, смутними, імпліцитними, або й не буде у людей про ті чи ті норми ніякого уявлення.

Які б не були наші уявлення про моральні чи (та) юридичні норми, вони співвідносяться людиною з «логікою здорового глузду». У разі невідповідності, дисонансу, неузгодженості, як це бачилося б у площині здорового глузду, вони людиною не приймаються. До речі, правові норми виписуються у відповідності до критеріїв здорового глузду та моралі того суспільства і тієї епохи, в якій вони будуть застосовуватись. Але ні те, ні інше – ні здоровий глузд, ні мораль – об'єктивному вимірюванню не піддається через безліч їх нюансів і багатоплановість критеріїв. Тому і юридичні закони, і їх розуміння чи тлумачення в уявленнях людей не мають завершеної досконалості та однозначності. Немає цієї однозначності навіть у професійних юристів, тим більше немає чіткості уявлень про них у свідомості простих громадян. Це означає, що вимірювати уявлення юридичних норм у буденній свідомості людей немає сенсу, можна вимірювати психологічне ставлення до тих чи тих норм права або до юриспруденції взагалі. Можна діагностувати активне чи пасивне, позитивне чи негативне ставлення, особистісну цінність права, валентність чи індиферентність його для людини, міру прийняття юридичних норм у самоврегулюванні власної життєвої практики.

Саме ця *мета* переслідується у розробленому психологічному тесті «здоровий глузд, мораль і право» - виміряти ціннісне ставлення особистості до права поряд з ціннісними сенсами для людини інших категорій суспільного буття - моралі, економіки, екології.

Теоретичний конструкт тесту застосовує сенсо-ціннісний підхід в психології (А.В.Петровський, О.М.Леонтьєв, В.П.Тугарінов), згідно до якого мотиваційне значення різних видів соціальних норм для того, щоб стати дійсними регуляторами поведінки людини повинні засвоїтись нею не тільки за змістом «знаємих норм» (П.М.Якобсон, Ф.В.Бассін), а й стати визначальними, компліцитними цінностями для особистості (В.О.Скребець). До того ж, особистісне значення (компліцитність) юридичної норми не тільки може не співпадати з суспільним її значенням, а й виступати на рівні з іншими життєво значимими цінностями. Ієрархія особистісно-сенсових переваг спирається виключно або в основному на уявлення про ціннісні норми власної практичної моралі, що склалася під впливом емпіричного досвіду, «життєвського» розуміння належних правил поведінки у широкій сфері суспільної практики.

Зважаючи на вказані теоретичні посилки, тестові завдання методики є індикаторами ціннісних переваг юридичного контексту, а для порівняння ще й інших життєво значимих для особистості цінностей: моралі, економіки, екології. Ситуація ціннісного вибору забезпечується спеціальним

методичним прийомом проекції моральних норм (основні твердження) у різні сфери людського буттявання, серед яких є правові, моральні, економічні та екологічні цінності, як і психологічні механізми здорового глузду – раціональна та емоційна його складові.

У даному діагностуванні використовується принцип оцінки запропонованих об'єктів (типу поведінки, людської якості чи ставлення) відносно певних (здебільшого моральних) проявів та ситуацій з визначенням міри, або ступеню їх значимості для досліджуваної людини. Методика відноситься до типу індивідуально орієнтованих з проєктивним шкалюванням цінностей (за В.О.Скрецем, 2003) та суб'єктивного шкалювання та самооцінювання (за В.Ф.Моргуном, І.Г.Тітовим, 2009), де стимули – вербальні індивідуально орієнтовані, а відповіді закриті типу «оцінювання значення ознаки». Вона спрямована на виявлення смислових індивідуальних конструктів свідомості людини, які опосередковують сприйняття і самооцінки особистісного сенсу ключових у тесті понять – моралі, права, економіки, екології.

Під індивідуальним конструктом свідомості у даному випадку мається на увазі конкретна моральна норма у сполученні (або проекції) за конкретним, заданим тестом, проявом людської якості, ставлення чи поведінки. Їх, таких конструктів у кожному тестовому твердженні 6 (в усьому тесті їх задається 120). Наприклад, 6-те твердження: «Добро для інших не здійснюється з користі для себе. Наскільки це дійсно так, правильно у сфері: а) економіки; б) права; в) моралі; г) духовності; д) творчості; є) екології». Тут є 6 особистісно-смислових конструктів свідомості: 1) добро для інших без власної користі у сфері економіки; 2) те саме у сфері права; 3) у сфері моралі і т.д. Ці, що задані тестом, шість конструктів пропонується виразити кількісно за методом шкалювання на осі «мінімум - максимум» (аналогом є графічний прийом оцінювання ознаки у методиці «градусник» Рубінштейн-Дембо). У такий спосіб отримується кількісний вираз суб'єктивної проекції відповідного особистісно-смислового конструкту (у даному твердженні, як і в усіх інших, по 6 проекцій).

Отже, тест містить 4 основні шкали (мораль, право, економіка, екологія),

3 субшкали екологічної свідомості (як і моральної, економічної чи правової) за її структурними компонентами: когнітивна складова, поведінкова складова та складова у сфері «я»-концепції. Початково тест діагностує психологічні механізми здорового глузду (В.О.Скребець, 2006,2009), а саме раціональний та емоційний його компоненти.

Якщо предметні (основні) шкали (мораль, право, економіка, екологія) презентують загальне ціннісне ставлення людини до тієї або іншої сфери свого буття, то субшкали (когнітивна складова, поведінкова складова, «я»-концепція) розкривають сфери свідомості, що забезпечують (або містять) рефлексію конкретного ціннісного ставлення. Коротенько охарактеризуємо їх на моделі екологічної свідомості.

Когнітивна сфера екологічної свідомості. Свідомість людини неоднорідна і в різних змістовних сферах може характеризуватися різною когнітивною складністю. Вважається, що когнітивна складність визначається розмірністю або кількістю незалежних факторів семантичного простору (Кр.психол.словарь, под ред. Петровского, Ярошевского, М.,1985. – с.112). Когнітивна сфера (від лат. *cognitio* – знання, пізнання) – образ відтвореної свідомістю дійсності (як, наприклад, категорія суб'єктивної або когнітивної картини світу в психології), яка може бути представлена результатами психосемантичних вимірів або метричних, порядкових шкал. У когнітивній сфері свідомості можуть по-різному бути вираженими образи-уявлення екології, економіки, моралі, права і т.ін. Центральними у когнітивній психології є питання організації знання, зокрема співвідношення вербальних та образних уявлень, а також ставлення до цих уявлень.

Когнітивна субшкала у даному тесті вимірює суб'єктивні проєкції здебільшого вербальні, мовні розуміння, зокрема, екологічних (як і інших, що розглядаються в тесті) норм регуляції поведінки і діяльності особистості в її життєвому середовищі переважно у моральних їх проявах.

Когнітивна складова екологічної свідомості представлена у семи твердженнях: 4є,12є,13є,15є,16є,18є ,20є і в ідеалі (максимально) за усередненими показниками складає 5 умовних балів у кожному твердженні.

Змістовно вона розкриває: міру розсудкової схильності людини до розуміння гармонії і внутрішнього комфорту, збереження довкілля і життєвого середовища як моральної норми і гідності людини, обачності в екології, зваженості й відповідальності власної позиції щодо охорони й захисту природи, обізнаності з проблем ставлення і поведінки у життєвому середовищі, вимогливості до себе й інших стосовно екологічних дій і вчинків. Зауважимо, що інтерпретація здійснюється буквально за формулюваннями критеріїв тверджень, що вказані ключом (відповідною шкалою) тільки з урахуванням їх кількісного виразу.

Кожен з цих індивідуально-сміслових конструктів в кількісних вимірах представляють різні сторони когнітивної сфери екологічної свідомості. Математичне їх усереднення дає тестове навантаження за даною субшкалою. Хоча, звичайно, матеріал можна аналізувати і за кожним смисловим конструктом окремо, особливо, якщо йдеться про великі вибірки досліджуваних. Правда, схема їх упорядкування буде дещо іншою, ніж та, що пропонується тут.

Поведінкова складова екологічної свідомості полягає в опосередкуванні зовнішньої (рухової) діяльності та внутрішньої (психічної) активності екологічними нормами чи уявленнями, відповідними моральними спрямуваннями. В психології поведінка людини трактується, як діяльність, що має природні передумови (рухові, психофізіологічні, біохімічні), але по суті це є суспільна активність, орієнтована переважно соціальними потребами, нормами і правилами спільного життя людей, соціальних і культурних ролей та іншими знаковисловими системами, що здійснюються в умовах взаємодії з факторами фізичного та соціального середовища. В

еколого-психологічному контексті доцільно розглядати поведінкову форму прояву екологічної свідомості з боку її внутрішніх складових: ціннісних орієнтацій та особистісних сенсів, усвідомлено прийнятих норм і правил, що спрямовані в суспільну площину людських стосунків з життєвим оточенням та в більш широкій взаємодії людини з довкіллям.

Субшкала *поведінкових проявів* екологічної свідомості вимірює ставлення людини, їх ціннісне значення для особистості змодельоване в моральних уявленнях.

Змістовно ця шкала презентує: вміння і схильності пов'язувати поведінку і діяльність з екологічними проблемами, морально-етичні норми у взаємодії з оточенням, увагу й заохочення екологічної культури в життєдіяльності людини, екологічну спрямованість на захист довкілля, раціональний (розумово обгрунтований) підхід до втручання в природу, зваженість впливів на себе, ситуацію й оточуючих людей. Шкала складається з відповідей на твердження: 3є, 6є, 10є, 11є, 14є, 17є.

Прояви екологічної свідомості у складі «я»-концепції діагностуються відповідною субшкалою. Відомо, що «я»-концепція являє собою цілісний образ власного «я», що включає когнітивну компоненту (уявлення своїх якостей, здібностей, соціальної значимості, тощо), емоційну компоненту (прийняття себе, самоповагу, себелюбство) та оцінно-вольову (спрямованість на авторитет, повагу інших, домагання високої самооцінки й ін.). Це – відносно стійка, здебільшого усвідомлена, оригінальна, власна система уявлень про себе, яка опосередковує взаємодію з іншими людьми, цінностями, явищами, нормами поведінки і діяльності, детермінує ставлення, спрямовує особистість в ситуації вибору тощо. «Я»-концепція – передумова і наслідок соціальної взаємодії та залежить від суспільного досвіду.

Саме бачення власного «я» в системі екологічних цінностей і проектує дана субшкала за допомогою 7 тверджень: 1є, 2є, 5в, 7, 8, 9, 19. Вони представляють: рефлексію екологічних справ і дій у якості екологічної адекватності і самототожності, негбайдужого ставлення до природи, яка, у свою чергу, знаходиться в основі особистісних цінностей, заперечується зухвалість і самовпевненість в екологічній практиці, екологія ототожнюється з моральними устоями особистості, цінуються нахили безкорисливості, альтруїзму в життєвій практиці, екологічній взаємодії і т. ін.

Методика

Інструкція. На запропоновані твердження дайте власні оцінні судження щодо наведених варіантів відповідей. Кожне твердження має шість варіантів відповідей. Усі 6 з наведених відповідей треба кількісно оцінити, помітивши на конкретній шкалі у бланку для відповідей рисочкою її вагу, величину, значимість щодо того, про що йдеться у твердженні. Це робиться у такий спосіб. Шкала починається зліва направо, у самій крайній лівій точці вага того, що оцінюється дорівнює нулю, а в самій крайній правій – його вага максимальна. Ви співвідносите значення сказаного між цими полюсами і на проміжку між ними на власний розсуд ставите рисочку на шкалі – чи то

вона буде ближче до нуля, чи ближче до максимуму. Усе залежить від Вашого особистого бачення. Як думаєте, так і оцінюйте, але будьте щирими. У дослідженні вивчається саме Ваша думка.

Текст опитувальника

1. Як на мене, то позитивними і приємними у сприйнятті людини можуть бути:

- а) весела вдача;
- б) добродійність;
- в) розсудливість;
- г) законність справ і дій;
- д) економічна зваженість;
- є) екологічна відповідність (адекватність, самототожність ситуацій).

2. Мені завжди до вподоби, коли помічаю в людині:

- а) порядність (честь і совість);
- б) шире серце і співчутливість;
- в) правову культуру (юридичну грамотність);
- г) високий розум, розсудливість;
- д) рентабельність у рішеннях і справах;
- є) зацікавленість, особистісна причетність, як і не байдуже ставлення до природи.

3. Людині, в принципі, не треба бути красномовною, але, виражаючи свою думку, важливо:

- а) бути почутою і зрозумілою іншими;
- б) стати переконливою у ширості сказаного;
- в) передати свої почуття і ставлення;
- г) утриматися від необачного вчинку, небажаної репліки чи дії;
- д) розібратися в економічній стороні справи;
- є) торкнутися екологічної (відповідної до ситуації) сутності будь-якої проблеми.

4. Розум «бере гору» над емоціями, здебільшого, у сфері:

- а) етики і моралі, добродійності справ;
- б) зваженості доказів, обґрунтованості суджень;
- в) забезпечення нормативної, правослухняної поведінки;
- г) уникнення нервового імпульсу, агресії, роздратування;
- д) фізичного і психологічного комфорту;
- є) відчуттів гармонії, узгодження й балансу з власним оточенням.

5. Удавана зверхність, як і зазнайство, зазвичай, шкодять людині:

- а) у сфері прав і свобод людини;
- б) в економічній площині;
- в) в екологічній практиці;
- г) у розумовій діяльності;
- д) у моралі й етиці людських стосунків;
- є) у почуттєвій сфері.

6. Робити добро для інших завжди приємно, особливо, якщо це стосується:

- а) економіки;
- б) права;
- в) моралі;
- г) духовності;
- д) творчості;
- є) екології.

7. Ознаки здорового глузду і розсудку, а не прояви бурхливих емоцій, як правило, цінуються в:

- а) інтелектуальній (розумовій) сфері;
- б) економіці;
- в) юриспруденції;
- г) моралі;
- д) екології;
- є) духовності.

8. Добродійні справи і людські достоїнства набувають ваги, особливо, коли йдеться про:

- а) естетичні смаки і вподобання;
- г) нахили до альтруїзму (безкорисливості) і

- б) правову обізнаність і користування юридичними норми;
в) уміння вирішувати складні життєві питання і приймати рішення;
- д) навички планування життя та економно жити;
е) схильності до збереження довкілля (природи, соціального і матеріального оточення).

9. Людині завжди чогось не вистачає, але вона відносно безболісно могла б обійтися:

- а) без сумління (укоризни) совісті;
б) без розумової довершеності;
в) без емоційної чуйності;
- г) без правослухняності;
д) без економічної грамотності;
е) без екологічної вихованості.

10. Безкорисливість і благодворіння скрізь заслуговують на увагу, а тим більше там де йдеться про:

- а) добре ставлення до знедолених людей;
б) творчі обдарування і кмітливий розум;
в) добросовісне слідування суспільним і правовим нормам;
- г) естетичну вишуканість в особистому житті, в роботі, у побуті;
д) фінансову благодійність, нежадібність;
е) екологічну культуру.

11. Непостійності духу, імпульсивності, як і безмежності фантазій протистоять:

- а) холоднокровність суджень;
б) правова нормативність, законність дій, поведінки і діяльності;
в) емоційна стриманість, самоконтроль;
- г) моральні почуття честі і гідності;
д) економічна виваженість (матеріальна чи/та фінансова культура);
е) спрямованість на природу і захист довкілля.

12. Повага людей самих до себе, як на мене, коріниться у :

- а) добрих їх справах;
б) мудрості рішень і вчинків;
в) нині діючих юридичних законах;
- г) взаєморозумінні і злагоді між людьми;
д) матеріальній забезпеченості життя;
е) збереженні довкілля, життєвого середовища.

13. Раптова, несподівана і непродумана дія більшою мірою буває згубною у сфері:

- а) моралі;
б) права;
в) духовності;
- г) економіки;
д) творчості;
е) екології.

14. Дотримання існуючих норм і правил, де треба воля, почуття і розум, необхідні для:

- а) творчої інтелектуальної діяльності;
б) емоційної сфери;
в) моралі й етики стосунків;
- г) економічної діяльності;
д) сфери прав і свобод людини;
е) зваженого втручання у природу.

15. Тільки з розумними і досвідченими людьми можна набратися:

- а) життєвої енергії та душевних сил;
б) розуму й розсудку, позитивного досвіду;
в) навичок законодавчого відстоювання своїх прав і свобод;
- г) правил, прикладів і способів доброчинності;
д) мудрості вести економічні справи;
е) екологічної відповідності, власної позиції щодо охорони й захисту природи.

16. Ерудованість, обізнаність, знання виділяють людину та особливо цінуються в обговореннях:

- а) моральних та етичних тем;
б) відчуттів і роздумів з питань життя насущного;
- г) юридичних норм і проблем правосуддя;
д) питань людських взаємин і переживань;
е) проблем ставлення і поведіння в природному,

в) економічних проблем сучасного життя;

соціальному й матеріальному оточенні.

17. Неспішність у слові та дії, зазвичай, сприймається як ознака:

а) розсудливості й розуму;

г) моральної пощадривості себе й інших;

б) емоційної вихованості, стриманості;

д) економічності, рентабельності у витратах власних сил і ресурсів, на зразок заощаджень матеріальних цінностей;

в) обачності в поведінці з огляду на загальноприйняті правила і юридичні норми;

є) зваженості впливів на себе, ситуацію і людей.

18. Думаю, що з приводу правопорушення когось варто зразу і ґрунтовно говорити, та навіть поспішати з:

а) вражаючими фактами, ганебними моментами ситуації;

г) морально-етичними оцінками вчику чи поведінки;

д) соціальними та економічними осмисленнями;

б) викриттями з приводу скоєного правопорушення чи проступку;

є) екологічними умовисновками, як і тими речами, що стосуються наслідків для оточуючих.

в) роздумами та аналізами подібних ситуацій;

19. Недоліки інших варто помічати і завжди доречно вчитися на чужих помилках, зокрема, там, де вони торкаються:

а) моральних якостей;

г) розуміння права (юриспруденції);

б) розумових здібностей;

д) економічної практики;

в) проявів емоцій і почуттів;

є) ставлень до людей, речей, подій і явищ довкілля.

20. Свій власний досвід, безумовно, є цінним, але наукові знання значно збагачують його, а саме:

а) психологічні (про розум і почуття);

г) економічні (про матеріальні і фінансові цінності);

б) етичні (про поведінку і мораль);

д) хіміко-біологічні (про живу і неживу природу);

в) юридичні (про норми права);

є) екологічні (про життєве середовище);

Спасибі за терпіння і щирість у відповідях

Бланк для відповідей

	№1		№2		№3		№4		№5
а		а		а		а		а	
б		б		б		б		б	
в		в		в		в		в	
г		г		г		г		г	
д		д		д		д		д	
е		е		е		е		е	
	№6		№7		№8		№9		№10
а		а		а		а		а	
б		б		б		б		б	
в		в		в		в		в	
г		г		г		г		г	
д		д		д		д		д	
е		е		е		е		е	
	№11		№12		№13		№14		№15
а		а		а		а		а	
б		б		б		б		б	
в		в		в		в		в	
г		г		г		г		г	
д		д		д		д		д	
е		е		е		е		е	
а	№16	а	№17	а	№18	а	№19	а	№20
б		б		б		б		б	
в		в		в		в		в	
г		г		г		г		г	
д		д		д		д		д	
е		е		е		е		е	

Обробка результатів

1.Результати графічного шкалювання вимірюються лінійкою (в см) і заносяться в таблицю 1 у відповідності до буквенних індексів у порядкових номерах тестових тверджень. Підраховуються (знаходяться суми) кількісних виразів по горизонталі кожної шкали і знайдена сума ділиться на 20 (знаходиться середня арифметична кількісного виразу в кожній шкалі тесту). Середнє значення записується в колонці $X_{ср}$.

Табл.1. Перенесення показників з первинних протоколів для 10 обстежених

№ п/п	шкала	Питання ПІБ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	
			б	а	б	а	д	в	г	г	а	а	г	а	а	в	г	а	г	г	а	б	
1	Мораль																						
2																							
3																							
4																							
5																							
6																							
7																							
8																							
9																							
10																							
			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	
			г	в	г	в	а	б	в	б	г	в	б	в	б	д	в	г	в	б	г	в	
1	Право																						
2																							
3																							
4																							
5																							
6																							
7																							
8																							
9																							
10																							
			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	
			д	д	д	д	б	а	б	д	д	д	д	д	г	г	д	в	д	д	д	г	
1	Економіка																						
2																							
3																							
4																							
5																							
6																							
7																							
8																							
9																							
10																							
			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	
			є	є	є	є	в	є	д	є	є	є	є	є	є	є	є	є	є	є	є	є	
1	Екологія																						
2																							
3																							
4																							
5																							
6																							
7																							
8																							
9																							
10																							
			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	
			в	б	а	б	г	д	а	в	б	б	а	б	д	а	б	б	б	а	в	а	
1	Раціональне																						
2																							
3																							
4																							
5																							
6																							
7																							
8																							
9																							
10																							
			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	
			а	г	в	г	є	г	є	а	в	г	в	г	в	б	а	д	б	а	в	д	
1	Емоційне																						
2																							
3																							
4																							
5																							
6																							
7																							
8																							
9																							
10																							

Табл.2 Угрупування й обрахунки тестових субшкал

№	Когнітивна складова										Поведінкова складова							Я-концепція							Примітка
	4a	12a	13a	15г	16a	18г	20б	X\7	3б	6в	10а	11г	14в	17г	X\6	1б	2а	5д	7г	8г	9а	19а	X\7		
1																									
2																									
3																									
4																									
5																									
6																									
7																									
8																									
9																									
10																									
№	4в	12в	13б	15в	16г	18б	20в	X\7	3г	6б	10в	11б	14д	17в	X\6	1г	2в	5а	7в	8б	9г	19в	X\7		
1																									
2																									
3																									
4																									
5																									
6																									
7																									
8																									
9																									
10																									
№	4д	12д	13г	15д	16в	18д	20г	X\7	3д	6а	10д	11д	14г	17д	X\6	1д	2д	5б	7б	8д	9д	19д	X\7		
1																									
2																									
3																									
4																									
5																									
6																									
7																									
8																									
9																									
10																									
№	4с	12с	13с	15с	16с	18с	20с	X\7	3с	6с	10с	11с	14с	17с	X\6	1с	2с	5в	7д	8с	9с	19с	X\7		
1																									
2																									
3																									
4																									
5																									
6																									
7																									
8																									
9																									
10																									

Мораль

Право

Економіка

Екологія

2. У відповідності до колонтитулів таблиці 2 переносяться показники в неї з таблиці 1. Підраховуються їх середні значення у відповідних субшкалах: «когнітивна складова», «поведінкова складова», «я-концепція».

3. Переносяться знайдені показники у зведену таблицю результатів тестування (табл.3). Віднаходяться рангові співвідношення у споріднених блоках шкал, в кожній окремо: для предметної сфери життєдіяльності і в психологічних складових – в когнітивній, поведінковій складових та в «я-концепції».

4. Визначається співвідношення між раціональною та емоційною компонентами здорового глузду шляхом ділення величини раціонального його виміру на емоційний. Якщо отримана від ділення величина більша 1.0, то у даної людини в її здоровому глузді переважає раціональний початок, якщо вона менша 1.0, то переважає емоційний. Коли ця величина складає показник 1.0, то у здоровому глузді раціональні й емоційні тенденції зрівноважені.

Методика диагностики интенсивности субъективного отношения к природе «Натурафил» С.Д. Дерябо, В.А. Ясвина

Источник: Дерябо С.Д., Ясвин В.А. Экологическая психодиагностика: Даугавпилс. – 1994. – 386 с.

Назначение. Опросник «Натурафил» предназначен для диагностики уровня развития интенсивности субъективного отношения к природе непрагматической модальности и его структуры. Под интенсивностью отношения понимается его структурно-динамическая характеристика, показывающая, в каких сферах и в какой степени проявляется отношение.

Опросник включает 4 основных шкалы, соответствующих четырем теоретически выделенным компонентам интенсивности: перцептивно-аффективному, когнитивному, практическому и поступочному, а также дополнительную шкалу натуралистической эрудиции.

Перцептивно-аффективная шкала (ПА) направлена на диагностику степени изменений в системе аффективно окрашенных «эталонов» личности эстетического, этического и витального характера, обусловленных отношением к природе, которые проявляются на уровне эстетического и этического освоения объектов природы, повышенной восприимчивости к их чувственно-выразительным элементам, стремлении их «получать» - своеобразном «сенсорно-эстетическом голоде», свободе от неадекватных социальных эстетических стереотипов, отзывчивости на витальные проявления природных объектов, реализующейся через эмпатию, идентификацию и т.д.

Когнитивная шкала (К) направлена на диагностику степени изменений в мотивации и направленности познавательной активности, связанной с объектами природы, обусловленных отношением к ней, которые проявляются в готовности (более низкий уровень) и стремлении (более высокий) получать, искать и перерабатывать информацию об этих объектах, в особой «информационной сензитивности» к ним.

Практическая шкала (Пк) направлена на диагностику степени изменений в мотивации и направленности практической деятельности с природными объектами, обусловленных отношением к ней, которые проявляются в готовности и стремлении к непрагматическому практическому взаимодействию с природными объектами.

Поступочная шкала (Пс) направлена на диагностику изменений и поступках личности, обусловленных отношением к природе, проявляющихся в активности личности по изменению окружения в соответствии с этим отношением.

Дополнительная шкала натуралистической эрудиции (НЭ) направлена на диагностику совокупности имеющихся у личности сведений об объектах природы.

Каждая шкала состоит из 10 дихотомических пунктов (по принципу

«да – нет»), всего –50 пунктов.

Опросник «Натурафил» предназначен для диагностики интенсивности отношения к природе, в первую очередь, у школьников 10 – 17 лет, поскольку нормы разработаны именно для этой категории испытуемых. Методика проводится в устной или письменной форме, испытуемые на специальном бланке отмечают свои ответы. Возможен индивидуальный и групповой вариант проведения.

Инструкция. Перед Вами ряд вопросов о Вашем отношении к природе, на которые мы просим ответить «да» или «нет» (на вопросы, отмеченные «*» можно отвечать «не знаю»). Отвечать на вопросы следует быстро, так как первая реакция лучше всего отражает Ваш выбор.

В данной методике нет «хороших» и «плохих» ответов. Ваше мнение ценно для нас именно таким, какое оно есть. При ответе «да» на бланке ответов ставьте «+» рядом с номером вопроса, при ответе «нет» – «-», «не знаю» – «н».

При проведении методики «на слух» вопросы зачитываются один раз. Время на ответ 3-5 секунд. Общее время проведения методики с учетом самостоятельной подготовки испытуемыми бланка для ответов – около 25-30 минут.

Испытуемым раздаются бланки следующего образца.

БЛАНК ДЛЯ ОТВЕТОВ

1. 6. 11. 16. 21. 26. 31. 36. 41. 46.
2. 7. 12. 17. 22. 27. 32. 37. 42. 47.
3. 8. 13. 18. 23. 28. 33. 38. 43. 48.
4. 9. 14. 19. 24. 29. 34. 39. 44. 49.
5. 10. 15. 20. 25. 30. 35. 40. 45. 50.

Текст методики:

1. Вас радует, когда тигр в цирке прыгает сквозь огонь?
2. Верно ли, что, придя к кому-то в гости, и увидев там библиотечку, Вы невольно ищете глазами книги, связанные с природой?
3. Вам было бы чуждо ухаживать за животными, принадлежащими кому-то из членов Вашей семьи?
4. Проходя мимо, Вы бы стали освобождать животное из капкана?
5. Верно ли, что хвойные деревья отличаются от лиственных еще и тем, что не сбрасывают свою хвою?
6. Комнатные растения улучшают Ваше настроение?
7. Увидев в лесу незнакомое растение, Вы постараетесь узнать как оно называется?
8. Вы специально покупаете растения, чтобы ухаживать за ними?
9. Правда ли, что Вы скорее всего не станете мешать близкому человеку нарвать в лесу букет красивых, но редких цветов? (да - не стану; нет - стану)
- *10. Алоэ относится к кактусам?
11. Мох на деревьях портит их внешний вид?
12. Листая книгу и встретив в ней изображение незнакомого растения,

Вы захотите прочесть и его описание?

13. Если в Вашей семье заводят комнатные растения, то они будут посажены и Вашими руками?

14. Верно ли, что если Вы очень торопитесь и на Вашем пути оказались заросли ландышей, то вы, вероятно, не станете их обходить? (да - не стану; нет - стану)

*15. Семена ели созревают осенью?

16. Как Вам кажется, Вы способны пожалеть раздавленного таракана?

17. Вам приходилось переписываться со специалистами-биологами или задавать вопросы редакциям научных журналов?

18. Вы тратите деньги на Ваши увлечения, связанные с природой?

19. Вы можете сказать, что благодаря Вашим стараниям у кого-нибудь отношение к природе в чем-то улучшилось?

*20. Окунь – это хищная рыба?

21. Вы считаете крыс противными?

22. Если началась передача или фильм о животных, то Вы, скорее всего, переключите телевизор на другую программу?

23. Если Вам на день рождения принесут хомячка, рыбок или других животных, то Вы удивитесь такому подарку и растеряетесь?

24. Вам приходилось помогать животным в трудное для них время?

*25. Паук – это насекомое?

26. Вы бы стали любоваться ядовитыми змеями в зоопарке?

27. Вы встанете в длинную очередь за билетами на выставку кошек, птиц, рыбок или других интересных Вам животных?

28. Вам приходилось получать потомство от Ваших животных?

29. Вам случалось по собственному желанию делать заметки о животных для журнала, газеты или стенгазеты?

*30. Спаниель – это служебная собака?

31. Вы считаете крапиву неприятным растением?

32. Вы находите интересным послушать сообщения знатоков природы об их наблюдениях?

33. Вы готовы потратить время, чтобы научиться у специалиста собирать, засушивать и сохранять природные материалы для композиций?

34. Правда ли, что Вы вряд ли отзоветесь на объявление в газете с предложением поехать в воскресенье расчищать лес от мусора?

*35. Бамбук – это трава?

36. Вы согласны, что серьезный человек не станет просто так бродить по лесу? (да - не станет; нет - станет).

37. Вы испытываете потребность в поиске новых знаний о природе?

38. Вы согласитесь по просьбе музея собрать и оформить ботаническую или зоологическую коллекцию природы Вашей местности?

39. Вы стремитесь раскрывать людям красоту, тайны природы?

*40. Биология – это наука об изучении всей природы?

41. Вы сочтете чудачком человека, который находит приятным кваканье лягушек на болоте?

42. Просматривая научно-популярные журналы, Вы в первую очередь обращаете внимание на статьи о природе?

43. Вы согласны часами проводить время с человеком, который научил бы Вас вести наблюдения за жизнью природы?

44. Вы участвуете в работе экологических групп, движении «зеленых» и т.п.?

*45. В пустыне можно замерзнуть, простудиться?

46. У Вас вызывают неприязнь бродячие собаки и кошки?

47. Вы бы поехали специально в другой город на зоологическую выставку, в ботанический сад, музей природы?

48. Вам трудно умело оборудовать аквариум или клетку для попугаев?

49. Вам приходилось вступать в конфликт с людьми, которые сильнее Вас или выше по своему положению, если они могли нанести ущерб природе?

*50. Белый медведь охотится на пингвинов?

Обработка и интерпретация результатов. Результаты методики обрабатываются с помощью специального ключа. «Результативным» считается ответ испытуемого, который совпадает с ключом, и за него дается один балл. Ответ «не знаю» по шкале натуралистической эрудиции всегда считается «нерезультативным».

КЛЮЧ

Растения	Животные	Природа	
1. - 6. + 11. - 16. + 21. - 26. + 31. - 36. - 41. - 46. -			ПА
2. + 7. + 12. + 17. + 22. - 27. + 32. + 37. + 42. + 47. +			К
3. - 8. + 13. + 18. + 23. - 28. + 33. + 38. + 43. + 48. -			Пк
4. + 9. - 14. - 19. + 24. + 29. + 34. - 39. + 44. + 49. +			Пс
5.- 10. - 15. - 20. + 25. - 30. - 35.+ 40. - 45.+ 50. -			НЭ

Интенсивность отношения = ПА + К + Пк + Пс.

Результат по шкале определяется как сумма баллов в данной строке. Первая строка – перцептивно-аффективная шкала (ПА), вторая – когнитивная (К), третья – практическая (Пк), четвертая – поступочная (Пс), пятая – дополнительная шкала натуралистической эрудиции (НЭ). Параметр интенсивного субъективного отношения к природе определяется как сумма баллов по четырем основным шкалам.

Результаты по каждой шкале (от 0 до 10 баллов) переводят в специальную 9-бальную шкалу станайнов с помощью таблицы перевода баллов.

Таблица перевода баллов по шкалам опросника "Натурафил" в станаины

Исходные баллы		0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Ш к а л ы	Перцептивно-аффективная	1	1	1	2	3	4	5	6	7	8	9
	Когнитивная	1	1	2	3	4	4	5	6	7	8	9
	Практическая	1	1	2	3	4	5	5	6	7	8	9
	Поступочная	1	1	2	3	4	5	6	7	8	9	9
	Натуралистической эрудиции	2	3	4	5	6	7	8	9	9	9	9

Показатель параметра интенсивности, полученный путем суммирования результатов по четырем основным шкалам, переводится в так называемую стандартную Т-шкалу с помощью таблицы.

Таблица перевода баллов интенсивности опросника «Натурафил» в Т-шкалу

Баллы	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
Т-баллы	10	10	17	17	21	21	27	27	30	30	34	34	37	37	40	40	43	43	46	46	49
Баллы	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	
Т-баллы	49	52	52	55	55	58	58	62	62	65	65	68	68	71	71	75	75	77	77	83	

Результаты, полученные по стандартным шкалам, являются окончательными данными исследования.

Перевод исходных "сырых" баллов в так называемые стандартные шкалы имеет очень большое значение: это позволяет сравнивать результаты каждого конкретного обследуемого со средним показателем для школьников в возрасте 10 – 17 лет.

В следующей таблице даны интерпретации каждого станаина и Т-баллов.

Таблица интерпретации показателей интенсивности отношения к природе

стандарт / T-баллы	характеристика результата
1/ до 32	крайне низкий
2/ 33 - 37	низкий
3/ 38 - 42	ниже среднего
4/ 43 - 47	средний
5/ 48 - 52	средний
6/ 53 - 57	средний
7/ 58 - 62	выше среднего
8/ 63 - 67	высокий
9/ более 68	очень высокий

Вербальная ассоциативная методика диагностики экологических установок личности «ЭЗОП» С.Д. Дерябо, В.А. Ясвина

Источник: Дерябо С.Д., Ясвин В.А. Методики диагностики и коррекции отношения к природе. – М., 1995. – 147 с.

Назначение. Вербальная ассоциативная методика «ЭЗОП» направлена на исследование типа доминирующей установки в отношении природы. Выделяют четыре типа таких установок: личность воспринимает природу как объект красоты («эстетическая» установка); как объект изучения, получения знаний («когнитивная»); как объект охраны («этическая») и как объект пользы («прагматическая»).

«ЭЗОП» – это «эмоции», «знания», «охрана», «польза» – такие рабочие названия типов установок использовались во время создания методики. Методика состоит из 12 пунктов. Каждый пункт содержит стимульное слово и пять слов для ассоциаций. Например: ЛОСЬ – следы, лесник, трофей, камни, рога. Эти слова отобраны как наиболее характерные, но «неявные» ассоциации, возникающие у людей, с четко выраженным доминированием соответствующей установки. (Четыре слова соответствуют четырем типам установки, пятое – для отвлечения внимания, «мусорное» слово).

Методика проводится в устной форме. На бланке фиксируется только ответ. Возможен индивидуальный и групповой вариант. В письменном варианте методика может использоваться с испытуемыми, начиная с 10-11 лет (возраст ограничен лишь умением быстро писать). В индивидуальном варианте можно не использовать бланк для ответов: испытуемый сообщает их экспериментатору устно. В этом случае минимальный возраст испытуемого 6-7 лет и ограничен только его способностью понять инструкцию.

Обследуемому предъявляется стимульное слово и предлагается выбрать одно из пяти следующих, которое больше всего «к нему подходит». Слова предъявляются *в крайне высоком темпе*, у испытуемого не остается времени осмыслить варианты (5 вариантов для этого наиболее оптимальны) и он вынужден выбирать тот, который «первым пришел в голову», как раз и характеризующий доминирующую у него установку.

Количество выборов того или иного типа представляется в процентном отношении от максимально возможного, а затем им присваиваются соответствующие ранги: 1, 2, 3 и 4. тип установки, получивший наибольший удельный вес (1 ранг), рассматривается как ведущий у данной личности.

Инструкция. Вам будут предложены слова и к каждому из них еще по пять слов. Выберите из этих пяти то, которое для Вас лучше всего связывается с предложенным. Например, дается слово «МЯЧ» и к нему следующие слова: «красный», «футбольный», «большой», «резиновый», «детский». В качестве ответа Вы записываете только выбранное слово,

например, «резиновый». Отвечать нужно быстро, так как первая реакция наиболее точно отражает Ваш выбор.

Стимульный материал

1. ЛЕС:	поляна (К)
муравейник (И)
заповедник (О)
дрова(П)
песок	2. ЛОСЬ:	следы (И)
лесник (О)
трофей (П)
камни
рога(К)
3. ТРАВА:	поливать (о)
силос (П)
кора
роса (К)
стебель (И)	4. ОЗЕРО:	улов (П)
шерсть
острова (К)
моллюск (И)
очищать (О)
5. МЕДВЕДЬ:	паутина
хозяин (К)
малина (И)
редкий (О)
шкура (П)	6. ДЕРЕВО:	осень (К)
кольца (И)
вырастить (О)
мебель (П)
сено
7. БОЛОТО:	головастик (И)
заказник (О)
торф (П)
яблоки
туман (К)	8. УТКА:	запрет (О)
жаркое (П)
рассвет (К)
ветка
кольцевание (И)
9. РЫБА:	жабры (И)
серебристая (К)
нерестилище (О)
жарить (П)
перо	10. САД	берлога
цветущий (К)
опыление (И)
ухаживать (О)
урожай (П)
11. БОБР:	ловкий (К)
резцы (И)
расселение (О)
шуба (П)
грибы	12. ПРИРОДА:	красота (К)
изучение (И)
охрана (О)
польза (П)

Примечание: в скобках после стимульного слова указывается, к какому типу установки относится данный ответ испытуемого (этот ключ не зачитывается).

К – природа воспринимается как объект красоты – эстетическая установка.

И – как объект изучения – когнитивная установка.

О – как объект охраны – этическая установка.

П – как объект пользы – прагматическая установка.

Обработка результатов. Каждый ответ испытуемого сравнивается с ключом и записывается в графу соответствующего типа установки. Количество выборов того или иного типа представляется в процентном отношении от максимально возможного, а затем им присваиваются соответствующие ранги: 1, 2, 3 и 4.

Пример

Первичные данные и обработка результатов

1. Поляна - К
2. Трофей - П
3. Роса - К
4. Острова - К
5. Шкура - П
6. Осень - К
7. Туман - К
8. Кольцевание - О
9. Жабры - И
10. Цветущий - К
11. Шуба - П
12. Красота - К

тип		колич.	доля	ранг
К	-	7	58%	1
И	-	2	17%	III
О	-	0	0%	IV
П	-	3	25%	II

Нужно обращать внимание на количество ответов, несовпадающих ни с одним типом установки в ключе – «мусорные слова». Опыт показывает, что если испытуемый выбрал 3 и более «мусорных» слова, то его результаты необходимо аннулировать, так как он, вероятно, стремился специально использовать наиболее «неподходящие» ассоциации.

Методика диагностики мотивации взаимодействия с природой «Альтернатива» В.А. Ясвина

Источник: Ясвин В.А. Психология отношения к природе. – М. : Смысл, 2000. – 456 с.

Назначение. Методика «Альтернатива» направлена на диагностику ведущего типа мотивации взаимодействия с природными объектами: *эстетического, когнитивного, практического и прагматического*. Обследуемому предлагается выбрать «наиболее подходящий для него» вариант вида деятельности, например: «Для Вашего аквариума Вы бы предпочли завести рыбок: (А) с красивой окраской; (Б) с интересным поведением».

Предпочитаемый вид деятельности позволяет судить о характере мотивации взаимодействия с природой. Предъявляется 12 пар, описывающих различные типы деятельности, которые составлены таким образом, чтобы каждый тип мотивации встречался 6 раз.

Количество выборов того или иного типа также представляется как доля от максимально возможного, а затем каждому типу присваиваются соответствующие ранги: 1, 2, 3 и 4. Тип мотивации, получивший наибольший удельный вес (1 ранг), интерпретируется как ведущий. Как правило, для испытуемых характерно наличие двух основных типов мотивации.

Инструкция. В предложенных ситуациях выберите, пожалуйста, один из двух вариантов А или Б, который кажется наиболее подходящим для Вас. Если Вы считаете данную ситуацию маловероятной для Вас или трудно предпочесть один вариант, то все-таки постарайтесь сделать свой выбор. Отвечать лучше *быстро*, так как первая реакция наиболее точно выражает Ваше мнение.

1. Для Вашего аквариума Вы предпочли бы завести рыбок:
А) с красивой окраской;
Б) с интересным поведением.
2. Вы бы сочли для себя более подходящим занятием:
А) собирать гербарий лекарственных растений;
Б) собирать растения для изготовления настоек.
3. Если бы Вы были учителем биологии, то с большим удовольствием рассказывали ученикам:
А) о строении животных;
Б) о том, как ухаживать за животными.
4. В ботаническом саду Вы скорее всего:
А) будете любоваться тропическими растениями;
Б) захотите получить отросток для выращивания дома.
5. Просматривая книгу о грибах, Вы больше обратите внимание:
А) на то, как они устроены;
Б) на то, как их лучше сохранить на зиму.

6. Будучи селекционером, Вы бы предпочли выводить новые сорта:
 - А) цветочных культур;
 - Б) плодовых культур.
7. Купив календарь природы, Вы сначала прочтете:
 - А) стихи хороших поэтов о природе;
 - Б) заметки из блокнота натуралиста.
8. Получив диплом ученого-агронома, Вы предпочли бы работать:
 - А) в лаборатории;
 - Б) на опытной станции.
9. Вы бы завели собаку:
 - А) чтобы ухаживать за ней;
 - Б) для охраны квартиры.
10. Вы предпочтете прочесть:
 - А) книгу о красоте природы;
 - Б) книгу, которая учит ухаживать за растениями и животными.
11. Если бы Вы работали в лесном хозяйстве, то предпочли бы:
 - А) следить за ростом и развитием деревьев;
 - Б) руководить заготовкой ценной древесины.
12. Если Вас пригласят провести выходной на даче с фруктовым садом, то Вы поехали бы туда:
 - А) весной;
 - Б) осенью.

Обработка результатов. С помощью ключа подсчитывается количество ответов, соответствующих тому или иному типу мотивации. Количество выборов каждого типа представляется как доля от максимально возможного, а затем им присваиваются ранги: 1, 2, 3 и 4.

КЛЮЧ

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
А	Э	П	К	Э	К	Э	Э	К	П	Э	К	Э
Б	К	Пг	П	П	Пг	Пг	К	П	Пг	П	Пг	Пг

Примечание: Э – эстетический тип; К – когнитивный тип; П – практический тип; Пг – прагматический тип.

Пример
Первичные данные, обработка результатов и интерпретация

1. А
2. Б
3. А
4. А
5. Б
6. А
7. А
8. Б
9. Б
10. А
11. Б
12. А

тип		колич.	доля	ранг
Э	-	6	50%	1
К	-	1	8%	III- IV
П	-	1	8%	III-IV
Пг	-	4	34%	II

В данном случае у испытуемого доминирует эстетический тип мотивации, а вторым по значимости является прагматический.

Методика самооценки экологической компетентности Д.С. Ермакова

Источник: Ермаков Д.С. Формирование экологической компетентности учащихся: теория и практика. М. : МИОО, 2009. – 180 с.

Назначение. Методика направлена на определение степени сформированности у учащихся того или иного компонента экологической компетентности. Компонентами экологической компетентности автор считает следующие:

- потребностно-мотивационный (потребности, мотивы экологической деятельности);
- когнитивный (положения современной научной экологической картины мира; характеристики экологического мышления, способы выявления и решения проблем);
- практически-деятельностный (освоение различных видов и функций экологической деятельности, их реализация);
- эмоционально-волевой (волевые качества, необходимые для реализации экологической деятельности, возникающие при этом эмоциональные процессы и состояния);
- ценностно-смысловой (экзистенциальные экологические смыслы, ценности).

Стимульный материал представляет собой таблицу, каждая строка которой соответствует определенному компоненту экологической компетентности, а каждый столбец – уровню компетентности (низкому, среднему или высокому). В конечном итоге выявляются уровни проявления каждого из компонентов экологически значимой компетентности.

Инструкция. 1. Внимательно прочитайте текст таблицы. 2. В каждой строке найдите высказывание, которое, на Ваш взгляд, Вам больше всего подходит. 3. Поставьте «крестик» (☒) в соответствующем квадрате.

Примечание: в каждой строке нужно отметить один квадрат.

Обработка результатов. Строки таблицы соответствуют компонентам экологической компетентности:

- 1-я строка – потребностно-мотивационный;
- 2-я строка – когнитивный;
- 3-я строка – практически-деятельностный;
- 4-я строка – эмоционально-волевой;
- 5-я строка – ценностно-смысловой.

Столбцы таблицы соответствуют уровням экологической компетентности:

- 1) низкий (неосознанная некомпетентность);
- 2) средний (осознанная некомпетентность);
- 3) высокий (осознанная компетентность).

Количественная оценка сформированности того или иного компонента экологической компетентности равна номеру соответствующего столбца.

	1	2	3
1	Я не задумываюсь о том, зачем мне участвовать в экологических проектах	Я не хочу участвовать в экологических проектах	Я хочу участвовать в экологических проектах
2	Я не задумываюсь, какие знания необходимы для реализации экологических проектов	У меня недостаточно знаний для реализации экологических проектов	У меня достаточно знаний для реализации экологических проектов
3	Я не задумываюсь, как практически реализовать экологический проект	Я не обладаю нужными умениями и навыками, чтобы практически реализовать экологический проект	Я обладаю нужными умениями и навыками, чтобы практически реализовать экологический проект
4	Я не задумываюсь о том, какие чувства и эмоции можно испытать от реализации экологических проектов	Я не испытываю особых чувств и эмоций от реализации экологических проектов	Я испытываю сильные чувства и эмоции от реализации экологических проектов
5	Я не задумываюсь о том, зачем экологические проекты могут быть нужны людям и природе	Я не понимаю, зачем экологические проекты нужны людям и природе	Я понимаю, что экологические проекты нужны людям и природе

Опросник экологических установок «ЭкО 30» И.В. Кряж

Источник: Кряж И. В. Психология смысловой регуляции экологически релевантного поведения: Дис. на соискание ученой степени докт. психол. н. по специальности 19.00.01 – общая психология, история психологии. Приложения / Кряж Ирина Владимировна. – Харьков, 2013. – 82 с.

Назначение. Опросник разработан для исследования экологических установок, а именно – установок по отношению к проблеме глобальных экологических изменений. За основу были взяты утверждения, определившие содержание четырех шкал «Экологического опросника ЭкО 44»: отрицание экологических угроз, экологическая интернальность, биоцентризм и «Деньги» (финансово-экономические приоритеты).

Бланк опросника

Инструкция: Вам предлагается перечень различных утверждений, в той или иной степени относящихся к экологической ситуации. В зависимости от того, насколько Вы согласны или не согласны ними, поставьте напротив каждого утверждения один из баллов:

-2 – категорически не соглашаюсь

-1 – пожалуй, не соглашусь

0 – затрудняюсь ответить

1 – скорее, соглашусь

2 – соглашаюсь однозначно

	Утверждение	Балл
1	Экологические проблемы уже сказываются на моей жизни.	
	Самая большая проблема цивилизации – рост потребления.	
3	Еще не известно, происходит ли глобальное потепление	
4	Пока мы не научимся соблюдать права других животных, мы не сможем решить экологические проблемы.	
5	Надо сперва разобраться с экономическими проблемами, а уже потом заниматься экологией.	
6	Чтобы улучшить качество своей жизни, людям следует ограничить свои материальные запросы.	
7	Те, кто много рассуждают о правах животных, забывают о потребностях людей.	
8	От поступков отдельного человека экологическая ситуация никак не зависит.	
9	Научно-технический прогресс и есть главная причина экологического кризиса.	
10	Экологическая проблематика искусственно нагнетается средствами массовой информации.	
11	Самое плохое в техногенных катастрофах то, что страдают животные и природа в целом.	
12	Каждый может способствовать улучшению экологической ситуации, если будет более бережно расходовать воду и электроэнергию.	
13	Влияние человеческой деятельности на климат сильно преувеличено.	
14	По вине человека животные в природе вымирают сейчас катастрофическими темпами.	
15	Когда у человека достаточно денег, он может не переживать из-за экологических проблем.	
16	Если люди не изменят свое отношение к природе, человечество не доживет до следующего столетия.	

17	Экологические проблемы были всегда, а люди как жили, так и живут.	
18	Большинство современных экологических проблем со временем благополучно разрешится для людей естественным путем.	
19	В развитых странах, где высокий уровень жизни, с экологией все в порядке.	
20	Растения и животные, которые наносят человеку вред, могут быть уничтожены.	
21	Никакие экологические проблемы не мешают людям успешно развиваться.	
22	Техногенные катастрофы – неизбежная плата за рост благосостояния людей.	
23	Нет смысла забивать себе голову экологическими проблемами.	
24	Вымирание животных происходит сейчас так же, как и всегда.	
25	Самая большая проблема цивилизации – это человеческая недалечность.	
26	В своей жизни я не замечаю проявлений глобального экологического кризиса.	
27	С существующим отношением к природе человечество, несомненно, вымрет.	
28	Главная причина экологических проблем – непрерывно растущее производство товаров и услуг.	
29	Чтобы люди заботились об экологии, они должны быть в этом финансово заинтересованы.	
30	Животные нужны, чтобы обеспечивать людей едой и одеждой.	

Ключ к опроснику «ЭКО 30»

№ шкалы	Название шкалы	Кол-во заданий	Номера утверждений и направленность «ключа»: обратная направленность отмечена знаком (-)
1	Общий показатель озабоченности глобальными экологическими проблемами	30	1, 2, -3, 4, -5, 6, -7, -8, 9, -10, 11, 12, -13, 14, -15, 16, -17, -18, -19, -20, -21, 22, -23, -24, 25, -26, 27, 28, -29, -30
2	Отрицание экологических проблем	7	-1, 3, 10, 13, 18, 21, 26
3	Экологическая интернальность	8	2, 6, 9, 12, 16, 22, 25, 28
4	Биоцентризм	8	4, -7, 11, 14, -20, -24, 27, -30
5	«Деньги» (шкала финансово-экономических приоритетов)	7	5, 8, 15, 17, 19, 23, 29

Опросник эгоцентрической и антропоцентрической установок по отношению к окружающей среде (ЕААТЕ)

С. Томпсон и М. Бартон

(в адаптации И. В. Кряж и К. А. Андронниковой)

Источник: Кряж І. В. Проекологічні установки як прояв екологічної стурбованості особистості / Кряж І. В., Андроннікова К. А.// Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: «Психологія». – 2012. – № 1009. – Вип. 49. – С. 36-40.

Направленность. Опросник эгоцентрической и антропоцентрической установок по отношению к окружающей среде (ЕААТЕ) был предложен американскими психологами С. Томпсон и М. Бартон в 1994 г. [489]. Согласно авторам, методика позволяет измерять три экологические установки:

- эгоцентрическую (объединяет оценку природы независимо от ее значения для людей и положительное влияние природы на респондента, переживаемое им на физиологическом уровне),
- антропоцентрическую (оценка природы с позиции ее практической ценности для самого респондента и людей в целом),
- экологическую апатию (отрицание и равнодушие по отношению к экологической проблематике).

Бланк методики

Инструкция:

Вам предлагается перечень различных утверждений. *Используя шкалу от -2 (категорически не согласен) до +2 (полностью согласен), оцените, в какой степени Вы согласны или не согласны со следующими утверждениями.*

1.	Одно из худших последствий перенаселения то, что ради прогресса уничтожаются многие природные территории.	
2.	Я могу наслаждаться временем, проведенным на природе, уже только потому, что просто нахожусь на природе.	
3.	Экологические угрозы, такие как вырубка лесов и истощение озонового слоя, преувеличены.	
4.	Хуже всего в уничтожении тропических лесов то, что это ограничит разработку новых лекарственных средств.	
5.	Иногда мне грустно видеть леса, вырубаемые ради ведения сельского хозяйства.	
6.	Мне кажется, что большинство защитников окружающей среды пессимистичны и слегка параноидальны.	
7.	Я предпочитаю заповедники зоопаркам.	
8.	Лучше всего в отдыхе с палаткой то, что это дешево.	
9.	Я не думаю, что проблема истощения природных ресурсов настолько серьезна, как многие считают.	
10.	Я нахожу обременительным забивать себе голову вопросами экологии.	

11.	Меня беспокоит то, что люди исчерпывают запасы нефти.	
12.	Мне нужно проводить время на природе, чтобы быть счастливым.	
13.	Наука и техника, в конечном счете, решат проблемы с загрязнением, перенаселением и истощением ресурсов.	
14.	Больше всего в вырубке лесов меня беспокоит то, что будущим поколениям будет недостаточно пиломатериалов.	
15.	Я не думаю, что выживание людей зависит от природы.	
16.	Иногда, когда я несчастен, я нахожу утешение в природе.	
17.	Большинство экологических проблем для людей разрешится само собой при наличии достаточного времени.	
18.	Меня не волнуют экологические проблемы.	
19.	Одна из наиболее важных причин, чтобы держать озера и реки в чистоте, это то, что у людей будет место, чтобы отдохнуть и насладиться водными видами спорта.	
20.	Я против программ по сохранению дикой природы, уменьшению загрязнения окружающей среды и экономии ресурсов.	
21.	Мне грустно видеть природную среду разрушенной.	
22.	Наиболее важная причина для защиты окружающей среды – человеческое выживание.	
23.	Лучше всего во вторичной переработке то, что она экономит деньги.	
24.	Природа очень важна из-за того, что она может способствовать благополучию человека и доставлять удовольствие.	
25.	На защите окружающей среды делается слишком большой акцент.	
26.	Природа ценна сама по себе.	
27.	Мы должны сохранить ресурсы для поддержания высокого качества жизни.	
28.	Для меня нахождение на природе – отличное средство снятия стресса.	
29.	Одной из наиболее важных причин для защиты окружающей среды является обеспечение дальнейшего высокого уровня жизни.	
30.	Одной из наиболее важных причин для защиты окружающей среды является сохранение дикой природы.	
31.	Дальнейшее освоение земель – хорошая идея, поскольку это позволит сохранить высокое качество жизни.	
32.	Иногда животные кажутся мне практически такими же, как люди.	
33.	Люди настолько же являются частью экосистемы, как и другие животные.	

Ключ

№ шкалы	Название шкалы	Кол-во заданий	Номера утверждений
1	Экоцентризм	12	1, 2, 5, 7, 12, 16, 21, 26, 28, 30, 32, 33
2	Экологическая апатия	9	3, 6, 9, 10, 15, 17, 18, 20, 25
3	Антропоцентризм	12	4, 8, 11, 13, 14, 19, 22, 23, 24, 27, 29, 31

Шкала «Новая экологическая парадигма» («НЭП») Р. Данлопа, К. Ван Лира, А. Мертиг, Р. Джонса (в адаптации И. В. Кряж)

Источник: Кряж И. В. Психология смысловой регуляции экологически релевантного поведения: Дис. на соискание ученой степени докт. психол. н. по специальности 19.00.01 – общая психология, история психологии. Приложения / Кряж Ирина Владимировна. – Харьков, 2013. – 82 с.

Назначение. Шкала «НЭП» (New Ecological Paradigm Scale) разработана Р. Данлопом с соавт. в качестве инструмента исследования экологической озабоченности, рассматриваемой в качестве интегральной мировоззренческой установки. Шкала включает 15 утверждений, отражающие разные аспекты экологического мировоззрения: убеждение о существовании экологических пределов роста, антиантропоцентризм (он же – биоцентризм, признание экологических прав других биологических видов), представления о хрупкости/уязвимости природного баланса, убеждение в том, что человеческий вид зависит от экологических систем и не может быть выведен из-под действия природных ограничений, представления о том, что существует реальная угроза экологического кризиса. Из 15 утверждений НЭП 8 имеют проэкологические и 7 – «антиэкологичные» (при подсчете итогового показателя оценки по этим пунктам инвертируются) формулировки.

Пределы применимости «Шкалы НЭП»

1. «Шкала НЭП» является шкалой установок, которая может применяться индивидуально и в группе.

2. Тест вербальный, состоит из 15 утверждений. В результате обработки вычисляется один общий показатель НЭП (как мировоззренческой экологической установки), а также могут быть дополнительно получены показатели еще 5 экологических установок: «пределы роста», «антиантропоцентризм», «экологический баланс», «человеческая исключительность», «угроза экологического кризиса». Однако использование показателей субшкал возможно только после проверки внутренней согласованности задающих их пунктов.

3. Для заполнения опросника испытуемым требуется 4-7 минут, в зависимости от их скорости чтения, понимания прочитанного и принятия решений относительно экологической ситуации.

Бланк опросника

Бланк опросника не требует дополнительно ответного листа и предполагает заполнение прямо на бланке с утверждениями.

Инструкция: Вам предлагается перечень утверждений об отношениях между людьми и окружающей средой.

В зависимости от того, насколько Вы согласны или не согласны ними, поставьте напротив каждого утверждения свою оценку:

- 2 – категорически не соглашаюсь
- 1 – пожалуй, не соглашусь
- 0 – затрудняюсь ответить
- 1 – скорее, соглашусь
- 2 – соглашаюсь однозначно

1	Мы приближаемся к предельному количеству людей, которое земля может поддержать	
2	Люди имеют право изменять природную среду, чтобы удовлетворять свои потребности	
3	Когда люди вмешиваются в природу, это часто приводит к бедственным последствиям	
4	Человеческая изобретательность – гарантия того, что мы НЕ сделаем землю непригодной для жизни	
5	Люди сильно злоупотребляют возможностью использовать окружающую среду	
6	На земле вполне достаточно природных ресурсов, надо только научиться разрабатывать их	
7	Растения и животные имеют такое же право на существование, как и люди	
8	Природное равновесие достаточно устойчиво, чтобы справиться с воздействием современных промышленных стран	
9	Несмотря на свои особые способности, люди все еще подчинены законам природы	
10	Так называемый «экологический кризис», угрожающий человечеству, весьма преувеличен	
11	Земля похожа на космический корабль с очень ограниченным помещением для ресурсов	
12	Предназначение людей – управлять остальной природой	
13	Природное равновесие очень хрупкое и легко может быть нарушено	
14	Люди, в конечном счете, достаточно узнают о законах природы, чтобы быть в состоянии управлять ею	
15	Если ситуация будет и дальше развиваться, как это происходит сейчас, мы скоро ощутим масштабную экологическую катастрофу	

Ключ к «Шкале НЭП»

№ шкалы	Название шкалы	Кол-во заданий	Номера утверждений и направленность «ключа»: обратная направленность отмечена знаком (-)
1	Интегральная шкала НЭП	15	1, -2, 3, -4, 5, -6, 7, -8, 9, -10, 11, -12, 13, -14, 15
2	Пределы роста	3	1, -6, 11
3	Антиантропоцентризм (биоцентризм)	3	-2, 7, -12
4	Природный баланс	3	3, -8, 13
5	Исключительность человека	3	-4, 9, -14
6	Угроза экологического кризиса	3	5, -10, 15

ПІСЛЯСЛОВО

Даний підручник став основою розробленого за кредитно-модульною системою курсу “Екологічна психологія”, який викладається авторами в Чернігівському національному педагогічному університеті імені Т.Г. Шевченка для студентів 2-го курсу спеціальності “Психологія”. Створивши новий продукт наукового знання, яким у даному випадку є підручник та програма курсу, завжди є побоювання на рахунок того, чи вдалося передати майбутнім фахівцям істину сутність, того, що закладалося авторами. Зворотним зв’язком для нас стали написані студентами есе після вивчення курсу. Роздуми майбутніх психологів стосовно значення екологічної психології для сьогодення частково розвіяли наші сумніви.

Наводимо есе студентки психолого-педагогічного факультету Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка Катерини Манжай.

«Навіщо потрібно вивчати екологічну психологію?»

Кожен із нас, незалежно від обставин, знаходиться у певному середовищі, яке, так чи інакше, робить свій вплив. Це середовище може бути як матеріальним, так і ментальним (наприклад, інформаційним). У нашому випадку неважливим є його вигляд, значно важливішим є саме вплив середовища. Негативний, позитивний, а може й зовсім руйнуючий нас і фізично, і морально. У такому випадку роль відіграє екологія, як факт впливу, та психологія, як наше ставлення до цього впливу. На мій погляд, на перетині цих понять – оточуюче середовище, вплив та ставлення до нього – формуються основні принципи і ключі до розуміння екологічної психології.

Ця галузь психологічної науки для мене виявилася, на диво, структурованою і пропрацьованою, хоча перше знайомство з нею викликало «легкий шок» від неможливості зрозуміти «що це і з чим його їдять». Проте, чим більше звучало обговорень та роз’яснень, тим все більш ясною здавалася суть цієї незвичайної і цікавої науки. Мої роздуми привели до висновків про середовища про те, що, в принципі, наша позиція ставлень до різних середовищ і буде визначати наше екопсихологічне благополуччя. А задача екологічної психології, окрім теоретичних пізнань, спрямувати наше сприйняття всього довкілля в екологічне русло. Саме те, яке допоможе знайти правильний підхід до екопсихологічних середовищ, щоб їх вплив на нас був лише позитивним.

Ще одна важлива причина, з якої, на мою думку, потрібно вивчати екологічну психологію – це те, що окрім оточуючого світу, на себе впливаємо ми самі через механізми екологічної рефлексії. Екологічна рефлексія сприяє формуванню екологічної свідомості. Маючи недостатньо сформовану екологічну свідомість, дуже часто, ми самі здатні нанести собі більше шкоди, ніж усе оточуюче середовище взяте разом. Причому, не лише фізично, а й думками. Нездатність до екореклексії може призвести до помилкових дій, небезпечних для усього навколо та кожного зокрема. Екологічна психологія вчить розвивати це вміння, формувати екологічну свідомість, визначати наше продуктивне і безпечне перебування у світі.

Курс екологічної психології дав мені можливість заново переосмислити і пере структурувати свої знання, які я мала вже до цього. Також, отримати нові поняття і положення, що дозволили інакше бачити знайомі мені життєві сфери. Я вперше задумалась над тим, що не маючи цілісно сформованої екоатрибутивної свідомості, я сама ускладнюю собі існування у моєму життєвому просторі. Отримані знання допоможуть мені змінити ставлення до себе та оточуючого світу.

На претендуючи на досконалість та плануючи подальшу роботу над навчальними виданнями з екологічної психології, автори очікують зворотного зв'язку від усіх, кого цікавить дана галузь наукового знання.

З повагою

Василь Скребець, Ірина Шлімакова

Предметний покажчик

А

абсолютний простір
адаптаціогенез
адаптаціоморфоз
адаптація екопсихологічна
аксіологічний підхід
алоаферентації
альтернатуратурналізація екопсихологічна
антропогенне середовище
антропоцентризм
апатія екопсихологічна
асоціативний символізм
атрибуція екопсихологічна

Б

безсилля екопсихологічне
біоцентризм
буденна свідомість

В

вандалізація
відносний простір
відчай екопсихологічний
взаємовпливи
виховання екологічне

Г

гашенарна екодиспозиція
героїчна міфологія
гносеологія суб'єкт-об'єктної взаємодії

Д

деменція екологічна
дефнесія екологічна
дистанціалізація
дисфорія екологічна
дієздатність екологічна
досвід емпіричний

Е

егоцентрична екодефнесія
екзекутивність
екодевіантна поведінка

екодомінанта уникнення
екоатрибуція
екологічна експертиза
екологічна свідомість
екологічна спрямованість
екологічна психологія
екологічне середовище
екологічний світ
екологія
економативна поведінка
екопсихологічна експертиза
екопсихологічні диспозиції
екопсихологічний есканізм
екоцентенції
екоцентризм
експліцитність
емоціоналізація

Ж

життєве середовище

З

звично-буденний символізм
здоровий глузд

І

імпліцитність
інгібіція екологічна
індиферентна екодиспозиція
інстинктуалізація
інституціоналізація
інтенціональність
інтрапсихічне середовище
інфантилізм екологічний
інформаційно-віртуальне середовище

К

когнітивна карта довкілля
кoeволюція
колаборативна екодиспозиція
компетентність екологічна
компліцитність
компліцит-концептуальний підхід
констатація
контамінації

культура екологічна
культурологічний символізм

М

ментальність

ментальність етнічна

методи екопсихологічних досліджень:

- актуалізації і стимулювання
- діагностичні
- психологічного впливу

методологічні принципи екопсихології:

- гуманістичного спрямування
- еколого-антропогенної єдності
- позитивізму установок
- синтетичного підходу
- співробітництва

методологія

міжособистісне середовище

міфологічна екологічна свідомість

мотиваційна дегенерація

Н

навколишнє середовище

навколишній простір

навички екологічної поведінки

напівфіксований простір

напрями екопсихологічних досліджень:

- теоретичні
- прикладні
- предметні

натуралізації

національний характер

несесітивна екодиспозиція

нефіксований простір

О

ортоскопічність

освіта екологічна

П

персоналізація середовища

персоналізм

повсякденне життя

природне середовище

провіденція

просторове середовище
професійне середовище
психічна іррадіація
психогенії екологічні
психологічна екологія
психологія навколишнього середовища

Р

радіофобія
раціоналізація
релевантність

С

седиментація
середовище
сигніфікація
символізм «архетипу»
совметральна екодиспозиція
совмісійна екодиспозиція
соціальне середовище
соціетальна психіка
спосіб життя
суб'єктивізація екологічної свідомості
сцієнтизм

Т

темпоральність
територіальність

У

укротизація
універсальна етика

Ф

фіксований простір

Х

хабітуалізація

Ц

ціннісні орієнтації

Ш

шкодалізація
штучне середовище

